

КАРОТКАЯ
ГРАМАТЫКА
БЕЛАРУСКАЙ
М * О * В * Ы
ФАНАЛОГІЯ
МАРФАНАЛОГІЯ
МАРФАЛОГІЯ

1

ЧАСТКА

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ АКАДЭМІЯ НАВУК БЕЛАРУСІ
Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа

КАРОТКАЯ ГРАМАТЫКА БЕЛАРУСКАЙ М * О * В * Ы

У дзвюх частках

1

ФАНАЛОГІЯ
МАРФАНОЛОГІЯ
МАРФАЛОГІЯ

ЧАСТКА

Мінск
«Беларуская навука»
2007

УДК 811.161.3'36
ББК 81.2Бей-2
К25

Навуковы рэдактар

доктар філалагічных навук А. А. Лукашанец

Рэцэнзенты:

кандыдат філалагічных навук З. І. Бадзевіч,
кандыдат філалагічных навук І. У. Кандрацэня

*Выпуск выдання ажыццёўлены па заказе
і пры фінансавай падтрымцы Міністэрства інфармацыі
Рэспублікі Беларусь*

Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. Ч. 1. Фа-
К25 налогія. Марфаналогія. Марфалогія / навук. рэд. А. А. Лу-
кашанец. — Мінск : Беларус. навука, 2007. — 351 с.
ISBN 978-985-08-0904-9.

Граматыка падрыхтавана з улікам сучаснай моўнай практыкі і тых тэндэнцый, што праявіліся ў сістэме беларускай мовы ў апошнія два дзесяцігоддзі, а таксама вопыту раней выдадзеных акадэмічных граматык беларускай мовы. Мае нарматыўную накіраванасць, адлюстроўвае стан норм літаратурнай мовы канца XX — пачатку XXI ст., варыянтнасць словазмянення.

Разлічана на спецыялістаў-мовазнаўцаў, выкладчыкаў і студэнтаў ВНУ, настаўнікаў, усіх, хто карыстаецца беларускай мовай.

УДК 811.161.3'36
ББК 81.2Бей-2

ISBN 978-985-08-0904-9 (ч. 1)
ISBN 978-985-08-0896-7

© Інстытут мовазнаўства
імя Я. Коласа НАН Беларусі, 2007
© Афармленне. РУП «Выдавецкі дом
«Беларуская навука», 2007

ПРАДМОВА

Сістэма беларускай літаратурнай мовы другой паловы XX ст. дастаткова поўна і ўсебакова апісана ў такіх фундаментальных акадэмічных працах, як «Граматыка беларускай мовы» ў двух тамах (т. 1. Мн., 1962. Пад рэдакцыяй К. К. Атраховіча (Крапівы) і М. Г. Булахава; т. 2. Мн., 1964. Пад рэдакцыяй К. К. Атраховіча, М. Г. Булахава і П. П. Шубы) і «Беларуская граматыка» ў дзвюх частках (ч. 1. Мн., 1985. Пад рэдакцыяй М. В. Бірылы і П. П. Шубы; ч. 2. Мн., 1986. Пад рэдакцыяй М. В. Бірылы і П. П. Шубы). Гэтыя працы разам з фундаментальнымі лексікаграфічнымі даведнікамі, падрыхтаванымі ў Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі, адыгралі выключна важную ролю ў нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы, забяспечылі функцыянаванне беларускай пісьмовай мовы ў другой палове XX ст. ва ўсіх сферах ужытку, у першую чаргу ў сферы школьнага навучання, а таксама прэстыж беларускай мовы як высокаразвітай літаратурнай мовы са стабільнымі нормамаі словазмянення і словаўжывання, якая можа паспяхова абслугоўваць усе камунікатыўныя патрэбы сучаснага грамадства. Названыя граматыкі сталі тэарэтычнай і факталагічнай базай вучэбнай літаратуры па беларускай мове для ўсіх узроўняў адукацыі.

Разам з тым інтэнсіўная моўная практыка, супярэчлівыя тэндэнцыі развіцця сістэмы беларускай мовы ў канцы XX — пачатку XXI ст., асаблівасці функцыянавання беларускай мовы ў сучасным грамадстве зрабілі актуальнай падрыхтоўку новай граматыкі беларускай літаратурнай мовы, якая б, па-першае, замацавала нормы беларускага літаратурнага словазмянення, а, па-другое, дала нарматыўную ацэнку шматлікім інавацыям апошніх дзесяцігоддзяў у сферы марфалогіі і словаўтварэння, унесла пэўныя ўдакладненні.

Ідэя стварэння новай кароткай акадэмічнай граматыкі беларускай мовы належала акадэміку А. І. Падлужнаму, які з'яўляецца аўтарам канцэпцыі гэтай граматыкі. Пад яго кіраўніцтвам была ажыццёўлена асноўная аўтарская праца па падрыхтоўцы ўсіх раздзелаў граматыкі. А. І. Падлужны правёў і першаснае рэдагаванне рукапісу. На завяршальным этапе вялікую работу па да-

працоўцы асобных раздзелаў і падрыхтоўцы рукапісу да выдання праабіла загадчык аддзела сучаснай беларускай мовы, доктар філалагічных навук В. П. Русак.

Гэтая кароткая граматыка беларускай мовы абапіраецца на папярэднія акадэмічныя граматыкі беларускай мовы і сучасныя манаграфічныя даследаванні, якія забяспечылі яе тэарэтычную базу, а таксама ўлічвае вопыт моўнай практыкі апошніх гадоў. Менавіта патрэбамі сучаснай моўнай практыкі абумоўлена структура працы, паўната распрацоўкі асобных раздзелаў. Асаблівасцю дадзенай кароткай граматыкі з'яўляецца тое, што ў ёй адсутнічае асобны раздзел «Словаўтварэнне», паколькі словаўтваральная сістэма сучаснай беларускай мовы знайшла дастаткова поўнае і ўсебаковае адлюстраванне ў папярэдняй «Беларускай граматыцы» (ч. 1. Мн., 1985). Неабходныя звесткі пра словаўтварэнне асобных часцін мовы змешчаны ў адпаведных частках раздзела «Марфалогія». У граматыцы невыпадкова вялікая ўвага ўдзелена апісанню марфаналогіі беларускага словаўтварэння і словазмянення, паколькі менавіта гэтыя аспекты, якія асабліва актуальныя для сучаснай моўнай практыкі і непасрэдна ўплываюць на культуру беларускага вуснага і пісьмовага маўлення, не знайшлі дастатковага асвятлення ў папярэдніх граматыках беларускай мовы. У раздзелах, прысвечаных апісанню часцін мовы, істотная ўвага надаецца праблеме варыянтнасці, якая стала адметнай рысай развіцця і функцыянавання беларускай літаратурнай мовы на сучасным этапе.

Кароткая граматыка беларускай мовы складаецца з дзвюх частак.

Першая частка ўключае раздзелы «Фаналогія», «Марфаналогія», «Марфалогія». Аўтарамі з'яўляюцца А. І. Падлужны («Фаналогія», «Дзеяслоў»), В. П. Русак («Марфаналогія»), Г. У. Арашонкава («Назоўнік»), А. А. Лукашанец («Словаўтварэнне назоўнікаў»), А. М. Булыка («Прыметнік»), В. М. Нікалаева («Лічэбнік»), Л. П. Кунцэвіч («Займеннік», «Прыслоўе»), П. П. Шуба («Службовыя часціны мовы»).

Другая частка граматыкі прысвечана сінтаксісу беларускай мовы.

Кароткая граматыка беларускай мовы адлюстроўвае стан сучаснага беларускага словазмянення і з'яўляецца дапаможнікам для сістэмнага авалодання нормаў сучаснай беларускай мовы. Яна адрасавана перш за ўсё мовазнаўцам, выкладчыкам беларускай мовы, настаўнікам, студэнтам і школьнікам, а таксама ўсім тым, хто жадае авалодаць нормаў сучаснага беларускага словазмянення.

Заўвагі і пажаданні аўтарскі калектыў просіць дасылаць на адрас: 220072, Мінск, вул. Сурганова, 1, корп. 2, Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі.

ФАНАЛОГІЯ

Фанетыка і граматыка

Гукавая абалонка мовы як яе неад'емны элемент — з'ява шматгранная. Розныя яе бакі маюць неаднолькавае дачыненне да граматыкі. Аспектамі гукавога ладу мовы, якія вывучае фанетыка ў межах мовазнаўства, з'яўляюцца артыкуляцыя гукаў, іх акустычныя ўласцівасці, успрыманне гэтых уласцівасцей носбітамі мовы, функцыянальнае значэнне гукаў у мове. Непасрэднае дачыненне да граматыкі мае функцыянаванне гукаў у мове, якім займаецца спецыяльны раздзел фанетыкі — фаналогія, паколькі граматыка звычайна апісвае ўласцівасці пісьмовай формы мовы. Праз фаналогію ажыццяўляецца сувязь граматыкі з іншымі фанетычнымі аспектамі гукавога ладу, толькі праз яе выяўляюцца сувязі паміж вуснай і пісьмовай формамі мовы. Праз вусную мову становяцца больш зразумелымі і многія з'явы ў словаўтварэнні, словазмяненні і ў іншых раздзелах граматыкі, бо пісьмо ў многіх выпадках дае недакладнае ўяўленне аб гукавым складзе моўных адзінак.

Нельга не ўлічваць і той факт, што, хоць граматыка апісвае пісьмовую форму мовы, яна вымушана выкарыстоўваць паняцці фанетыкі і непасрэдна (не праз фаналогію), бо, па-першае, пісьмовая форма з'яўляецца вытворнай ад вуснай і абапіраецца на яе; па-другое, матэрыяльныя сродкі выражэння пісьмовай мовы бяднейшыя, чым вуснай; па-трэцяе, авалоданню пісьмовай мовы папярэднічае веданне вуснай мовы.

Пры разглядзе словазмянення нельга абысціся без паняцця націску, вывучэнне сінтаксісу не праводзіцца без спасылак на інтанацыю ў значна шырэйшым аб'ёме, чым той, для якога ёсць пісьмовыя сродкі яе абазначэння. Склад як фанетычная адзінка і законы яго гукавой арганізацыі дазваляюць больш грунтоўна разабрацца ў заканамернасцях і тэндэнцыях словаўтварэння і словазмянення. Напрыклад, вядома, што ў родным склоне множнага ліку назоўнікаў другога скланення атрымаў пашырэнне канчатак *-аў*. Аднак па структуры склада ў беларускай мове формы *хатаў* і *коўдраў* зусім рознай прыроды. У форме *коўдраў*

канчатак *-аў* абумоўлены тым, што ў выпадку чыстай асновы ўзнікае закрыты склад *коўдр* з неўласцівым беларускай мове канцавым спалучэнне зычных *ўдр*, у якім немагчыма паяўленне беглага галоснага (немагчыма *коўдзер* або *коўдар*). Таму з'яўленне канчатка *-аў* яўна абумоўлена фанетыкай слова. Паяўленне ж паралельнай формы *хатаў* можа разглядацца толькі як вынік дзеяння марфалагічнай аналогіі або дыялектнага ўплыву, што стварае варыянтнасць норм.

І ўсё ж большасць фанетычных паняццяў і тэрмінаў выкарыстоўваецца ў граматыцы праз фаналогію. Фаналогія як вучэнне аб функцыянаванні гукаў з'яўляецца адначасова і тэорыяй рацыянальнага пісьма. Хоць сцвярджаецца, што ў беларускай арфаграфіі шырока прадстаўлены фанетычныя напісанні, фанетычны прынцып «пішы, як чуеш» не адлюстроўвае сапраўднага становішча ў арфаграфіі і пішучая асоба не можа ім кіравацца. Даследаванні па ўспрыманні вуснай мовы паказваюць, што розныя людзі не толькі не зусім аднолькава вымаўляюць, але і чуюць адно і тое ж па-рознаму. Відавочна, што рэалізацыя гэтага прынцыпу прывяла б у лепшым выпадку да пісьма, падобнага на транскрыпцыю. На самай справе ў пісьмовай форме перадаюцца не ўсе асаблівасці гукаў, якія можа пачуць той або іншы носьбіт мовы, а толькі тыя, якія звязаны ў мове з пэўным сацыяльна значымым зместам. Таму больш правільна было б гаварыць аб фаналагічным, а не фанетычным прынцыпе арфаграфіі.

Такім чынам, граматыка пісьмовай мовы цесна звязана з фаналогіяй. Сапраўды, любое апісанне граматыкі не абыходзіцца без спасылак на яўна фаналагічную тэрміналогію. Напрыклад, пры аналізе тыпаў скланення назоўнікаў па неабходнасці выдзяляюцца асновы на цвёрды, мяккі, зацвярдзелы і заднеязычны зычныя. Пры гэтым характэрна, што тэрміны «цвёрды», «мяккі», «заднеязычны» ўжываюцца граматыстамі ў строга фаналагічным значэнні, і толькі слова «зацвярдзелы» не зусім адпавядае патрабаванням фаналогіі.

Паняцці фаналогіі шырока выкарыстоўваюцца пры вывучэнні словаўтварэння і словазмянення. Напрыклад, толькі фанетыка і фаналогія дазваляюць паказаць, што ў творным склоне *-ем* у формах *полем* і *пер'ем* маюць зусім розны змест. У форме */пол'ем/ -ем* выступае ў якасці канчатка, у той час як у форме */пер'йем/ -ем* складаецца з суфікса *-й-* са значэннем зборнасці і канчатка *-ем*. У слове *краіна* толькі праз фанетычны запіс можна выявіць марфемны склад: */крайіна/ = край + ін + а*.

Вельмі істотнае значэнне для марфалогіі і словаўтварэння маюць чаргаванні фанем, якія звычайна звязаны з пэўнымі гра-

матычнымі значэннямі, бо толькі праз іх выяўляюцца шматлікія асаблівасці скланення імён, спражэння дзеясловаў, утварэння слоў розных часцін мовы. Чаргаванні вызначаюць спецыфіку марфалогіі, бо нават у блізкароднасных мовах яны часта істотна адрозніваюцца. Вось чаму існуе спецыяльны раздзел мовазнаўства — марфаналогія (з морфафаналогія), які займаецца чаргаваннем фанем у межах марфемы. Ужо сама назва гэтага раздзела сведчыць, што ён з'яўляецца злучальным звяном паміж фаналогіяй і марфалогіяй.

Фанемны склад беларускай мовы

Зыходным і асноўным паняццем фаналогіі, найдрабнейшай адзінкай з'яўляецца фанема. **Ф а н е м а** і называюць гукі, якія служаць для адрознення слоў або іх форм. Напрыклад, калі параўнаць рад слоў *бык*, *бок*, *бак*, *бук*, то лёгка заўважыць, што гэтыя словы адрозніваюцца гукамі [ы], [о], [а], [у]. Гэта азначае, што ў беларускай мове ёсць галосныя фанемы /ы/, /о/, /а/, /у/.

Для таго каб выявіць фанемы, зручна падбіраць такія пары слоў, якія былі б рознымі па значэнні і адрозніваліся толькі адным гукам (так званыя мінімальныя пары слоў): *важу* — *ваджу*, *дом* — *том*, *кон* — *конь*, *купаць* — *капаць*, *пылок* — *палок*, *рама* — *рана*, *бэлька* — *болька*, *шукаць* — *сукаць*. Такім шляхам выяўляюцца фанемы /ж/, /дж/, /д/, /т/, /н/, /н'/, /у/, /а/, /ы/, /э/ і г. д.

Аднак у радзе выпадкаў падабраць адпаведныя мінімальныя пары не так лёгка. Могуць сустрацца і такія выпадкі, калі як быццам і існуе мінімальная пара, а фанематычнасць гучае выклікае сумненне. Напрыклад, мінімальную пару складаюць форма роднага склону назоўніка *газа* (з /г/ выбухным) і форма назоўніка склону множнага ліку назоўніка *газ* (*газы* — *газы*), бо гэтыя словы розныя па значэнні і адрозніваюцца толькі адным гукам (/г/ выбухны ў форме слова *газа* і /г/ фрыкатыўны ў форме слова *газ*). Аднак /г/ выбухны звычайна не разглядаюць як асобную фанему, бо ён сустракаецца ў нязначнай колькасці слоў іншамоўнага паходжання і назіраецца тэндэнцыя да замены яго /г/ фрыкатыўным менавіта ў літаратурным вымаўленні. У падобных выпадках прынята гаварыць аб свабодным вар'іраванні гучаў. Той гук, які сустракаецца рэдка і падлягае субстытуцыі (замяшчэнню), разглядаецца як факультатыўны варыянт фанемы.

Паколькі не заўсёды можна адшукаць мінімальныя пары слоў, у фаналогіі выключна важнае значэнне надаецца паняццю фанетычнай пазіцыі. **Фанетычная пазіцыя** — гэта канкрэтныя ўмовы, якія вызначаюць артыкуляцыйныя і акустычныя якасці

гукаў. Пазіцыя для пэўнага гука вызначаецца папярэднімі і наступнымі гукамі, яго становішчам адносна націску, месцам у слове, фразе і г. д. У выпадку з мінімальнымі парамі мы маем справу з поўнай тоеснасцю пазіцыі. Аднак для доказу фанематычнасці гука дастаткова і частковай тоеснасці. Возьмем, напрыклад, гукі [к] і [к']. Акрамя мінімальнай пары *куры* (загадны лад дзеяслова *куруць*) — *Кюры*, наўрад ці можна знайсці якія-небудзь іншыя. У гэтай пары слоў адно слова належыць да агульнаўжывальнай лексікі, другое — уласнае імя, ды яшчэ і запазычанае. Таму на падставе толькі гэтага прыкладу яшчэ цяжка гаварыць аб фанематычнасці [к']. Але ёсць прыклады, якія паказваюць, што /к/ і /к'/ сустракаюцца ў аднолькавай фанетычнай пазіцыі. Склад /к'і/ шырока распаўсюджаны ў розных лексічных пластах (*ківаць, кідаць, кішка, кукішкі*). Зрэдку сустракаецца і склад /кы/ (*кыркаць, кыця, кыш*). Такая ж сітуацыя назіраецца і са складамі *ка* — *кя*, *ко* — *кё*, *ку* — *кю* (*кахаць* — *Кяхта*, *корпаца* — *кіяскёр*, *куры* — *манікюр*). На гэтай аснове можна з упэўненасцю гаварыць аб фанематычнасці [к] і [к']. У словазмяненні і словаўтварэнні /к/ і /к'/ звычайна паводзяць сябе як варыянты адной фанемы, таксама як /х/ і /х'/, /г/ і /г'/, мяккасць якіх абумоўлена пазіцыйна.

Зразумела, што ў разгледжаным выпадку мы маем справу з фанемай /к'/, якая яшчэ толькі развіваецца, таму адны са складоў у прыведзеных парах частыя, другія сустракаюцца досыць рэдка. Калі ж узяць іншыя пары гукаў, дык акажацца, што склады ў проціпастаўленых парах сустракаюцца аднолькава часта і шырока прадстаўлены як ва ўласнабеларускай, так і ў запазычанай лексіцы, напрыклад, слоў са складамі *та* — *ця*, *са* — *ся*, *за* — *зя* і г. д. Таму сустракальнасць гукаў у аднолькавых фанетычных умовах у межах склада, несумненна, з'яўляецца дастатковым доказам іх фанематычнасці.

Аналіз лексікі беларускай мовы паказвае, што ёй уласцівы наступныя фанемы: /п/, /п'/, /б/, /б'/, /м/, /м'/, /ф/, /ф'/, /в/, /в'/, /й/, /г/, /ц'/, /д/, /дз'/, /дз/, /с/, /с'/, /з/, /з'/, /н/, /н'/, /л/, /л'/, /ц/, /ш/, /ж/, /ч/, /дж/, /р/, /г/, /г'/, /х/, /к/, /к'/, /а/, /о/, /е/, /у/, /і/, а таксама факультатыўная фанема /г/ (г выбухны), якая сустракаецца ў словах іншамоўнага паходжання і мае тэндэнцыю да замены фанемай /h/ (г фрыкатыўны).

Гукі [ы], [о], [а], [у], выступаючы ў канкрэтным гукавым акружэнні /б/ — /к/, маюць шэраг прымет, якія абумоўлены менавіта гэтым акружэннем. У становішчы пасля /б/ галосныя /а/ і /ы/ некалькі агубляюцца, пачатак /о/ гучыць як /у/, г. зн. становіцца больш вузкім. Змяняюцца пэўным чынам і канцавыя

фазы вымаўлення гэтых галосных перад /к/. У выніку яны і цалкам некалькі змяняюцца ў даным кантэксте ў параўнанні з іншымі кантэкстамі. Аднак у кожным гуку заўсёды захоўваюцца такія прыметы, якія дазваляюць носьбітам мовы з іх дапамогай адрозніваць словы. Таму /ы/, /о/, /э/, /а/, /у/ з розных пазіцый адносяцца да адных і тых жа фанем /i/, /o/, /e/, /a/, /u/, бо пры разглядзе іх у якасці фанем трэба абстрагавацца ад тых прымет, якія абумоўлены акружэннем.

Калі ў залежнасці ад пазіцыі гукі змяняюцца такім чынам, што ўспрымаюцца як зусім розныя, не заўсёды ясна, да якой фанемы яны належаць. У сувязі з гэтым ніжэй будуць прааналізаваны найбольш складаныя выпадкі аднясення розных гукаў да адной фанемы.

У некаторых пазіцыях узнікаюць спалучэнні гукаў замест аднаго. Напрыклад, мы гаворым *азёры*, але *возера*, на лбе *напісана*, але *з-над ілба*. Толькі з дапамогай падрабязнага аналізу канкрэтных пазіцыйна абумоўленых спалучэнняў гукаў можна высветліць іх фанемную прыналежнасць. У беларускай мове да іх належаць спалучэнні з прыстаўнымі зычнымі і галоснымі, падоўжаныя зычныя.

Валодаючы мноствам фанетычных (артыкуляцыйных або акустычных) прымет, гукі проціпастаўляюцца толькі некаторым з іх, якія прынята называць дыферэнцыяльнымі. Астатнія прыметы называюць недыферэнцыяльнымі. Напрыклад, зычны [с] з'яўляецца пярэдняязычным, шчылінным, глухім, цвёрдым, ненасавым. Пярэдняязычнасць, шчыліннасць, глухасць, цвёрдасць з'яўляюцца дыферэнцыяльнымі прыметамі, таму што /с/ проціпастаўляецца /х/ задняязычнаму (*сора*м — *хора*м), /т/ змычнаму (*со*м — *то*м), /з/ звонкаму (*со*ль — *зо*ль), /с'/ мяккаму (*са*джу — *ся*джу), але не проціпастаўлены насавому пярэдняязычнаму шчыліннаму, бо такога гука наогул няма ў беларускай мове. Таму ненасавы характар /с/ не з'яўляецца дыферэнцыяльнай прыметай. Не будзе дыферэнцыяльнай прыметай мяккасць /х'/ перад /і/ (*хі*тры), цвёрдасць /ч/, /ш/, /ж/, /дж/, /р/, /ц/, таму што /х'/ не сустракаецца ў той жа фанетычнай пазіцыі, што і /х/, а значыць, і не проціпастаўляецца яму. Усе ж астатнія названыя гукі (/ч/, /ш/, /ж/, /дж/, /р/, /ц/) не маюць мяккіх адпаведнікаў наогул.

Розная колькасць дыферэнцыяльных прымет яшчэ раз паказвае, што гукі і фанемы ні ў якім разе нельга разглядаць як тоесныя, бо фанемы суадносяцца не з усімі прыметамі гукаў, а толькі з дыферэнцыяльнымі.

Асабліва ярка выдзяляюцца дыферэнцыяльныя прыметы ў тых выпадках, калі фанемы звязваюцца імі ў цэлыя рады. Такія рады

назваюцца суадноснымі, або карэлятыўнымі, а адносіны паміж адпаведнымі фанемамі — карэляцыйнымі. Карэляцыі звычайна лягчэй за ўсё выяўляюцца дзякуючы наяўнасці такіх фанетычных пазіцый, у якіх абедзве проціпастаўленыя фанемы супадаюць у адным гуку, г. зн. іх проціпастаўленне перастае існаваць, нейтралізуецца. Гэта з'ява і атрымала назву — нейтралізацыя. Возьмем, напрыклад, глухія і звонкія зычныя. У беларускай мове іх адрозненне яўна фаналагічнае (*дом* — *том*, *біць* — *піць*). Але ў канцы слова звонкія зычныя аглушаюцца, таму тут няма проціпастаўлення па звонкасці—глухасці: (*грыба* — *грыпу*), але (*грып*). І такія суадносіны назіраюцца паміж усімі глухімі і звонкімі зычнымі. Значыць, глухасць—звонкасць з'яўляецца дыферэнцыяльнай прыметай, а глухія і звонкія зычныя фанемы ўтвараюць карэляцыю.

У беларускай мове, акрамя глухіх і звонкіх, карэляцыі ўтвараюць цвёрдыя і мяккія, шыпячыя і свісцячыя, змычныя і афрыкатыўныя зычныя фанемы. Для марфалогіі найбольш істотнае значэнне мае карэляцыя зычных па цвёрдасці—мяккасці, бо менавіта проціпастаўленне цвёрдых і мяккіх зычных нейтралізуецца ў сувязі са словаўтварэннем і словазмяненнем.

Карэлятыўныя адносіны сярод галосных выяўляюцца не так выразна, бо галосных вельмі абмежаваная колькасць, і таму не могуць стварацца вялікія па колькасці карэлятыўныя рады.

Карэляцыі і дыферэнцыяльныя прыметы, на аснове якіх яны ўтвараюцца, маюць найбольш істотнае значэнне для фаналагічнага аналізу. Па-першае, карэляцыйныя адносіны дазваляюць найбольш лёгка выдзеліць дыферэнцыяльныя прыметы, г. зн. вызначыць фаналагічны змест фанем, якія ўдзельнічаюць у карэляцыі. Па-другое, фанемы, якія ўтвараюць карэляцыі з'яўляюцца блізкімі, роднаснымі, бо яны адрозніваюцца толькі адной дыферэнцыяльнай прыметай. Адны і тыя ж фанемы ўваходзяць у розныя карэляцыі. Напрыклад, фанема /с/ уваходзіць у карэляцыйны рад па глухасці—звонкасці /с/ — /з/, цвёрдасці—мяккасці /с/ — /с'/, шыпячасці—свісцячасці /с/ — /ш/. Дзякуючы дыферэнцыяльным прыметам, якія ствараюць карэляцыі, большасць фанем не ізаляваны адна ад другой, а звязаны паміж сабой, утвараючы сістэму фанем.

Звычайна фанемы, якія ўваходзяць у карэляцыйныя рады, не толькі ў артыкуляцыйным і акустычным аспектах маюць агульныя ўласцівасці, але і падобна паводзяць сябе пры змяненні фанетычных умоў ужывання, абумоўліваюць аднолькавыя з'явы ў марфалогіі.

Фанемная прыналежнасць гукаў [ў], [й], [ы]

У пазіцыі перад галоснымі ў беларускай мове ўжываюцца гукі [в] і [в']. Калі пры словаўтварэнні або словазмяненні яны аказваюцца перад зычнымі або ў канцы слоў, то змяняюцца на [ў], параўн.: [карова] — [кароў] — [кароўн'ік], [н'іва] — [н'іў], [крыві] — [кроў]. Пры гэтым чаргаванне [в'] — [ў] магчыма толькі таму, што [в'], як і ўсе іншыя губныя, зацвярдзеў у канцы слоў і перад зычнымі. Таму пазіцыйным варта лічыць толькі чаргаванне [в'] — [ў].

Такім чынам, да адной фанемы /в/ адносяцца гукі [в] і [ў]. Адначасова назіраецца чаргаванне фанем /в/ — /в'/, якое цалкам марфалагізавана, г. зн. праяўляецца пры словазмяненні і словаўтварэнні, параўн.: *травя — траве — травінка — траў і раса — расе — расінка — рос*.

Пачатковы гук [у] (*уступ, уражанне*), а таксама прыназоўнік *у*, калі папярэднія слова ў моўнай плыні заканчваюцца на галосны, пераходзіць у [ў], што знайшло адлюстраванне і ў арфаграфіі: *уступ — ва ўступе, уцячы — яна ўцякла, зайшоў у хату — зайшла ў хату, быў у мяне — была ў мяне*.

Ужыванне [у] і [ў] звязана з пазіцыйнымі зменамі гукаў. У сувязі з гэтым адбыліся нават семантычныя змяненні прыназоўнікаў *у* і *в*. Супаўшы ў пэўных фанетычных пазіцыях у гуку [ў], яны перасталі ў беларускай мове адрознівацца па значэнні, параўн.: *трапіла ў мяне і было ў мяне*.

На першы погляд варта адносіць гук [ў] у гэтых выпадках да фанемы /у/. Аднак рашаючым трэба лічыць той факт, што [ў] з'яўляецца зычным гукам і пераход [у] — [ў] звязаны з памяншэннем колькасці складоў у слове. Фанема /у/ з'яўляецца галоснай і таму складаўтваральнай. Аднясенне гука [ў] да фанемы /у/ азначала б, што колькасць складоў у слове застаецца пастаяннай, што ў сапраўднасці не назіраецца. З гэтага вынікае, што і [ў] з [у] трэба адносіць да зычнай фанемы /в/.

Такім чынам, [ў] незалежна ад паходжання суадносіцца заўсёды з зычнай фанемай /в/.

Шырока распаўсюджаны таксама пераход [л] — [ў], які замацаваўся за пэўнымі групамі слоў і асобнымі словаформамі: *моўчкі, поўны, чытала — чытаў, шоўк*. Аднак гэты пераход не распаўсюджваецца на канцавы [л] назоўнікаў мужчынскага роду (*вал, вол, капітал, падзел, пасол, стол*), а таксама на [л] у сярэдзіне слова, калі пры змяненні слова пасля яго паяўляецца беглы галосны (*галка — галак, могілкі — могілак, палка — палак, сажалка — сажалак*). Але калі пераход адбыўся, то [л] не ўзнаўляецца нават

з паяўленнем беглага галоснага (*поўны — повен, чаўны — човен*). Пераход гэты не ажыццяўляецца ў новаўтварэннях тыпу *калгас*. Прыведзеныя факты сведчаць, што пераход [л] — [ў] з'яўляецца гістарычным і яго трэба разглядаць як чаргаванне фанем /л/ — /в/.

Як чаргаванне фанем /в'/ — /у/ разглядаецца і адзінкавы выпадак пераходу [в'] — [у]: *віць — ую, уеш, уе*. Праўда, трэба ўлічваць, што гэты пераход ускладняецца пазіцыйным праяўленнем [ў] (*яна ўе*), але гэта проста азначае, што ў формах слова *віць* можа назірацца не толькі чаргаванне [в'] — [у], але і [в'] — [в].

У беларускай мове гук [й] ужываецца як пасля галосных, так і перад імі: [май] — [йама], [вайна] — [вайенны]. На пісьме перад галоснымі [й] перадаецца разам з галосным адной літарай. Такіх літар, якія абазначаюць «й + галосны», пяць: е, ё, я, ю, і. Па сваіх фанетычных якасцях [й] перад галоснымі не менш адрозніваецца ад [й] пасля галосных, чым [в] ад [ў]. Відавочна, паколькі гэтыя два гукі рэгулярна ўжываюцца ў розных фанетычных пазіцыях, яны адносяцца да адной фанемы /й/. Да гэтай жа фанемы адносіцца [й] у тых выпадках, калі ён узнікае з [і] у пазіцыі пасля галоснага перад зычным: пасля прыставак, далучаных да каранёў, якія пачынаюцца з [і] (*іграць — зайграць, ісці — увайсці*); пры адсутнасці паўз паміж словамі [мац'і й дачка], [на Йвана].

Па сваіх функцыянальных уласцівасцях фанема /й/ не ўваходзіць ні ў якую карэляцыю зычных і, такім чынам, займае асаблівае, ізаляванае становішча ў фаналагічнай сістэме.

Сапраўды, /й/ не мае парнага глухога гука, і перад ім захоўваецца адрозненне глухіх і звонкіх зычных, чым і абгрунтоўваецца яго аднясенне да санорных. З пункту погляду карэляцыі цвёрдых і мяккіх зычных /й/, безумоўна, адносіцца да мяккіх, бо перад ім змякчаюцца ўсе зычныя, якія змякчаюцца і перад іншымі мяккімі. Аднак у адрозненне ад іншых мяккіх зычных /й/ з'яўляецца адзінай фанемай ва ўсёй фаналагічнай сістэме, якая не мае адпаведнай парнай цвёрдай. Якія б проціпастаўленні /й/ з іншымі гукамі ні ўзяць, ён ніколі не ўтварае з імі карэляцыі. Таму ў гэтай фанеме нельга выявіць якія-небудзь дыферэнцыяльныя прыметы.

Адасобленасць ад фаналагічнай сістэмы і фаналагічная збедненасць абумоўліваюць шырокае ўжыванне гэтага гука ў тых выпадках, калі ў моўнай плыні ўзнікаюць спалучэнні галосных, не ўласцівыя беларускай мове: [б'ійалог'іа], [рад'ыйо], [б'ійон'іка], [к'ійоск], [зайіка], [п'ійан'ер]. Гэтым жа абумоўлена і яго выкарыстанне як аднаго з прыстаўных зычных.

У беларускай мове назіраюцца шматлікія выпадкі, калі [й] знаходзіцца пасля зычных перад галоснымі ў адным і тым жа

складзе і гэтыя склады проціпастаўлены іншым, якія складаюцца з мяккага зычнага і галоснага, параўн.: [з'іем] і [з'ем]лі, ся[м'я] і це[м'а], [п'іу] і [п'у]пітр. Сярод складоў падобнага тыпу найбольш проціпастаўлены «губны цвёрды зычны + /й/ + галосны», якія сустракаюцца як у пачатку [б'іу], [п'іу], так і ў канцы слова [с'ам'я], [вераб'іу], а таксама аналагічныя склады з [р], якія прадстаўлены галоўным чынам у канцы слоў [надвор'іе], [давер'іе], [шыр'іу]. У беларускай лексіцы шырокаўжывальныя і спалучэнні «/з'/ + /й/ + галосны», «/д/ + /й/ + галосны»: [з'іес'ц'і], [з'іав'іцца], [пад'іом], [ад'іест], [прад'іав'іц'].

Іншыя зычныя ў спалучэнні з /й/ сустракаюцца толькі ў запазычаннях: [кан'іак], [м'едал'іон], [дас'іе], [дз'іерц'] — імя Дзьердзь. Акрамя таго, у формах дзеяслова *ліць* і ў некаторых уласных імёнах прадстаўлена спалучэнне «[л'й] + галосны». Ва ўсіх гэтых выпадках /й/ з'яўляецца самастойнай фанемай, якая дапамагае адрозніваць словы.

Галосныя пасля цвёрдых і мяккіх зычных добра адрозніваюцца ва ўспрыманні. З акустычнага пункту погляду любы галосны пасля мяккага зычнага ў адрозненне ад адпаведнага галоснага пасля цвёрдага зычнага пачынаецца з і-падобнага пераходнага ўчастка. Такім чынам, галосныя пасля цвёрдых і мяккіх зычных утвараюць суадносныя пары гукаў: [а] — [я], [о] — [ё], [е] — [ё], [у] — [ю], [ы] — [і]. З таго, што мяккія зычныя разглядаюцца як самастойныя фанемы, вынікае, што якасць галосных цалкам абумоўлена папярэднімі зычнымі і пары галосных адносяцца да адной і той жа фанемы. Такі пункт погляду з'яўляецца агульнапрынятым і спрэчак не выклікае адносна ўсіх галосных, акрамя пары [ы] — [і]. Сцвярджаецца, што [ы] і [і] суадносяцца з асобнымі самастойнымі фанемамі, і прыводзіцца шэраг аргументаў на карысць падобнага падыходу, якія зводзяцца да наступнага.

У пералічаных вышэй парах галосных вядучым варыянтам з'яўляецца той, які ўжываецца ў незалежным становішчы (у пачатку слова і ў ізаляваным вымаўленні). У пары [ы] — [і] у незалежным становішчы шырока прадстаўлены толькі [і]. Праўда, у беларускай мове націскны [і] звычайна перадаецца зычным [й]: [йіней], [йіскры]. Аднак сцвярджаюць, што побач з [а], [о], [е], [у], [і] ізалявана можна вымавіць і [ы], а ў пачатку слова [ы] хоць і не сустракаецца, але можа сустрацца, калі стварыць, напрыклад, тэрмін, аналагічны аканню, оканню, еканню, іканню, — ыканне. Гук [ы] ужываецца таксама як назва літары *ы*. Гэты аргумент як быццам найбольш пераканаўчы, калі ўлічыць, што ў беларускай мове, як і ў іншых усходнеславянскіх мовах, націскныя галосныя амаль не сустракаюцца ў пачатку слова, за выключэннем

запазычанняў. Але ў запазычаннях сустракаецца і [ы]: *Блісон, Блі Джу*. Сцвярджаюць таксама, што [ы] можна вымавіць працяжна, пры гэтым [ы] ніколі не пераходзіць у [і]. Гук [ы] можна вылучыць з кантэксту, у той час як галосныя пасля мяккіх зычных ізалююцца нельга. Нарэшце, пра самастойнасць /і/ і /ы/ сведчыць і тое, што шэраг суфіксаў, якія пачынаюцца з [і], змякчаюць цвёрды зычны. Аднак усе гэтыя довады на карысць самастойнасці /ы/ не вельмі пераканаўчыя.

Сапраўды, у беларускай мове паралельна з парай *быць — біць* існуюць пары *гэта — гета, лэ[наць] — ле[ніць]*. Гук [е] настолькі пашыраны пасля цвёрдых зычных, што ён сустракаецца амаль пасля кожнага зычнага — і не толькі ў запазычаных словах, а ва ўласнабеларускай лексіцы: *пэцкаць, сэра, мястэчка, вуздэчка, гэты*. Характэрна, што па меры асіміляцыі запазычанай лексікі не назіраецца тэндэнцыя да памякчэння папярэдняга зычнага. Эксперыменты па ўспрыманні галосных з розных фанетычных пазіцый пацвярджаюць у такой жа ступені самастойнасць /ы/ — /і/, як і /э/ — /е/, а таксама іншых пар галосных пасля цвёрдых і мяккіх зычных. Гэта азначае, што любы варыянт галоснага, які залежыць ад цвёрдасці і мяккасці зычных, носьбіт мовы ў стане імітаваць, вымавіць пры належнай трэніроўцы. Пара /ы/ — /і/ мае тут толькі тую перавагу, што літары, якія абазначаюць гэтыя гукі, маюць не зусім такое гукавое значэнне ў пачатку слоў, як пары літар *э — е, о — ё, а — я, у — ю*.

Калі *е, ё, я, ю* ў пачатку слова і пасля галосных заўсёды адпавядаюць спалучэнню гукаў «/й/ + адпаведны галосны», то /і/ абазначае не толькі [йі] (калі [і] знаходзіцца пад націскам), але і гук [і] (калі ён не пад націскам), параўн.: іней [йін'ей] (магчымы і варыянт [ін'ей]), але [іголка], [іржышча]. Адназначнасць літар для [ы] і [і] робіць уражанне адноснай самастойнасці гэтых гукаў у параўнанні з іншымі парамі галосных.

Пры спасылцы на суфіксы, якія пачынаюцца з [ы] і выклікаюць ацвярдзенне фінальнага зычнага ўтваральнай асновы, не ўлічваюць тое, што пры словаўтварэнні выкарыстоўваюцца не толькі суфіксы, але і чаргаванні, у тым ліку чаргаванне цвёрдых і мяккіх зычных. Пры такой аргументацыі самастойнасці /ы/ варта прызнаць, напрыклад, і самастойнасць варыянта /а/ пасля мяккіх зычных, бо суфікс *-ян-*, які ўтварае прыметнікі, памякчае зычны ўтваральнай асновы (*драўляны, алавяны, шкляны*).

Асноўным аргументам на карысць таго, што адносіны [ы] і [і] такія ж, як і іншых пар галосных, з'яўляецца тое, што [і] ужываецца толькі пасля мяккіх, а [ы] — толькі пасля цвёрдых зычных. Акрамя таго, калі слова пачынаецца з [і] і ідзе за словам, якое

канчаецца цвёрдым зычным, гэты [i] звычайна чаргуецца з [ы]: *іголка*, але [зыголкай], [п'едынстыгут], [спортгынв'ентар]. Адваротная замена [ы] на [i] не назіраецца таму, што няма слоў, якія б пачыналіся з [ы]. Можна прывесці некалькі прыкладаў, якія паказваюць, што цвёрдасць або мяккасць зычных абумоўлівае паяўленне [ы] або [i]. У прыватнасці, назоўнікі з асновай на шыпячыя пасля іх зацвярдзення захавалі скланенне, якое характэрна для мяккіх асноў, пры гэтым [i] пераўшоў у [ы]. Падрабязней аб гэтым гл. далей. Тое ж можна сказаць адносна канчаткаў -і, -ы пасля цвёрдых і мяккіх зычных у назоўным і вінавальным склонах множнага ліку, хоць [i] у гэтым выпадку ніяк гістарычна не араўданы.

Такім чынам, адзінае правільнае фаналагічнае расшэнне — лічыць [ы] і [i] варыянтамі адной і той жа фанемы /i/.

Фанемная прыналежнасць пазіцыйна абумоўленых спалучэнняў гукаў

У пачатку слова націскныя галосныя ў спрадвечна беларускіх словах сустракаюцца рэдка. У асноўным тут прадстаўлены ненаціскныя галосныя: *авёс, участак, ігольчаты*.

Сярод слоў з пачатковымі ненаціскнымі галоснымі выдзяляецца значная група з прыстаўнымі галоснымі. Прыстаўнымі могуць быць толькі /i/ і /a/. Яны ўжываюцца перад спалучэннямі зычных, першымі з якіх з'яўляюцца /р/, /л/, /л'/, /м/, /ў/, а за імі ідуць шумныя зычныя або /в/, /в'/ (*ірваць, ірдзець, ілгаць, імгла, імгненне, імчаць, аўторак*); значна радзей прыстаўныя галосныя ўзнікаюць перад некаторымі іншымі спалучэннямі зычных, напрыклад: *ігруша, істужка*.

У радзе выпадкаў фанетычная якасць прыстаўнога галоснага не мае значэння, у выніку чаго ўзнікаюць фанетычныя дублеты з /i/ і /a/: *аржаны і іржаны*. Відавочна, існуе тэндэнцыя да ўзнікнення дублетаў з /a/ у тых выпадках, калі наступным галосным з'яўляецца /a/ (акрамя прыведзеных выпадкаў, можна спаслацца яшчэ на *іржышча і аржанішча*).

У звязнай мове прыстаўныя галосныя ўзнікаюць толькі тады, калі папярэднія слова заканчваецца на зычны гук: *пёк аржаны хлеб, выгляд ільва*. Калі папярэднія слова заканчваецца на галосны, то прыстаўныя знікаюць: *някла ржаны хлеб, гляджу на льва*. Знікаюць яны і пасля прыставак на галосны: *імгла — замглены, імчацца — памчацца*.

Улічваючы частае пазіцыйнае ўзнікненне ў моўнай плыні прыстаўных галосных, іх неабходна разглядаць як фанетычны

прыгук зычных [р], [л], [л'], [м], [с], [г] і г. д. Гэтыя галосныя сумесна з зычнымі ўтвараюць адзіныя фанемы /р/, /л/, /л'/, /м/, /с/, /г/ і г. д.

Некаторыя словы ў літаратурнай мове дапускаюць варыянты вымаўлення — з пачатковым галосным або без яго: *агарод* — *га-род*, *агурок* — *гурок*, *іграць* — *граць*. Аднак у гэтым выпадку [а] і [і] нельга разглядаць як прыстаўныя, бо яны належаць да асновы слова, іх адсутнасць ніколі не бывае абумоўленай фанетычнымі ўмовамі. Таму ў даным выпадку [і], [а] адносяцца да фанем /і/, /а/.

Пры ўтварэнні слоў з дапамогай прыставак на зычны ад слоў, якія пачынаюцца некаторымі спалучэннямі зычных, у тым ліку і спалучэннямі зычных, перад якімі ўзнікаюць прыстаўныя галосныя, паміж прыстаўкай і каранем паяўляецца галосны [а]: *надабраць*, *падаткнуць*, *надарваць*, *адассаць*, *адагрэць*. У гэтым выпадку паяўленне [а] не звязана з прыстаўнымі галоснымі, бо [а] праяўляецца толькі тады, калі ў карані ёсць беглы галосны, параўн.: *адабраць* — *адбярэ*, *падагнаць* — *падгану*, *разаслаць* — *расцялю*, *разадраць* — *раздзяру*. У асобных выпадках [а] паяўляецца і пасля прыставак перад каранем слова, у якім назіраецца чаргаванне [ы], [і] з нулём гука: *адазвацца* — *адзывацца*, *падаткнуць* — *падтыкаць*, *адаспацца* — *адсыпацца*, *разпахнуць* — *распахваць*, *адагнуць* — *адгінаць*. І нарэшце, [а] паяўляецца ў словах, у якіх толькі шляхам гістарычнага аналізу можна выявіць бегласць галоснага ў карані: *сагрэць* — гістарычна той жа карань, што і ў *гарэць*; *абамлець* — гістарычна той жа карань, што і ў руск. *медлить*.

З'яўленне [а] пасля прыставак на зычны тлумачыцца тым, што пры словаўтварэнні беглы галосны перасоўваецца ў апошнюю далучаную марфему, параўн. у назоўніках: *дзень* — *дзянёк* — *дзянёчак*. Тут па меры далучэння суфіксаў беглы галосны рухаецца к канцу слова. Таму і пры далучэнні прыставак ён перамяшчаецца на іх. Гэта азначае, што [а] пасля прыставак адносіцца да фанемы /а/, якая чаргуецца з нулём гука.

Як прыгук зычных фанем трэба разглядаць устаўны галосны, які паяўляецца ў канцавых спалучэннях зычных, не ўласцівых беларускай мове. Гэта спалучэнні шумных зычных з санорнымі ў запазычаных словах, якія ў вымаўленні разрэджаюцца кароткім галосным тыпу [а]: *міністр*, *кадр*, *дубль* [м'ін'істар], [кадар], [дубаль]. Відавочна, такой жа прыроды [а] у словах *дзёран* і *свіран*.

Прыстаўныя зычныя [в], [г], [й] паяўляюцца ў пачатку слова перад націскнымі галоснымі, у сярэдзіне слова таксама перад

націскнымі галоснымі і ў некаторых выпадках захоўваюцца перад ненаціскнымі галоснымі: *востры, навобмацак, вугал, павук, вучаніца, гэта, іней*, [йін'ей].

Найбольш часта ў якасці прыстаўнога (устаўнога) выступае [в]. Гэты зычны заўсёды ўзнікае перад націскнымі [о] і [у]: *вугаль, павук, востры, завочны*. Перад [о] прыстаўны [в] паяўляецца ў пачатку і ў сярэдзіне слова пасля прыставак: *возера, вокны, навокал, навобмацак*. Выключэнняў параўнальна нямнога: не паяўляецца [в] у словах *одум, наогул, оканне* і ў большасці запазычаных слоў: *ордэн, омнібус, орды, осміў, оргія*, але *воцат, वोхра* (дапушчальна і *охра*). Калі націск з [о] сыходзіць, то знікае і прыстаўны зычны: *азёры, акно, альховы*. Толькі ў некаторых выпадках ён захоўваецца і перад [а] з націскага [о]: *наваколле, вачэй, вастрыць*. Зрэдку могуць ужывацца варыянты з прыстаўным зычным і без яго: *акно і вакно*.

Прыстаўны (устаўны) [в] узнікае таксама і перад ненаціскным [у]: *завушніца, вуголле, навучэнец, вучыцца*. Ён адсутнічае толькі ў тых выпадках, калі [у] з'яўляецца прыставачным, уыходзіць да прыставачнага [у] або ўзнік з [в]: *участак, украіна, урон, унук, учарашні, усход, узнікненне*. Перад [у] звычайна не бывае прыстаўнога (устаўнога) [в] у запазычаных словах — *універсітэт, унікальны, прэзідыум*. Выключэнне складае слова *вустрыца* і вытворныя ад яго, зрэдку з прыстаўным [в] ужываецца слова *вунія* (Белорусско-русский словарь. М., 1962). Характэрнай асаблівасцю [в] перад ненаціскнымі галоснымі з'яўляецца тое, што ён ніколі не знікае, а гэта азначае, што выявіць яго прыстаўны (устаўны) характар можна толькі шляхам параўнання адпаведных літаратурных слоў з дыялектнымі, калі ў іх няма [в] або паяўляецца іншы прыстаўны (устаўны). Часам для гэтага прыходзіцца звяртацца да гісторыі слова (параўн. *восем — осмь*).

Шырока распаўсюджаны і прыстаўны зычны [й]. Ён узнікае ў пачатку слова перад націскным галосным [і]: *іней* [йін'ей], *іскра* [йіскра], *іхні* [йіхн'і]. Калі папярэдняе слова заканчваецца на цвёрды зычны, то [й] звычайна знікае — *пад інеем* [падын'ейем], *ад іскры* [адыскры], хоць магчыма і яго захаванне: з *іх* [зых] і [з'йіх]. Перад націскным і ненаціскным [і] у сярэдзіне слова [й] часцей за ўсё не з'яўляецца ўстаўным, таму што адносіцца да кораня, а наступны [і] належыць суфіксу або канчатку: *героі* [г'ерой-і], *краіна* [край-ін-а]. Устаўны [й] узнікае ў запазычаных словах перад [а], [о], [е] пасля галосных [і], [ы]: *стацыянар* [стацыйанар], *алімпіяда* [ал'імп'ійада], *радыё* [радыйю], *біёлаг* [б'ійолах], *дыякан* [дыйакан], *акіян* [ак'ійан], *піянер* [п'ійан'ер]. Але: *сальфеджыя, адажыя, дытан* і некаторыя інш.

Прыстаўны [й] развіўся і ў займенніках 3-й асобы *ён, яна, яно, яны*. Ён не ўзнікае ніколі перад [і], калі гэты галосны сам з'яўляецца прыстаўным (*ільняны, ірдзець, істужка, іржышча*), перад ненаціскным [і] у першую чаргу ў запазычаных, а часта і ў словах славянскага паходжання: *індустрыя, інстытут, інжынер, інтарэс, іголкавы, заінтрыгаваць*.

З'яўленне прыстаўнога [г] у літаратурнай мове вельмі абмежавана. Ён узнікае толькі ў займенніку *гэты*, у некаторых выклічніках (*гэй, га, го*), хоць у дыялектнай мове ён значна больш распаўсюджаны. Адсюль у літаратурную мову і трапляюць формы *гостры, гастрыць, гараць, гараннік* (Белорусско-русский словарь). Ужываецца прыстаўны [г] незалежна ад фанетычнай пазіцыі.

Такім чынам, аналіз ужывання прыстаўных (устаўных) зычных паказвае, што ў сучаснай беларускай мове яны ўяўляюць досыць разнародную з'яву. Таму і фаналагічны падыход да іх не можа быць аднолькавым. Прыстаўны (устаўны) [в] перад [у] зараз не абумоўлены ніякімі фанетычнымі ўмовамі, бо ён ніколі не знікае. Таму відавочна, што [в] адыгрывае такую ж функцыянальную ролю, як і непрыстаўны. З пункту погляду фаналогіі прыстаўны (устаўны) [в] трэба разглядаць як асобную зычную фанему, тоесную /в/ перад іншымі галоснымі, гэта азначае, што спалучэнне галоснага і прыстаўнога (устаўнога) зычнага перад ім трэба разглядаць як дзве розныя фанемы. Такім жа чынам трэба разглядаць прыстаўны [г] з наступным галосным.

Іншая карціна назіраецца ва ўжыванні прыстаўнога [й]. Ён выступае толькі ў пачатку слоў пасля паўзы і пасля галосных. Калі слова з прыстаўным [й] аказваецца пасля слова на зычны, то [й] знікае. Не бывае ён і перад ненаціскным [і]. Яго з'яўленне цалкам абумоўлена фанетычнай пазіцыяй, таму не разглядаецца як самастойная фанема. У гэтым выпадку мы маем справу з фанемай /і/, перад якой узнікае зычны прыгук у пэўных фанетычных умовах, што знаходзіць адлюстраванне на пісьме. Што да ўстаўнога [й], дык яго трэба разглядаць як асобную фанему /й/.

Ужыванне прыстаўнога зычнага [в] перад галосным [о] не заўсёды абумоўлена пазіцыяй. У выпадках, калі [в] знікае пры змяненні слоў і [о] становіцца ненаціскным прыстаўны [в] цалкам абумоўлены фанетычнай пазіцыяй і не мае значэння для адрознення слоў, г. зн. яго трэба разглядаць як адну фанему з [о], як фанетычна абумоўленую мадыфікацыю /а/: *возера — азёры*. Калі [в] не знікае пры змене месца націску, яго трэба разглядаць як асобную фанему /в/, а спалучэнне галоснага з прыстаўным зычным — як двухфанемнае: *вочы — вачэй*.

Паколькі ў адных выпадках спалучэнне [v] + [o] выступае ў якасці адной фанемы, а ў другіх з'яўляецца двухфанемным, у сістэме сучаснай мовы працэс выдзялення прыстаўных зычных у самастойныя фанемы трэба лічыць незавершаным. Пра гэта ж сведчыць і наяўнасць вымаўлення з [v] і без [v] перад гукамі [a], які ўзнік з націскага [o]. У гэтым выпадку мы маем справу з факкультатыўнымі варыянтамі фанем: побач з фанемай, якая прадстаўлена спалучэннем [vo] (/o/) выступае і двухфанемнае спалучэнне, якое таксама прадстаўлена спалучэннем гукаў [v] + [o] (/v/ + /o/).

Неадназначная інтэрпрэтацыя спалучэнняў «прыстаўны зычны + галосны» цалкам апраўдваецца з марфалагічнага пункту погляду. Яна дазваляе дасягнуць стабільнасці фанемнага саставу марфем. На самай справе у выпадку з [v] перад [y] і перад [o], калі [v] не знікае, у любых фанетычных пазіцыях будуць выступаць дзве фанемы /vu/, /vo/; у выпадку з [j] перад [i] і з [v] перад [o], калі [v] знікае, на марфемным узроўні мы будзем мець адну фанему /i/ або /o/: *іней* [йін'ей] — /ін'ей/, *ад інею* [адын'ею] — /ад-ін'ей-у/, *возера* [воз'ера] — /воз'ера/, *азёры* [аз'оры] — /аз'оры/.

Падоўжаныя зычныя гукі іх суадноснасць з фанемамі

З фанетычнага пункту погляду ў беларускай мове амаль усе зычныя могуць быць падоўжанымі. Да іх адносяцца [т:], [д:], [дз:], [с:], [с':], [з:], [з':], [ш:], [ж:], [ч:], [ц:], [ц':], [н:], [н':], [л:], [б:], [п:], [к:], [к':]. Іх ужыванне можна праілюстраваць наступнымі прыкладамі: *адтуль* [аттул'], *Замошша*, *ззаду*, *дваццаць*, *зжарыць* [жжарыц'], *збожжа*, *сучча*, *аддаць*, *манна*, *аббрыць*, *палоззе*, *жыццё*, *разводдзе*, *ралля*, *сёння*, *мякка*, *мяккі*.

Артыкуляцыйна падаўжэнне зычных заключаецца ў павелічэнні часу артыкуляцыі асобных фаз адпаведных гукаў: у змычных і змычна-шчылінных затрымліваецца ў часе змычка моўных органаў, у шчылінных больш доўга вытрымліваецца шчыліна паміж органамі мовы. Паколькі ў час артыкуляцыі змяняецца толькі адна яе фаза, то артыкуляцыйна падоўжаныя змычныя, змычна-шчылінныя і шчылінныя зычныя ўяўляюць сабой адзінае гукавое ўтварэнне. Асобна стаіць у гэтым сэнсе [v], які ў суседстве з падобным да яго гукам (*захоўваць*, *распрацоўваць*) артыкуляцыйна складаецца з дзвюх частак: першая ўяўляе сабой губнагубную шчыліну, пры якой утвараецца [ʋ], а другая — у большасці выпадкаў губна-зубную шчыліну, якая характэрна для ўтварэння [v]. Таму ўжо на артыкуляцыйным узроўні відавочна, што гэта два розныя гукі.

Павелічэнне часу артыкуляцыі адлюстроўваецца ў гукавой хвалі большай працягласцю асобных акустычных сегментаў: у выбухных і афрыкат змычка павялічваецца прыкладна ў два разы, у фрыкатыўных у столькі ж павялічваецца фрыкатыўны сегмент. Паколькі ў выбухных і афрыкат падаўжаецца толькі змычка, то яны не могуць падаўжацца ў пачатку слова, бо ў глухіх выбухных змычка азначае поўную адсутнасць гукавой хвалі, а ў звонкіх ваганні галасавых звязак на змычцы, калі б яны працягваліся больш доўгі час, успрымаліся б як гудзенне. Таму спроба вымавіць у пачатку слова падоўжаны зычны прыводзіць не да падаўжэння, а да большай напружанасці або паўтарэння аднаго і таго ж гуча дзвойчы: назіраюцца змычка і выбух, якія яшчэ раз паўтараюцца, што ў падоўжаных зычных змычных і змычна-шчылінных ніколі не назіраецца. Фрыкатыўныя ж можна працягнуць і ў пачатку слова: *шытак* — у вымаўленні [шшытак], *жжаць* — у вымаўленні [жжац’].

Такім чынам, артыкуляцыйна і акустычна падоўжаныя зычныя ўяўляюць сабой адзіны элемент (апрача [в]), які адрозніваецца ад адпаведных звычайных зычных толькі часам гучання. Ніякіх межаў, якія б дазволілі раздзяліць падоўжаныя зычныя па акустычнай або артыкуляцыйнай карціне на два гукі, не назіраецца.

Відавочна, што аснову фанемнай прыналежнасці падоўжаных зычных трэба шукаць на больш высокіх моўных узроўнях, у прыватнасці ў марфалогіі. Традыцыйна ў фанетыцы беларускай мовы адрозніваюць марфалагічнае і фанетычнае падаўжэнне. Аналіз усіх фанетычна падоўжаных зычных паказвае, што ў адных выпадках яўна праходзіць мяжа паміж марфемамі такім чынам, што яна падзяляе падоўжаны зычны на два аднолькавыя гукі, адзін з якіх належыць да папярэдняй марфемы, а другі — да наступнай, напрыклад: *заду* — прыстаўка *з-* і корань *-зад-*, *аддаць* — *ад-* і *-да-*, *каменны* — корань *камен-* і суфікс *-н-*, *купаца* — *купац-* — *-ц-* інфінітыва і *-ц-* з постфікса *-ца*. Гэта марфалагічнае падаўжэнне.

Пры марфалагічным падаўжэнні падоўжаныя зычныя неабходна разглядаць як дзве аднолькавыя фанемы. Гэта зусім лагічна, бо кожны носьбіт мовы адчувае марфемы як асобныя часткі слова, надзеленыя сэнсам. Для адрознення марфалагічнага падаўжэння ад астатніх выпадкаў ужывання падоўжаных зычных (фанетычнае падаўжэнне) быў уведзены нават спецыяльны тэрмін «падвоеныя зычныя». Хоць гэты тэрмін, як будзе паказана далей, не мае пад сабой грунтоўных падстаў, ён адлюстроўвае вельмі важную асаблівасць разгледжаных зычных фанем: адна з іх належыць да папярэдняй марфемы, другая — да наступнай.

Значна больш складаным з'яўляецца пытанне аб падоўжаных зычных, якія звычайна знаходзяцца на мяжы караня і канчатка (тыпу *зелле, насенне, наводдзе, перадплечча*) і гістарычна ўзыходзяць да спалучэнняў зычных з гукам [й]. У гэтых спалучэннях зычны адносіўся да караня, а [й] быў суфіксам: *палоззе* з [пол-оз-ьй-е], *зацішша* з [затиш-ьй-е], *сучча* з [суч-ьй-е], *вуголле* з [угол-ьй-е], параўн. руск. *полозья, затишье, сучья, уголья*.

На месцы былых спалучэнняў «зычны + [й]» падаўжаюцца наступныя зычныя:

[л':] — *галлэ, ралля, вяселле, крылле, наваколле, гніллю, моллю*. Часам памылкова сюды ж адносяць і выпадкі тыпу *чуллівы, гуллівы* і вытворныя ад іх, хоць тут відавочна, што першы гук [л'] адносіцца да караня, а другі да суфікса прыметнікаў *-лів-*: *чул/ы/ + лів + ы = чул-лів-ы*, параўн. *гавар/ыць/ + лів + ы = гавар-лів-ы*;

[н':] — *пытанне, жаданне, свіння, сняданне, світанне, рунню*;

[з':] — *рыззэ, палоззе, grazзю, маззю*;

[с':] — *калоссе, кассэ, рыссю, Палессе, воссю, крыссе*;

[дз':] — *абоддзе, разводдзе, наводдзе, суддзя*;

[ц':] — *смецце, выццё, свацця, трыццацю, рацю*;

[ж:] — *збожжа, бездарожжа, падарожжа*;

[ш:] — *узвышша, зацішша, Замошша*;

[ч:] — *сучча, ноччу, запечча, перадплечча*.

Ужыванне ўсіх пералічаных падоўжаных зычных у сучаснай мове цесна звязана з пэўнымі тэматычнымі і граматычнымі разрадамі лексікі і некаторымі граматычнымі формамі слоў. У асноўным яны ўжываюцца:

а) у назоўніках ніякага роду, якія абазначаюць зборныя паняцці: *палоззе, рыззэ, бадылле, скулле, суквецце, гніллэ, сучча*;

б) у аддзеяслоўных назоўніках, якія прадстаўлены двума тыпамі — з падоўжаным [н':] (*праўленне, кіраванне, адыманне, складанне*) і з падоўжаным [ц':] (*набыццё, жыццё, пачуццё, піццё, ліццё, распяцце*). Гэтыя аддзеяслоўныя назоўнікі могуць абазначаць працэсы або набываць значэнне зборнасці ці нават канкрэтнасці (*ліццё* — як вынік працэсу, *праўленне* — як назва ўстановы);

в) у вытворных назоўніках, якія абазначаюць месца: *зарэчча, прыбрэжжа, раздарожжа, узлессе, узвышша, заплечча, наваколле*;

г) у складаных назоўніках і некаторых афіксальных з адценнем зборнасці: *стагоддзе, многаўладдзе, мнагамужжа, мелкаводдзе, безямелле, бязлессе*;

д) у назоўніках, утвораных ад прыметнікаў з розным адцягненым значэннем: *багацце, прыволле, вяселле, ранне*;

е) у назоўніках жаночага роду, часта суадносных з назоўнікамі мужчынскага роду: *бягуння, пявуння, свацця, Наталля*;

ж) у некаторых назоўніках з прадметным значэннем: *кассё, ружжо, келля, валлэ*;

з) у формах творнага склону адзіночнага ліку назоўнікаў жаночага роду з нулявым канчаткам: *цішшу, гряззю, зеленню, мышшу, гніллю*;

і) у формах творнага склону лічэбнікаў: *пяццю, дзесяццю, трыццаццю*;

к) у некаторых прыслоўях, утвораных ад назоўнікаў: *ноччу, рыссю, уваччу*.

Ва ўсіх пералічаных выпадках падоўжання зычных развіліся толькі ў становішчы паміж галоснымі. Калі ж спалучэнню «зычны + [й]» папярэднічаў зычны, то падаўжэнне не развілося: *касцю, прадвесне, вусце*. Толькі ў адзінкавых словах падаўжэнне зычных развілося ў іншых пазіцыях. У слове *ззяць* і вытворных ад яго падоўжаны [з'] узнік у пачатку слова з карэннага спалучэння [зй]. Формы дзеяслова *ліць* прынята вымаўляць [л'йу, л'йеш], хоць дапускаецца і падоўжаны зычны [л'л'у, л'л'еш].

У асобных выпадках падаўжэнне не звязана са спалучэннямі «зычны + [й]». У слове *ссаць* падаўжэнне [с] развілося ў выніку выпадзення рэдукаванага [ъ] у корані, з падзеннем рэдукаваных звязана і ўзнікненне падоўжанага [н:] у суфіксе *-енн-*: *страшэнны, здаравенны*, а таксама [дз'] у суфіксе *-аддз-*: *пападдзя*. У слове *мяккі* падаўжэнне [к:] развілося таксама пасля падзення рэдукаваных у выніку асіміляцыйных працэсаў. Складаныя фанетычныя працэсы прывялі да ўтварэння падоўжанага [н':] у слове *сёння*.

Аналіз моўнага матэрыялу паказвае, што ў пералічаных разрадах лексікі і граматычных формах падоўжання зычных з марфалагічнага пункту погляду з'яўляюцца неаднароднымі. У зборных назоўніках яны яўна распадаюцца на два аднолькавыя элементы, другі з якіх выконвае ролю суфікса, што надае яму пэўную самастойнасць.

На карысць гэтага сведчыць наяўнасць у назоўніках падобнага тыпу, корань якіх заканчваецца на губныя зычныя і [р], гістарычна першапачатковага суфікса [й], які захаваўся ў выніку ацвярдзення гэтых зычных перад зычнымі і на канцы слова: *зуб-[й]-е, пер-[й]-[е], куп-[й]-о*.

Словаўтваральная роля падаўжэння асабліва яркая выступае пры параўнанні зборных назоўнікаў, якія суадносяцца з аднакарэннымі назоўнікамі — назвамі маладых істот, і адпаведнымі нязборнымі: *варона — варанё — варанё, груган — груганнё — груганё*. Аднак і ва ўсіх іншых назоўніках гэтага тыпу лёгка заўважыць словаўтваральную ролю падаўжэння.

У большасці зборных назоўнікаў падоўжання зычных часам разглядаюць у межах іх гістарычнага чаргавання з непадоўжанымі, якое выкарыстоўваецца для словаўтварэння: *варона* — *варанне* (чаргаванне [н] — [н':]), *полаз* — *палоззе* ([з] — [з':]), *збазына* — *збазжа* ([ж] — [ж:]), *сучок* — *сучча* ([ч] — [ч:]). У такім выпадку падоўжання зычных неабходна было б цалкам адносіць да кораня.

Аднак такі падыход не з'яўляецца абгрунтаваным. Разгледзім, напрыклад, зборны назоўнік *сучча*. Гістарычна ён утвораны ад назоўніка з адзінкавым значэннем *сук* шляхам далучэння суфікса *-ый-* і канчатка. У выніку першай палаталізацыі адбылося чаргаванне [к] — [ч], а пасля падзення рэдукаваных [й] прыпадбніўся да [ч], і такім чынам узнікла [ч:]. Ад назоўніка *сук* утвораны і назоўнік *сучок*, дзе таксама ўзнікла чаргаванне [к] — [ч] у выніку першай палаталізацыі перад старажытным суфіксам *-ык-*, які ніяк не суадносіўся з суфіксам *-ый-*. Такім чынам, *сучок* і *сучча* ні ў сучаснай мове, ні ў старажытнай прама не суадносяцца, а таму і няправільна было б [ч] — [ч:] разглядаць як гістарычнае чаргаванне.

Асабліва выразна відаць неправамоцнасць разгляду падоўжаных зычных у межах гістарычнага чаргавання з непадоўжанымі на прыкладзе некаторых назоўнікаў з іншых лексіка-граматычных груп. Несумненна, што ад назоўніка *ружжо* ў літаратурнай мове ўтвораны прыметнік *ружэйны*. У гэтым прыметніку [й] з'яўляецца зычным утваральнай асновы, а [е] — беглым галосным, які ўзнікае пад націскам. У выніку пераходу націску на канчатак у слове *ружжо* [е] знікае, а [й] цалкам прыпадабняецца да [ж]. Такім чынам, тут мае месца гістарычнае чаргаванне [й] — [ж], а не [ж] — [ж:]. Наяўнасць чаргавання [й] — [ж] надае самастойнасць і аўтаномнасць другой частцы падоўжанага [ж:] і сведчыць на карысць таго, што тут мы маем справу з дзвюма аднолькавымі фанемамі /жж/.

Аналагічныя адносіны выяўляюцца ў парах слоў *ліццё* — *ліцейны*, *келля* — *келейны*, *ладдзя* — *ладзейны*. У прыметніках *ліцейны*, *келейны*, *ладзейны* [й] таксама адносіцца да словаўтваральнай асновы, а галосны [е] — беглы. Такім чынам, у словах *ліцейны*, *келейны*, *ладзейны* выдзяляецца прыметнікавы суфікс *-н-*, а ў словах *ліцейня*, *ліцейшык*, *келейнасць* — тыповыя суфіксы для адпаведных катэгорый назоўнікаў: *-н'* (*харчэўня*, *піваварня*, *смольня*), *-шык* (*зборшык*, *правершык*), *-асць* (*радасць*, *годнасць*). У выніку знікнення беглага галоснага і поўнага прыпадабнення [й] да папярэдняга зычнага ў словах *ліццё*, *келля*, *ладдзя* ўзніклі падоўжаныя зычныя. Такім чынам, і тут назіраецца чаргаванне [й] — [ц'], [й] — [л'], а не адпаведных простых і падоўжаных зычных. Таму

і ў гэтых выпадках падоўжаныя трэба разглядаць як дзве фанемы. Морфы /-ц'ц'-/ і /-цей-/ трэба разглядаць як варыянты аднаго і таго ж суфікса. У абодвух варыянтах суфікс гэты з пункту погляду сучаснага стану мовы непадзельны, як і ў іншых аддзяяслоўных назоўніках (*шыццё, жыццё, мыццё, пачуццё, набыццё*). Аналагічна чаргаванне [дз'] — [й] назіраецца ў словах *суддзя — судзейскі*.

Другі элемент падоўжаных зычных выступае як суфікс у назоўніках жаночага роду, суадносных з назоўнікамі мужчынскага роду: *бягун-н-я, п'явун-н-я*. У формах назоўніка *свіння* назіраецца чаргаванне [й] — [н'] *свіння — свіней*. У форме роднага склону множнага ліку *свіней* [й] адносіцца да асновы, а [е] з'яўляецца беглым галосным, хоць часта памылкова *-ей* лічаць канчаткам. Хутчэй за ўсё гэты назоўнік гістарычна ўтвораны ад назоўніка *свін*, які зараз у беларускай мове не ўжываецца, хоць гэты карань у звязнай форме сустракаецца ў словах: *свінапас, свінаматка, свінар, свінскі*. Магчыма, з гэтым каранем звязаны *свінячы, свінячыць*, хоць адсутнасць падоўжаных тут можа быць растлумачана і па-іншаму. У тых гаворках, якім уласцівы падоўжаныя зычныя, адбылося выроўніванне асноў і ва ўсіх склонах прадстаўлены падоўжаны [н':].

Як суфікс трэба разглядаць толькі другі элемент падоўжаных зычных і ў іншых лексіка-граматычных разрадах назоўнікаў, акрамя аддзяяслоўных з суфіксам *-нн-* /н'н'/, які з'яўляецца непадзельным: *кірава-нн-е, склада-нн-е, снеда-нн-е*.

Калі прааналізаваць усе выпадкі, дзе другі элемент падоўжаных зычных выступае або як самастойны суфікс, або набывае самастойнасць у сувязі з чаргаваннем «адпаведны зычны — [й]», то акажацца, што колькасць такіх выпадкаў будзе роўнай колькасці падоўжаных зычных. Па значэнні падобныя суфіксы аб'ядноўваюцца ў вельмі невялікую колькасць тыпаў. Таму дакладней гаварыць не аб суфіксах *-л'-, -н'-, -з'-, -ж-* і г. д., а аб суфіксе, які выражаецца падаўжэннем. Такім чынам, найбольш дакладны марфалагічны запіс будзе: *суч-* : -а, *бягун*[н']- : -[а], *бага*[ц']- : -[е], *вясе*[л']- : -[е], дзе : абазначае падаўжэнне папярэдняга зычнага.

Паколькі ў большасці выпадкаў марфемная мяжа падзяляе падоўжаныя зычныя на два элементы, іх трэба разглядаць як дзве аднолькавыя фанемы.

Асобную праблему падзелу на марфемы ўяўляюць формы творнага склону адзіночнага ліку назоўнікаў жаночага роду на зычны і колькасных лічэбнікаў. Адносна падоўжаных зычных у гэтай форме існуе па меншай меры два пункты погляду. Згодна з адным з іх, яна характарызуецца канчаткам *-у* і чаргаваннем

«зычны — падоўжаны зычны». У такім разе марфемная мяжа праходзіць пасля падоўжанага зычнага: [гол'л'-у], [граз'з'-у], [трыццац'ц'-у]. Марфемную мяжу можна праводзіць таксама пасля першай часткі падоўжанага зычнага, расчляняючы яго на два аднолькавыя гукавыя элементы.

Калі прытрымлівацца агульнапрынятага вызначэння канчатка як зменнай часткі слова, якая паказвае на сінтаксічную сувязь яго з іншымі словамі, то другі пункт погляду здаецца зусім лагічным і абгрунтаваным. Падзел на марфемы будзе наступны: *ноч-чу, ціш-шу, гол-лю, трыццац-цю, пяц-цю*.

І тут элементам канчатка можна разглядаць падаўжэнне, а не яго канкрэтнае ўвасабленне ў [ч], [ш], [ц'], [з'], [ж], [н'], [л'], [с'], [дз']: [ноч- : -у], [граз'- : -у], [ціш- : -у], [пяц'- : -у], [гніл'- : -у].

У гэтым выпадку атрымліваюцца канчаткі, аналагічныя канчаткам назоўнікаў гэтага ж тыпу скланення, аснова якіх заканчваецца на губны зычны і [р]: *глыб — глыб'ю* [глыб'-йу], *кроў — кроўю* [кроў'-йу], *шыр — шыр'ю* [шыр'-йу] (параўн., аднак, *крывёй* [крыв'-ой], дзе канчатак *-ой* узнік пад уплывам назоўнікаў тыпу *зямля*). Такі пункт погляду падтрымліваецца і гісторыяй развіцця падоўжаных зычных з [й].

Паяўленне канчатка, у склад якога не ўваходзіць зычны [кос'ц'-у], [шас'ц'-у], трэба разглядаць як яшчэ адзін варыянт канчатка творнага склону.

Такім чынам, і ў творным склоне падоўжаныя зычныя правільна разглядаць як спалучэнне дзвюх фанем, а марфемную мяжу праводзіць паміж імі.

Паколькі прыслоўі тыпу *ноччу, рыссю* ўзыходзяць да формы творнага склону, то іх марфемную будову неабходна разглядаць у цеснай сувязі з гэтай формай: [ноч- : -у], [рыс'- : -у].

Цвёрдыя і мяккія фанемы

У беларускай мове па цвёрдасці—мяккасці адрозніваецца чатырнаццаць пар гукаў: [п] — [п'], [б] — [б'], [м] — [м'], [в] — [в'], [ф] — [ф'], [т] — [т'], [дз] — [дз'], [с] — [с'], [з] — [з'], [н] — [н'], [л] — [л'], [к] — [к'], [г] — [г'], [х] — [х']. Улічваючы артыкуляцыйныя і акустычныя ўласцівасці гэтых гукаў, а таксама асаблівасці іх успрымання, лагічна прыняць адно з трох фаналагічных рашэнняў: 1) лічыць, што проціпастаўляюцца цвёрдыя і мяккія зычныя, а больш пярэдняе або больш задняе ўтварэнне галосных, іх акустычныя ўласцівасці і асаблівасці ўспрымання разглядаць як цалкам абумоўленыя папярэднімі зычнымі; 2) лічыць, што проціпастаўлены галосныя, а цвёрдасць або мяккасць

зычных абумоўлена наступнымі галоснымі; 3) лічыць, што проціпастаўляюцца цэлыя склады па цвёрдасці і мяккасці і яны з'яўляюцца непадзельнымі адзінкамі, якімі адрозніваюцца словы.

Відавочна, што ад выбару аднаго з гэтых рашэнняў залежыць большая або меншая колькасць фанем. Нягледзячы на тое, што традыцыйна заўсёды прымаецца першае рашэнне, г. зн. выдзяляюцца самастойныя мяккія фанемы, вельмі часта, напрыклад, у слове *лёс* называецца галосны [ё], у слове *лясы* — галосныя [я] і адначасова называецца зычны [л]. Зразумела, тут відавочная блытаніна гукаў і літар, але ж яна падтрымліваецца тым, што ў складах *лѣ* — *ло*, *ля* — *ла* галосныя адрозніваюцца не менш, чым зычныя.

Разгляд спалучэнняў «зычны + галосны» як аднафанемных быў бы поўнасьцю апраўданы ў тым выпадку, калі б не было закрытых складоў шматлікіх спалучэнняў зычных. Наяўнасць закрытых складоў азначае, што магчымы мяккія зычныя і не перад галоснымі. І сапраўды, у беларускай мове мяккія зычныя могуць быць у канцы слоў і перад зычнымі. Таму, акрамя фаналагічных адзінак тыпу склада, неабходна было б уводзіць і фаналагічныя адзінкі, суадносныя толькі з мяккімі зычнымі. Наяўнасць закрытых складоў робіць іх колькасць у мове неабмежаванай, што таксама не дазваляе разглядаць склад як простую фаналагічную адзінку.

Не падыходзіць і другое рашэнне. Мяккасць зычных не заўсёды абумоўлена наступнымі галоснымі, бо мяккія зычныя сустракаюцца і ў незалежнай ад галосных пазіцыі. Калі лічыць, што склады адрозніваюцца галоснымі, то, акрамя павелічэння колькасці галосных фанем у два разы, зноў жа патрабуецца ўводзіць дадаткова мяккія зычныя фанемы для пазіцый канца слова і перад зычнымі. Спраба разглядаць у гэтых пазіцыях мяккія зычныя як спалучэнне «цвёрды зычны + [й]» не з'яўляецца ўдалай, бо ў такім выпадку [й] аказаўся б у канцы слова і перад глухімі зычнымі, што прынцыпова не характэрна для беларускай мовы.

Такім чынам, вызначальнай пазіцыяй для фаналагічнага аналізу цвёрдых і мяккіх зычных з'яўляецца іх становішча ў канцы слова і перад зычнымі, а гэта азначае, што трэба разглядаць мяккія зычныя як самастойныя фанемы, а галосныя пасля іх — як абумоўленыя пазіцыяй варыянты гукаў, якія адносяцца да тых жа фанем, што і варыянты пасля цвёрдых зычных. Аднак тут не могуць быць проціпастаўлены губныя гукі: [б] — [б'], [п] — [п'], [м] — [м'], [ф] — [ф'], [в] — [в']. Значна абмежавана ўжыванне мяккіх членаў проціпастаўлення [д] — [дз'], [з] — [з'] у выніку дзеяння закону аглушэння звонкіх зычных. Фаналагічнасьць цвёр-

дых і мяккіх зычных найбольш поўна выражана толькі ў [ц'] — [т], [с'] — [с], [н'] — [н], [л'] — [л], якія шырока проціпастаўлены ў канцы слова і перад зычнымі: *банка* — *банька*, *быт* — *быць*, *вугал* — *вугаль*, *плот* — *плоць*, *рыс* — *рысь*. Іншыя ж пары цвёрдых і мяккіх зычных, хоць і проціпастаўляюцца ў вызначальнай пазіцыі, павінны разглядацца з фаналагічнага пункту погляду так, як і пары, проціпастаўленне якіх відавочна. З гэтых меркаваньняў і трэба зыходзіць пры выдзяленьні мяккіх фанем.

Сярод пар мяккіх і цвёрдых зычных асобнае месца займаюць заднеязычныя. Як ужо адзначалася, [к] і [к'], [г] і [г'] у беларускай мове з'яўляюцца адносна новымі, бо проціпастаўленне гукаў [к] — [к'], [г] — [г'] развілося галоўным чынам за кошт запазычанай лексікі. З фанетычнага пункту погляду гукі ў пары [х] — [х'] адрозніваюцца не менш, чым ва ўсіх астатніх парах цвёрдых і мяккіх зычных. Калі ж разглядаць іх з пункту погляду проціпастаўленьня, дык маюцца істотныя адрозненні. Пара [х] — [х'] не сустракаецца ў аднолькавай фанетычнай пазіцыі, бо [х'] можа быць толькі перад [і] (*стрэхі*, *хітры*), а таксама перад [е], калі гэты гук не з'яўляецца канчаткам: *хеўра*, *шляхетны*. Ва ўсіх астатніх выпадках ужываецца толькі [х]. Таму нельга знайсці не толькі слоў, але і складоў, якія б адрозніваліся толькі [х] і [х']. Гэта азначае, што абодва гэтыя гукі адносяцца да адной фанемы /х/.

Сама пастаноўка пытання аб фанематычнасці мяккіх зычных сведчыць, што парныя мяккія і цвёрдыя ўспрымаюцца як вельмі блізкія гукі, і гэта блізкасць падмацоўваецца іх функцыянаваннем. Сапраўды, пры змене фанетычных пазіцый назіраецца чаргаванне цвёрдых з мяккімі і мяккіх з цвёрдымі гукамі, у выніку чаго адбываецца нейтралізацыя іх проціпастаўлення: *аграбіць* — *аграб*, *эканоміць* — *эканом* (загадны лад), *эканом* (назоўнік), *стол* — *на* [стал'е], *сцяна* — *на* [с'ц'ан'е]. Чаргаванне мяккіх зычных з цвёрдымі ахоплівае губныя зычныя, у той час як чаргаванне цвёрдых з мяккімі ахоплівае ўсе астатнія зычныя і значна больш пашырана. На аснове гэтых чаргаванняў выдзяляюцца карэляцыйныя пары цвёрдых і мяккіх фанем: /п/ — /п'/, /б/ — /б'/, /м/ — /м'/, /в/ — /в'/, /ф/ — /ф'/, /с/ — /с'/, /з/ — /з'/, /н/ — /н'/, /л/ — /л'/, /к/ — /к'/, /г/ — /г'/.

Больш складаная сітуацыя ўзнікае пры фаналагічным аналізе адносін паміж фанемамі /ц/, /ц'/ і /т/. З пункту погляду артыкуляцыі і акустычных уласцівасцей гукі [ц] і [ц'] розніцца паміж сабой у такой жа ступені, як і іншыя пары цвёрдых і мяккіх зычных: [с] — [с'], [з] — [з'], [н] — [н']. З пункту погляду фаналогіі /ц/ і /ц'/ несумненна проціпастаўлены: *цэлы* — *цель*, *цыркаць* — *цір*, *цэгла* — *цягло*. Хоць і без чаргавання, але ўсё ж назіраюцца

выпадкі пераходу [ц] у [ц'] : [ц'в'ік], [ц'в'іц'ен'н'е], [ц'в'іл']. У дыялектнай мове і ў прастамоўі назіраецца і адваротны пераход [ц'] у [ц] : [санцым'етр]. Літаратурным лічыцца вымаўленне *ціпка, ціпачка, ціп-ціп* з *цыпка, цыпачка, цып-цып*, якія або ўжываюцца як фанетычныя дублеты, або набылі іншае значэнне. Гэта дазваляе сцвярджаць, што пэўнае функцыянальнае збліжэнне паміж фанемамі /ц/ і /ц'/ адбылося. Аднак карэляцыйная сувязь усё ж захоўваецца паміж [т] і [ц']. І гэта не таму, што [ц'] у большасці выпадкаў паходзіць з [т]. Галоўнай прычынай захавання карэляцыі [т] — [ц'] застаюцца шматлікія чаргаванні [т] з [ц'] пры змене формы слова і пры словаўтварэнні, калі змяняюцца і фанетычныя ўмовы ўжывання /т/ : *хата — у хаце, свята — аб свяце, брат — брацік, кот — кацяня*.

Адносіны паміж фанемамі /дз/, /дз'/ і /д/ значна больш відавочныя і празрыстыя. Паколькі /дз/ сустракаецца выключна рэдка, ніякіх функцыянальных адносін паміж фанемамі /дз/ і /дз'/ не ўстанавілася, хоць фанетычнае падабенства паміж гукамі [дз] і [дз'] такое, як паміж [ц] і [ц']. На аснове чаргавання ў саставе марфем /д/ — /дз'/ адназначна вызначаецца карэляцыя фанем /д/ — /дз'/.

Па-за карэляцыяй цвёрдых і мяккіх зычных, акрамя фанемы /й/, пра якую гаварылася вышэй, знаходзяцца фанемы, якія не маюць парных мяккіх — няпарных па цвёрдасці—мяккасці. Шырока распаўсюджана іх назва — зацвярдзелыя зычныя, з якой звязаны рад няправільных сцвярджэнняў адносна іх уласцівацей.

Да цвёрдых зычных, якія ў беларускай мове ніколі не змякчаюцца, належаць [ж], [ш], [дж], [ч], [ц], [р]. Зычныя [ж], [ш], [дж], [ч], [ц] у розныя гістарычныя перыяды былі толькі мяккімі, але затым зацвярдзелі. Таму ў беларускай мове за імі і замацавалася назва зацвярдзелыя. Што да [р], дык ён раней меў мяккі адпаведнік [р'] , які затым зацвярдзеў. Таму зацвярдзелым з'яўляецца не ўсякі [р], а толькі той, які ўзнік з мяккага [р'].

Вельмі ўмоўна можна назваць зацвярдзелым і [ц]. У некаторых выпадках яўна адбылося яго памякчэнне перад [в']. Параўн.: запазычанае *цвік* [ц'в'ік] і вытворныя ад яго, *цвінтар*, а таксама слав. *цвіль, цвет* і ўсе іх вытворныя.

Таму відавочна, што назва «зацвярдзелыя зычныя» з'яўляецца вельмі ўмоўнай і не апраўдваецца ні з пункту погляду гісторыі зычных, ні з пункту погляду іх сучаснага ўжывання. Цалкам гэта назва магла б быць прыменена толькі да шыпячых. Ва ўсякім разе не прыходзіцца гаварыць аб якой-небудзь спецыфіцы іх ужывання ў беларускай мове параўнальна з цвёрдымі. З сучаснага

пункту погляду да іх лепш прымяняць тэрмін «няпарныя па цвёрдасці—мяккасці цвёрдыя зычныя».

З катэгорыяй цвёрдых і мяккіх зычных песна звязаны асаблі-
васці скланення назоўнікаў (назоўнікі з асновай на [г], [к], [х]
тут не разглядаюцца, бо асаблівасці іх скланення звязаны не
толькі з цвёрдасцю—мяккасцю зычных).

У назоўніках з цвёрдай і мяккай асновай назіраецца адроз-
ненне ў канчатках меснага склону адзіночнага ліку другога скла-
нення, меснага і давальнага склону адзіночнага ліку першага
скланення. Параўн. скланенне назоўнікаў з цвёрдай і мяккай асно-
вамі першага скланення *сын, алень* і другога скланення *ніва, хваля*:

Д. сыну, аленю, ніве, хвалі

М. (аб) сыне, алені, ніве, хвалі

З цвёрдасцю і мяккасцю зычных асновы звычайна звязваецца
і выкарыстанне канчаткаў *-е* або *-у* назоўнікаў, якія з'яўляюцца
агульнымі або ўласнымі назвамі асоб, параўн.: *аб вучню, кавалю,
Міхасю і аб вучне, гарманіце, Міколе*.

У скланенні назоўнікаў на зацвярдзелы выяўляюцца асаблі-
васці, звязаныя з былой мяккасцю гэтых гукаў. Яны звычайна
маюць канчаткі, якія фаналагічна супадаюць з канчаткамі на-
зоўнікаў з асновай на мяккі, а не на цвёрды зычны. Параўн.
скланенне назоўнікаў *завод* (цвёрдая аснова), *корч* (аснова на за-
цвярдзелы зычны), *дзень* (мяккая аснова):

Н.	завод	корч	дзень
Р.	завода	карча	дня
Д.	заводу	карчу	дню
В.	завод	корч	дзень
Т.	заводам	карчом	днём
М. (аб)	заводзе	карчы	дні

Тое ж назіраецца і ў другім скланенні:

Н.	сцяна	шаша	зямля
Р.	сцяны	шашы	зямлі
Д.	сцяне	шашы	зямлі
В.	сцяну	шашу	зямлю
Т.	сцяной	шашой	зямлёй
М. (аб)	сцяне	шашы	зямлі

Характэрна, што назоўнікі з асновай на [р] незалежна ад яго
паходжання (зацвярдзелы ці не) скланяюцца як назоўнікі з мяк-

кай асновай. Толькі ў назоўніку *двор* яшчэ зрэдку праяўляецца прыналежнасць [р] да цвёрдай асновы (*на дварэ*). Зразумела, трэба браць пад увагу той факт, што гукі [ы] і [і] адносяцца да адной фанемы /і/.

Глухія і звонкія фанемы

Звонкія і глухія фанемы ўтвараюць суадносны рад, які складаецца з адзінаццаці пар фанем: /б/ — /п/, /б'/ — /п'/, /д/ — /т/, /дз'/ — /ц'/, /з/ — /с/, /з'/ — /с'/, /ж/ — /ш/, /дж/ — /ч/, /г/ — /х/, /г/ (выбухны) — /к/, /дз/ — /ц/. З гэтых пар фанем найбольш слаба проціпастаўлены /дз/ — /ц/, /г/ — /к/, таму што гукі [дз] і [г] выбухны вельмі рэдкаўжывальныя, пры гэтым, як ужо адзначалася, [г] выбухны з'яўляецца факультатыўным варыянтам фанемы /г/.

Прціпастаўленне глухіх і звонкіх фанем найбольш поўна праяўляецца перад галоснымі гукамі. Толькі /б'/ — /п'/ слаба проціпастаўлены перад /у/ у сувязі з тым, што перад гэтай фанемай [б'] і [п'] сустракаюцца галоўным чынам у запазычаных словах: *бюро, пюрэ, купюра, бювар, бюст*. Захоўваецца гэта проціпастаўленне і перад санорнымі з той толькі асаблівасцю, што перад імі фанемы /б'/ і /п'/ не сустракаюцца, а /дз'/, /ц'/, /с'/, /з'/ бываюць рэдка толькі перад /м/: *дзьмуць, цьма, пісьмо, вязьмо*. Толькі зрэдку перад санорнымі проціпастаўлены і /дж/ — /ч/: *дажджлівы — зычлівы*.

Наяўнасць карэлятыўных адносін паміж парнымі глухімі і звонкімі зычнымі фанемамі пацвярджаецца тым, што ў радзе фанетычных пазіцый яны супадаюць у адным гучы. У канцы слоў і перад глухімі звонкія зычныя аглушаюцца, у выніку ў межах адной і той жа марфемы назіраецца чаргаванне звонкіх зычных з глухімі:

грыбам	каса		ношак
— [грып]		— [кос]	— [ношка]
грыпам	каза		ножак

Такім жа чынам перад звонкімі зычнымі глухія азванчаюцца і ўзнікае чаргаванне глухіх са звонкімі: *касіць — касьба* [каз'ба], *прасіць — просьба* [проз'ба], *малаціць — малацьба* [маладз'ба], *лічыць — лічба* [л'іджба].

Як вядома, у беларускай арфаграфіі прынята правіла, заснаванае на марфалагічным прынцыпе, згодна з якім чаргаванне глухіх і звонкіх зычных або звонкіх і глухіх не перадаецца на

пісьме, а ва ўсіх пазіцыях абазначаецца той гук, які чуецца ў становішчы перад галосным. На словаўтварэнне і словазмяненне гэта карэляцыя зычных істотнага ўплыву не аказвае.

Значная колькасць зычных гукаў пар па глухасці—звонкасці не складае. Да няпарных фанем у беларускай мове адносяцца: /в/, /в'/, /ф/, /ф'/, /л/, /л'/, /м/, /м'/, /н/, /н'/, /р/, /й/. Па сваіх функцыянальных уласцівасцях яны распадаюцца на дзве групы. Да першай адносяцца /ф/ і /ф'/, якія, артыкуляцыйна і акустычна адносячыся да глухіх, маюць і ўсе іх уласцівасці. Перад імі звонкія зычныя аглушаюцца, параўн.: *зрабіць*, але *сфармуляваць*; *адлучыць*, але *адфрэзераваць* [атфрэз'еравац']. Гук [ф] перад звонкімі зычнымі ([ф']) у гэтай пазіцыі ў беларускай мове амаль не ўжываецца) мае тэндэнцыю да пераходу ў [ў] — азванчаецца; звычайна ў гутарковай мове вымаўляюць [Аўган'істан], [аўган'ец], [аўган'і].

Да другой групы адносяцца ўсе астатнія няпарныя. Большасць з іх артыкуляцыйна і акустычна істотна адрозніваецца ад звонкіх зычных, галоўным чынам умовамі вылучэння гукавой хвалі, хоць назіраюцца і падобныя рысы, асабліва ў /в/ і /в'/. Аднак найбольш істотныя і паслядоўныя адрозненні назіраюцца ў функцыянаванні. Перад імі не адбываецца азванчэнне глухіх, параўн.: *сляпіць* і *зляпіць*, *срэбны* і *зрэбны*, *зняць* і *сняць*, *двор* і *твор*, *б'юць* [б'йуц'] і *н'юць* [п'йуц'], *смялець* (ад смелы) і *змялець* (ад мелкі). Уся гэта група зычных з функцыянальнага боку не мае нічога агульнага са звонкімі зычнымі (тым больш з глухімі) і ўтварае прыцыпова новы клас зычных, найбольш распаўсюджаная назва якога — санорныя. Іх называюць часам санантамі прымяняльна да тых моў, у якіх яны здольны выступаць у якасці складаўтваральных элементаў побач з галоснымі.

І сапраўды, нават у мовах, у якіх яны не могуць быць складаўтваральнымі, у прыватнасці ў беларускай, паміж імі і галоснымі існуе не толькі акустычнае, але і функцыянальнае падбенства. Яно заключаецца ў тым, што перад санорнымі і глухія, і звонкія зычныя гучаць так, як перад галоснымі. Менавіта таму перад санорнымі лёгка выяўляецца проціпастаўленне глухіх і звонкіх.

Са сказанага відаць, што назва, якая была першапачаткова выкарыстана і якая з'яўляецца традыцыйнай — няпарныя па глухасці—звонкасці зычныя, — няправільна адлюстроўвае асноўную функцыянальную асаблівасць санорных. Самым істотным для іх з'яўляецца не тое, што яны не маюць адпаведных парных глухіх, а тое, што яны паводзяць сябе адносна глухіх і звонкіх так, як і галосныя. У сувязі з гэтым, напрыклад, няма

патрэбы правяраць напісанне глухіх і звонкіх зычных перад санорнымі, а можна пісаць, што чуецца. Наадварот, пры напісанні слоў, у якіх ёсць спалучэнні глухіх або звонкіх зычных, іх можна змяняць так, каб пасля гука, які трэба праверыць, аказаўся санорны, бо нясны гук будзе такім жа, як і перад галоснымі, параўн.: [дарошка], але [дарожны] або [дарожак], [дарожан'ка].

Важнай асаблівасцю санорных у беларускай мове з'яўляецца тэндэнцыя да ўжывання іх у непасрэдным суседстве з галоснымі. Гэта тэндэнцыя асабліва паслядоўна праводзіцца для [р], [л], [л'], [в], [в'], [й], [н], [н'] і некалькі менш паслядоўна для [м], [м']. Гукі [м], [м'] часта сустракаюцца не побач з галоснымі, а з іншым санорным зычным, які аддзяляе іх ад галоснага: *многа, фільм, корм, мне*.

Адхіленняў ад тэндэнцыі ўжывання санорных у непасрэдным суседстве з галоснымі ў беларускай мове няшмат: *мсцівец* і ўсе аднакарэнныя з ім словы; *стогн, гімн* і некаторыя іншыя запазычаныя словы: *рэзерв, нерв, В'етнам, спектакль, ансамбль, міністр*. Варта адзначыць, што пры вымаўленні гэтых слоў часта адбываюцца пэўныя фанетычныя змены, напрыклад, словы тыпу *нерв* часцей ужываюцца ў множным ліку, у словах тыпу *стогн, спектакль, міністр* паяўляецца рэдукаваны галосны, які можа развівацца ў нармальны гук, параўн.: *горан* з *горн, дзёран* з *дзёрн, бабёр* з *бобр*. У радзе слоў адбылося адпадзенне канцавых санорных: *баязь, жандар, Мсціслаў, жораў*, параўн. руск. *баязьн, жандарм, Мстиславль, журавль*.

З гэтай уласцівасцю санорных звязана паяўленне прыстаўных галосных. Пацвярджэннем гэтага з'яўляецца той факт, што ў звязнай мове яны бываюць перад збегам зычных, першым з якіх з'яўляецца санорны, толькі ў тых выпадках, калі папярэдняе слова заканчваецца на зычны. Калі ж папярэдняе слова заканчваецца на галосны і адсутнічае паўза, то санорны знаходзіцца ў суседстве з галосным і прыстаўны галосны не ўзнікае, параўн.: *ён ірваў і яна рвала, дождж імжыць і перастала мжыць*.

У марфалогіі з асаблівасцямі функцыянавання санорных непасрэдна звязана ўжыванне некаторых канчаткаў, напрыклад *-аў, -яў* у родным склоне множнага ліку назоўнікаў жаночага роду: *урнаў, багнаў, чапляў, лазняў, коўдраў, выдраў*. Відавочна, распаўсюджванне канчаткаў *-аў, -яў* у назоўніках жаночага роду выклікаецца і пэўнымі марфалагічнымі прычынамі, аднак у некаторых назоўніках прычынай развіцця гэтых канчаткаў з'явіліся чыста фанетычныя ўмовы — тэндэнцыя санорных да ўжывання па суседству з галоснымі. Гэта меркаванне падмацоўваецца і тым фактам, што існуюць шматлікія дублетныя формы назоўнікаў

жаночага роду ў родным склоне множнага ліку з канчаткам *-аў*, *-яў* або з нулявым, але з беглым галосным у канцавым спалучэнні зычных: *соснаў* і *сосен*, *вёснаў* і *вёсен*, *вёдраў* і *вёдзер*.

Карэляцыя шыпячых і свісцячых зычных

Шыпячыя і свісцячыя ўтвараюць наступныя суадносныя пары фанем: /с/ — /ш/, /з/ — /ж/, /дж/ — /дз/, /ч/ — /ц/.

Проціпастаўленне гукаў [дж] — [дз] практычна не прадстаўлена, бо абодва гэтыя гукі вельмі рэдкія, прычым /дж/ у большасці выпадкаў абмежаваны пэўнымі словаўтваральнымі тыпамі слоў. Па-за парамі застаюцца свісцячыя /с'/ і /з'/ . Але функцыянальна яны цесна звязаны з /ш/ і /ж/, у сувязі з чым можна гаварыць і аб парах /с'/ — /ш/, /з'/ — /ж/ побач з парамі /с/ — /ш/, /з/ — /ж/. Пра гэта сведчыць, напрыклад, поўная асіміляцыя /ш/ наступным /с'/ у зваротных дзеясловах 2-й асобы адзіночнага ліку (*купаеш* — *купаешся* [купаіес'с'а], *мыеш* — *мыешся* [мыйес'с'а]) і ў форме загаднага ладу (*зарэж* [зарэш] — *зарэжся* [зарэс'с'а]), якая шырока распаўсюджана ў маўленні многіх носьбітаў літаратурнай мовы. Чаргаванне /з'/ — /ж/ магчыма толькі зрэдку на стыках двух слоў у звязнай мове пры досыць хуткім вымаўленні ([зав'ажжа] — *завязь жа*), таму карэляцыйная пара /з'/ — /ж/ хоць і цалкам апраўдана, але не падмацоўваецца практыкай ужывання ў мове.

Карэлятыўныя адносіны паміж астатнімі парамі шыпячых і свісцячых падмацоўваюцца шэрагам фактаў. У сувязі з рознымі марфалагічнымі зменамі шыпячыя могуць аказацца перад свісцячымі, а свісцячыя — перад шыпячымі. У гэтым выпадку дзейнічае заканамернасць, згодна з якой шыпячыя перад свісцячымі вымаўляюцца як свісцячыя, а свісцячыя перад шыпячамі — як шыпячыя: *спытаць* — *сшыць* [шшыц'], *езда* — *езджу* [йежджу], *печка* — *печцы* [п'еццы]. Толькі ў давальным склоне назоўнікаў звычайна захоўваецца /ш/ перад /ц/: [ношцы], [кошцы].

Такім чынам, карэляцыя шыпячых і свісцячых парных зычных не мае істотнага значэння для марфалогіі, але яе неабходна ўлічваць пры вывучэнні правапісу, паколькі правілы перадачы на пісьме шыпячых і свісцячых заснаваны на марфалагічным прыцыпе.

Паколькі ў беларускай мове афрыкаты /ч/, /дж/ з'яўляюцца шыпячымі, а /ц/, /дз/ — свісцячымі, то карэляцыя адпаведных афрыкатыўных фанем з выбухнымі аказваецца вельмі блізкай да карэляцыі шыпячых і свісцячых зычных фанем.

Калі выбухныя зычныя аказваюцца перад афрыкатамі, то яны змяняюцца на адпаведныя афрыкаты: *ад* + *чуць* [аччуц'], *ад* +

чыніць [аччын' іц'], *налад* + *чык* [наладчык], *карыт* + *ца* [карыцца], *склад* + *цы* [складцы]. У выніку поўнай асіміляцыі ўзнікае карэляцыйная сувязь паміж фанемамі /д/, /т/, з аднаго боку, і /ч/, /ц/ — з другога. Яна знаходзіць праяўленне і ў сцяжэнні выбухных з фрыкатыўнымі пры словаўтварэнні: *горад* + *ск* + *і* = *гарадскі* [гарацкі], *грамад* + *ств* + *а* = *грамадства* [грамацтва]. У выніку падобнага працэсу паявілася і спалучэнне *-цц-* у інфінітыве і ў форме 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку зваротных дзеясловаў: *купацца* — *купаецца* — *купаюцца*, *мыцца* — *мыецца* — *мыюцца*.

Аднак падобная з'ява характэрна толькі для канца слова. У яго пачатку сцяжэнне звычайна не адбываецца і проціпастаўленне афрыкат і спалучэнняў выбухных са шчыліннымі захоўваецца. На слых добра адрозніваюцца, напрыклад, словы *ачумець* і *адшумець* [атшум'ец'] або [ачшум'ец'], *пацадзіць* і *падсадзіць* [патсадз'іц'] або [пацсадз'іц'].

Чаргаванне фанем

Як ужо адзначалася, у залежнасці ад фанетычных умоў змяняецца і якасць гукаў. Напрыклад, у становішчы паміж цвёрдымі зычнымі прадстаўлены галосныя /а/, /о/, /э/, /у/, /ы/, паміж мяккімі зычнымі выступаюць галосныя больш пярэдняга рада, якія характарызуюцца наяўнасцю пачатковага і канцавага і-падобных пераходных участкаў. Пасля цвёрдых зычных перад мяккімі выступаюць галосныя з і-падобным канцавым пераходным участкам, пасля мяккіх зычных перад цвёрдымі яны маюць і-падобны пачатковы пераходны ўчастак. Гэтыя фізічна розныя гукі нясуць адну і тую ж функцыянальную нагрузку і аб'ядноўваюцца ў адну і тую ж фанему.

Паколькі якасць гукаў цесна звязана з фанетычнымі ўмовамі, яны ўтвараюць паралельныя рады, колькасць гукаў у кожным з якіх аднолькавая. У прыведзеным прыкладзе ў кожнай з фанетычных пазіцый пяці галосных гукаў, якія суадносяцца з пяццю фанемамі /і/, /е/, /о/, /а/, /у/. Такі тып адрозненняў гукаў ніяк не звязаны з марфемнай структурай слова і ніяк не выкарыстоўваецца ў марфалогіі. Адрозненні гэтыя часткова назіраюцца ў розных словах, а часткова ў формах аднаго і таго ж слова (параўн.: *садзіць* — *сядзіць* і *сядзіць* — *сяджу*, *садзіць* — *сяджу*), аднак усе магчымыя варыянты гукаў могуць быць выяўлены толькі з прыцягненнем розных слоў.

Другі тып пазіцыйных змен характарызуецца тым, што яны адбываюцца звычайна на стыках марфем і колькасць проці-

пастаўленых адзінак аказваецца рознай у розных пазіцыях. Адбываецца гэта таму, што некаторыя пары гукаў, якія проціпастаўлены ў пэўных пазіцыях, супадаюць у адным гучу — адбываецца нейтралізацыя проціпастаўленняў. Такім шляхам утвараюцца перасякальныя рады чаргаванняў. Па наяўнасці перасякальных радоў пары фанем, з якіх яны складаюцца, утвараюць розныя карэляцыі. Перасякальнымі такія чаргаванні называюцца таму, што два або некалькі гукаў, якія прадстаўлены ў адной пазіцыі, як бы перасякаюцца ў адным гучу ў іншай пазіцыі. Да такіх чаргаванняў адносяцца чаргаванні звонкіх і глухіх, цвёрдых і мяккіх, шыпячых і свісцячых зычных. Напрыклад, перад галоснымі /с/ і /з/ проціпастаўлены, перад глухімі зычнымі можа быць толькі /с/, перад звонкімі — /з/. Падобныя чаргаванні схематычна маюць выгляд:

/с/	/с/
— /с/ (перад глухімі)	/з/ (перад звонкімі)
/з/	/з/

Супадзенне не пад націскам галосных /о/, /е/, /а/, /у/, /а/ таксама ўяўляе сабой перасякальны рад чаргаванняў:

/о/	/а/
/э/ — /а/	
/а/	

Гэтыя чаргаванні, як і паралельныя, носяць рэгулярны характар. Але яны істотна адрозніваюцца ад паралельных тым, што назіраюцца не ў розных словах, а ў формах аднаго і таго ж слова: /сады/, але /сам/, /вада/, але /вадз'е/, /цэгла/, але /цагл'яны/, /грыбы/, але /грыпк'і/.

Перасякальныя чаргаванні падзяляюць на пазіцыйныя і камбінаторныя. Калі чаргаванне адбываецца ў залежнасці ад становішча гуча ў слове, яно адносіцца да пазіцыйных. Гэта чаргаванне галосных /о/, /э/, /а/ з /а/ (аканне), чаргаванне звонкіх зычных з глухімі на канцы словы і некаторыя інш. Камбінаторнымі называюцца чаргаванні, якія ўзнікаюць у выніку асіміляцыі. Прыкладам могуць служыць чаргаванні звонкіх з глухімі зычнымі ў становішчы перад глухімі, глухіх са звонкімі, цвёрдых з мяккімі перад мяккімі зычнымі, шыпячых са свісцячымі і г. д.

Гэтыя чаргаванні, адбываючыся заўсёды ў межах адной і той жа марфемы, характэрны для словаўтварэння і формаўтварэння. Далучэнне або адпадзенне марфем стварае фанетычныя ўмовы для супадзення двух або некалькіх гукаў у адным. А гэта азначае, што, з аднаго боку, пазіцыя нейтралізацыі ўзнікае дзякуючы

марфалагічным умовам, з другога, узнікшая пазіцыя з'яўляецца фанетычнай па сваім характары.

Дваісты характар чаргаванняў з перасякльнымі радамі знаходзіць сваё адлюстраванне ў неадназначным іх тэарэтычным асэнсаванні. Згодна з поглядамі адных тэарэтыкаў (маскоўская, пражская фаналагічная школы), гэты тып чаргаванняў разглядаецца ў фаналогіі, а гук, у якім адбываецца супадзенне двух або некалькіх гукаў, разглядаецца як асобная фаналагічная адзінка (гіперфанема, архіфанема). З пункту погляду іншых вучоных (ленінградская фаналагічная школа) гэты тып чаргавання не цалкам знаходзіцца ў кампетэнцыі фаналогіі, бо ўяўляе сабой чаргаванне фанем, а гук, у якім супадаюць два або некалькі гукі, адносіцца імі да адной з фанем, якая нейтралізуецца. Гэты пункт погляду больш адпавядае працэсу ўспрымання гукаў. Першы ж пункт погляду больш адлюстроўвае не ўспрыманне гукавой тэорыі мовы, а правілы пераўтварэння абстрактных марфем у рэальныя ў час маўлення, калі дапусціць, што носьбіт мовы кожны раз ажыццяўляе працэс утварэння слоў на аснове запасу марфем.

Трэцім відам чаргаванняў з'яўляюцца гістрычныя, да якіх адносяць такія чаргаванні, якія ні камбінаторнымі ўласцівасцямі, ні пазіцыйным становішчам з пункту погляду сучаснага стану мовы выглумачыць нельга. Яны праяўляюцца таксама ў межах адной марфемы. Ужыванне той або іншай фанемы ў складзе марфемы ў гэтым выпадку абумоўлена суседствам іншых марфем і з'яўляецца абавязковым для носьбітаў мовы, але ніяк не апраўдваецца фанетычным становішчам і захоўваецца толькі па традыцыі.

Разгледзім дзеяслоўныя формы *насіць — нашу, касіць — кашу*. У параўнанні з інфінітывам у 1-й асобе адзіночнага ліку /с'/ мяняецца на /ш/. Чаргаванне /с'/ — /ш/ характэрна для ўсіх носьбітаў беларускай мовы, аднак з'яўленне /ш/ ніяк не звязана з тым, што за ім ідзе галосны /у/, бо перад /у/ можа быць і /с'/: /с'юды/, /лас'ю/. Таму прынцыпова магчыма і форма *насю, касю*, але па традыцыі захоўваецца *нашу, кашу*. У выніку дзеяння аналогіі часта назіраецца выроўніванне формазмянення і гістарычнае чаргаванне страчваецца, параўн.: дыял. *пяку — пякеш, пякець* і літ. *пяку — пячэш, пячэ*.

Гістарычныя чаргаванні і чаргаванні з перасякальнымі радамі маюць шмат агульнага. І тыя і другія ўзніклі ў выніку гістарычнага развіцця мовы. Так, аглушэнне звонкіх зычных перад глухімі і ў канцы слова стала магчымым толькі пасля падзення рэдукаваных галосных, а чаргаванне заднеязычных з шыпячымі —

у выніку першай палаталізацыі. Складаную гісторыю мае аканне, у выніку чаго ўзнік перасякальны рад /o/, /э/, /a/ — /а/. Абодва гэтыя тыпы чаргаванняў носяць умоўны характар і захоўваюцца ў сілу традыцыі. Умоўнасць і дазваляе выкарыстоўваць іх як асноўны (зрэдку) або як дадатковы марфалагічны сродак.

Чаргаванне галосных фанем з'явілася вынікам гістарычных працэсаў, якія адбываліся ў фанетычнай сістэме ў розных перыяды яе развіцця. У сучаснай мове чаргаванне цесна звязана са словазмяненнем і словаўтварэннем і звычайна адносіцца да дадатковых марфалагічных сродкаў, бо асноўнымі застаюцца афіксы. Характэрна, што адны і тыя ж чаргаванні прадстаўлены парознаму ў розных часцінах мовы. Адны з іх пашыраны ў імёнах, іншыя ахопліваюць значнае кола дзеяслоўных форм. Частка чаргаванняў найбольш значную ролю выконвае пры ўтварэнні слоў, якія адносяцца да розных часцін мовы.

Да шырока распаўсюджаных належыць чаргаванне /o/, /э/ з нулём гука. У сувязі з тым, што /o/, /э/ у адных выпадках (звычайна пад націскам) паяўляюцца, а пры змене слоў або пры словаўтварэнні знікаюць, гэтыя галосныя называюцца беглымі. Беглыя галосныя ў корані слоў часцей сустракаюцца ў назоўніках, калі адсутнічае суфіксальная марфема: *дзень* — *дня*, *сон* — *сном*, *яйка* — *яек*, *замок* — *замка*. У выпадку далучэння суфікса бегласць галоснага звычайна пераходзіць на яго. Пры гэтым колькі б ні далучалася суфіксаў, яна заўсёды ўласціва апошняму ў слове: *дзень* — *дня*, *дзянёк* — *дзянька*, *дзянёчак* — *дзянёчка*, *замок* — *замка*, *замочак* — *замочка*, *замочачак* — *замочачка*. Калі ў пачатку кораняў з беглымі галоснымі знаходзяцца зычныя /л/, /м/, /р/, то ў формах, у якіх гэты галосны знікае, развіваецца прыстаўны галосны, аднак часта такія словы страчваюць схільнасць да бегласці галосных у корані:

лоб — *ілба*, *леў* — *ільва*, *мох* — *амшанік*, але *лён* — *ільну* і *лёну*, *лёд* — *ільду* і *лёду*, *роў* — *рова*, *равы*, *рот* — *рота*, *роце*. Бегласць галосных уласціва таксама шматлікім суфіксам назоўнікаў і прыметнікаў. Да такіх слоў належаць:

-к- — *батрачка* — *батрачак*, *бязозка* — *бязозак*, *міска* — *місак*, *кіргізка* — *кіргізак*, *беларуска* — *беларусак*, *гандлярка* — *гандлярак*;

-ок- (-ак-) — *арэшак* — *арэшка*, *гарошак* — *гарошка*, *бугарок* — *бугарка*, *ручаёк* — *ручайка*, *вецярок* — *вецярка*, *ваўчок* — *ваўчка*;

-оўк- (-ёўк-) — *пуцёўка* — *пуцёвак*, *курсоўка* — *курсовак*, *антонаўка* — *антонавак*;

-лк- — *веляка* — *веляк*, *сеялка* — *сеялак*, *капцілка* — *капцілак*;

-ечк- — *гняздзечка* — *гняздзечак*, *калечка* — *калечак*;

-янк- (-анк-) — *ваўнянка — ваўнянак, паганка — паганак*;
-ец- і вытворныя ад яго — *іспанец — іспанца, аршанец — аршанца, блукалец — блукальца, баязлівец — баязліўца*;
-унак- — *ратунак — ратунку, рубанак — рубанка, ласунак — ласунку*;
-ань- (-янь-, -ень-) — *вучань — вучня, лежань — лежня, певень — пеўня*;

усе суфіксы для ўтварэння назоўнікаў жаночага роду, якія заканчваюцца на /к/ — *гулянка — гулянак, абяцанка — абяцанак, грачанка — грачанак, бялянка — бялянак, балячка — балячак, весялушка — весялушак, бамбёжка — бамбёжак*.

Беглыя галосныя адзначаны ў назоўніках, якія заканчваюцца пэўнымі спалучэннямі гукаў. Да іх належаць канцавыя спалучэнні галосных /э/, /о/, /а/ з санорнымі /л/, /л'/, /н/, /н'/, /р/ незалежна ад таго, з'яўляюцца гэтыя спалучэнні суфіксамі, часткай суфіксаў або належаць да кораня слова: *кацёл — катла, тыдзень — тыдня, карабель — карабля, дышаль — дышля, аглабель — аглобля, бусел — бусла, блазен — блазна, жаровень — жароўня, кухань — кухня, асяцёр — асятра, сяцёр — сястра, вецер — ветру*.

Наяўнасць або адсутнасць беглых галосных у назоўніках, якія заканчваюцца разгледжанымі спалучэннямі гукаў, цесна звязана з месцам націску ў парадыгме, параўн.: *асяцёр — асятра*, але *бракёр — бракёра; кашаль — кашлю*, але *медаль — медаля; свіран — свірна*, але *кажан — кажана*.

У прыметніках чаргаванне галосных з нулём гука назіраецца пры ўтварэнні кароткіх форм мужчынскага роду ад поўных, якія маюць суфікс -к- або -н- і іх вытворныя (*вузкі — вузак, рэдкі — рэдак, блізкі — блізак, шkodны — шkodзен, поўны — повен, аб'ектыўны — аб'ектывен*) і зрэдку іншых форм (*хітры — хіцёр, светлы — свецел*). Шырэй прадстаўлены беглыя галосныя пры ўтварэнні прыметнікаў ад назоўнікаў: *тайга — таёжны, Літва — літоўскі, вайна — ваенны, лёгка — лёгачны, сонца — сонечны*.

У коранях дзеясловаў чаргаванне галосных з нулём гука звычайна ўскладнена чаргаваннем з /і/, пры гэтым адбываецца чаргаванне мяккіх і цвёрдых зычных: *церці — тру — заціраць, сцеліць — слаць — засцілаць, забяру — забраць — забіраць, заперці — запра — запіраць, дзяру — драць — задзіраць, памерці — памру — паміраць*. У радзе гэтых чаргаванняў паяўляецца /о/, калі ад дзеясловаў утвараюцца назоўнікі: *заперці — запор, зацерці — затор, збіраць — збор*.

Гістарычна не звязаным з беглымі галоснымі з'яўляецца чаргаванне /і/ з нулём гука, прадстаўленае ў лічэбніку *адзін — аднаго* і некаторых дзеясловах тыпу *піць — пійу, біць — бйу, ліць — лйу*

(аднак дапусціма і /луйу/). Як і ў папярэднім выпадку, пры ўтварэнні аддзяяслоўных назоўнікаў у іх корані паяўляецца /о/: *біць — бой, ліць — лой, піць — запой*. Аналагічна чаргуецца /ы/ з нулём гука: *назваць — назваць — назоўнік, замыкаць — замкнуць — замок*.

Пры ўтварэнні аддзяяслоўных назоўнікаў прадстаўлена чаргаванне /э/ з /а/ у першым складзе перад націскам — /о/: *везці — воз, плесці — плот, перанесці — перанос, раўсці (з ревьти) — роў, звесці — воз, цячы — ток, гнесці — гнёт, церці — цёрка*.

З іншых чаргаванняў галосных найбольш значную марфалагічную нагрузку маюць:

/э/ — /а/ — *лезці — лазіць, мець — маю, сесці — сядзе — садзіць, лягчы — ляжа — лажыць*;

/а/ — /у/ — *прасохнуць — прасушыць*;

/у/ — /ы/ — *дух — дыханне*;

/э/ — /о/ — *весці — вёў, плесці — плёў, везці — вёз*.

Чаргаванне /э/ — /о/ патрабуе і пэўных фанетычных умоў: яно адбываецца толькі, калі наступы мяккі зычны, які знаходзіцца за /э/, чаргуецца з цвёрдым. Аднак гэта чаргаванне не можа быць аднесена да пазіцыйных, бо, па-першае, не ўсякі /э/ чаргуецца з /о/ (параўн.: *на снезе і снег, беленькі і белы*), па-другое, /о/ можа захоўвацца і перад мяккімі зычнымі пад уплывам форм, узнікшых у выніку пераходу /э/ у /о/ (*мёд — у мёдзе, клён — на клёне*). Чаргаванне не адбываецца, калі наступным цвёрдым з'яўляецца шыпячы: *цесць — цешча, тайга — таёжны, краду — крадзеж, плаціць — плацёж*.

Акрамя названых чаргаванняў галосных з галоснымі, існуе шэраг чаргаванняў галосных са спалучэннямі гукаў, у склад якіх уваходзяць галосны і зычныя /м/, /н/, /й/ або /в/, /ў/:

/а/ — ін /ын/, ім /ым/ — *аджаць — аджымаць, аджаць — аджынаць, разняць — разнімаць, мяць — размінаць*. Пры гэтым тыпе чаргавання галосныя /і/, /ы/ у некаторых формах могуць знікаць, чаргуючыся з нулём гука (*аджаць — адажну, прыжаць — прыжму, размінаць — разамну*), а паміж прыстаўкай на зычны і коранем паяўляецца ўстаўны галосны /а/:

/ы/ — ый — ов /оў/ — *крыць — крый — пакровы*;

/ы/ — вы /ыў/ — /а/ — *плыць — плывец — плаваць*.

Асобную групу складаюць чаргаванні націскных і ненаціскных галосных. Хоць яны вызначаюць фанетычны від марфемы ў розных аднакарэнных словах або ў асобных формах слоў, абумоўленаць фанетычнымі ўмовамі таксама адчуваецца пры падобных чаргаваннях. Да іх належаць у першую чаргу чаргаванне /э/ — /і/ унутры дзяяслоўных марфем: *здзерці — здзіраць, заперці — запіраць, зацерці — заціраць*. Такое ж чаргаванне прадстаўлена і ў сло-

ваўтварэнні паміж аднакарэннымі словамі, якія належаць да розных часцін мовы: *свет — світаць — світанне, блеск — блішчаць — бліскавіца, прыветна — прывітаць*.

Другім важным чаргаваннем з гэтай групы з'яўляецца чаргаванне /о/, /э/ — /ы/. Яно адбываецца ў словах са спалучэннямі /ро/, /ло/, /рэ/. У гэтых спалучэннях /о/, /э/, аказаўшыся ў аднакарэнных словах не пад націскам, пераходзяць у /ы/: *кроў — крыві, хрэсьбіны — хрышчэнне, глотка — глыток, блохі — бляха, крошка — крышыць*.

Чаргаванне зычных фанем, як і чаргаванне галосных, узнікла ў выніку гістарычных змен гукаў у розныя перыяды развіцця мовы. У сучаснай мове чаргаванне зычных фанем шырока прадстаўлена як у формах адных і тых жа слоў, так і ў формах розных, але роднасных слоў. З пункту погляду марфалогіі іменна ў гэтых выпадках чаргаванне зычных і ўяўляе цікавасць, у той час як чаргаванне, якое сустракаецца ў словах, цяпер не ўспрымаемых як роднасных, для марфалогіі істотнага значэння не мае.

Да найбольш распаўсюджаных у беларускай мове чаргаванняў зычных належыць чаргаванне /г/ — /ж/, /к/ — /ч/, /х/ — /ш/: *пяку — пячэш, навука — вучыць, нага — ножка, магу — можаш, муха — мушка, сухі — сушу, калыхаць — калышу*.

Гэта чаргаванне назіраецца пры ўтварэнні простых форм вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў (*дарагі — даражэйшы, мяккі — мякчэйшы, ціхі — цішэйшы*), пры ўтварэнні прыметнікаў ад іншых часцін мовы (*Аленка — Аленчын, брусок — брусчаты, вяснушка — вяснушчаты, ацэнка — ацэначны, муха — мушыны, смех — смешны, адліга — адліжны, Калуга — калужскі, Волга — волжскі*). Перад суфіксам прыметнікаў -ск- чаргаванне не адбываецца ў рэдкіх выпадках, калі прыметнік узнік параўнальна позна: *казах — казахскі, Пецярбург — пецярбургскі, Гамбург — гамбургскі, Выбарг — выбаргскі*.

Чаргаванне заднеязычных /г/, /к/, /х/ з шыпячымі /ж/, /ч/, /ш/ характэрна для парадэгмы вялікай колькасці дзеясловаў: *клікаць — клічаш, брахаць — брэша, ілгаць — ілжэш, ткаць — тчэ, лягу — ляжаш, цёк — цячы, зрачыся — зрокся*.

Гэты тып чаргавання зычных адсутнічае ў формах словазмянення, затое шырока прадстаўлены ў розных тыпах словаўтварэння назоўнікаў: *зберагчы — зберажэнне, бераг — беражок, сухі — суш, глухі — глуш, рака — рэчка, далёкі — далеч*.

З пункту погляду ролі ў марфалогіі да разгледжанага чаргавання найбольш блізкімі з'яўляюцца чаргаванні: /з,з'/ — /ж/, /с,с'/ — /ш/, /ц/ — /ч/, а таксама /ск'/ — /шч/, /зд'/ — /ждж/, /ст'/ — /шч/, /сц'/ — /шч'/.

Асабліва блізкі паралелізм гэтых чаргаванняў назіраецца ў дзеяслоўных формах: *ляцець* — *лячу*, *рэзаць* — *рэжу*, *часаць* — *чашу*, *прасіць* — *прашу*, *ездзіць* — *езджу*, *паласкаць* — *палашчу*, *лазіць* — *лажу*, *пусціць* — *пушчу*, *свістаць* — *свішчу*.

Марфалагічна іншым відам з'яўляецца чаргаванне заднеязычных /г/, /к/, /х/ са свісцячымі /з/, /ц/, /с/. Яно прадстаўлена галоўным чынам у формамяненні назоўнікаў і аказвае істотны ўплыў на тып іх скланення. З гэтым чаргаваннем звязана змена асновы на мяккі або зацвярдзелы, пры гэтым апошні абумоўлівае мяккі тып скланення назоўнікаў у тых выпадках, калі перад зацвярдзелым маецца чаргаванне заднеязычных з шыпячымі. Чаргаванне /г/ — /з'/, /к/ — /ц/, /х/ — /с'/ ахоплівае амаль усе назоўнікі, аснова якіх заканчваецца на заднеязычны: *нага* — *назе*, *муха* — *мусе*. Аднак па скланеннях чаргаванне размеркавана нераўнамерна. У другім (жаночым) скланенні яно значна больш рэгулярнае, чым у першым (мужчынскім) у сувязі з тым, што ў апошнім у давальным і месным склонах развіўся канчатак -у. Некаторыя назоўнікі першага скланення можа мець паралельныя формы з чаргаваннем і без яго або нават толькі формы без чаргавання, параўн.: *начлег* — у *начлезе*, *бераг* — на *беразе*, але *луг* — на *лузе* і на *лугу*, *круг* — на *крузе* і на *кругу*, а таксама *археалаг* — аб *археалагу*, *будаўнік* — аб *будаўніку*, *рух* — у *руху*, *страх* — у *страху*.

Чаргаванне губных зычных са спалучэннем «губны + /л'» выкарыстоўваецца для афармлення 1-й асобы адзіночнага ліку для слоў, аснова якіх заканчваецца губным, а таксама аддзяяслоўнага ўтварэння назоўнікаў. Гэта наступныя чаргаванні: /б'/ — /бл'/ — *рабіць* — *раблю*, *згубіць* — *згублю*; /п'/ — /пл'/ — *тапіць* — *таплю*, *купіць* — *куплю*; /м'/ — /мл'/ — *карміць* — *кармлю*, *граміць* — *грамлю*; /в'/ — /ўл'/ — *лавіць* — *лаўлю*, *дзівіцца* — *дзіўлюся*, *крывіць* — *крыўлю*; /ф'/ — /фл'/ — *графіць* — *графлю*.

Некалькі прыкладаў утварэння назоўнікаў з гэтымі чаргаваннямі: *карміць* — *кармленне*, *драбіць* — *драбленне*, *лавіць* — *лоўля*, *гадаваць* — *гадоўля*, *тапіць* — *атапленне*. Назіраецца гэты тып чаргавання пры ўтварэнні дзеясловаў незакончанага трывання: *купіць* — *купляць*, *аграбіць* — *аграбляць*.

Неабходна адзначыць, што ў дзеясловах, формы якіх паміж зычным і наступным /й/ доўгі час захоўвалі /і/, чаргаванні губных са спалучэннем «губны + /л'» не назіраюцца: *забіць* — *заб'ю*, *папіць* — *пап'ю*, *завіць* — *заўю*. Асобна стаіць чаргаванне ў назоўніках — назвах населеных пунктаў і жыхароў гэтых пунктаў: *Кіеў* — *кіеўлянін*, *Рым* — *рымлянін*.

З формаўтваральных і словаўтваральных чаргаванняў неабходна таксама адзначыць чаргаванне /т/ — /ч/ і /ц'/ — /ч/ (*грука-таць — грукачу, скараціць — скарачу, тупацець — тупачу*), а таксама /д/ — /дж/ і /дз'/ (*вадзіць — ваджу — ваджэнне; пасадзіць — пасаджу — пасаджэнне*).

Да частых чаргаванняў, якія фарміруюць фанетычнае і марфалагічнае аблічча беларускай мовы, адносіцца чаргаванне /л/ — /ў/. Яно назіраецца ў формах дзеясловаў прошлага часу: *знала — знаў, дала — даў, купіла — купіў, рабіла — рабіў*. Спецыфічным для беларускай мовы з'яўляецца чаргаванне /в'/ — /у/ у формах дзеяслова *віць — ую, уюць*. Тут /у/ з'яўляецца ў выніку немагчымасці /ў/ перад зычным у пачатку слова.

Важную марфалагічную ролю адыгрываюць таксама спрашчэнні груп зычных, якія адбываюцца пры словаўтварэнні: чаргаванні зычных з нулём гука:

здн — зн — *выезд — выязны*;

стн /с'ц'н/ — сн — *пост — посны, карыць — карысны*;

стл — сл — *сцялю — слаць, шчасце — шчаслівы*;

слн — сн — *рамясло — рамеснік, умысел — наўмысна*;

лнц — нц — *сонца*;

рдц — рц — *сардэчка — сэрца*;

рнч — нч — *горн — ганчар*;

скн — сн — *ціск — ціснуць*;

згн — зн — *брызгаць — брызнуць*.

Заканамернасці будовы складу

С к л а д а м называюць частку слова, якая складаецца з аднаго або некалькіх гукаў, сярод якіх абавязкова павінен быць галосны, які з'яўляецца складаўтваральным. Склад не з'яўляецца функцыянальнай адзінкай, але з пункту погляду артыкуляцыі і акустыкі ў яго межах адбываюцца працэсы, якія выклікаюць істотныя кантэкстныя гукавыя змены і дазваляюць гаварыць аб адзінстве гукаў, аб'яднаных у адзін склад.

Адным з такіх працэсаў з'яўляецца акамадацыя, у выніку якой у спалучэннях «зычны + галосны» шэраг прымет зычных і галосных распаўсюджваецца на ўсё гэта спалучэнне, і яно выступае як найбольш просты і самы распаўсюджаны склад. Таму падзел на складу слоў, у якіх чаргуюцца зычныя і галосныя, не выклікае ніякіх цяжкасцей: *га-ла-ва, я-ма, па-за-бі-ва-лі*. Паколькі ўзаемадзеянне галоснага з папярэднім зычным больш моцнае, чым з наступным, падзел на складу лёгка ажыццяўляецца і ў выпадку, калі сутыкаюцца два галосныя або галосны

стаіць у пачатку слова: *а-га-род, а-вёс, а-э-ра-дром, па-а-бе-даць*. Простым аказваецца складападзел і тады, калі збег зычных назіраецца ў пачатку або ў канцы слова: *стра-ва, а-на-пест*.

Праблема межаў склада ўзнікае тады, калі ў слове збег зычных знаходзіцца паміж галоснымі: *ся-стр-а, па-лк-а, дзеда-ўск-і*. Вырашаюць яе розныя вучоныя на аснове розных крытэрыяў, на якіх грунтуецца шматлікія тэорыі складападзелу. У айчынным мовазнаўстве найбольшай вядомасцю карыстаецца санорная тэорыя, якая грунтуецца на ўліку неаднолькавай ступені гучнасці розных гукаў. Тэрміну «гучнасць» прыпісваецца сукупнасць якасцей гукаў, якія абумоўліваюць іх месца ў пачатковым складзе слова.

Вяршыняй склада і неабходнай яго часткай з'яўляюцца галосныя. Сугучнасць ацэньваецца ў 4 балы, затым па гучнасці ідуць санорныя — 3 балы і, нарэшце, шумныя зычныя — 1 бал. Шкала гучнасці можа быць і больш падрабязнай, аднак сутнасць захоўваецца: галосныя і санорныя зычныя складаюць больш цэсную групу, чым астатнія зычныя.

У складзе гукі размяшчаюцца па ўзрастаючай гучнасці. Сапраўды, возьмем лёгкі выпадак складападзелу, калі спалучэнне зычных знаходзіцца ў пачатку слова. Амаль усе пачатковыя трохгукавыя (выяўляецца таксама адно чатырохгукавое спалучэнне) спалучэнні зычных у беларускай мове паказаны ў табліцы.

Калі ўлічыць, што за гэтымі спалучэннямі заўсёды адзначаецца галосны, то структура пачатковага склада па гучнасці выглядае так: 1 1 3 4 або 1 3 3 4 і толькі адно спалучэнне */мс'ц'/* — */мцівеці/* не ўкладваецца ў схему ўзрастання гучнасці — 3 1 1 4. З табліцы таксама відаць і дадатковая заканамернасць будовы пачатковага склада з трохгукавым спалучэннем зычных: першым зычным з'яўляецца шчылінны, другім — змычны, трэцім — санорны. Іншы парадак зычных назіраецца толькі ў спалучэннях *тхл, пхн, чхн, тхн, пск*, у якіх першым з'яўляецца змычны, другім — шчылінны і трэцім — санорны, а таксама *схл, згр, згн', згн, схм, схв, згл', згл*, паслядоўнасць зычных у якіх — «шчылінны + шчылінны + санорны». Асобна стаіць рэдкая структура *ткн* з паслядоўнасцю «змычны + змычны + санорны». Характэрна, што ва ўсіх гэтых спалучэннях другім гукам з'яўляецца заднеязычны, за выключэннем *пск*. Таму можна заключыць, што шчылінныя змычныя маюць тэндэнцыю быць менш гучнымі, чым выбухныя, пры гэтым толькі заднеязычныя, асабліва */х/*, прыроўніваюцца па гучнасці да выбухных.

Можна дапусціць, што і непачатковыя складывы ў слове пры збегу зычных павінны мець такую ж структуру, як і пачатковыя.

На гэтым дапушчэнні і грунтуюцца правілы складападзелу ў беларускай мове:

1) калі паміж галоснымі знаходзіцца спалучэнне шумных зычных або спалучэнне шумных з санорнымі, усё спалучэнне адносіцца да наступнага склада: *ся-стра, во-бла-ка, ка-пля, вёска, па-скры-пець, па-кла-ці*;

2) калі паміж галоснымі знаходзіцца спалучэнне санорнага зычнага з шумнымі, то санорны адносіцца да папярэдняга склада, а шумныя — да наступнага: *пар-тыя, кар-ста-вы, бра-тэр-ства, план-та-цы-йа/, зай-чык, зай-гра-лі*;

3) калі паміж галоснымі знаходзіцца спалучэнне санорных (абавязкова двухгукавое спалучэнне), падзел на склады можа быць дваякім: першы санорны можна аднесіць да папярэдняга склада ў адпаведнасці з правілам 2, але можна яго аднесці і да наступнага склада па аналогіі з двухгукавымі спалучэннямі санорных у пачатку слова (многа, млявы, мроі): *жор-ны і жо-рны, нор-ма і но-рма*. Звычайна прынята /й/ заўсёды адносіць да папярэдняга склада (*зай-ці*), хаця ў такой жа меры варта пераважна да першага склада адносіць таксама і /р/, /ў/. З другога боку, калі першым санорным з'яўляецца /м/, яго больш мэтазгодна адносіць да наступнага склада: *млець, ка-млё-вы*.

Правілы падзелу на склады не супадаюць з правіламі пераносу слоў. Часта не супадае падзел на склады і з падзелам на марфемы. Параўн.: перанос *ад-рэзаць* і падзел на склады *а-дрэ-заць*; падзел на марфемы *па-каз-ваць* і падзел на склады *па-ка-зваць*.

Паколькі наяўнасць галоснага з'яўляецца абавязковай прыкметай склада, канцавы зычны або спалучэнне канцавых зычных адносяцца да папярэдняга склада: *ву-хналь, тра-кта-рыст, по-езд*. Гэта азначае, што канцавыя склады са спалучэннямі зычных будуцца па прыncyпу ўзрастаюча-падаючай гучнасці: 1 3 4 3 1. Аднак у запазычанай лексіцы паслядоўнасць зычных тут значна менш аднатыпная, чым у пачатковым складзе, хоць і назіраецца тэндэнцыя да пераўтварэння іх у спалучэнні, пабудавання па прыncyпу падаючай гучнасці, параўн.: *спе-кталь* — 1 1 4 1 3 і *спе-кта-/къл'/* — паяўляецца лішні склад са структурай 1 4 3.

У залежнасці ад таго, на які гук канчаюцца склады, яны падзяляюцца на адкрытыя і закрытыя. А д к р ы т ы м і называюцца склады, якія заканчваюцца на галосны або складаюцца з аднаго галоснага: *ка-ро-ва, га-ла-ва, а-га-ро-джа*. З а к р ы т ы м і называюцца склады, якія заканчваюцца на зычны гук: *кар-ма, пай-шык, квар-тал, куст, год*. Пачатковыя склады, якія складаюцца толькі з галоснага гука або галоснага і зычнага, называюцца

н е п р ы к р ы т ы м і: *а-сёл, ар-мія, ар-ты-ле-ры-я, ал-тар*. Ас-
татнія пачатковыя склады называюцца п р ы к р ы т ы м і: *са-ро-
ка, ва-вёр-ка, ву-гал, во-кны*. Падзел складоў на адкрытыя і за-
крытыя, прыкрытыя і непрыкрытыя мае істотнае значэнне пры
апісанні якасцей галосных і зычных гукаў.

Улічваючы той факт, што сярод неканцавых складоў перава-
жаюць адкрытыя, можна сцвярджаць, што ў беларускай мове за-
хоўваецца тэндэнцыя да абмежавання тыпаў спалучэнняў зыч-
ных і ўтварэння адкрытых складоў.

МАРФАНАЛОГІЯ

М а р ф а н а л о г і я — раздзел мовазнаўства, у якім вывучаецца фаналагічная структура марфем рознага тыпу і асаблівасці выкарыстання фаналагічных супрацьпастаўленняў для выражэння марфалагічных адрозненняў. Як асобны раздзел мовазнаўства марфаналогія звязана з вывучэннем фаналагічных адрозненняў у будове марфем розных тыпаў і ў складзе морфаў адной марфемы, а таксама з выкарыстаннем гэтых адрозненняў у функцыянальных мэтах. Акрэсленая такім чынам марфаналогія мае справу з аналізам усіх выпадкаў значымага выкарыстання фаналагічных сродкаў як для супрацьпастаўлення марфем розных класаў, так і для значымага альтэрніравання морфаў адной марфемы. Асноўным аб'ектам апісання марфаналогіі з'яўляецца фаналагічная структура марфем, чаргаванне фанем у морфах адной марфемы пры словазмяненні ці ў асновах утваральнага і вытворнага слоў пры словаўтварэнні. Інакш кажучы, марфаналогія вывучае парадак і склад фанем, якія ўдзельнічаюць у афармленні такіх структурных элементаў слова, як корань, суфікс, прэфікс, канчатак, а таксама мадыфікацыі парадку і складу фанем пры аб'яднанні гэтых элементаў у слова. Пры гэтым марфаналогія суадносіць рэгулярным чынам граматычныя структуры з корпусам марфем, маркіруючы, з аднаго боку, пэўныя тыпы марфем, а з другога — пэўныя граматычныя формы, словазмяняльныя парадгмы, словаўтваральныя мадэлі, асноўным паказчыкам якіх з'яўляюцца спецыяльныя граматычныя марфемы (афіксы).

У беларускай мове фанемная структура марфем неаднародная і залежыць ад некалькіх фактараў. Каранёвыя марфемы адрозніваюцца ад афіксальных, у сваю чаргу, сярод каранёвых марфем даволі выразна проціпастаўлены дзяслоўны — іменнаму тыпу, а сярод афіксальных — словаўтваральныя і формаўтваральныя афіксы проціпастаўлены флексіям. Звесткі аб тым, што ў мове паводзіны фанем унутры і на мяжы марфем нятоесныя, расцэньваюцца як марфаналагічныя, паколькі ўмовы гэтых паводзін прадыхтаваны марфалагіяй, марфаналагічныя характарыстыкі слова таксама абумоўліваюцца марфалагіяй.

У якасці марфаналагічных характарыстык разглядаюцца такія фармальныя асаблівасці структуры слова і марфем, што яго ўтвараюць, якія выяўляюць зменлівасць пры іх аб'яднанні ў адно цэлае і дапамагаюць сігналізаваць аб выконваемых ім граматычных функцыях. Даследаванне заканамернасцей вар'іравання пераменных сегментаў марфемы раскрывае функцыянальную значнасць гэтага вар'іравання і паказвае, што пераменныя сегменты морфаў, якія фарміруюць у рамках марфемы марфаналагічнае чаргаванне, з'яўляюцца носбітамі пэўнай граматычнай інфармацыі і прымаюць удзел у маркіраванні словаформ аднаго слова. Наяўнасць марфаналагічных характарыстык выяўляецца выключна пры супастаўленні форм аднаго парадыгматычнага ці словаўтваральнага рада і выступае як маркёр адпаведнай граматычнай ці словаўтваральнай апазіцыі (я лячу — мы ляцім, бярозка — бярозак, луг — лужок, сонца — сонечны). Адрозніваюць наступныя з'явы, што адбываюцца ўнутры і на мяжы марфем (марфемным шве) і прыводзяць да розных змен у іх фанемным складзе (фаналагічнай структуры): чаргаванне фанем, накладанне морфаў, інтэрфіксацыя, усячэнне і нарашчэнне ўтваральнай асновы. Марфаналагічныя сродкі ўтвараюць сістэму абмежаванняў, якія вызначаюць гукавую структуру слова як члена сінтагматычнага і парадыгматычнага цэлага. Кожнае слова мае адзіны ў сваім родзе набор марфаналагічных элементаў: камбінацыя якіх-небудзь іншых марфаналагічных сродкаў у слове немагчыма, паколькі сумяшчэнне ў слове некалькіх марфаналагічных сродкаў (наяўнасць у слове націску на пэўным морфе, наяўнасць ці адсутнасць інтэрфіксацыі або чаргавання фанем) абумоўлена канструкцыйнай звязанасцю і функцыянальнай суаднесенасцю пэўнага слова з усімі элементамі мовы. Змяненні фаналагічнай структуры каранёвай марфемы ўстанаўліваюцца шляхам супастаўлення морфаў, якія адносяцца да адной марфемы. Усе групы фанем, якія рэгулярна замяшчаюць адна другую ў межах адной марфаналагічна маркіраванай марфемы выдзяляюцца ў рады фанемных чаргаванняў. Пры гэтым улічваюцца фанемы, якія замяняюць адна другую ў розных граматычных пазіцыях.

Асноўнымі паняццямі, якімі аперыруе марфаналогія з'яўляюцца морф, марфема, субморф, словаформа, альтэрнант, альтэрнацыя, альтэрнацыйны рад.

М а р ф е м а — найменшая (гранічная, непадзельная без страты гэтай якасці) і рэгулярна ўзнаўляемая згодна мадэлям канкрэтнай мовы адзінка сістэмы выражэння, якая непасрэдна суадносіцца з адпаведным ёй элементам сістэмы зместу (семемай). Адзінкамі, якія маніфестуюць марфему і адлюстроўваюць яе вар'іраванне ў плане выражэння, з'яўляюцца морфы.

М о р ф — канкрэтнае моўнае ўвасабленне абстрактнай, абгультнага моўнай адзінкі — марфемы. Суадносіны паміж морфам і марфемай такія ж, як і паміж канкрэтным гукам (фонам) і абстрактнай адзінкай — фанемай. Морф з'яўляецца мінімальнай значымай часткай словаформы.

С л о в а ф о р м а — асобная моўная адзінка, якая прадстаўляе канкрэтнае слова. Словаформа можа складацца з аднаго морфа (*вось, на, ах*) ці з некалькіх (*кас-а, кіда-нн-е, расад-н-ы, па-па-кід-а-ць*).

С у б м о р ф — любая зменная, з усячэннем або нарашчэннем частка марфемы, якая знешне падобная на сапраўдныя морфы, але пазбаўленая плана зместу. Гэта дапаможная адзінка, вычляняецца тады, калі экспанент марфемы выяўляе пэўную неаднароднасць з марфаналагічнага пункту погляду. Параўнаем *-ец* у словах *хлапец* і *купец*: у першым слове маем субморф, у другім — сапраўдны морф.

Ч а р г а в а н н е, ці альтэрнацыя — канкрэтная фанемная рэалізацыя альтэрнантаў у рамках адной марфемы з указаннем на іх граматычную значнасць, г. зн. на іх размеркаванне па канкрэтных словаформах у словазмяняльнай парадэгме ці аднаго слова, ці групы слоў, якія маюць тоесныя канцавыя сегменты ў зыходных варыянтах асновы (ЗВА) і адносяцца да адной словазмяняльнай мадэлі (скланення). Такім чынам, чаргаванне ўяўляе сабой устойлівае суаднесенне двух (ці болей) альтэрнантаў, якія маюць пэўную граматычную характарыстыку, удзельнічае ў тых ці іншых граматычных супрацьпастаўленнях словаформ аднаго слова і з'яўляецца прыкметай слова ў сукупнасці ўсіх форм яго словазмяняльнай парадэгмы. Напрыклад, чаргаванне <т ~ ц> = <адз. (акрамя М.), мн. ~ адз. М.> у парадэгме назоўніка *брат*, а таксама ў парадэгмах назоўнікаў *узрост, мост, хвост*.

С т у п е н ь ч а р г а в а н н я, ці альтэрнант (А) — асобны мінімальны марфаналагічны сегмент, які знаходзіцца ў адносінах вар'іравання з другім (ці другімі) мінімальным сегментам. Кожная ступень чаргавання рэалізуецца самастойнай фанемай. У словазмяненні ступені чаргавання абавязкова павінны быць абмежаваны рамкамі адной словазмяняльнай марфемы (= асновы) і займаць у гэтай марфеме адно і тое месца. Колькасць альтэрнантаў, як правіла, адпавядае колькасці морфаў, у якіх рэалізуецца ў маўленні словазмяняльная марфема. Альтэрнантам прыпісваюцца індэксы: А₁, А₂, А₃.

Т ы п ч а р г а в а н н я (ТЧ) указвае на клас фанем, да якіх адносяцца рэалізаваныя асобнымі фанемамі альтэрнанты. Для абазначэння тыпу чаргавання выкарыстоўваюцца апісальныя і сім-

валічная формы. Напрыклад, тып чаргавання «цвёрдых заднеязычных фанем з шыпячымі фанемамі», <К~С>.

Альтэрнацыйны рад (АР) указвае на такое граматычнае супрацьпастаўленне, якое маркіравана пры дапамозе марфаналагічных сродкаў не залежна ад характару фармальнай (матэрыяльнай) выражанасці таго ці іншага чаргавання. Напрыклад, альтэрнацыйны рад $A_1 \sim A_2 = \langle \text{адз.} \rangle \sim \langle \text{мн.} \rangle$ назоўнікаў *вока*, *вуха* рэалізуецца канкрэтнымі чаргаваннямі <к ~ ч>, <х ~ ш>; альтэрнацыйны рад $A_1 \sim A_2 = \langle \text{інф.} \rangle \sim \langle \text{З ас. адз.} \rangle$ дзеясловаў *лізаць*, *апясаць* рэалізуецца канкрэтнымі чаргаваннямі <з ~ ж>, <с ~ ш>.

Адзінкі фанетычнага, фаналагічнага і марфаналагічнага ўзроўняў даюцца ў дужках: [] — гукі, / / — фанемы, < ~ > — альтэрнанты, чаргаванні, { } — марфанемы. Уверсе справа ад літары значком мяккасці / ' / абазначаецца мяккасць зычнага.

Для адлюстравання фаналагічнага складу альтэрнацый марфем выкарыстоўваецца фанематычная транскрыпцыя, якая перадае не ўсю разнастайнасць жывога маўлення (гэта справа фанетычнай транскрыпцыі), а толькі тыя яе бакі, якія з'яўляюцца фанематычнымі, валодаюць функцыяй адрознівання, здольны адрозніваць гукавую абалонку розных слоў і форм. Фанематычны запіс морфа ці яго часткі выкарыстоўваецца ў тых выпадках, калі без такога запісу нельга паказаць мяжу морфа.

Марфаналагічныя з'явы пры словаўтварэнні

Для аб'яднання частак слова ў новыя лексічныя адзінкі выкарыстоўваюцца выпрацаваныя мовай спосабы словаўтварэння і адпаведныя ўзоры ўнутры гэтых спосабаў — словаўтваральныя тыпы і словаўтваральныя мадэлі. Фанетыка-фаналагічная і семантычная спалучальнасць словаўтваральных адзінак з'яўляецца неабходнай умовай фарміравання кожнага дэрывата. У структуры вытворнага слова аснова ўтваральнага можа падвяргацца марфаналагічным зменам — пераўтварэнням фанемнага складу, які абумоўліваецца спалучальнасцю з пэўнымі словаўтваральнымі марфемамі (фармантамі). Гэтыя пераўтварэнні маюць месца, папершае, перад суфіксальнымі морфамі пры суфіксальным спосабе словаўтварэння і пры змешаных спосабах словаўтварэння з удзелам суфіксацыі (прэфіксальна-суфіксальным, суфіксальна-постфіксальным, суфіксальна-складаным), у тым ліку і пры нулявым суфіксальным словаўтварэнні; па-другое, перад інтэрфіксальнымі морфамі ў складаных і суфіксальна-складаных словах.

Важнейшай марфаналагічнай характарыстыкай суфіксальных словаўтваральных морфаў з'яўляецца іх павакальнасць ці па-

кансанантнасць. П а в а к а л ь н ы м і з'яўляюцца такія суфіксальныя словаўтваральныя морфы, якія знаходзяцца пасля ўтваральнай асновы на галосную. Галоўным чынам яны характэрны для аддзяяслоўнага словаўтварэння назоўнікаў і прыметнікаў: *каваць* → *каваль*, *шыпець* → *шыпенне*, *веяць* → *веялка*, *гнуць* → *гнуць*, *адкрываць* → *адкрыты*. Перад павакальнымі суфіксальнымі морфамі ў аснове ўтваральнага слова не адзначаецца ніякіх пераўтварэнняў. Павакальныя суфіксальныя словаўтваральныя морфы далучаюцца да нязменнай утваральнай асновы.

Павакальнымі з'яўляюцца наступныя словаўтваральныя морфы назоўнікаў: -ль (*каваць* → *каваль*, *стругаць* → *стругаль*), -лец (*карміць* → *кармілец*, *пагарэць* → *пагарэлец*), -льшчык (*плакаць* → *плакальшчык*, *бурыць* → *бурыльшчык*), -цель (*вадзіць* → *вадзіцель*, *глушыць* → *глушыцель*), -лк-(а) (*капаць* → *капалка*, *веяць* → *веялка*), -льн-(я) (*плавіць* → *плавільня*, *спаць* → *спальня*), -льнасць (*вызначаць* → *вызначальнасць*), -льнік (*будзіць* → *будзільнік*, *абагравіць* → *абагравальнік*), -нь (*плыць* → *плынь*, *казаць* → *казань*), -нн-(е) (*шыпець* → *шыпенне*, *жадаць* → *жаданне*, *адзець* → *адзенне*), -льн-(а) (*касіць* → *касільна*, *вудзіць* → *вудзільна*), -лішч-(а) (*вучыць* → *вучылішча*, *судзіць* → *судзілішча*), -ж-(а) (*распрадаць* → *распрадажа*), -нак (*адпачыць* → *адпачынак*), -нк-(а) (*калыхаць* → *калыханка*, *гуляць* → *гулянка*), -ч-(а) (*сустрэць* → *сустрэча*, *выдаць* → *выдача*, *нястаць* → *нястача*), -чык (*перадаць* → *перадатчык*), -тк-(і) (*раздабыць* → *раздабыткі*, *выдаць* → *выдаткі*), -чк-(а) (*выбіваць* → *выбівачка*, *паліваць* → *палівачка*), -нак (*світаць* → *світанак*, *прыстаць* → *прыстанак*); прыметнікаў: -шн-(ы) (*кіно* → *кіношны*), -йн-(ы) (*купэ* → *купэйны*), -т-(ы) (*адкрыць* → *адкрыты*, *разбіць* → *разбіты*); лічэбнікаў: -цаць (*два* → *дваццаць*).

П а к а н с а н а н т н ы м і з'яўляюцца такія суфіксальныя словаўтваральныя морфы, якія далучаюцца да ўтваральнай асновы на зычную: *грыб* → *грыбнік*, *паром* → *паромшчык*, *адвакат* → *адвакатура*. Пакансанантнымі морфамі з'яўляюцца суфіксальныя словаўтваральныя морфы назоўнікаў: -нік (*дружына* → *дружыннік*, *багаж* → *багажнік*, *гадзіна* → *гадзіннік*, *пчала* → *пчалынік*), -ніц-(а) (*алей* → *алейніца*, *хлеб* → *хлебніца*, *жыта* → *жытніца*), -оўніц-(а) (*ліст* → *лістоўніца*, *чай* → *чаёўніца*), -чык (*вадаправод* → *вадаправодчык*), -шчык (*паром* → *паромшчык*), -оўн-(я) (*жар* → *жароўня*, *лёд* → *лядоўня*, *шпак* → *шпакоўня*), -ур-(а) (*рэцэпт* → *рэцэптура*, *адвакат* → *адвакатура*), -ств-(а) (*граф* → *графства*), -цтв-(а) (*сваяк* → *сваяцтва*), -ік (*пуховы* → *пухавік*, *каласавы* → *каласавік*), -авін-(а) (*бераг* → *берагавіна*, *верх* → *верхавіна*), -ерк-(а) (*табак* → *табакерка*); прыметнікаў: -лів- (*зычыць* → *зычлівы*, *бурліць* → *бурлівы*, *дождж* → *дажджлівы*), -ат-(ы) (*вусы* → *вусаты*, *рогі* → *рага-*

ты), -ават-(ы) (сук → сукаваты, дупло → дуплаваты), -ів-(ы) (літасць → літасцівы, праўда → праўдзівы), -ов-(ы) (тып → тыповы, зіма → зімовы), ав-(ы) (век → векавы), -оў (рыбак → рыбакоў, уюн → уюноў), -аў (брат → братаў, бусел → буслаў), -ін-ы(-ын-ы) (зязюля → зязюлін, журавель → жураўліны, сястра → сястрын, лісіца → лісіцын, звер → зварыны), -ач-ы(-яч-ы) (кошка → кашачы, парася → парасячы, цяля → цялячы); прыслоўяў: -ма (кішэць → кішма, раўці → роўма), -ом (бег → бягом, таіць → тайком), -ам (валіць → валам, падбегчы → падбегам, хадзіць → мімаходам), -кі (маўчаць → моўчкі, перагнаць → наперагонкі), -ку (пераставаць → бесперастанку, прыкусваць → упрыкуску, перамяшаць → уперамешку), -ач (скакаць → наўскач). Пакансанантнымі з’яўляюцца таксама ўсе нулявыя суфіксальныя морфы: аснова ва ўтварэннях з нулявым суфіксам заўсёды заканчваецца на зычную: *выхад-Ø, бяз-рук-Ø-і, прыездж-Ø-ы, амаль-Ø, воддалек-Ø, наперад-Ø, вобзем-Ø, уміг-Ø*. Пакансанантнымі з’яўляюцца морфы адпрыметнікавых прыслоўяў: -а (*волкі → волка, ціхі → ціха*), -е (*роўны → нараўне*), -кі (*просты → напраткі, прамы → напрамкі*), -ак (*касы → наўскасяк*), -ом (*тайны → тайком, чысты → часцяком*), -цом (*жывы → жыўцом*). Прыслоўям, якія ўтварыліся на базе прыслоўяў, таксама ўласцівы пакансанантныя морфы: -кам (*падбегам → падбежкам*), -уткі (*нічога → нічагуткі*), -авата (*бледна → бледнавата*).

Да пакансанантных морфаў адносяцца інтэрфіксальныя морфы -а(-я-), -о-, -ох-, -ух-, -і-, -е-: *лед-а-кол, ільн-о-часалка, чатыр-ох-годдзе, дв-ух-томны, пяц-і-мінутны, земл-е-капалка, земл-я-роб*. Інтэрфіксы -а-, -о-, -ох-, -ух- выкарыстоўваюцца ў тых выпадках, калі папярэдняя аснова складанага слова заканчваецца цвёрдым зычным: *бульбасховішча, паравозавагонарамонтны, ільноцерабільны, трохгадзінны, двухствольны*. Інтэрфіксы -і-, -е-, -я- выступаюць у тых складаных словах, першая аснова якіх заканчваецца на мяккі зычны: *дзесяцірублёвы, вогнетрывалы, палявод*.

Інтэрфіксы выступаюць як злучальныя элементы ў тых складаных словах, асновы якіх уключаюць у сябе каранёвыя марфемы (*лесастэп, землетрасенне, двухгадзінны*), і якія маюць афіксоіды (*канявод, мовавед, ардэнаносец, знамяносец*). Інтэрфіксы ў вытворных словах ужываюцца як сродак адаптацыі паміж марфемамі, як сродак ліквідацыі збегу зычных.

Адметнымі па сваіх марфаналагічных уласцівасцях з’яўляюцца павакальна-пакансанантныя суфіксальныя морфы, якія ў адных словах выступаюць пасля зычнай, а у другіх — пасля галоснай. Большасць павакальна-пакансанантных морфаў выкарыстоўваюцца пры ўтварэнні назоўнікаў, у меншай ступені яны характэрны прыметнікам і дзеясловам. Да павакальна-паканса-

нантных морфаў адносяцца суфіксальныя морфы назоўнікаў: -ізм (*сімвал* → *сімвалізм*, *архаічны* → *архаізм*), -іст (*архаічны* → *архаіст*, *спецыяльны* → *спецыяліст*), -атар (*эвакуацыя* → *эвакуатар*, *ірыгацыя* → *ірыгатар*), -ік (*проза* → *празаік*, *хімія* → *хімік*), -ін (*кофе* → *кафеін*, *вата* → *вацін*); прыметнікаў: -ск(і) (*бардо* → *бардоскі*, *Кіеў* → *кіеўскі*), -л-(ы) (*мерзнуць* → *мерзлы*, *растаць* → *расталы*), -т-(ы) (*шыць* → *шыты*, *церці* → *цёрты*); дзеясловаў: -ірава- (*інтэрв'ю* → *інтэрв'юіраваць*, *вентыляцыя* → *вентыліраваць*), -ка (*ну* → *нукаць*, *гаў* → *гаўкаць*), -ну- (*дуць* → *дунуць*, *махаць* → *махнуць*).

У марфаналагічных зменах утваральнай асновы адрозніваюцца лінейныя і нелінейныя пераўтварэнні. Пакансанантнасцю ці павакальнасцю афіксальных морфаў (суфіксальных і інтэрфіксальных) вызначаецца наяўнасць ці адсутнасць лінейных пераўтварэнняў асновы ўтваральнага дзеяслова і іменных утваральных асноў. **Л і н е й н ы я** пераўтварэнні ўяўляюць сабой механізм узаемапрыстасавання, спалучэння ўтваральнай асновы і словазмяняльнага ці словаўтваральнага афікса, якія валодаюць прыწყова рознымі марфаналагічнымі ўласцівасцямі. **Д а л і н е й н ы х** пераўтварэнняў адносяцца ўсячэнне (*шырокі* → *шырыня*, *касіць* → *касец*, *скрыпка* → *скрыпач*, *дубліраваць* → *дубляж*, *перапісваць* → *перапісчык*) і нарашчэнне (*пячы* → *пякарня*, *ліць* → *лівень*, *кофе* → *кафейны*) асновы за кошт якога-небудзь адрэзка ў канцы яе. У большасці выпадкаў лінейныя пераўтварэнні асновы маюць месца ў яе фінальнай частцы, гэта значыць у той частцы, якая ва ўтваральным слове непасрэдна знаходзіцца перад словазмяняльнымі афіксамі, а ў адпаведным вытворным слове перад суфіксальным ці інтэрфіксальным словаўтваральным морфам. Так, напрыклад, да фінальнай часткі адносіцца адрэзак -а-інфінітыўнай асновы дзеяслова *чытаць*: *чытаў*, *чытач*, *чытацкі*, але *чытка*. Усячэнні і нарашчэнні з'яўляюцца сродкамі арганізацыі марфемнай паслядоўнасці ў рамках асновы ўтваральнага слова.

Н е л і н е й н ы я пераўтварэнні з'яўляюцца асноўным механізмам марфемнага вар'іравання і ўзаемнага прыстасавання марфем пры іх спалучэнні ў слове. Да нелінейных пераўтварэнняў асновы ўтваральнага слова адносяцца чаргаванне і змена націску (*скакаць* → *скачок*, *пагражаць* → *пагроза*, *гаварыць* → *гаворка*, *грашыць* → *грэшнік*). Усе гэтыя чаргаванні маюць месца толькі ў зыходных асновах на зычную, гэта значыць пры пакансанантных афіксальных морфах. Чаргаванні фанем у марфемах з'яўляюцца сродкам адаптацыі марфем адной да другой і адначасова сігналам аб якім-небудзь семасіялагічным ці марфалагічным адрозненні. Яны з'яўляюцца фаналагічным сродкам перадачы адрозненняў марфалагічнага парадку, паколькі ў іх выкарыстоўваюцца

розныя фанемы для перадачы розных марфалагічных катэгорый. Пад чаргаваннем разумеецца болей ці меней рэгулярная ў пэўнай пазіцыі (пры спалучэнні з асобнымі морфамі) змена галосных ці зычных фанем у межах марфемы. Чаргаванне лічыцца марфаналагічным, калі морфы адной марфемы, маючы розную фаналагічную структуру, выконваюць ролю своеасаблівага функцыянальнага сродку і ў той жа час замацаваны за пэўнай пазіцыяй. Для словаўтваральнай марфаналогіі інтарэс у першую чаргу прадстаўляюць тыя змены галосных і зычных фанем, якія знаходзяцца ў дадатковай дыстрыбуцыі, фарміруючы новыя разнавіднасці вытворных асноў у складзе ўтваральных.

Да нелінейных пераўтварэнняў, якія выконваюць тую ж функцыю дадатковых граматычных сродкаў, што і марфаналагічныя чаргаванні, адносіцца націск. Гэтай функцыяй націск валодае пры ўмове рухомасці: *голос — безгалосы, дрыжаць — дрыготкі, трапятась — трапяткі*.

Як аперацыйнае паняцце, звязанае з пераўтварэннем, чаргаванне прадугледжвае фіксацыю накіравання змен, трактоўку аднаго члена чаргавання як зыходнага, другога — як вытворнага. Зыходнай словаўтваральнай асновай лічыцца простая ці вытворная аснова, якая з'яўляецца базай далейшага словаўтварэння ці формаўтварэння. Чаргаванні ў аснове ўтваральнага слова, якія суправаджаюць афіксацыю, выступаюць ва ўтварэннях з пакансанантнымі морфамі (<к ~ ч> *адмыкаць* → *адмычка, кніжка* → *кніжчыны*; <г ~ ж> *начлег* → *начлежка, снег* → *снежны, берагчы* → *беражлівы*; <х ~ ш> *верх* → *вершаліна, арэх* → *арэшнік, паслухаць* → *паслушэнства*; <ц ~ ч> *чарніцы* → *чарнічнік, месяц* → *месячнік, заяц* → *заячы*; <дз' ~ дж> *мядзведзь* ~ *мядзведжы, усходзіць* ~ *усходжы, хадзіць* ~ *хаджэнне*), а таксама ў словах, утвораных з дапамогай нулявога суфікса (<дз' ~ д> *выходзіць* → *выхад, гудзец* → *гуд*; <ч ~ к> *крычаць* → *крык, печ* → *запек*).

Найбольш паслядоўна рэгулярнасць марфаналагічных мадыфікацый пры словаўтварэнні ў сучаснай беларускай мове праяўляецца ў двух планах: па-першае, ва ўстойлівасці марфаналагічных карэляцый і змен паміж канкрэтнымі элементамі фармальнай структуры марфем, па-другое, у наяўнасці суадносных радоў чаргаванняў у кожнай асобнай пазіцыі. Да гэтага можа быць дабаўлена яшчэ адна галіна марфаналагічнай рэгулярнасці: сярод чаргаванняў у аснове ўтваральнага слова адрозніваюцца чаргаванні неканцавыя і канцавыя, якія ўтвараюць суадносныя рады чаргаванняў (альтэрнацыі).

Да неканцавых адносяцца чаргаванні не на канцы ўтваральнай асновы. Гэта чаргаванні галосных фанем: <а ~ о>

накіраваць ~ накіроўваць, выпрасіць ~ выпрошваць; <е ~ а> пралезці ~ непралазны, адрэзаць ~ адразны; <о ~ ы> кроў ~ крывяны, дровы ~ дрывяны; <е ~ о> везці ~ воз, плесці ~ плот; <о ~ і> збор ~ збіраць; <о ~ у> сохнуць ~ сухі; <о ~ е> цёмны ~ цемра, цёмны ~ цемень. Адметным выпадкам неканцавых чаргаванняў з'яўляюцца чаргаванні галоснага з нулём фанемы /Ø/ (бегласць галоснага): <а ~ Ø> пачатак ~ упачатку, ранак ~ ранкам; <о ~ Ø> акцёр ~ актрыса, лоб ~ спадылба, збор ~ сабраць; <Ø ~ ы> зазваць ~ зазываць, перарваць ~ перарываць; <ы ~ Ø> замыкаць ~ замкну; <Ø ~ о> акно ~ аконшчык, барахло ~ барахолка; <е ~ Ø> марганец ~ марганцоўка, поўдзень ~ апоўдні, канец ~ бясконца; <Ø ~ е> капля ~ капельніца, вафля ~ вафельніца. Чаргуюцца галосныя з нулём гука таксама ў дэрывацыйных афіксах: халадок ~ халадка, раздзерці ~ разадраць.

Найбольш рэгулярныя чаргаванні адбываюцца на марфемным шве — на мяжы асновы і суфікса. Датычацца яны канцавых зычных фанем і з'яўляюцца найбольш распаўсюджаным відам марфаналагічных пераўтварэнняў утваральных асноў. Да к а н ц а в ы х адносяцца чаргаванні зычных, якія непасрэдна папярэднічаюць афіксальнаму словаўтваральнаму морфу: <г ~ ж> нага → ножка; <к ~ ч> рука → ручны, азбука → азбучны; <х ~ ш> штурхаць → штуршок, пастух → пастушок. Тыя абставіны, што большасць альтэрнатыў прадстаўлена менавіта ў зыходзе каранёвых марфем, на мяжы марфемнага шва, тлумачацца тым, што гістарычна гэтыя чаргаванні не прыводзілі да страты тоеснасці марфем.

Марфаналагічныя змены ў аснове ўтваральнага дзеяслова

Як правіла, у асновах утваральных дзеясловаў усякаюцца фінальныя галосныя і канцавыя суфіксы. Аб усячэнні ўтваральных асноў прынята гаварыць тады, калі ў структуры вытворнага слова адсутнічае канцавая фанема (ці фанемы) утваральнай асновы. Перад словаўтваральнымі суфіксамі рэгулярна адсякаюцца канцавыя галосныя /а/, /о/, /е/, /і/, /у/.

Галосная /а/ — перад суфіксальнымі морфамі: /-к/ чытаць → чытка, думаць → думка; /-ык/ пішчаць → пішчык; /-ак/ рэзаць → разак; /-чык/ лятаць → лётчык; /-шчык/ танцаваць → танцаўшчык, выдумаць → выдумшчык; /-н/ запісаць → запісны; /-ец/ прадаваць → прадавец; /-ачк(-ячк)/ паліваць → палівачка, жваць → жвачка, спаць → спячка; /-ік/ каласаваць → каласавік, красаваць → красавік; /-нік/ будаваць → будаўнік, кіраваць → кіраўнік; /-ун/ балбатаць → балбатун, лятаць → лятун; /-ат/ бразгаць → бразгат, грукатаць → грукат; /-ц/ абараняць → абаронца; /-оўк/ галадаць → га-

ладоўка; /-аўк/ чыхаць → чыхаўка; /-ну/ лізаць → лізнуць, махаць → махнуць.

Галосная /о/ — перад суфіксальнымі морфамі: /-эц/ бароцца → барэц; /-к/ закалоць → заколка; /-ун/ калоць → калун; /-ну/ калоць → кальнуць, пароць → парнуць.

Галосная /е/ — перад суфіксальнымі морфамі: /-ін/ глядзець → агледзіны; /-ач/ глядзець → глядач; /-ачк-(-ячк-)/ балець → балячка; /-асць/ дурэць → дурасць, хварэць → хворасць; /-ну-/ рыпець → рыпнуць, скрыпець → скрыпнуць.

Галосная /і/ — перад суфіксальнымі морфамі: /Ø/, /-к/ праходзіць → праход, праходка, рубіць → рубка; /-ай/ урадзіць → ураджай; /-нік/ паглыбіць → паглыбнік; /-ун/ фарсіць → фарсун, весяліць → весялун; /-ар/ званіць → званар; /-ыш/ выкарміць → выкармыш; /-ів(-ыв-)/ варыць → варыва, паліць → паліва, крэсіць → крэсіва; /-ств-/ дзяжурыць → дзяжурства; /-ну-/ тармасіць → тармаснуць.

Галосная /у/ — перад суфіксальнымі морфамі: /Ø/, /-шчык/, /-лів-/ падмануць → падман, падмануць → падманшчык, абмануць → абманлівы, ақунуць → ақунаць; /Ø/ стынуць → стынь(ж). Часцей у дзеясловах гэтага класа адсякаецца ўся фіналь -ну- перад пакансанантнымі словаўтваральнымі морфамі: мерзнуць → мерзлы, уздыхнуць → уздых, прывыкнуць → прывычка, успыхнуць → успышка.

Рэгулярны характар таксама носіць усячэнне зыходнай асновы ўтваральнага дзеяслова за кошт фіналей, якія складаюцца з дзвюх і болей фанем і могуць выступаць у якасці самастойных суфіксальных морфаў дзеяслоўнай асновы. Перад пакансанантнымі словаўтваральнымі морфамі адсякаюцца фіналі: -ва- наладжваць → наладчык, укладваць → укладыш, настойваць → настойка, прыпісваць → прыпіска; -ава-(-ява-) друкаваць → друкар, пацалаваць → пацалунак, талкаваць → толк, адрасаваць → адрасант, гандляваць → гандляр, маляваць → малюнак; -ыва- выігрываць → выігрыш, праігрываць → проігрыш, разыгрываць → розыгрыш; -ірава-(-ырава-) дубліраваць → дубляж, манціраваць → мантаж, пілаціраваць → пілатаж, апаніраваць → апанент, суфліраваць → суфлёр, масажыраваць → масаж, эмігрыраваць → эмігрант, дырыжыраваць → дырыжор.

Фіналі /-ава-/ і /-ірава-/ рэгулярна адсякаюцца перад запаччанымі па паходжанні суфіксальнымі морфамі -ар-, -ор-/ -ёр-, -ант-/ -янт-/ -энт-, -ат-, -аж-, -абельн-, -ацы/ж/-, -цы/ж/-, -і/ж/- (у словах на -ія/-ыя): арганізаваць → арганізатар, бракаваць → бракёр, дырыжыраваць → дырыжор, кватараваць → кватарант, спекуліраваць → спекулянт, прэтэндаваць → прэтэндэнт, абаніраваць → абонент, адрасаваць → адрасат, дэлегіраваць → дэлегат, сабатаваць → сабатаж, транспартаваць → транспартабельны,

ізаліраваць → ізаляцыя, рэвізаваць → рэвізія, рэпрэсіраваць → рэпрэсія, публікаваць → публікацыя.

Рэгулярны характар носіць усячэнне зыходнай асновы ўтваральнага дзеяслова за кошт фіналі /-ва-/, якая адсякаецца перад пакансанантнымі словаўтваральнымі морфамі прыслоўяў /Ø/, /ку/, /кам/: *падхватваць → нападхват, ускідваць → наўскід, дагадвацца → наўздагад, прыкусваць → упрыкуску, скідваць → наўскідку, абмацваць → вобмацкам.*

Ва ўсіх аддзеяслоўных утварэннях (назоўніках, прыметніках, прыслоўях) адсутнічае постфікс -ца, які ўваходзіць у склад асновы ўтваральнага дзеяслова: *зрастацца → зрастанне, дагадвацца → дагадка, баяцца → боязь, боязнасць, боязна, дамовіцца → дамоўленасць, залівацца → залівісты, красіцца → украдка, разваліцца → уразвалку, раскідацца → уроскід, захлёбвацца → узахлёб.*

У некаторых аддзеяслоўных утварэннях зыходная аснова ўтваральнага дзеяслова адсякаецца не толькі за кошт галоснай фіналі, але і папярэдняй зычнай, якая належыць караню. Гэта ўсячэнне абмежавана некалькімі дзеяслоўнымі каранямі. Сюды адносіцца ўсячэнне перад суфіксальным морфам -ну- асноў дзеясловаў: *кідаць → кінуць, кляваць → клюнуць, ляскаць → ляснуць, пырскаць → пырснуць, тыцкаць → тыцнуць, ціскаць → ціснуць, трэскаць → трэснуць, пляскаць → пляснуць, вярцець → павярнуць, спаць → заснуць.* У пералічаных дзеяслоўных каранях адсякаюцца зычныя /д/, /дз'/, /в/, /к/, /т/, /ц'/, /п/. Усячэнні дзеяслоўнай словаўтваральнай асновы дапамагаюць пазбегнуць непажаданых фанемных спалучэнняў на марфемным шве, ствараюць неабходныя фаналагічныя ўмовы для ўтварэння слоў. Рэгулярнасцю характарызуецца ўсячэнне канцавых галосных дзеяслоўных утваральных асноў.

Ёсць толькі невялікая група дзеясловаў, у якіх канцавая галосная асновы інфінітыва захоўваецца перад павакальнымі морфамі /-лец/, /-цц/ё, /-цц/е: *жыць → жылец, карміць → кармілец, пагарэць → пагарэлец, пастаяць → пастаялец, адкрыць → адкрыццё, біць → біццё, выць → выццё, забыць → забыццё, мыць → мыццё, ныць → ныццё, падняць → падняцце, паняць → паняцце, прыняць → прыняцце, распяць → распяцце, пачуць → пачуцце і пачуццё, прыкрыць → прыкрыцце і прыкрыццё.*

Далучае да сябе павакальныя суфіксальныя морфы /-нн-/, /-льн-/ фіналь /-ва-/ першаснай імперфектывацыі дзеясловаў: *пазнаваць → пазнаванне, пазнавальны, раставаць → раставанне, уставаць → уставанне, даваць → давальны.*

Марфаналагічнае *н а р а ш ч э н н е* асноў утваральных дзеясловаў адносіцца да менш прадуктыўных з'яў. Распаўсюджаным

спосабам нарашчэння зыходнай асновы ўтваральнага дзеяслова (асновы на галосную) з'яўляецца нарашчэнне яе перад пакансанантнымі суфіксальнымі морфамі за кошт тых зычных, якія фарміруюць аснову цяперашняга часу ўтваральнага дзеяслова: *жаць* — *жн-уць* → *жн-ец, жн-яя, жн-іво, жн-ярка*; *пачаць* — *пачн-уць* → *пачын*; *плыць* — *пльв-уць* → *пльв-ец, пльв-ун, пльв-унец*; *мыць* — *мы/й/-уць* → *мы/й/-ка, мы/й/-ня, мы/й/-шык*; *есці* — *яд-уць* → *яд-а, яд-ок, яд-ак, яд-кі*; *грэць* — *грэ/й/-уць* → *целагрэ/й/-ка*; *гніць* — *гні/й/-уць* → *гні/й/-енне*.

Асновы ўтваральных дзеясловаў з аднаскладовым коранёвым морфам на галосную таксама пераўтвараюцца шляхам нарашчэння за кошт зычных, якія не выступаюць у аснове цяперашняга часу ўтваральнага дзеяслова. Нарашчэнне за кошт зычных /т/, /ц'/ выступае ў асновах дзеясловаў *знаць, дуць, абуць, віць, ліць, біць, крыць, ныць, гнуць, жаць, жыць, стаць, пачаць, заняць, паняць, быць, даць, расці*: *знаць* → *знаток, знатны, знатнасць*; *дуць* → *сырадутны*; *абуць* → *абутак, абутнік*; *віць* → *віток*; *ліць* → *словалітня* (палігр.), *словалітчык, словалітны, кровапралітны*; *зліць* → *злітны*; *біць* → *біта, глінабітны*; *скрыць* → *скрытны*; *ныць* → *ныцік*; *гнуць* → *гнуткі*; *жаць* → *жатка*; *жыць* → *перажытак, перажытае*; *астацца* → *астатак*; *пачаць* → *пачатак*; *заняць* → *занятак*; *паняць* → *панятлівы*; *быць* → *бытнасць*; *прыбы-ць* → *прыбытак*; *убыць* → *убытак*; *збыць* → *збыт*; *раздаць* → *раздатчны*; *прыдаць* → *прыдатак, прыдатны*; *падацца* → *падатлівы*; *расці* → *рост*.

Нарашчэнне за кошт зычнай /в/ назіраецца ў асновах дзеясловаў *шыць, біць, ліць, крыць, піць, стаць*: *шыць* → *пашыўка*, *біць* → *бівень*, *ліць* → *лівень*, *накрыць* → *накрыўка*, *пець* → *пявун, пявучы*, *стаць* → *ледастаў*. Нарашчэнне за кошт зычнай /л/ назіраецца ў асновах дзеясловаў *жыць, мяць*: *жыць* → *старажыл*, *мяць* → *мяла* (н.). Нарашчэнне за кошт зычнай /н/ выступае ў аснове дзеяслова *тлець*: *тлець* → *тлен* (уст.).

Адзначаюцца нешматлікія ўтварэнні з нарашчэннем дзеяслоўнай асновы інфінітыва за кошт зычных фіналей /б/, /в/, /л/: *жаніць* → *жаніцьба*, *сяліць* → *сяліба*, *бароцца* → *барацьба*, *варыць* → *варыва*, *крэсіць* → *крэсіва*, *мроіць* → *мроіва*, *мясіць* → *месіва*, *паліць* → *паліва*, *пячы* → *печыва*, *запяваць* → *запявала*, *грузіць* → *грузіла*, *граміць* → *граміла*, *зубрыць* → *зубрыла*, *хныкаць* → *хныкала*, *зубіць* → *зубіла*.

Нарашчэнне зыходнай асновы дзеяслова пры ўтварэнні прыслоўяў — з'ява даволі рэдкая. Сюды адносяцца адзінкавыя выпадкі нарашчэння асновы дзеяслова за кошт фіналей: /в/ *плыць* → *уплаў*; /н/ *уцяміць* → *няўцямна*, *перастаць* → *бесперастанку*, *рассыпацца* → *урасыпную*; /т/ *набіцца* → *бітком*. Пры ўтварэнні

прыслоўя *напрапалу* ад дзеяслова *прападаць* адсякаюцца фанемы ўтваральнай асновы /а/ і /д/, а затым адбываецца нарашчэнне асновы за кошт зычнай фанемы /л/.

У некаторых матывавальных дзеясловах перад пакансанант-нымі морфамі назіраецца рэгулярнае нарашчэнне асновы, пераўтворанай шляхам адсячэння фіналі -ну-, за кошт каранёвай зычнай фіналі /д/, /т/, /п/, /б/, /г/. Пры гэтым адзначаецца два моманты. У дзеяслоўнай аснове аднаўляецца адсечаная перад суфіксам -ну- зычная караня, якая прысутнічала ў папярэдніх словаўтваральных ланцужках. Такое аднаўленне зычнай караня /д/ мае месца ў асновах наступных дзеясловаў: *глядзець* — *гля(ну)-ць* — *погляд*, *скідаць* — *скі(ну)-ць* — *скідка*, *падкідаць* — *падкі(ну)-ць* — *падкідыш*, *спаць* — *зас(ну)-ць* — *засынаць*. Канцавая зычная першы раз паяўляецца ў словаўтваральным ланцужку ў аддзяслёўных асновах: *гнуць* — *гнуткі*, *гнуты*; *тануць* — *тонкі*, *утаніць*, *утоплены*; *гнуць* — *загібаць*, *загіб*; *загнуць* — *загін*; *цянуць* — *цягач*; *успыхнуць* — *успышка*.

У аддзяслёўным словаўтварэнні назіраюцца тры адметныя змены фіналей асновы ўтваральнага дзеяслова. Па-першае, замена <ав ~ у> ва ўсечанай за кошт фіналі /а/ аснове дзеясловаў *кляваць*, *пляваць*, *соваць* перад морфам -ну-: *кляв(а)-ць* — *клянуць*, *плав(а)-ць* — *пл'у/-нуць*, *сов(а)-ць* — *су-нуць*. Па-другое, замена зычнай /j/ ва ўсечанай за кошт галоснай /а/ аснове дзеясловаў на іншую зычную фіналь перад пакансанантнымі суфіксальнымі морфамі: <j ~ в> у аснове дзеяслова *сеяць*: *се/j/(а)-ць* → *сяўба*, *сявец*, *сяв-ок*; *выкана/j/-уць* → *выканаўца*, *шы/j/-уць* → *шавец*, *дзьмуха/j/-уць* → *дзьмухав-ец*, *кро/j/-аць* → *кравец*; <j ~ л> у аснове дзеяслова *таяць*: *та/j/(а)-ць* → *праталіна*; <j ~ х> у аснове дзеяслова *смяяцца*: *смя/j/(а)-цца* → *смех*. Адзначаецца мена /х/ на /ш/ перад морфамі -ы-, -лів-, -ок-, -ынк-: *смяшыць*, *смяшлівы*, *смяшок*, *смяшынка*. Па-трэцяе, замена зычнай /п/ ва ўсечанай за кошт галоснай /а/ аснове дзеяслова *спаць* на зычную /н/ — у выпадку *спаць* → *сон*, *соня* (з адначасовай менай галосных < Ø ~ о >).

Характэрнай асаблівасцю аддзяслёўнага словаўтварэння з'яўляецца мена галосных фіналей зыходнай асновы. Яна мае месца ў наступных выпадках: <а ~ і> *мазаць* → *мазіла*; <і ~ е> *тапіць* → *тапелец*, *плаціць* → *плацельшчык*, *маліцца* → *малельня*; <ва ~ а> *прыцягваць* → *прыцягальны*, *складаць* → *складальны*; <ава ~ а> *знаменаваць* → *знамянальны*, *рэкамендаваць* → *рэкамендацыйны*.

Прэфіксальная частка асновы ўтваральнага дзеяслова адсутнічае ў складаных назоўніках з нулявым суфіксам і апорным кампанентам -вод-Ø. Асноўная колькасць словаскладанняў з гэтым кампанентам матывавана дзеясловам *разводзіць*: *пчалавод*,

садавод, кветкавод, сабалявод, сабакавод. Другая, невялікая група словаскладанняў з тым жа кампанентам матывавана дзеясловам *праводзіць: водаправод, наветравод.* Аднак адна ў словаскладаньнях першай групы адсутнічае прэфікс раз-, а ў словаскладаньнях другой групы — прэфікс пра- ў адных выпадках захоўваецца, у іншых — адсякаецца. Акрамя гэтага прэфіксальная частка адсутнічае ў наступных аддзеяслоўных імёнах і прыслоўях: *раследаваць → следчы, набіцца → бітком, нагрузіць → грузіла, насыціць → сытны.*

У словаўтваральнай аддзеяслоўнай марфаналогіі прадстаўлены як кансанантныя, так і вакалічныя чаргаванні. Аднак першыя найбольш шматлікія і адыгрываюць значную ролю ў сістэме аддзеяслоўнага словаўтварэння. Магчыма сці марфаналагічных чаргаванняў пры аддзеяслоўным словаўтварэнні ў розных марфемах слова таксама не аднолькавыя. Асноўная іх колькасць прыпадае на канец утваральнай (каранёвай) марфемы. Гэта ў асноўным датычыцца зычных фанем. Вакалічныя ж чаргаванні рэалізуюцца не на зыходзе каранёвай марфемы.

Пры аддзеяслоўным словаўтварэнні суфіксальнымі спосабам выдзяляецца чатырнаццаць тыпаў чаргаванняў канцавых зычных каранёвай марфемы.

Першы тып уключае тры альтэрнацыі, у якіх чаргуюцца «заднеязычная ~ пярэднеязычная шыпячая»: <г ~ ж> *абвяргаць → абвяржэнне, перабягаць → перабежка, абцягнуць → абцяжны, зацягваць → зацяжка*; <к ~ ч> *адмыкаць → адмычка, адракацца → адрачэнне, плакаць → плач, скакаць → скачок*; <х ~ ш> *задыхацца → задышка, замахваць → замашка, насміхацца → насмешлівы, паслухаць → паслушэнства, штурхаць → штуршок.*

Другі тып уключае шэсць альтэрнацый, у якіх чаргуюцца «пярэднеязычная апікальная ~ пярэднеязычная шыпячая»: <с' ~ ш> *насіць → ноша, гасіць → гашэнне, напрасіць → напрашайка, надкасіць → надкошваць*; <д ~ ж> *прападаць → прапажа*; <з' ~ ж> *звучыць → звужэнне, абмарозіць → абмаражэнне*; <дз' ~ дж> *саладзіць → саладжэнне, абудзіць → абуджэнне, ездзіць → едзжаны*; <дз' ~ ж> *вадзіць → ваяжак*; <ц' ~ ч> *асвяціць → асвячэнне, кіпяціць → кіпячэнне.*

Трэці тып уключае пяць альтэрнацый, у якіх чаргуюцца «пярэднеязычная шыпячая ~ пярэднеязычная апікальная»: <дж ~ д> *аб'езджаць → аб'ездчык, зараджаць → зарад, ашчаджаць → ашчадлівы*; <ж ~ з> *адгужаць → адгужка, разгужаць → разгужка, нагужаць → нагужка*; <ш ~ с> *дакошваць → дакоскі, заквашваць → закваска, прымушаць → прымусам*; <ч ~ т> *дамалочваць → дамалоткі, заварочваць → заваротак, закручваць → закрутка*; <ч ~ ц> *выварочваць → выварачыць.*

Чацвёрты тып уключае тры альтэрнацыі, у якіх чаргуюцца «пярэднеязычная шыпячая ~ заднеязычная»: <ч ~ к> лячыць → лекі, тачыць → токар, пячы → някотка, валачы → волакам, разлічыць → разлік; <ж ~ г> пужаць → пугач, важыць → вагаўчык, дрыжаць → дрыготкі, разважаць → развага; <ш ~ х> пацяшаць → пацеха, зрушыць → зрух, засушыць → засуха, спяшацца → спех.

Пяты тып уключае чатыры альтэрнацыі, у якіх чаргуюцца «пярэднеязычная свісцячая ~ перэднеязычная апікальная»: <з ~ т> аналізаваць → аналітык, паралізаваць → паралітык; <с' ~ д> выкладзіць → выкладка, дапраціць → дапрадкі, есціць → едкі, аб'есціць → аб'едкі; <с' ~ т> аплесціць → аплётка, месціць → мятла; <с' ~ дз'> праціць → прадзільчык, вывесціць → вывадзенне, запасціць → западзіна.

Шосты тып уключае альтэрнацыю з чаргаваннем «заднеязычная ~ перэднеязычная апікальная»: <х ~ с> калыхаць → калыска.

Сёмы тып уключае альтэрнацыю з чаргаваннем «пярэднеязычная свісцячая ~ заднеязычная»: <с' ~ х> трусіць → трухам.

Восьмы тып уключае дзве альтэрнацыі, у якіх чаргуюцца «губна-зубная ~ губна-губная»: <в ~ ў> абмываць → абмыўка, даліваць → даліўка, абіваць → абіўчык, балаваць → балаўнік; <в' ~ ў'> ставіць → стаўка, надбавіць → надбаўка.

Дзевяты тып уключае дванаццаць альтэрнацый, у якіх чаргуюцца «цвёрдая зычная ~ адпаведная мяккая зычная»: <п ~ п'> выкапаць → выкапень, драпаць → драпіна, капаць → капец, хлюпаць → хлюпкі; <б ~ б'> гібнуць → гібель, грабіць → грабілка, захлабываць → захлабісты; <в ~ в'> адводзіць → адвадзенне, выдаваць → выдавец, заліваць → залівісты, зрываць → зрывісты; <ф ~ ф'> графа → графіць; <м ~ м'> наймаць → найміт, задумаць → задумлены, напамніць → напамінак; <н ~ н'> адцягнуць → адцягненне, імкнуць → імкненне, выгнаць → выгоністы; <л ~ л'> калоць → калючы, калоць → кальнуць; <д ~ дз'> адпадаць → адпадзенне, закладваць → закладзіны; <т ~ ц'> імпартаваць → імпарціёр; <с ~ с'> гаснуць → гасіць; <з ~ з'> вязаць → вязень; <к ~ к'> бракаваць → бракёр, панікаваць ~ панікёр; <х ~ х'> паніхаць → паніхіч, падбрэхваць → падбрэхіч.

Дзесяты тып уключае дванаццаць альтэрнацый, у якіх чаргуюцца «мяккая зычная ~ адпаведная цвёрдая зычная»: <п' ~ п> закупіць → закупка, адчапіць → адчাপны, кінець → кінуць, прыкупіць → прыкупка; <б' ~ б> рубіць → рубка, абрубіць → абрубак, аздобіць → аздобны, згубіць → згуба; <в' ~ в> дзівіць → дзівак, кансервіраваць → кансервант; <м' ~ м> дыміць → дымны, грымець → грымнуць, тлуміць → тлум; <н' ~ н> званіць → званар, засланыць → заслонка, жаніцца → жанаты, заманьваць → заманлівы, ацаніць →

ацэнішчык; <л' ~ л> валіць → валам, забельваць → забелка, зваліць → звалка, засаліць → засол; <дз' ~ д> наводзіць → наводка, глядзець → глядач, вынаходзіць → вынаходнік, абрыдзець → абрыднуць; <ц' ~ т> малаціць → малатарня, закруціць → закрутка, калаціць → калатнуць, кіпяціць → кіпяток; <с' ~ с> заквасіць → закваска, касіць → касавіца, вісець → віснуць, заносіць → занос; <з' ~ з> вазіць → вазок, лазіць → лазун, завозіць → завозны; <с'ц' ~ ст> распусціць → распуста, падрасці → падростак; <к' ~ к> блакіраваць → блакада.

Адзінаццаты тып уключае восем альтэрнацый, у якіх чаргуюцца «губная зычная ~ губная з л'»: <п ~ пл'> заступаць → заступленне, наступаць → наступленне; <п' ~ пл'> счаниць → счупленне, захапіць → захапленне, купіць → купля; <б ~ бл'> грэбіці → граблі, грэбаваць → грэблівы; <б' ~ бл'> зрабіць → зроблены, драбіць → драбленне; <ф' ~ фл'> графіць → графленне; <м' ~ мл'> затлуміць → затлумленне, таміць → тамленне; <в ~ ўл'> гадаваць → гадоўля; <в' ~ ўл'> абнавіць → абнаўленне, вымавіць → вымаўленне, лавіць → лоўля.

Дванаццаты тып уключае пяць альтэрнацый, у якіх чаргуюцца «губная з л' ~ губная зычная»: <пл' ~ п> адчэпліваць → адчэпка, закупаць → закупацьчык, зашчапляць → зашчапка; <бл' ~ б> завабліваць → завабны; <мл' ~ м> затрымліваць → затрымка, выдумляць → выдумка; <ўл' ~ в'> запраўляць → заправіла, праяўляць → праявіць, збаўляць → збавенне; <ўл' ~ ў> састаўляць → састаўны, заяўляць → заяўка, запраўляць → запраўшчык.

Трынаццаты тып уключае дзве альтэрнацыі, у якіх чаргуюцца «сярэднязычная ~ задняязычная»: <ј ~ к> рэканструяваць → рэканструкцыя; <ј ~ х> смяцца → смех; <ј ~ ў> пасеяць ~ пасеў.

Чатырнаццаты тып уключае альтэрнацыю з чаргаваннем «пярэднязычная ~ сярэднязычная»: <л' ~ ј> назаліць ~ назойлівы.

У аддзяяслоўнай словаўтваральнай марфаналогіі шырока прадстаўлены кансанантныя альтэрнацыі, у якіх задзейнічана амаль уся сістэма зычных.

У аддзяяслоўным словаўтварэнні ў марфаналагічных мэтах шырока выкарыстоўваецца карэляцыя цвёрдасці—мяккасці. Гэты тып чаргавання з'яўляецца самым распаўсюджаным і прадуктыўным. Яго прадуктыўнасць тлумачыцца тым, што фанемы, суадносныя па цвёрдасці—мяккасці, утвараюць карэляцыйныя пары. Аднак не ўсе фанемы рэалізуюць свае карэляцыі, не знаходзіць адлюстравання карэляцыйная пара губных фанем <ф ~ ф'>.

Пры ўтварэнні дзеясловаў незакончанага трывання (другасных дзеясловаў) ад дзеясловаў закончанага трывання з асновай на -і-, а таксама ад некаторых дзеясловаў з асновай на -е-, ад-

бываюцца (акрамя чаргавання губных з л') чаргаванні зычных: <дз' ~ дж> *загарадзіць* → *загароджваць*, *прадугледзець* → *прадугледжваць*; <с' ~ ш> *выпрасіць* → *выпрошваць*, *замясіць* → *замешваць*; <ц' ~ ч> *завярцець* → *заверчваць*, *затраціць* → *затрачваць*; <с'ц' ~ шч> *вырасціць* → *вырошчваць*, *намасціць* → *намошчваць*. Ёсць невялікая колькасць дзеясловаў, якія ўтвараюць трывальныя пары шляхам чаргавання галосных у аснове з нулём галоснай: *адаслаць* → *адсылаць*, *падаслаць* → *падсцілаць*, *сабраць* → *сабіраць*, *назваць* → *называць*; пры дапамозе пераходу націску: *адкідаць* → *адкідаць*, *выразаць* → *выразаць*, *адмераць* → *адмяраць*.

У беларускай мове выяўляецца высокая рэгулярнасць утварэння назоўнікаў ад дзеясловаў. Прычым найбольшая колькасць чаргаванняў рэалізуецца пры ўтварэнні дэрыватаў з удзелам суфіксальных фармантаў -энн/-енн і -к: <г ~ ж> *знемагаць* → *знемажэнне*; <с' ~ ш> *запрасіць* → *запрашэнне*; <з' ~ ж> *занізіць* → *заніжэнне*; <дз' ~ дж> *брадзіць* → *браджэнне*; <п' ~ пл'> *счачыць* → *счачленне*; <б' ~ бл'> *драбіць* → *драбленне*; <м' ~ мл'> *глуціць* → *глумленне*; <в' ~ ўл'> *выздаравець* → *выздараўленне*; <в ~ ў> *даліваць* → *даліўка*; <в' ~ ў> *правіць* → *праўка*; <п' ~ п> *закупіць* → *закупка*; <л' ~ л> *запаліць* → *запалка*; <ц' ~ т> *выкруціць* → *выкрутка*; <дз' ~ д> *наладзіць* → *наладка*; <мл' ~ м> *выдумляць* → *выдумка*; <г ~ ж> *перабегчы* → *перабежка*; <с' ~ с> *завесіць* → *занавеска*.

Пашырана таксама ўтварэнне прыметнікаў ад дзеяслоўных асноў. Найбольшую колькасць марфаналагічных пераўтварэнняў асноў канцэнтруе ад'ектыўнае словаўтварэнне пры дапамозе суфікса -лів: <х ~ ш> *насміхацца* → *насмешлівы*; <дж ~ д> *ашчаджаць* → *ашчадлівы*; <ц' ~ т> *выкруціць* → *выкрутлівы*; <дз' ~ д> *блудзіць* → *блудлівы*; <м' ~ м> *кеміць* ~ *кемлівы*.

Пры аддзяяслоўным утварэнні прыслоўяў суфіксальным спосабам колькасць чаргаванняў наадварот абмежаваная. Гэта абумоўлена непрадуктыўнасцю ўтварэння прыслоўяў ад дзеяслоўных асноў пры дапамозе суфіксаў -ам, -кам, -ма: <ш ~ с> *прымушаць* → *прымусам*; <ч ~ к> *валачы* → *волакам*; <с' ~ х> *трусіць* → *трухам*; <л' ~ л> *валіць* → *валам*; <г ~ ж> *падбегчы* → *падбежкам*; <в' ~ ў> *ставіць* → *стаўма*, *равець* → *роўма*.

Рэгулярнасць марфаналагічных чаргаванняў зычных пры аддзяяслоўным словаўтварэнні суфіксальным спосабам накіравана па ўбываючай ад дэрыватаў назоўнікаў да прыслоўяў. Максімум альтэрнацый прыпадае на мадэль «дзеяслоў → назоўнік», мінімум — на мадэль «дзеяслоў → прыслоўе».

У аддзяяслоўнай словаўтваральнай марфаналогіі прадстаўлены таксама і вакалічныя чаргаванні, хаця яны не так шырока рэалізуюцца, як кансанантныя. Галосныя фанемы, якія высту-

паюць членамі альтэрнацый, звычайна размяшчаюцца ўсярэдзіне морфа паміж зычнымі. Адзначаюцца наступныя неканцавыя чаргаванні каранёвых галосных: <Ø ~ i>, <a ~ i>, <e ~ i>, <o ~ ы>.

Чаргаванне <Ø ~ i> мае месца ў каранёвых марфемах пры матывацыі дзеясловамі *-ткнуць*, *-слаць*, *-спаць*, *-рваць*, *-зваць*, *-браць*, *-драць*, *-помніць* перад дзеяслоўным морфам *-а-*: *ткнуць* → *тыкаць*, *адаслаць* → *адсылаць*, *забраць* → *забіраць*, *собраць* → *сабіраць*, *праспаць* → *прасыпаць*, *вырваць* → *вырываць*, *сазваць* → *ззываць*, *убраць* → *убіраць*; перад іменнымі суфіксальнымі морфамі Ø, *-ок*: *напомніць* → *напамін*, *рваць* → *рывок*; <o ~ ы> у каранёвых марфемах пры матывацыі дзеясловамі *-сохнуць*, *-дохнуць*: *засохнуць* → *засыхаць*, *здохнуць* → *здыхаць*; <e ~ i> у каранёвых марфемах пры матывацыі дзеясловамі *-церці*, *-дзерці*, *-перці*, *-мерці*: *працерці* → *праціраць*, *здзерці* → *здзіраць*, *зацерці* → *заціраць*, *памерці* → *паміраць*; <a ~ ы> у каранёвых марфемах пры матывацыі дзеясловамі *-жаць*, *-мяць*, *-пачаць*: *зжаць* → *зжынаць*, *пачаць* → *пачынаць*, *жаць* → *жым* (спарт.), *размяць* → *размінаць*.

Чаргаванне каранёвых галосных <i ~ o>, <Ø ~ o>, <a ~ o> назіраецца ў аддзяслоўным словаўтварэнні пераважна перад іменнымі суфіксамі Ø, *-н*, *-к* у наступных выпадках: <i ~ o> у каранёвых марфемах пры матывацыі дзеясловамі *біць*, *гніць*, *ніць*, *віць*, *шыць*: *біць* → *бой*, *гніць* → *гной*, *запіць* → *запой*, *прывіць* → *падой*; <ы ~ o> *шыць* ~ *шоў*; <Ø ~ o> у каранёвых марфемах пры матывацыі дзеясловамі *спаць*, *праснуцца*: *спаць* → *сон*, *праснуцца* → *спрасоння*, *спрасонку*; <Ø ~ o> і <i ~ o>, <ы ~ o> пры адначасовай матывацыі трывальнай парай дзеясловаў *-браць* і *-біраць*, *-слаць* і *-сылаць*, *-мкнуць* і *-мыкаць*: *собраць* і *збіраць* → *збор*, *наслаць* і *пасылаць* → *пасол*, *замкнуць* і *замыкаць* → *замок*.

У аддзяслоўных словаўтваральных тыпах адзначаны восем альтэрнацый галосных: <a ~ o> *абламаць* ~ *абломак*, *вазіць* ~ *вознік*, *гаварыць* ~ *гаворка*, *дарасці* ~ *дарослы*, *дакараць* ~ *дакорлівы*; <o ~ a> *дапоўніць* ~ *дапаўненне*, *заспакоіць* ~ *заспакаенне*; <e ~ a> *бегаць* ~ *бягун*, *вылечыць* ~ *вылячэнне*, *вымераць* ~ *вымярэнне*; <a ~ e> *аб'ядаць* ~ *аб'едак*, *грашыць* ~ *грэшнік*, *з'ядаць* ~ *з'едлівы*, *дамяшаць* ~ *дамешка*; <i ~ o> *адбіраць* ~ *адборка*, *збіраць* ~ *зборка*; <ы ~ o> *засыхаць* ~ *засохнуць*, *здыхаць* ~ *здохнуць*; <e ~ o> *вынесці* ~ *вынослівы*, *зацекчы* ~ *зацёклы*; <a ~ ы> *драмаць* ~ *дрымота*, *зжаць* ~ *зжынаць*, *пачаць* ~ *пачынаць*; <e ~ i> *развесіць* ~ *развіслы*, *здзерці* ~ *здзіраць*. Найбольш распаўсюджаным з'яўляецца чаргаванне галосных <a ~ o> пасля парна-цвёрдых зычных дзеяслоўнай каранёвай марфемы перад суфіксальнымі морфамі *-ва-*: *захварэць* ~ *захворваць*, *абкалоць* ~ *абколваць*, *абматаць* ~ *абмотваць*; *-оўва-*: *аб'яднаць* ~ *аб'ядноўваць*, *выкарыстаць* ~ *выкарыстоўваць*, *размаляваць* ~ *размалёўваць*.

Пры аддзеяслоўнай дэрывацыі адзначаюцца чаргаванні галоснага з нулём гука /Ø/. Альтэрніраванне адбываецца толькі ў напрамку <Ø ~ V>, што адрознівае марфаналогію аддзеяслоўнага словаўтварэння ад адназоўнікавай, дзе чаргаванні галосных з нулём рэалізуюцца як у напрамку <Ø ~ V>, так і ў напрамку <V ~ Ø>. Пры аддзеяслоўнай дэрывацыі выдзяляюцца наступныя чаргаванні названага тыпу: <Ø ~ а> *выбраць ~ выбарка*; <Ø ~ о> *гнаць ~ гончык, гнаць ~ гончы*; <Ø ~ і> *забраць ~ забіраць, убраць ~ убіраць*; <Ø ~ ы> *даслаць ~ дасылка, паслаць ~ насылаць, назваць ~ называць, урваць ~ урываць*.

Адметнай асаблівасцю аддзеяслоўнай словаўтваральнай марфаналогіі з'яўляюцца чаргаванні галосных з зычнымі (вакалічна-кансанантныя). Яны прадстаўлены наступнымі альтэрнацыямі: <а ~ н'> *жаць ~ жнец, жніво, жняя*; <а ~ ај> *зазнацца ~ зазнайка*; <ы ~ ој> *вымыць ~ вымоіна*; <і ~ ој> *прабіць ~ прабойнік, выбіць ~ выбоіна, забіць ~ забойства*; <ін ~ а> *заклінаць ~ закліаць*; <ав ~ оў> *атынкаваць ~ атынкаўка, джыгітаваць ~ джыгітоўка*. Сістэма вар'іравання такіх чаргаванняў даволі разнастайная: у якасці першага і другога кампанента (альтэрнанта ўтваральнай і альтэрнанта вытворнай асноў) могуць выступаць вакалічна-кансанантныя камбінацыі.

У аддзеяслоўнай словаўтваральнай марфаналогіі прадстаўлены таксама чаргаванні спалучэнняў зычных, г. зн. такія, асобныя альтэрнанты якіх складаюцца з дзвюх фармальных адзнак — фанем. Гэта наступныя чаргаванні: <с'ц' ~ шч> *песціць → пшчота, трасціць → тращэнне, мсціць → мшчэнне*; <шч ~ ск> *вераічаць → верасклівы, вішчаць → віскнуць, вішчаць → віскун*.

Падобныя камбінаваныя чаргаванні нешматлікія ў мове і сапраўды марфаналагічнымі тут з'яўляюцца толькі чаргаванні <ц' ~ ч> і <ч ~ к>; чаргаванне <с' ~ ш> такім не з'яўляецца, паколькі яно тлумачыцца пазіцыйна: свісцячы, які апынуўся перад шыпячым, прыпадабняецца да яго (*шыць /ш:ыц'/*). Але, улічваючы рэгулярнасць гэтага змянення і адлюстраванне яго на пісьме ў адпаведнасці з фанетычным прынцыпам, у беларускім мовазнаўстве традыцыйна прынята разглядаць у дадзеным выпадку чаргаванне спалучэнняў зычных.

Склад зычных і галосных фанем, іх арганізацыя і мадыфікацыі пры ўтварэнні словаформ маюць рэгулярны характар. Простае пералічэнне альтэрнацый сведчыць пра канкрэтную суадноснасць гэтых фанем, а значыць — пра сістэмны характар альтэрніравання. Так, у беларускай мове пры ўтварэнні назоўнікаў ад дзеяслоўных асноў на заднеязычную -к- будзе адбывацца чаргаванне <к ~ ч> *адмыкаць → адмычка, плакаць → плач, звыкацца →*

звычай; і наадварот, пры заканчэнні ўтваральнай асновы на шыпячую — чаргаванне <ч ~ к> *лячыць* → *лекар*, *крычаць* → *крык*, *разлічыць* → *разлік*, *пячы* → *пякота*, *разлучацца* → *разлука*.

Пры аддзяяслоўным словаўтварэнні для каранёвых марфем неабходна адрозніваць неканцавую і канцавую пазіцыі зычных. Асноўная колькасць чаргаванняў зычных фанем прыходзіцца на зыход каранёвай марфемы. Галосныя фанемы, якія выступаюць членамі чаргаванняў, звычайна размяшчаюцца ўсярэдзіне морфа паміж зычнымі. Наборы тыпаў чаргаванняў і канкрэтных альтэрнацый выступаюць у аддзяяслоўным словаўтварэнні ў розным, але дакладна рэгламентаваным фаналагічным афармленні. Дадзеныя чаргаванні матэрыяльна супрацьпастаўляюць морфы адной марфемы паміж сабой, выконваюць функцыянальную ролю, умацняюць граматычную дыферэнцыяцыю словаформ, г. зн., што яны з'яўляюцца абавязковым сродкам утварэння слоў ад дзясяслоўных асноў.

Марфаналагічныя змены ў аснове ўтваральнага назоўніка

Асновы ўтваральных назоўнікаў характарызуюцца значнай разнавіднасцю адсякаемых фіналей і ў той жа час малой рэгулярнасцю адсячэнняў. Заканамернасці, якія характарызуюць усячэнне асноў назоўнікаў звязаны з павакальнасцю і пакансанантнасцю наступных морфаў, якія далучаюцца да каранёвай марфемы, або асновы ўтваральнага слова. Большасць з гэтых морфаў з'яўляецца пакансанантнымі, а значыць выступае ў структуры вытворнага слова пасля ўтваральнай асновы на зычную. Да пакансанантных словаўтваральных морфаў назоўнікаў адносяцца: -аж (*сена* → *сенаж*, *кіламетр* → *кіламетраж*), -ак (*гусь* → *гусак*), -няк (*бязроза* → *безразняк*), -ік (*хімія* → *хімік*), -нік (*двор* → *дворнік*, *грыб* → *грыбнік*), -оўнік (*бульба* → *бульбоўнік*, *дзяды* → *дзядоўнік*, *палкавы* → *палкоўнік*, *сад* → *садоўнік*), -атнік (*куры* → *курятнік*, *маржы* → *маржатнік*), -ятнік (*гусь* → *гусятнік*, *ліса* → *лісятнік*), -анер (*міліцы/й/-а* → *міліцы/й/-анер*, *місі/й/а* → *місі/й/-анер*), -анізм (*абстракцы/й/-а* → *абстракцы/й/-анізм*), -чык (*апарат* → *апаратчык*, *ракета* → *ракетчык*), -шчык (*арматура* → *арматуришчык*, *барaban* → *барabanшчык*, *тэкстыль* → *тэкстыльшчык*), -ень (*верас* → *верасень*, *ліпа* → *ліпень*, *галава* → *галавень*), -ань (*снег* → *снежань*), -ант (*практыка* → *практыкант*, *дысертацыя* → *дысертант*, *курсы* → *курсант*), -янт (*дуэль* → *дуэлянт*), -ец (*акружэнне* → *акружэнец*, *паўстанне* → *паўстанец*, *прымірэнне* → *прымірэнец*).

Да ліку фіналей, якія адсякаюцца пры далучэнні пакансантантных морфаў да ўтваральных асноў, адносяцца: /а/ (*пчала* → *пчаляр*, *бочка* → *бачкар*, *аптэка* → *аптэкар*, *свіння* → *свінар*, *дактрына* → *дактрынёр*, *фраза* → *фразёр*, *варажба* → *варажбіт*, *Адэса* → *адэсіт*), /к/ (*этыкетка* → *этыкетаж*), /ік/ (*бальшавік* → *бальшавізм*), /ар/ (*кансерватар* → *кансерватызм*), /ск/ (*Мінск* → *мінчанін*, *Томск* → *тамічанін*); /ічн/ (*гістарычны* → *гістарызм*), /іі/а (*Прусія* → *прусак*, *экскурсія* → *экскурсант*, *Малдавія* → *малдаванін*, *імперыя* → *імператар*), /цыј/а (*Турцыя* → *турак*, *плантацыя* → *плантатар*), /ацыј/а (*акупацыя* → *акупант*, *інгаляцыя* → *інгаляттар*), /аторыј/а (*лабараторыя* → *лабарант*), /шч/ (*Польшча* → *паляк*).

На ўзроўні сінхраніі марфаналагічныя чаргаванні рэалізуюцца ў залежнасці ад фінальнай часткі ўтваральнай асновы назоўніка і пачатковай фанемы дэрывацыйнага суфікса. Асноўная колькасць марфаналагічных змен пры адназоўнікавым словаўтварэнні назіраецца пры ўтварэнні новых слоў суфіксальным спосабам. Утварэнне дэрыватаў ад субстантыўных асноў суправаджаюць наступныя марфаналагічныя змены ўтваральнай асновы: чаргаванне зычнага і спалучэнняў зычных у фіналі асновы; чаргаванне фанем (зычных, галосных, галоснага з нулём гука) у сярэдзіне ўтваральнай асновы; усячэнні ўтваральнай асновы (усячэнне фінальнага зычнага ў аснове ўтваральнага слова; усячэнне прыстаўнога /в/ у пачатку ўтваральнага слова; усячэнне спалучэнняў фанем, роўнае цэлым суфіксам; усячэнне канцавога галоснага ўтваральнай асновы); чаргаванні, звязаныя з нарашчэннем асновы ўтваральнага назоўніка.

Найбольш распаўсюджаным лінейным пераўтварэннем асновы ўтваральнага назоўніка з'яўляецца ўсячэнне. Усякацца могуць: канцавыя галосныя ўтваральнай асновы (*самба* → *самбіст*, *ватэрпола* → *ватэрпаліст*, *рэзюме* → *рэзюміраваць*); суфіксы (*жулік* → *жульніцаць*, *дудка* → *дудзець*, *байдарка* → *байдарыць*, *мурашка* → *мурашыны*, *граматны* → *грамацей*, *какетка* → *какецтва*, *начальнік* → *начальства*, *цытата* → *цытаваць*); фінальны зычны (*вапна* → *вапельнік*, *малалетні* → *малалетка*, *кароткі* → *караціць*); прыстаўны /в/ у пачатку ўтваральнага слова (*вольха* → *алешына*, *возера* → *азёрны*, *восень* → *асенні*, *вобласць* → *абласны*). Нарашчэнне асновы пры адназоўнікавым словаўтварэнні сустракаецца ў словаўтваральных парах значна радзей (*кофе* → *кафейны*, *агонь* → *вогненны*, *агонь* → *вогнік*). У большасці выпадкаў лінейныя пераўтварэнні асновы маюць месца ў яе фінальнай частцы.

У адсубстантыўным суфіксальным словаўтварэнні прадстаўлены альтэрнацыйныя рады зычных фанем, якія па дыферэнцыяльных прыметах класіфікуюцца па васьмі тыпах. Аб'яднанне

асобных чаргаванняў у тыпы па фармальнай прымеце з'ўляецца абагульняючай ступенькай для апісання кансанантных карэляцый. У сваю чаргу, і пазіцыі, якія выклікаюць кансанантныя чаргаванні, аб'ядноўваюцца ў тыпы адпаведна характару іх уздзеяння на фаналагічны склад марфем.

Першы тып уключае чатыры альтэрнацыі, у якіх чаргуюцца: «заднеязычная ~ пярэднеязычная шыпячая»: <г ~ ж> адліга → адліжны, бераг → беражок, круг → кружыць, тварог → тварожніца, смага → смажыць; <к ~ ч> агурок → агурочны, бурак → бурачнік, агароднік → агародніцаць, вожык → вожычыха, смак → смачны, губка → губчаты, зязюлька → зязюльчын; <к' ~ ч> санкі → саначнік; <х ~ ш> вуха → вушыны, бляха → бляшка, верх → вяршыня, муха → мушыны, купчыха → купчышын.

Другі тып уключае пяць альтэрнацый, у якіх чаргуюцца: «пярэднеязычная апікальная ~ пярэднеязычная шыпячая»: <ц ~ ч> весніцы → веснічкі, рубец → рубчаты, бліскавіца → бліскавічны, мяцеліца → мяцелічны, брусніца → бруснічнік, гарчыца → гарчычнік; <т ~ ч> найміт → наймічка, святло → свечка; <з ~ ж> француз → французжанка; <д ~ дж> горад → гараджанін, вярблюд → вярблюджы, прыход → прыхаджане; «пярэднеязычная свісцячая ~ пярэднеязычная шыпячая»: <з' ~ ж> князь → княжна, князь → княжыць.

Трэці тып уключае шэсць альтэрнацый, у якіх чаргуюцца: «пярэднеязычная апікальная ~ пярэднеязычная апікальная»: <з ~ т> аналіз → аналітычны; <с ~ т> хаос → хаатычны, рэфлекс → рэфлекторны; <т ~ ц> студэнт → студэнцікі, турыст → турысцікі, кандыдат → кандыдацкі; «пярэднеязычная свісцячая ~ пярэднеязычная апікальная»: <с' ~ т> ерась → ерэтык, скепсіс → скептык; «пярэднеязычная шыпячая ~ пярэднеязычная апікальная»: <дж ~ д> агароджа → агародка; <ч ~ т> параліч → паралітык.

Чацвёрты тып уключае чатырнаццаць альтэрнацый, у якіх чаргуюцца: «цвёрдая губная ~ мяккая губная»: <б ~ б'> вярба → вярбіна, труба → трубіць, жаба → жабін, варажба → варажбіт; <п ~ п'> Алімп → алімпійскі, вапна → вапельнік, вапна → вапельны, ліпа → ліпец; <в ~ в'> галава → галавень, жніво → жнівень, сліва → слівіна, брытва → брытвенны, трава → травянец; <ф ~ ф'> штрафа → штрафічны, граф → графіня, тэлеграф → тэлеграфіст; «цвёрдая губная санорная ~ мяккая губная санорная»: <м ~ м'> рэформа → рэфарміст, бальзам → бальзамічны, выемка → выемісты, шум → шуміха, шум → шумець, касцюм → касцюмер, ферма → фермер; «цвёрдая пярэднеязычная санорная ~ мяккая пярэднеязычная санорная»: <л ~ л'> адмірал → адміральскі, пчала → пчаляр, цымбалы → цымбаліст, сокал → сакаліха, сола → саліраваць, пыл → пыльнік; <н ~ н'> акардэон → акардэаніст, адхон → ад-

хоністы, вулкан → вулканічны, барабан → барабаниць; «цвёрдая пярэднеязычная апікальная ~ мяккая пярэднеязычная свісцячая»: <д ~ дз'> брыгада → брыгадзір, вядро → вядзёрны, род → родзіч, пагода → пагодзіць, абед → абедзенны; <т ~ ц'> балота → балоціна, бот → боцік, амністыя → амнісціраваць, аксаміт → аксаміцісты; «цвёрдая пярэднеязычная апікальная ~ мяккая пярэднеязычная свісцячая»: <с ~ с'> вусы → вусік, форс → фарсіць, верас → верасень, каса → касір, рэгрэс → рэгрэсіўны; <з ~ з'> каза → казёл, каза → казіны; «цвёрдая заднеязычная ~ мяккая заднеязычная»: <г ~ г'> акваланг → аквалангіст, маг → магія, бог → багіня; <к ~ к'> этыка → этыкет, банк → банкір; <х ~ х'> шляхта → шляхетны, шах → шахіня.

Пяты тып уключае пятнаццаць альтэрнацый, у якіх чаргуюцца: «мяккая губная ~ цвёрдая губная»: <б' ~ б> бабёр → баброўнік, бабёр → бабрыны; <п' ~ п> хлапец → хлапчук, хлапец → хлапчына; <ф' ~ ф> шуфель → шуфлік, туфель → туфлевый; <м' ~ м> анатомія → анатом, міміка → мім, самец → самка; «мяккая пярэднеязычная ~ цвёрдая пярэднеязычная»: <л' ~ л> карабель → карабел; <н' ~ н> свіння → свінар, апалчэнец → апалчэнка, ашуканец → ашуканства; <дз' ~ д> тыдзень → тыднёвік, лебедзь → лябёдка, людзі → людскі; <ц' ~ т> акцёр → актрыса, вільгаць → вільготны, вецер → ветраць; <с' ~ с> гусь → гусак, дыверсія → дыверсант, весць → вестка; <з' ~ з> Абхазія → абхазскі, апоўзень → апоўзневый, тэзіс → тэзаваць; «мяккая пярэднеязычная свісцячая ~ пярэднеязычная шыпячая»: <дз' ~ дж> мядзведзь → мядзведжы, сцярлядзь → сцярляджы; «мяккая пярэднеязычная ~ мяккая заднеязычная»: <з' ~ г'> князь → княгіня; «мяккая заднеязычная ~ цвёрдая заднеязычная»: <г' ~ г> аналогія → аналаг, анкалогія → анколаг, археалогія → археолаг; <к' ~ к> ападкі → ападкавы, бацькі → бацькоўскі, санкі → санкавы; <х' ~ х> бляхі → бляхарня ('майстэрня').

Шосты тып уключае альтэрнацыю «заднеязычная ~ пярэднеязычная апікальная»: <к ~ ц> клініка → клініцыст, возчык → возчыцкі, скептык → скептыцызм.

Сёмы тып уключае дзве альтэрнацыі, у якіх чаргуюцца: «губна-губная ~ губна-зубная»: <ў ~ в> вярбоўка → вярбовачны, страхоўка → страхавачны, абіўка → абівачны; «губна-губная ~ мяккая губна-зубная»: <ў ~ в'> абрыў → абрыўісты, надрыў → надрыўісты, хлеў → хлявец.

Восьмы тып уключае дзве альтэрнацыі, у якіх чаргуюцца: «губна-зубная ~ губна-губная»: <в ~ ў> аловак → алоўкавы; «мяккая губна-зубная ~ губна-губная»: <в' ~ ў'> баязлівец → баязліўка, прадавец → прадаўшчыца.

Пры ўтварэнні новых слоў ад субстантыўных асноў выдзяляюцца вакалічныя чаргаванні, якія лічацца неканцавымі і раз-

мяшчаюцца ў сярэдзіне ўваральнай асновы. Вакалічныя альтэрнацыі пры адназоўнікавым суфіксальным спосабе словаўтварэння, па-першае, падзяляюцца на чаргаванні, якія залежаць ад месца націску, па-другое, на чаргаванні націскных фанем.

Чаргаванні, якія залежаць ад месца націску прадстаўлены чатырма тыпамі, кожны з якіх уключае па адной альтэрнацыі: «галосная задняга рада сярэдняга пад'ёму ~ галосная сярэдняга рада ніжняга пад'ёму» <о ~ а> *вобласць* → *абласны, аграномія* → *агранамічны, ода* → *адычны, азон* → *азанаваць, домбра* → *дамбрыст, стораж* → *старажоўка*; «галосная пярэдняга рада сярэдняга пад'ёму ~ галосная сярэдняга рада ніжняга пад'ёму»: <е ~ а> *алень* → *аляніца, вепр* → *вяпровы, ведзьма* → *вядзьмак, пекар* → *пякарскі*; «галосная сярэдняга рада ніжняга пад'ёму ~ галосная пярэдняга рада сярэдняга пад'ёму»: <а ~ е> *вясна* → *веснавы, бяда* → *бедаваць*; «галосная задняга рада сярэдняга пад'ёму ~ галосная сярэдняга рада верхняга пад'ёму»: <о ~ ы> *кроў* → *кывавы, дровы* → *дрываны, крошка* → *крышыць, глотка* → *глытаць*.

Чаргаванні націскных галосных па дыферэнцыяльных прыметах класіфікуюцца на два тыпы, у складзе якіх рэалізуецца па адной альтэрнацыі: «галосная пярэдняга рада сярэдняга пад'ёму ~ галосная задняга рада сярэдняга пад'ёму» <е ~ о> *дзень* → *дзённы, дзень* → *падзёничына*; «галосная задняга рада сярэдняга пад'ёму ~ галосная пярэдняга рада сярэдняга пад'ёму» <о ~ е> *агонь* → *агеньчык*.

Вакалічныя чаргаванні прадстаўлены не так шырока, як кансанантныя. Змена фанемнага складу галосных фанем адбываецца часцей за ўсё ў каранёвай марфеме. Галосныя, якія ўступаюць у чаргаванне пры словаўтварэнні, знаходзяцца ў каранёвай марфеме паміж зычнымі.

Асобным выпадкам неканцавых чаргаванняў з'яўляюцца чаргаванні галоснага з нулём гука /Ø/. Наяўнасць беглых галосных у беларускай мове — з'ява даволі відавочная. Чаргаванне галоснага з нулём гука — гэта не толькі фанетычная і фаналагічная заканамернасць, але і марфалагічны сродак, які шырока выкарыстоўваецца ў сістэме словаўтварэння беларускай мовы. Для абазначэння гэтага чаргавання выкарыстоўваецца агульнапрынятае сімвалічнае абазначэнне <V ~ Ø>. Чаргаванні гэтага віду з'яўляюцца характэрнай асаблівасцю іменнага словаўтварэння. Галосныя /a/, /o/, /e/, якія ўстаўляюцца ў адных формах і знікаюць у другіх формах аднаго і таго ж слова, называюцца беглымі галоснымі. Адсутнасць беглых галосных у гэтых выпадках кваліфікуецца як наяўнасць «нуля галоснай» /Ø/. Гэты від чаргаванняў абумоўлены фанетыка-марфалагічнай пазіцыяй, паколькі

выбар поўнай ці нулявой ступені залежыць ад фармальнай будовы асновы і ад наступнага словаўтваральнага фарманта — суфікса, які характарызуе парадыгмы пэўнага кола слоў. У аснове слова можа быць толькі адзін элемент, які ўключае ў сябе чаргаванне галоснага з нулём гука. Чаргаванне галоснага з нулём гука можа знаходзіцца або ў каранёвай, або ў суфіксальнай марфеме. Пры адназоўнікавым суфіксальным словаўтварэнні назіраецца двухбаковы працэс чаргавання галоснага з нулём гука: <V ~ Ø> і <Ø ~ V>. Улічваючы гэту акалічнасць, выдзяляюцца наступныя чаргаванні: <a ~ Ø> *абутак* → *абуткавы*, *вучань* → *вучнёўскі*, *адвячорак* → *адвячоркам*; <o ~ Ø> *стручок* → *стручковы*, *агонь* → *агнявы*, *віхор* → *віхрыць*, *бугор* → *бугрысты*; <e ~ Ø> *барвянец* → *барвянцовы*, *журавель* → *жураўліны*, *гэбель* → *гэблік*, *нырэц* → *нырцом*, *дзень* → *дняваць*; і <Ø ~ a> *вішня* → *вішаннік*, *вілкі* → *вілачнік*; <Ø ~ o> *баразна* → *баразёнка*, *барахло* → *барахолка*, *дно* → *донны*; <Ø ~ e> *балалайка* → *балалаечнік*, *вясна* → *вясенні*, *пекла* → *пякельны*, *байка* → *баечнік*, *ружжо* → *ружэйны*, *гумно* → *гуменны*. Чаргаванні галосных з нулём гука адлюстроўваюць непасрэдную сувязь паміж фармантным зместам (суфіксам) і характарам самога чаргавання. Яна заключаецца ў фармальным адборы суфіксаў, якія заканамерна далучаюцца да словаўтваральнай базы з нулём гука (беглай галоснай). Пры альтэрнацыі <V ~ Ø> словаўтварэнне адбываецца пры дапамозе суфіксаў, якія пачынаюцца на галосны: -ав, -ов, -яв, -ава, -оўск, -ёўск, -ам, -ом, -ішч, -іст, -ын, -ыст. Пры альтэрнацыі <Ø ~ V> словаўтваральныя суфіксальныя фарманты маюць кан-санантны пачатак: -нік, -н, -ніц, -к. Такі двухбаковы характар чаргаванняў галосных з нулём гука абумоўлены фаналагічнымі прыметамі словаўтваральных фармантаў.

Марфаналагічны словаўтваральны фонд не абмяжоўваецца толькі кансанантным і вакалічным альтэрніраваннем, складовыя часткі якога з'яўляюцца адначленнымі, г. зн. прадстаўлены адной фанемай. У сучаснай беларускай мове адзначаюцца таксама чаргаванні спалучэнняў зычных фанем, якія рэалізуюцца, як правіла, у фінале асновы. Гэта альтэрнацыі характару «адначлен ~ двухчлен» і «двухчлен ~ двухчлен». Альтэрнацыі «адначлен ~ двухчлен» прадстаўлены чаргаваннямі: «пярэдняязычная шыпячая ~ спалучэнне пярэдняязычных свісцячых»: <ж ~ с'ц'> *крыж* ~ *хрысціць*; «задняяязычная ~ спалучэнне пярэдняязычных шыпячых»: <х ~ шч> *труха* ~ *трушчыць*; «губна-зубная ~ спалучэнне губна-губной з л'»: <в ~ ўл'> *дрэва* ~ *драўляны*. Альтэрнацыі «двухчлен ~ двухчлен» уключаюць чаргаванні: «спалучэнне пярэдняязычнай і задняязычнай ~ пярэдняязычных шыпячых»: <ск ~ шч> *воск* ~ *вашчына*, *воск* ~ *вашчыць*; «спалучэнне пярэдняязычных свісця-

чых ~ пярэднеязычных шыпячых»: <с'ц' ~ шч> *косць ~ кашчэй*; «спалучэнне пярэднеязычных шыпячых ~ пярэднеязычных свісцячых»: <шч ~ с'ц'> *тлушч ~ тлусцець, тлушч ~ тлусціць*. Падобныя чаргаванні прадстаўлены ў сучаснай беларускай літаратурнай мове не так шырока, як чаргаванні характару «адначлен ~ адначлен».

Пры словаўтварэнні ад назоўнікаў у асобных лексемах сустракаюцца адначасова чаргаванні камбінаванага характару, прадстаўленыя зычнымі і галоснымі фанемамі: <е ~ а>, <к ~ к'>, <Ø ~ е>, <л ~ л'> *пекла → пякельны*; <о ~ а>, <п' ~ п>, <е ~ Ø>, <ц ~ ч> *хлопец → хлапчук*; <м ~ м'>, <о ~ а>, <а ~ о> *сорам → сароміць*; <о ~ е>, <д ~ дз'> *лёд → лёдзяны*; <о ~ а>, <з ~ з'> *поза → пазіраваць*. Спектр такіх чаргаванняў у адназоўнікавым суфіксальным словаўтварэнні шырокі. Спалучальнасць у адной словаўтваральнай парадэгме розных альтэрнацый даволі разнастайная. Адны з іх прадстаўлены альтэрнацыямі, суадноснасць якіх з'яўляецца адзінкавай, напрыклад, як у словах *хлопец ~ хлапчук*. Другія — з'ява заканамерная і тыповая, якая рэалізуецца пры ўтварэнні толькі пэўных часцін мовы. Так, пры суфіксальным спосабе ўтварэння прыметнікаў з суфіксам -н ад назоўнікаў, якія ўтварыліся ад дзеяслоўных асноў пры дапамозе суфікса -к, назіраецца паслядоўная рэалізацыя спалучэнняў альтэрнацый <ў ~ в>, <Ø ~ а>, <к ~ ч>: *абвіўка → абвівачны, абмундзіроўка → абмундзіровачны, прыбаўка → прыбавачны*. Такая ж з'ява назіраецца і ў наступных словаўтваральных парах: <Ø ~ а>, <к ~ ч>: *абвязка → абвязачны, абкатка → абкатачны, аборка → аборачны, казка → казачны, заяўка → заявачны*.

Разгледжаныя марфаналагічныя фактары ствараюць неабходныя фонатактычныя ўмовы для спалучэння словаўтваральных адзінак. Лінейныя пераўтварэнні — нарашчэнне і ўсячэнне — дапамагаюць пазбегнуць скаплення аднолькавых фанем на марфемным шве. За кошт скарачэння ці падаўжэння вытворнай асновы адбываецца марфаналагічнае ўзаемапрыстасаванне каранёвых і афіксальных морфаў. Марфаналагічныя чаргаванні рэалізуюцца ў сярэдзіне і на канцы ўтваральнай асновы, могуць быць прадстаўлены адначленнымі і двухчленнымі альтэрнацыямі.

Марфаналагічныя змены ў аснове ўтваральнага прыметніка

Прыметнік, у параўнанні з назоўнікам, намнога меншая ў колькасных адносінах часціна мовы. Аднак утваральныя асновы прыметнікаў шырока выкарыстоўваюцца як база для ўтварэння назоўнікаў, дзеясловаў, прыслоўяў, новых прыметнікаў. Да па-

кансанантных словаўтваральных морфаў пры адпрыметнікавым утварэнні слоў адносяцца: -ак (*бедны* → *бядняк*), -няк (*сухі* → *сушняк*), -чак (*вясёлы* → *вясельчак*, *смелы* → *смяльчак*), -ік (*паравы* → *паравік*, *дарожны* → *дарожнік*, *рыжы* → *рыжык*), -нік (*альховы* → *альхоўнік*, *выгнаны* → *выгнаннік*), -асць (*ураўняльны* → *ураўняльнасць*, *урбаністычны* → *урбаністычнасць*), -ок (*белы* → *бялок*, *жоўты* → *жаўток*, *малы* → *малёк*). Да ліку фіналей, якія адсякаюцца пры далучэнні пакансанантных морфаў да ўтваральных асноў, адносяцца: /к/ (*салодкі* → *саладзіць*, *блізкі* → *наблізіць*, *беларуская* → *беларусізм*, *рускі* → *русізм*, *кароткі* → *каратыш*, *мяккі* → *мякіш*), /ок/ (*шырокі* → *шырыня*, *высокі* → *высозны*), /н/ (*вульгарны* → *вульгарызм*, *халодны* → *халадзец*, *партыйны* → *партыец*), /ск/ (*канцылярскі* → *канцылярызм*, *зэльвенскі* → *зэльвенец*), /ічн/ (*гістарычны* → *гістарызм*), /істычн/ (*ідэалістычны* → *ідэалізм*), /ат/ (*насач*, *рагаты* → *рагач*, *багаты* → *багач*, *барадаты* → *барадач*, *вусаты* → *вусач*).

У працэсе ад'ектыўнай дэрывацыі фіксуюцца наступныя мадыфікацыі ўтваральных асноў: чаргаванні зычных фанем і ўсячэнне асновы. Найбольш распаўсюджаным пераўтварэннем утваральнай асновы з'яўляецца чаргаванне канцавых зычных фанем. Пры гэтым прадстаўлены альтэрнацыйныя рады зычных фанем, якія па дыферэнцыяльных прыметах разбіваюцца на сем тыпаў.

Першы тып уключае тры альтэрнацыі, у якіх чаргуюцца: «заднеязычная ~ прыэднеязычная шыпячая»: <г' ~ ж> *адлогі* → *адложысты*, *благі* → *блажэць*, *дарагі* → *даражэць*, *доўгі* → *даўжыня*; <к' ~ ч> *ёмкі* → *ямчэць*, *ёлкі* → *ялчэць*, *далёкі* → *далеч*, *вялікі* → *велічыня*, *горкі* → *гарчыца*; <х' ~ ш> *глухі* → *глушэць*, *сухі* → *сушняк*, *ціхі* → *ціш*.

Другі тып уключае дзве альтэрнацыі, у якіх чаргуюцца: «прыэднеязычная апікальная ~ прыэднеязычная шыпячая»: <ц ~ ч> *нямецкі* → *нямеччына*; <с ~ ш> *высокі* → *вышыня*.

Трэці тып уключае дзве альтэрнацыі, у якіх чаргуюцца: «прыэднеязычная шыпячая ~ заднеязычная»: <ч ~ к> *эластычны* → *эластык*, *пластычны* → *пластык*; <ш ~ х> *душыны* → *духата*, *пешы* → *няхота*.

Чацвёрты тып уключае дзесяць альтэрнацый, у якіх чаргуюцца: «цвёрдая зычная ~ мяккая зычная»: <б ~ б'> *рабы* → *рабізна*, *грубы* → *грубіць*, *дробны* → *дробязь*; <п ~ п'> *сляны* → *сляпец*, *тупы* → *тупіць*; <в ~ в'> *сівы* → *сівізна*, *палахлівы* → *палахлівец*, *бытавы* → *бытавізм*, *фальшывы* → *фальшывіць*, *дажджавы* → *дажджавік*, *шаўковы* → *шаўкавісты*; <м ~ м'> *нямы* → *нямец*; «цвёрдая прыэднеязычная апікальная ~ мяккая прыэднеязычная апікальная»: <л ~ л'> *малы* → *малёк*, *смелы* → *смяльчак*, *круглы* →

кругляк, вясёлы → *весаляць*, кіслы → *кіслявы*, светлы → *святліца*, белы → *бель*; <н ~ н'> *грыбны* → *грыбніца*, чырвоны → *чырвань*, бедны → *бядняк*, чыгуначны → *чыгуначнік*, лянiвы → *лянота*, самавольны → *самавольнічаць*, ватны → *ватнік*, мучны → *мучністы*; «цвёрдая пярэдняязычная апікальная ~ мяккая пярэдняязычная свісцячая»: <д ~ дз'> *брудны* → *брудзіць*, *цвёрды* → *цвярдзец*, *малады* → *маладзіца*, *гладкі* → *гладзь*, *худы* → *худзізна*; <т ~ ц'> *халасты* → *халасцяк*, *чысты* → *чысцёха*, *круты* → *круцізна*, *густы* → *гусецць*; <с ~ с'> *лысы* → *лысець*, *касы* → *касець*, *русы* → *русець*, *высокі* → *высь*; <з ~ з'> *цвярозы* → *цверазець*, *дробязны* → *дробязь*.

Пяты тып уключае чатыры альтэрнацыі, у якіх чаргуюцца: «мяккая заднеязычная ~ цвёрдая заднеязычная»: <г' ~ г> *благі* → *благое*, *тугі* → *туга*, *дарагі* → *дорага*, *строгі* → *строга*; <к' ~ к> *моўчкі* → *маўчком*, *дзікі* → *дзіка*, *дваякі* → *дваяка*, *горкі* → *гаркавы*, *лоўкі* → *лаўкач*, *меткі* → *меткасьць*; <х' ~ х> *ціхі* → *ціхоня*, *глухі* → *глухар*, *сухі* → *сухар*; <к' ~ г> *слізкі* → *слізгаць*.

Шосты тып уключае альтэрнацыю, у якой чаргуюцца «губна-зубная ~ губна-губная»: <в ~ ў> *групаы* → *групаўшына*.

Сёмы тып уключае альтэрнацыю з чаргаваннем «спалучэнне пярэдняязычных апікальных ~ пярэдняязычных шыпячых»: <ст ~ шч> *густы* → *гушчар*, *тоўсты* → *таўшычына*.

У працэсе ўтварэння вытворных адап'ектыўных лексем, якія сфарміраваліся на беларускай моўнай глебе, адбываюцца розныя віды ўсячэнняў. Усякаюцца асобныя суфіксы, суфіксападобныя спалучэнні фанем, флексійныя морфы ўтваральных асноў. Празмернае нанізванне некалькіх суфіксаў — непажаданая з'ява для словаўтваральнай марфаналогіі. Перш за ўсё размова ідзе аб дэрывацыйных утварэннях, якія сфарміраваліся па сродках суфіксаў з «другасным» значэннем. Да такіх належыць суфіксы, якія ўносяць у семантыку новай лексемы дадатковую ацэнку ў дачыненні да асноўнага значэння. У першую чаргу гэта суфіксы суб'ектыўнай ацэнкі, якія служаць для выражэння розных эмацыянальна-экспрэсіўных адценняў (ласкальнасці, фамільярнасці, памяншальнасці і інш.), а таксама са значэннем дадатковай ацэнкі непаўнаты праяўлення прыметы. Сюды адносяцца суфіксы -аньк, -еньк, -утк, -эзн, -ават-, -шчын: *кароткі* → *кароценькі*, *драбнюткі* → *драбнюсенькі*, *высокі* → *высачэзны*, *казённы* → *казёншычына*.

Адсякацца могуць і асобныя суфіксы, і суфіксападобныя фанемныя спалучэнні -к, -ок, -ік, -ат, -л, -н, -р, -т, -чн: *мулкі* → *муляць*, *кароткі* → *каратыш*, *мяккі* → *мякіш*, *высокі* → *высь*, *вузкі* → *вузіць*, *мелкі* → *мель*, *дрэнны* → *дрэнь*, *мурзаты* → *мурза*, *дохлы* → *дохнуць*, *капрызны* → *капрызуля*, *нейтральны* → *нейтралізаваць*, *ла-*

цінскі → латынізаваць, пластычны → пластык, рагатая → рагуля, дробны → дробязь, мокры → мокнуць, густы → гуснуць, мутны → муціць, схематычны → схематызаваць.

Непажаданым з'яўляецца спалучэнне трох зычных фанем, асабліва, калі дзве апошнія з'яўляюцца санорнымі, таму фіналь -н са спалучэнняў -мн, -нн, -льн перад суфіксам -чык, -шчык усякаецца: *ананімны → ананімішчык, падзённы → падзённішчык, інструментальны → інструментальнішчык.*

Адсякаюцца канцавыя часткі -ічн, -ычн, -ск перад суфіксам -іст, -ін: *наркатычны → наркацін, стэрыльны → стэрылін, ахраматычны → ахрамацін, спецыяльны → спецыяліст, акуратны → акураціст, архаічны → архаіст.*

Утварэнне назоўнікаў з абстрактным значэннем, якія афармляюцца з дапамогай суфікса -ств, -цтв, суправаджаецца ўсячэннем канцавой фіналі ўтваральнай асновы (-н, -тн, -ск, -цк, -ж, -ш): *сямейны → сямейства, далікатны → далікацтва, казначэйскі → казначэйства, прыгожы → прыгоства, харошы → хараство.*

Да тыповых і рэгулярных усячэнняў адносяцца ўсячэнні -н, -ск, -ат перад -ец, -ач: *халодны → халадзец, махнаты → махнач, кудлаты → кудлач, багаты → багач, насаты → насач, брухаты → брухач.*

Пры ўтварэнні назоўнікаў адсякаюцца канцавыя часткі ўтваральных асноў -к, -н, -ск, -ычн, -істычн перад суфіксам -ізм, -ызм: *беларускі → беларусізм, вульгарны → вульгарызм, германскі → германізм, канцылярскі → канцылярызм, гістарычны → гістарызм, ідэалістычны → ідэалізм.*

Рэгулярнасць рэалізацыі марфаналагічнага ўсячэння аналізуемых структур залежыць ад іх спалучальнасці з канкрэтнымі дэрывацыйнымі суфіксамі.

Марфаналагічныя з'явы пры словазмяненні

Марфаналагічныя з'вы ў парадigmatыцы дзеяслова

У марфаналогіі словазмянення дзеяслоўная парадыгма ўтрымлівае найбольшую колькасць словаформ, што дазваляе выявіць асноўныя рысы марфаналагічнай сістэмы. Наяўнасць пераменнаяга зычнага сегмента ў морфах адной каранёвай марфемы (наяўнасць марфаналагічнага чаргавання) можна кваліфікаваць як дыярэму, інакш кажучы, такі элемент словаформы, які валодае функцыяй размежавання марфем. Парадак ці накіраванасць чаргавання ўстанаўліваецца ўмоўна: першы альтэрнант (А₁) вызначаецца па зыходным варыянце асновы, які прадстаўлены ў слоўні-

кавай форме слова — у форме інфінітыва. Іерархія морфаў вызначаецца ад зыходнага да вытворных адпаведна іх з’яўленню ў складзе пэўным чынам упарадкаванай парадыгмы. Калі выкарыстоўваецца ў якасці зыходнага морф, прадстаўлены ў форме інфінітыва, у будове альтэрнацыйнага рада адлюстроўваецца паслядоўнасць, якая адпавядае з’яўленню розных морфаў адной марфемы ў складзе парадыгмы. Колькасць альтэрнантаў, як правіла, адпавядае колькасці морфаў, у якіх рэалізуецца ў канкрэтных словаформах дадзеная марфема. Пераменныя сегменты морфаў, што фарміруюць у рамках марфемы марфаналагічнае чаргаванне, з’яўляюцца носбітамі канкрэтнай граматычнай інфармацыі і прымаюць удзел у супрацьпастаўленні словаформ аднаго слова. Магчымасці марфаналагічных чаргаванняў у розных марфемах слова не аднолькавыя. Асноўная колькасць чаргаванняў у беларускай мове прыпадае на канец каранёвай марфемы. Гэта ў першую чаргу датычыцца чаргаванняў зычных. Альтэрнацыйныя рады не ў зыходзе каранёвай марфемы выяўляюцца радзей.

Кансанантныя чаргаванні каранёвай марфемы

Кансанантныя чаргаванні найбольш шматлікія ў параўнанні з вакалічнымі і адыгрываюць вядучую ролю ў сістэме дзеяслоўнай парадыгмы. У дзеяслоўным словазмяненні прадстаўлены альтэрнацыйныя рады зычных фанем, якія па дыферэнцыяльных прыметах класіфіцыруюцца па чатырох тыпах. Для абазначэння тыпаў чаргавання выкарыстоўваецца апісальная форма класіфікацыі зычных фанем па месцы і спосабу ўтварэння. Пры словазмяненні дзеясловаў выдзяляюцца наступныя тыпы чаргаванняў канцавых зычных каранёвай марфемы.

Першы тып уключае тры альтэрнацыі, у якіх чаргуюцца: «заднеязычная ~ пярэднеязычная шыпячая» <г ~ ж> *стрыгчы ~ стрыжэш, бегчы ~ бяжыш, лгаць ~ лжэш*; <х ~ ш> *брахаць ~ брашу, калыхаць ~ калышу*; <к ~ ч> *плакаць ~ плачу, скакаць ~ скачу, ткаць ~ тчэш*.

У другі тып уваходзіць адзінаццаць альтэрнацый, у якіх чаргуюцца: «пярэднеязычная апікальная ~ пярэднеязычная шыпячая»: <з ~ ж> *абавязаць ~ абавяжу, нізаць ~ ніжу*; <с ~ ш> *пісаць ~ пішу, часаць ~ чашу*; <т ~ ч> *смактаць ~ смакчу, шчабятцаць ~ шчаблячу*; <д ~ дж> *ждаць ~ жджэш*; «мяккая пярэднеязычная свісцячая ~ пярэднеязычная шыпячая»: <с’ ~ ш> *вісець ~ вішу, касіць ~ кашу*; <з’ ~ ж> *вазіць ~ важу, тармазіць ~ тармажу*; <ц’ ~ ч> *калаціць ~ калачу, малаціць ~ малачу*; <дз’ ~ дж> *блудзіць ~ блуджу, ладзіць ~ ладжу*; «спалучэнне пярэднеязычных апікальных ~

пярэднеязычных шыпячых»: <ст ~ шч> *свістаць ~ свішчу, хвастаць ~ хваішчу*; «спалучэнне мяккіх пярэднеязычных свісцячых ~ пярэднеязычных шыпячых»: <с'ц' ~ шч> *гасціць ~ гашчу, пещіць ~ пешчу*; «спалучэнне пярэднеязычнай і заднеязычнай ~ пярэднеязычных шыпячых»: <ск ~ шч> *паласкаць ~ палаішчу, пляскаць ~ пляішчу*.

У спалучэнні <ст ~ шч> сапраўды марфаналагічным з'яўляецца толькі чаргаванне <т ~ ч>; /с — ш/ такім не з'яўляецца, паколькі яно тлумачыцца пазіцыйна: свісцячы, апынуўшыся перад шыпячым, прыпадабняецца да яго (*сшыць /ш:ыц'/, сіэрхнуць /ш:ерхнуц'/, сшаткаваць /ш:аткавац'/*). Але, улічваючы рэгулярнасць гэтага змянення і адлюстраванне яго на пісьме ў адпаведнасці з фанетычным прынцыпам (хаця правапісанне большасці з'яў у галіне зычных здзяйсняецца ў адпаведнасці з марфалагічным прынцыпам), у беларускім мовазнаўстве традыцыйна прынята разглядаць у дадзеным выпадку чаргаванне спалучэнняў зычных. Тое ж і з чаргаваннем <ск ~ шч> і <с'ц' ~ шч>.

Трэці тып уключае сем альтэрнацый, у якіх чаргуецца «губная ~ спалучэнне губной з л'»: <б' ~ бл'> *вабіць ~ ваблю, трубіць ~ трублю*; <п ~ пл'> *трапаць ~ траплю, спаць ~ сплю*; <п' ~ пл'> *купіць ~ куплю, цярпець ~ цярплю*; <в' ~ вл'> *ашчасліўлю, лавіць ~ лаўлю*; <м ~ мл'> *драмаць ~ драмлю, ламаць ~ ламлю*; <м'~мл'> *граміць ~ грамлю, шумець~шумлю*; <ф' ~ фл'> *дрэйфіць ~ дрэйфлю, графіць ~ графлю*. Чаргаванне з'яўляецца вельмі прадуктыўным у форме 1-й асобы адзіночнага ліку ў дзеясловах з асновай цяперашняга часу на губныя. Гэты тып чаргавання не назіраецца ў аднаскладовых невытворных дзеясловах і вытворных ад іх (*біць — б'ю, піць — п'ю, перабіць — пераб'ю*), паколькі гістарычна па суседству з /j/ губныя зычныя апынуліся пасля таго, як закончыўся працэс утварэння л' з /j/.

Чацвёрты тып уключае дзесяць альтэрнацый, у якіх чаргуецца: «цвёрдая губная ~ мяккая губная»: <п ~ п'> *сапіць ~ сапеш, храпіць ~ храпеш*; <б ~ б'> *грабу ~ грабеш, скубу ~ скубеш*; <в ~ в'> *зваць ~ завеш, рваць ~ рвеш*; <м ~ м'> *дзьмуць ~ дзьмеш, возьмуць ~ возьмеш*; «цвёрдая пярэднеязычная апікальная санорная ~ мяккая пярэднеязычная дарсальная санорная»: <н ~ н'> *апануць ~ апанеш, стукнуць ~ стукнеш*; «цвёрдая пярэднеязычная апікальная санорная ~ мяккая пярэднеязычная апікальная санорная»: <л ~ л'> *калоць ~ колеш, палоць ~ полеш*; «цвёрдая пярэднеязычная апікальная ~ мяккая пярэднеязычная свісцячая»: <д ~ дз'> *кладу ~ кладзеш, праду ~ прадзеш*; <т ~ ц'> *цвіту ~ цвіцеш, мяту ~ мяцеш*; <с ~ с'> *нясуць ~ нясеш, трасуць ~ трасеш*; <з ~ з'> *вязаць ~ вязеш, грызуць ~ грызеш*. У дзеяслоўным словазмяненні ў марфа-

налагічных мэтах шырока выкарыстоўваецца карэляцыя цвёрдасці—мяккасці. Гэты тып чаргавання з'яўляецца самым распаўсюджаным і функцыянальна награваным. З чатырнаццаці пар фанем, суадносных па цвёрдасці—мяккасці, для супрацьпастаўлення словаформ у парадыхмах дзеясловаў выкарыстоўваецца дзесяць. Не рэалізуюцца карэляцыі заднеязычных фанем <г ~ г'>, <к ~ к'>, <х ~ х'>, не знаходзіць адлюстравання таксама карэлятыўная сувязь губных фанем <ф ~ ф'> з-за адсутнасці рэальных дзеясловаў з асновай цяперашняга часу на гэту зычную.

Па характару размеркавання кансанантных чаргаванняў у парадыхме ўсе дзеясловы распадаюцца на чатыры марфаналагічныя групы словаформ. У адну групу ўваходзяць дзеясловы з аднолькавым размеркаваннем альтэрнацый па формах парадыхмы.

Першая група характарызуецца марфаналагічным чаргаваннем, пры якім зыходны альтэрнант захоўваецца ў формах прошлага часу, загаднага ладу, асабовых формах цяперашняга часу, акрамя 1-й асобы, дзе адзначаецца другі альтэрнант. У гэту групу ўваходзіць дзесяць альтэрнацый. Ілюстрацыйны матэрыял прадстаўлены ў форме інфінітыва і 1-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга часу: <б' ~ бл'> *любіць ~ люблю*; <в' ~ вл'> *лавіць ~ лаўлю*; <м' ~ мл'> *граміць ~ грамлю*; <п' ~ пл'> *купіць ~ куплю*; <ф' ~ фл'> *графіць ~ графлю*; <ц' ~ ч> *малаціць ~ малачу*; <дз' ~ дж> *глядзець ~ гляджу*; <с' ~ ш> *прасіць ~ прашу*; <з' ~ ж> *вазіць ~ важу*; <с'ц' ~ шч> *расціць ~ расчу*.

Другая словазмяняльная група характарызуецца марфаналагічным чаргаваннем, пры якім зыходны альтэрнант формы інфінітыва захоўваецца толькі ў формах прошлага часу, а другі альтэрнант маркіруе ўсе асабовыя формы адзіночнага і множнага ліку і загаднага ладу. Гэты тып уключае дзесяць альтэрнацый. Для ілюстрацыі пададзены словаформы ў інфінітыве і 1-й асобе адзіночнага ліку цяперашняга часу: <т ~ ч> *балбатаць ~ балбачу*; <з ~ ж> *вязаць ~ вяжу*; <к ~ ч> *клікаць ~ клічу*; <п ~ пл'> *трапаць ~ траплю*; <м ~ мл'> *драмаць ~ драмлю*; <л ~ л'> *калоць ~ калю*; <с ~ ш> *апаясаць ~ апаяшу*; <ст ~ шч> *свістаць ~ свішчу*; <ск ~ шч> *паласкаць ~ палашчу*; <ц' ~ ч> *хацець ~ хачу* (загадны лад — *хаці, хаціце*).

Трэцяя словазмяняльная група характарызуецца марфаналагічным чаргаваннем, калі зыходны альтэрнант інфінітыва захоўваецца ў формах прошлага часу, 1-й асобе адзіночнага ліку, 3-й асобе множнага ліку, а другі альтэрнант маркіруе 2-ю і 3-ю асобы адзіночнага ліку, 1-ю і 2-ю асобы множнага ліку цяперашняга часу і формы загаднага ладу. Дадзеная група ўключае дванаццаць альтэрнацый. Сюды ж адносяцца дзеясловы, для інфінітыва якіх

характэрна чаргаванне <д, т ~ с>: *плесці* /з *pletti/, *весці* /з *vedti/. Ілюстрацыйны матэрыял прадстаўлены ў форме інфінітыва і 2-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга часу: <г ~ ж> *бегчы ~ бяжыш*; <к ~ ч> *ткаць ~ тчэш*; <д ~ дж> *ждаць ~ ждэш*; <н ~ н'> *апрунуць ~ апрунеш*; <з ~ з'> *везці ~ вьезеш*; <с ~ с'> *несці ~ нясе*; <б ~ б'> *грэбці ~ грабеш*; <в ~ в'> *зваць ~ завеш*; <м ~ м'> *дзьмуць ~ дзьмеш*; <п ~ п'> *сапці ~ сапеш*; <д ~ дз'> *басці ~ бадуць ~ бадзеш*; <т ~ ц'> *плесці ~ плятуць ~ пляцеш*. Пры супастаўленні альтэрнацый і выяўленні фанем, якія ўдзельнічаюць у чаргаванні, цікавасць прадстаўляе не гістарычная накіраванасць чаргавання ў альтэрнацыі, а сам факт супрацьпастаўлення форм у парадымге дзеяслова з пазіцыяй сінхроннага аналізу. Што ж да гістарычнай (фанетычна абумоўленай у дыяхраніі) накіраванасці чаргавання ў альтэрнацыі, то неабходна адзначыць, што ў дзеясловах *брысці*, *весці*, *гнесці*, *класці*, *месці*, *плесці*, *прасці* /с/ з'явіўся ў выніку дысіміляцыі зубных зычных /д/ і /т/ асновы перад суфіксам інфінітыва /-ti/: *bodti > bosti, *metti > mesti. Адпаведна, у гэтых дзеясловах адбылося чаргаванне, абумоўленае спалучэннем асновы з суфіксам інфінітыва, і гістарычна абумоўленую накіраванасць гэтага чаргавання неабходна прадставіць як чаргаванне д → с (*vedti → vesti), а не с → д (vesti → vedu), т → с (*pletti → plesti), а не с → т (plesti → plētu). Марфемная мяжа ў дадзенай групе дзеясловаў праходзіць пасля зычнага /с/, а ў парадымге адзначаецца чаргаванне <с ~ д> *бры/с/-ці ~ бры/д/-у*, <с ~ т> *ме/с/-ці ~ мя/т/-у*.

Чацвёртая словазмяняльная група характарызуецца марфалагічным чаргаваннем, калі зыходны альтэрнант формы інфінітыва захоўваецца ў формах прошлага часу, другі маркіруе 1-ю асобу адзіночнага ліку цяперашняга часу, а наступны — астатнія асабовыя формы і формы загаднага ладу. Гэта група ўключае дзве альтэрнацыі: <м ~ мл' ~ м'> *ламаць ~ ламлю ~ ломіш*; <п ~ пл' ~ п'> *спаць ~ сплю ~ спіш*.

За кожнай групай дзеясловаў пры словазмяненні дастаткова паслядоўна замацаваны канкрэтныя альтэрнацыі, якія маркіруюць пэўныя граматычныя пазіцыі. Напрыклад, альтэрнацыя <з' ~ ж> характэрна толькі для першай групы, <з ~ ж> — для другой. У практычным плане гэта азначае, калі ў форме інфінітыва каранёвы морф заканчваецца на /з'/, то пры словазмяненні адбываецца замена дадзенага альтэрнанта на /ж/ толькі ў 1-й асобе адзіночнага ліку цяперашняга часу: *гразіць — гразіў (-ла, -лі), грозіш, гразіць, грозім, грозяць, гразі*, але *гразу*. Адзіным выключэннем з'яўляюцца альтэрнацыі <к ~ ч> і <ц' ~ ч>: першая характэрна для другой і трэцяй групы, другая — для першай і другой. У гэтым выпадку маркерам прыналежнасці дзеясловаў да розных

груп з'яўляецца размеркаванне альтэрнантаў па формах словазмянення.

Усе кансанантныя чаргаванні каранёвых морфаў падзяляюцца на два альтэрнацыйныя рады, якія маюць розныя граматычныя характарыстыкі. Першы альтэрнацыйны рад уключае чаргаванні, якія адбываюцца ў формаўтваральных асновах дзеясловаў, і маркіруюць граматычную супрацьпастаўленасць словаформ цяперашняга і прошлага часу, другі — чаргаванні, якія адбываюцца ў асабовых формах, якія ўтвараюцца ад асновы цяперашняга часу. Тут выдзяляецца дзве групы чаргаванняў: чаргаванні, якія маркіруюць 1-ю асобу адзіночнага ліку; чаргаванні, якія маркіруюць астатнія асабовыя формы.

Першы альтэрнацыйны рад складаюць чаргаванні, якія маркіруюць формаўтваральныя асновы інфінітыва і цяперашняга часу. Па прынятай схеме яны характарызуюцца марфаналагічным чаргаваннем: <к ~ ч> *смыкаць ~ смычуць*; <х ~ ш> *калыхаць ~ калышуць*; <т ~ ч> *кудахтаць ~ кудахчуць*; <з ~ ж> *казаць ~ кажучь*; <с ~ ш> *пісаць ~ пішуць*; <м ~ мл'> *драмаць ~ дрэмлюць*; <п ~ пл'> *шчыпаць ~ шчыплюць*; <м ~ м'> *ламаць ~ ломяць*; <п ~ п'> *спаць — спяць*; <л ~ л'> *калоць ~ колюць*; <ц' ~ ч> *хацець ~ хочуць*; <ст ~ шч> *свістаць ~ свішчуць*; <ск ~ шч> *паласкаць ~ палашчуць*. Трынаццаць альтэрнацый зычных фанем адлюстроўваюць фаналагічную структуру зменных сегментаў, якія рэгулярна замяшчаюць адзін аднаго пры чаргаванні канцавых элементаў каранёвых марфем, і ўваходзяць у формаўтваральныя асновы. У большасці дзеясловаў два каранёвыя морфы зыходных формаўтваральных асноў забяспечваюць функцыянаванне ўсіх форм парадыгмы (*ніз-*, *ніж-*: *нізаць*, *нізаў* (-ла, -лі) і *ніжу*, *ніжаши*, *ніжа*, *ніжам* і г. д.). Іх альтэрнацыі складаюцца з дзвюх фанем, напрыклад, <з ~ ж> ці спалучэння дзвюх фанем <ст ~ шч>. Толькі два дзеясловы (*спаць* і *ламаць*) пры словазмяненні маюць трохчленную альтэрнацыю <п ~ пл' ~ п'>, <м ~ мл' ~ м'>. У гэтых дзеясловах функцыянаванне форм парадыгмы забяспечваюць тры каранёвыя морфы (сп-, спл'-, сп'- і лам-, ламл'-, лом'-). Такім чынам, дзеясловы, якія маркіраваны чаргаваннем асноў (дакладней каранёвых морфаў формаўтваральных асноў), характарызуюцца ў асноўным двухчленай структурай альтэрнацый.

Другі альтэрнацыйны рад кансанантных чаргаванняў каранёвых морфаў складаюць змяненні ў парадыгме спражэння, якія адбываюцца з асновай цяперашняга часу. Гэты альтэрнацыйны рад раздзяляецца на дзве падгрупы. У першую падгрупу ўваходзяць чаргаванні, якія маркіруюць 1-ю асобу адзіночнага ліку цяперашняга часу. У гэтых дзеясловах каранёвыя морфы асноў

цяперашняга часу і інфінітыва супадаюць. Фаналагічная даўжыня альтэрнацый гэтых дзеясловаў складаецца з дзвюх фанем, забяспечваюць чаргаванне дзесяць альтэрнацый: <дз' ~ дж> *гла/дз'/і-ць ~ гла/дз'/-аць ~ гла/дж/у*; <ц' ~ ч> *ка/ц'/і-ць ~ ко/ц'/-аць ~ ка/ч/-у*; <с' ~ ш> *кра/с'/і-ць ~ кра/с'/-аць ~ кра/ш/-у*; <з' ~ ж> *ва/з'/і-ць ~ во/з'/-аць ~ ва/ж/-у*; <б' ~ бл'> *лю/б'/і-ць ~ лю/б'/-аць ~ лю/бл'/-у*; <в' ~ вл'> *ла/в'/і-ць ~ ло/в'/-аць ~ ла/ўл'/-у*; <м' ~ мл'> *ды/м'/е-ць ~ ды/м'/-аць ~ ды/мл'/-у*; <п' ~ пл'> *ку/п'/і-ць ~ ку/п'/-аць ~ ку/пл'/-у*; <ф' ~ фл'> *дрэй/ф'/і-ць ~ дрэй/ф'/-аць ~ дрэй/фл'/-у*; <с'ц' ~ шч> *га/с'ц'/і-ць ~ га/с'ц'/-аць ~ га/шч/-у*.

Другую падгрупу чаргаванняў у парадыгме спражэння ў словаформах з асновай цяперашняга часу прадстаўляюць альтэрнацыі, якія маркіруюць іншыя асабовыя формы (акрамя 1-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга часу). Адзінаццаць альтэрнацый зычных фанем забяспечваюць гэта чаргаванне: <к ~ ч> *т/к-уць ~ т/к/-у ~ т/ч/-эш*; <д ~ дж> *ж/д/-уць ~ ж/д/-у ~ ж/дж/-эш*; <б ~ б'> *скра/б/-уць ~ скра/б/-у ~ скра/б'/-эш*; <в ~ в'> *за/в/-уць ~ за/в/-у ~ за/в'/-эш*; <з ~ з'> *вя/з/-уць ~ вя/з/-у ~ вя/з'/-эш*; <м ~ м'> *дзь/м/-уць ~ дзь/м/-у ~ дзь/м'/-эш*; <н ~ н'> *апра/н/-уць ~ апра/н/-у ~ апра/н'/-эш*; <п ~ п'> *са/п/-уць ~ са/п/-у ~ са/п'/-эш*; <с ~ с'> *ня/с/-уць ~ ня/с/-у ~ ня/с'/-эш*; <д ~ дз'> *кра/д/-уць ~ кра/д/-у ~ кра/дз'/-эш*; <т ~ ц'> *мя/т/-уць ~ мя/т/-у ~ мя/ц'/-эш*, *цві/т/-уць ~ цві/т/-у ~ цві/ц'/-эш*.

Кансанантныя чаргаванні каранёвай марфемы не на марфемным шве

У дзеяслоўным словазмяненні чаргаванні зычных фанем не на канцы каранёвых марфем адзначаюцца ў парадыгмах некалькіх дзеясловаў, складаючы альтэрнацыі: <м ~ м'> *малоць, малоў, малола, малолі ~ /м'/алю, /м'/елеш, /м'/еле, /м'/елеце, /м'/елюць, /м'/алі, /м'/аліце*, калі альтэрнант /м/ маркіруе словаформы з асновай інфінітыва, /м'/ — з асновай цяперашняга часу; <м' ~ м> */м'/ець, /м'/еў, /м'/ела, /м'/елі ~ маю, маеш, мае, маем, маеце, маюць, май, майце*, калі альтэрнант /м'/ маркіруе словаформы з асновай інфінітыва, /м/ — з асновай цяперашняга часу; <сл ~ шл'> *слаць, слаў, слалі ~ шлю, шлеш, шлём, шляце, шлюць, шліце*. Нерэгулярнае чаргаванне ў пачатку каранёвай марфемы адзначаецца ў дзеяслове *слаць* (у значэнні 'пасылаць'). Альтэрнант /сл/ маркіруе словаформы з асновай інфінітыва, /шл'/ — з асновай цяперашняга часу.

Як чаргаванне фанем <в' ~ у> разглядаецца адзінкавы выпадак пераходу ў пачатку каранёвай марфемы /в'/ у /у/ у дзеяслове *віць ~ ую, уеш, уём, уяце, уюць, ві, віце*. Неабходна ўлічваць, што

гэты пераход ускладняецца пазіцыйным з'яўленнем /ў/ (*яна ўе*), але гэта проста азначае, што ў формах слова *віць* можа назірацца не толькі чаргаванне <в' ~ у>, але і <в' ~ в>. Паколькі лічыцца, што /ў/ незалежна ад паходжання, праяўляючы ў складзе якасці зычнага, суадносіцца заўсёды з зычнай фанемай /в/.

Агульнай марфаналагічнай асаблівасцю пры словазмяненні каранёвых марфем з'яўляецца адрозненне чаргаванняў зычных у неканцавых і канцавых пазіцыях. Дзеяслоўная марфема выступае ў розным, але дакладна рэгламентаваным фаналагічным афармленні. Асноўная колькасць чаргаванняў зычных фанем прыходзіцца на зыход каранёвай марфемы.

Чаргаванні галосных фанем

Чаргаванні галосных фанем у дзеяслоўнай парадыгме вызначаюцца трыма тыпамі: чаргаванні, членамі якіх з'яўляюцца галосныя, чаргаванні з нулём галоснага /Ø/ і чаргаванні галосных з зычнымі.

Чаргаванні, членамі якіх з'яўляюцца галосныя фанемы

У першы тып уваходзяць альтэрнацыі, членамі якіх з'яўляюцца галосныя фанемы. Галосныя фанемы, якія выступаюць членамі чаргавання, звычайна размяшчаюцца ў сярэдзіне морфа паміж зычнымі і значна радзей — на марфемным шве. У гэтым тыпе чаргаванняў вылучаюцца два моманты: чаргаванні, членамі якіх з'яўляюцца націскныя фанемы, г. зн. уласна марфаналагічныя чаргаванні, якія складаюць альтэрнацыі фанем, і чаргаванні, якія залежаць ад месца націску ў слове, калі чаргуюцца націскная фанема з ненаціскавой.

У дзеяслоўных парадыгмах, маркіраваных чаргаваннем галосных, адзначаюцца чатыры альтэрнацыі галосных фанем: <е ~ а>, <а ~ і>, <е ~ о>, <е ~ о ~ а>. Тып чаргавання <V₁ ~ V₂> характарызуе пэўныя групы дзеясловаў і з'яўляецца ў іх парадыгме дадатковым сродкам выражэння граматычных значэнняў, якія звычайна маюць і іншыя матэрыяльныя сродкі абазначэнняў.

Альтэрнацыя <е ~ а> маркіруе парадыгмы двух дзеясловаў: *мець ~ маюць*, *сесці ~ сядуць*. Першы альтэрнант, фанема /е/, у гэтых дзеясловах ужываецца ў словаформах з асновай інфінітыва, другі альтэрнант, фанема /а/, знаходзіцца ў словаформах з асновай цяперашняга часу: *мець*, *меў*, *мелі ~ маю*, *маеш*, *маеце*, *маюць*, *май..*; *сесці*, *сеў*, *селі ~ сяду*, *сядзеш*, *сядзеце*, *сядуць*, *сядзь*.

Альтэрнацыя <е ~ а>, якая рэалізуе вакалічнае чаргаванне, утварае альтэрнацыйны рад: форма інфінітыва, формы прошлага часу ~ асабовыя формы цяперашняга часу, загаднага ладу.

Альтэрнацыя <а ~ і> адзначаецца ў дзеясловах: *абняць ~ абнімуць, падняць ~ паднімуць, разняць ~ разнімуць, зняць ~ знімуць*, у якіх адбываецца ўскладненне асновы цяперашняга часу фанемай /м/ і чаргаванне <м ~ м'> у асабовых формах. Першы альтэрнант, фанема /а/, знаходзіцца ў інфінітыве, прошлым часе, другі альтэрнант, фанема /і/, знаходзіцца ў асабовых формах і загадным ладзе: *абняць, абняў, абняла, абнялі ~ абніму, абнімеш, абніме, абнімеце, абнімуць, абнімі, абніміце*.

Альтэрнацыя <а ~ і> утварае альтэрнацыйны рад: інфінітыў, прошлы час ~ асабовыя формы цяперашняга часу, загаднага ладу.

Альтэрнацыя <е ~ о ~ а> рэалізуецца ў адным дзеяслове: *легчы ~ лёг ~ лягуць*. У гэтым дзеяслове пры суадносінах асноў інфінітыва і прошлага часу адзначана чаргаванне <е ~ о>. Фанема /е/ ужываецца ў інфінітыве, пераходзячы ў мужчынскім родзе прошлага часу ў /о/, а ва ўсіх асабовых формах і загадным ладзе ўжываецца фанема /а/: *легчы ~ лёг ~ лягу, ляжаш, ляжа, ляжам, ляжаце, лягуць, ляж, ляжце*. Пры словазмяненні гэтага дзеяслова ўтвараецца трохчленны альтэрнацыйны рад: інфінітыў ~ прошлы час ~ асабовыя формы цяперашняга часу, загаднага ладу.

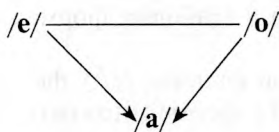
У невялікай групе дзеясловаў неканцавыя часткі каранёвых морфаў, якія ўваходзяць у склад асноў інфінітыва і прошлага часу, адрозніваюцца галоснымі фанемамі /е/ і /о/. Чаргаванне фанем <е ~ о> адзначана ў дзеясловах, якія захоўваюць фанему /е/ у форме інфінітыва і змяняюць яе на фанему /о/ у форме прошлага часу перад нулявой флексіяй мужчынскага роду і перад суфіксам -ў (з-л'). У дзеяслоўнай парадыгме гэтым чаргаваннем марфаналагічна маркіравана катэгорыя часу, падкрэслена супрацьпастаўленасць цяперашняга і прошлага часу: *везці ~ вёз, весці ~ вёў, дзерці ~ дзёр, мерзнуць ~ мёрз, несці ~ нёс, перці ~ пёр, плесці ~ плёў, распасцерці ~ распасцёр, церці ~ цёр*. Фанетычнай умовай гэтага змянення была пазіцыя /е/ пасля мяккага зычнага перад цвёрдым (*месці — мёў, несці — нёс*), прычым пры такой змене мяккасць папярэдняга зычнага захоўвалася /в'ес'ц'і/ — /в'оў/, /н'ес'ц'і/ — /н'ос/. Уздзеянне наступнага зычнага на папярэдні галосны магло быць найбольш інтэнсіўным пасля падзення рэдукаваных, калі быў парушаны стары складападзел і ўзнікла магчымасць актыўнага ўздзеяння наступнага зычнага на папярэдні галосны, калі ў шэрагу выпадкаў гэтыя гукі апынуліся ў саставе аднаго склада (*не-сь-ль — н'ес — н'ос*).

Аднак ёсць дзеясловы, у якіх у аналагічных формах галосны /e/ захаваўся і не перайшоў у /o/: *бегчы — бег, лезці — лез, мець — меў, секчы — сек, сесці — сеў*. З пункту погляду сучаснай беларускай мовы ў гэтым выпадку адсутнасць пераходу /e/ у /o/ пасля мяккіх зычных перад папярэднімі цвёрдымі незразумела, аднак гістарычна яна вытлумачальна. У гэтай групе дзеясловаў /e/ не з'яўляецца зыходным гукам, а ўтварыўся з ь (яць), які не пераходзіў у /o/. Таму ў сучаснай мове і выдзяляюцца дзве групы дзеясловаў — з пераходам /e/ у /o/ пад націскам перад цвёрдым зычным і без яго. Зусім заканамерна ў 1-й асобе множнага ліку група дзеясловаў перажыла пераход /e/ у /o/: *нясём, вязём*.

Функцыю дадатковых граматычных сродкаў у словазмяненні дзеясловаў адыгрываюць не толькі марфаналагічныя чаргаванні галосных і зычных фанем, але і размеркаванне націску, які ў беларускай мове практычна сустракаецца на любым складзе слова. У дзеяслоўных словаформах націск ці захоўвае сваю замацаванасць за тым ці іншым кампанентам слова, ці перамяшчаецца (*чытаць ~ чытаю, чытаеш, чытаем, чытаеце, чытаюць; чытаў, чыталі; чытай, чытайце і казаць ~ кажу, кажаеш, кажам, кажаце, кажуць; казаў, казалі, казалі; кажы, кажыце*). Пры словазмяненні формы з націскам на аснове — неканцавым націскам — супрацьпастаўляюцца словаформам з націскам на флексіі, г. зн. з канцавым націскам (*сольш ~ салью, можаеш ~ магу, стрыгчы ~ стрыгу*). Месца націску ў парадыгме словазмянення звязана са структурай дзеяслова і месцам націску ў зыходнай форме — інфінітыве. У сувязі з гэтым для зменных слоў рознамясцовы націск — дадатковы сродак адрознення, а ў іншых выпадках — адзіны: *абтыкаць ~ абтыкаць, вадзіць ~ вадзіць, гасіць ~ гасіць, капаць ~ капаць, скупіць ~ скупіць, сушыць ~ сушыць*.

Пры ўмове рухомасці націску, акрамя ўказаных радоў чаргаванняў галосных, у дзеяслоўных парадыгмах шырока прадстаўлена чаргаванне націскных /e/, /o/ з ненаціскай /a/, якое схематычна можна апісаць наступным чынам:

Схема 1.

Гэта схема адлюстроўвае пазіцыйнае перакрэшчанае чаргаванне: фанемы /e/, /o/ пад націскам супадаюць з /a/ у першым пераднаціскным складзе.

Змена націску пры словазмяненні часта прыводзіць да пэўных змен у аснове — адбываецца аднаўленне этымалагічных галосных ці абумоўленыя фанетычнымі прычынамі пазіцыйныя чаргаванні галосных. Так, фанема /o/, зафіксаваная ў наступных дзеясловах, маркіруе асабовыя формы 2-й, 3-й асобы адзіночнага ліку, 2-й, 3-й асобы множнага ліку і замяшчаецца /a/ у першым пераднаціскным складзе ў інфінітыве, 1-й асобе адзіночнага ліку, у прошлым часе і загадным ладзе. У словаформах з націскам на каранёвай марфеме аднаўляецца этымалагічнае /o/. У адпаведнасці з акцэнталагічнай характарыстыкай дзеясловы можна раздзяліць на дзве групы. У першай групе дзеясловаў націск толькі на фанеме /o/ каранёвага морфа: *балбочаш, вострыш, гамоніш, двоіш, журкочаш, калоціш, ловіш, малоціш, палощчаш, робіш, сакочаш, тонеш, хвошчаш, шаломіш, якочаш*.

У другой групе дзеясловаў неканцавы націск на каранёвай фанеме /o/ і канцавы (магчымы ў моўнай практыцы): *апарожніш ~ апаражніш, барозніш ~ баразніш, валочыш ~ валачыш, годзіш ~ гадзіш, дробніш ~ драбніш, жоўціш ~ жаўціш, залоціш ~ залаціш, корыш ~ карыш, малодзіш ~ маладзіш, просціш ~ прасціш, разорыш ~ разарыш, тармозіш ~ тармазіш, узгодніш ~ узгадніш*.

Нягледзячы на распаўсюджанне эвентуальна магчымай формы з канцавым націскам, нарматыўным варыянтам для дзеясловаў з этымалагічным /o/ у марфеме з'яўляецца неканцавы націск у асабовых формах, акрамя 1-й асобы адзіночнага ліку. Змена націску пры словазмяненні дзеясловаў з этымалагічнай галоснай /e/ у каранёвай марфеме прыводзіць да яе аднаўлення ў асабовых формах адзіночнага і множнага ліку, акрамя формы 1-й асобы адзіночнага ліку, інфінітыва, загаднага ладу, дзе ў першым пераднаціскным складзе ўжываецца /a/. Пры гэтым пасля шыпячых, р і ц фанема /e/ рэалізуецца літарай э: *ачаніць ~ ачэніш, брахаць ~ брэшаш, рашыць ~ рэшыш, трапаць ~ трэплеш, укараніць ~ укарэніш, цадзіць ~ цэдзіш*; пасля мяккіх зычных — літарай е: *абвясціць ~ абвесціш, бяліць ~ беліш, вярцець ~ верціш, пляскаць ~ плешчаш, сяліць ~ селіш, шчабятцаць ~ шчабечаш*. Каранёвая націскная фанема /e/ з'яўляецца літаратурнай нормай, хаця ў моўнай практыцы адзначаецца ў асабовых формах перамяшчэнне націску на канчатак.

Што ж да націскавай фанемы /e/ у формах жаночага і ніякага роду адзіночнага ліку і ў форме множнага ліку прошлага часу, то тут неабходна выдзеліць тры моманты:

1) націскная каранёвая фанема /e/ — адзіны нарматыўны варыянт: *дзерла (дзерлі), мерзла (мерзлі), распасцерла (распасцерлі), скрэбла (скрэблі), трэсла (трэслі), церла (церлі)*. Хучэй за ўсё ў да-

дзеных формах пераход націску адбыўся пасля таго, як гістарычны пераход /e/ у /o/ ужо завяршыўся ў тых гаворках, на якія абапіраецца ў гэтым выпадку літаратурная норма. На значнай тэрыторыі (паўночна-ўсходнія гаворкі) і гэтым формам уласціва чаргаванне /e/ ~ /o/: *заперці ~ запёрла, памерці ~ памёрла, церці ~ цёрла*. Формы адзіночнага і множнага ліку без пераходу /e/ у /o/ характэрны паўднёва-заходнім гаворкам: *памерла, аддзерла, сперла, ццерлі*;

2) націск толькі канцавы: *гняла (гнялі), мяла (мялі), пляла (плялі), някла (няклі)*;

3) распаўсюджанне ў сучаснай моўнай практыцы двух тыпаў націску — неканцавога з /e/ націскным і канцавога — сведчыць аб тым, што, па-першае, у нормы рознадыялектная аснова, па-другое, гістарычна ўтварэнне гэтых форм у беларускай мове магло быць звязана са змяшчэннем націску на каранёвы галосны: *везла (везлі) — вязла (вязлі), грэбла (грэблі) — грабла (граблі), легла (леглі) — лягла (ляглі), прэгла (прэглі) — прагла (праглі)*. Аб тым, што формы з націскам на каранёвай галоснай больш новыя, сведчыць той факт, што націск на канчатку адзінамагчымы ў рускай мове. Нарматыўныя беларускія крыніцы рэкамендуюць пераважна неканцавы націск і радзей канцавы, што дазваляе першы лічыць нарматыўным, а другі ацэньваць як дапусцімы варыянт.

Літаратурныя акцэнталагічныя нормы абапіраюцца на дыялектную базу ўсходняй падгрупы паўднёва-заходніх гаворак і сярэднебеларускія гаворкі. Аднак у сучасных гаворках Віцебскай, Магілёўскай, Брэсцкай, усходняй часткі Гомельскай вобласці тэрытарыяльна больш распаўсюджаны формы з канцавым націскам (акрамя формы *памёрла*). Марфалагічная і акцэнталагічная сістэмы беларускіх гаворак вызначылі літаратурныя нормы ў галіне пабудовы дзеяслоўных форм. Формы прошлага часу ў аднаскладовых дзеясловах *быць, жыць, піць, віць, ліць, пляць, слыць* ва ўсіх беларускіх гаворках утрымліваюць канцавы націск: *была (былі), жыла (жылі), піла (пілі), віла (вілі), пляла (плялі), слыла (слылі)*. Такі ж тып націску ўласцівы і літаратурнай мове.

Марфалагічныя працэсы дзеяслоўнага словазмянення суправаджаюцца заканамернымі прасадычнымі зменамі. У парадыгме дзеясловаў у функцыі дадатковых граматычных сродкаў практычна адначасова выступае і чаргаванне і націск, хаця яны могуць, па-першае, адрозніваць адны і тыя ж формы, г. зн. дубліраваць адзін аднаго, і, па-другое, адрозніваць розныя формы, утвараючы тым самым больш складаныя супадносінныя супрацьпастаўленасці націску і чаргавання. Так, найбольш часта форма 1-й асобы адзіночнага ліку дзеясловаў, якія адносяцца па размеркаванні

зычных канцавых фанем каранёвай марфемы да першай марфаналагічнай групы, адрозніваецца ад астатніх асабовых форм адначасова сродкамі чаргавання і націску: <б' ~ бл'> *любіць ~ люблю ~ любіш ... любяць*; <в' ~ вл'> *лавіць ~ лаўлю ~ ловіш ... ловяць*; <п' ~ пл'> *купіць ~ куплю ~ купіш ... купяць*; <ц' ~ ч> *малаціць ~ малачу ~ малоціш ... малоцяць*; <с' ~ ш> *прасіць ~ прашу ~ просіш ... просяць*; <з' ~ ж> *вазіць ~ важу ~ возіш ... возяць*; <с'ц' ~ шц> *раціць ~ рашчу ~ росціш ... росцяць*.

Наадварот, дзеясловы, якія адносяцца па размеркаванні канцавых зычных фанем каранёвай марфемы да трэцяй марфаналагічнай групы, маюць пастаянны канцавы націск, а ў парадэгме выдзяляецца дзве групы фанем, якія чаргуюцца: у формах 1-й асобы адзіночнага ліку і 3-й асобы множнага ліку (крайніх формах); і ў формах 2-й, 3-й асобы адзіночнага ліку, 1-й, 2-й асобы множнага ліку (сярэдных формах): <г ~ ж> *стрыгу, стрыгуць ~ стрыжэш ... стрыжаце*; <к ~ ч> *тку, ткуць ~ тчэш ... тчаце*; <д ~ дж> *жду, ждучь ~ жджэш ... жджаце*; <н ~ н'> *хіну, хінуць ~ хінеш ... хіняце*; <з ~ з'> *грызу, грызучь ~ грызеш ... грызяце*; <с ~ с'> *нясу, нясуць ~ нясеш ... несяце*; <б ~ б'> *скубу, скубуць ~ скубеш ... скубяце*; <в ~ в'> *парву, парвучь ~ парвеш ... парвяце*; <м ~ м'> *надзьму, надзьмуць ~ надзьмеш ... надзьмяце*; <п ~ п'> *храпу, храпучь ~ храпеш ... храняце*; <д ~ дз'> *праду, прадуць ~ прадзеш... прадзяце*; <т ~ ц'> *пляту, плятуць ~ плячеш ... плецяце*.

Чаргаванні галосных з нулём гука

Гэтыя чаргаванні складаюць другі тып альтэрнацый галосных фанем у дзеяслоўнай парадэгме. Наяўнасць/адсутнасць галоснай адрознівае словаформы адной лексемы: *разатру, разатры*, але *расцёр, расцерці; гнаць, гнаў*, але *ганю, гоніш*. Чаргаванне галоснага з нулём — гэта не толькі фанетычная і фаналагічная заканамернасць, але і марфалагічны сродак, які выкарыстоўваецца ў сістэме словазмянення дзеяслова. Чаргаванне <Ø ~ V> належыць да таго класа з'яў, у якіх адрозненні ў плане выражэння сігналізуюць аб наяўнасці адрозненняў і ў плане зместу. Пры дапамозе гэтага чаргавання маркіруюцца пэўныя альтэрнацыйныя рады. У дзеяслоўных парадэгмах чаргаванні <Ø ~ V> распаўсюджаны ў меншай ступені, чым іншыя чаргаванні і чым гэтыя ж чаргаванні ў імёнах. У дзеясловах гэты тып чаргаванняў сустракаецца ў каранёвых і прэфіксальных марфемах. У каранёвых марфемах чаргаванне <Ø ~ V> адзначаецца ў адзінаццаці лексемах і абмяжоўваецца альтэрнацыямі <е ~ Ø>, <Ø ~ е>, <Ø ~ а>, <Ø ~ о>.

Альтэрнацыя <е ~ Ø> маркіруе парадыгмы пяці дзеясловаў: *мерці, жэрці, перці, церці, распасцерці*. Фанема /e/ знаходзіцца ў інфінітыве, а /Ø/ галоснай адзначаецца ў асабовых формах і загадным ладзе. Галосная фанема /o/ як марфаналагічны варыянт маркіруе толькі морф прошлага часу адзіночнага ліку мужчынскага роду: *мёр, жор, пёр, цёр, распасцёр*. Альтэрнацыя <е ~ o> утварае альтэрнацыйны рад: інфінітыў, прошлы час жаночага, ніякага роду ~ прошлы час мужчынскага роду ~ асабовыя формы цяперашняга часу.

Альтэрнацыя <Ø ~ е> зафіксавана ў адным дзеяслове *слаць* (у значэнні 'расцілаць'), які ў формах з асновай цяперашняга часу мае галосную /e/ і чаргаванне <л ~ л'>, а ў формах прошлага часу і інфінітыве — /Ø/ галоснай: *слаць, слаў, слала, слалі ~ сцялю, сцелеш, сцеле, сцелем, сцелеце, сцелюць*. У каранёвай марфеме гэтага дзеяслова адбылося спрашчэнне групы зычных /стл → сл/. Альтэрнацыя <Ø ~ е> утварае альтэрнацыйны рад: інфінітыў, прошлы час ~ асабовыя формы цяперашняга часу.

Альтэрнацыя <Ø ~ а> маркіруе парадыгмы чатырох дзеясловаў: *браць, драць, зваць, праць*. Першы альтэрнант /Ø/ знаходзіцца ў формах прошлага часу і інфінітыве, другі альтэрнант /a/ паяўляецца ў асабовых формах адзіночнага і множнага ліку і ў загадным ладзе: *браць, браў, брала, бралі ~ бяру, бярэш, бярэ, бяром, бераце, бяруць, бяры, бярыце*. Альтэрнацыя <Ø ~ а> утварае альтэрнацыйны рад: інфінітыў, прошлы час ~ асабовыя формы цяперашняга часу, загадны лад.

Альтэрнацыя <Ø ~ o> сустракаецца ў дзеяслове *гнаць*. Першы альтэрнант знаходзіцца ў інфінітыве, прошлым часе, а фанема /o/ — ва ўсіх асабовых формах, акрамя 1-й асобы адзіночнага ліку і загаднага ладу, дзе ў першым пераднаціскным складзе адзначаецца пазіцыйнае чаргаванне з /a/: *гнаць, гнаў, гнала, гналі ~ ганю, гоніш, гоніць, гонім, гоніце, гоняць, гані, ганіце*. Альтэрнацыя <Ø ~ o> утварае альтэрнацыйны рад: інфінітыў, прошлы час ~ асабовыя формы цяперашняга часу.

У прэфіксах дзеясловаў адзначаецца толькі адна альтэрнацыя <Ø ~ а>. Чаргаванне галоснай фанемы з нулём галоснай адбываецца на марфемным шве прэфіксаў, якія ў сваёй звычайнай форме заканчваюцца на зычны: аб-, ад-, з-, уз-, пад-, раз-. Правіла марфаналагічнай абумоўленасці гэтых чаргаванняў фармуліруецца наступным чынам: у словаформах з беглай галоснай у каранёвай марфеме фіксуецца ступень чаргавання, якая рэалізуецца галоснай фанемай /a/ у прэфіксе: *абазваць ~ абзаву, адабраць ~ адбярэ, адагнаць ~ адганю, сазваць ~ ззаву, падперці ~ падпру, сабраць ~ збярэ, разагнаць ~ разганю, разаслаць ~ расцялю*. Чаргаванне га-

лоснай з нулём галоснай у прэфіксе адбываецца ў словазмяненні дзеясловаў рэгулярна. Яно ахоплівае ўсе дзеясловы з беглай галоснай у каранёвай марфеме, з'яўляецца ўсеагульным і не ведае выключэнняў. Несумненна, што гэта рэгулярнасць <Ø ~ V> у значнай ступені тлумачыцца ўздзеяннем сістэмы, г. зн. словазмяненнем дзеясловаў з нулём галоснай у каранёвай марфеме, за межамі гэтай сістэмы размеркаванне варыянтаў прэфіксальных марфем парушана. Магчымасць дублетных форм тыпу *разднець* і *разаднець*, *разгрэбці* і *разагрэць*, *зазваць* і *ззываць* сведчыць аб тым, што з'яўленне нуля галоснага ў прыставачных морфах падпарадкоўваецца не строгім фанетычным заканамернасцям, а марфаналагічным правілам, якія не забараняюць рознае вар'іраванне марфемы ў адной і той жа пазіцыі.

Чаргаванне <Ø ~ V> у прэфіксальных і каранёвых марфемах з'яўляецца марфаналагічным. Яно выкарыстоўваецца для ўтварэння пэўных катэгорый слоў, вызначае іх фанетыка-марфалагічную будову. Пры апісанні чаргаванняў гэтага тыпу ўжо сам парадак размеркавання альтэрнантаў <Ø ~ V> ці <V ~ Ø> нясе пэўную інфармацыю аб тым, парадзгмы якіх дзеясловаў маркіраваны тым ці іншым чаргаваннем. Пры чаргаванні <Ø ~ V>, зразумела, што размова ідзе аб групе дзеясловаў тыпу *браць*, *драць*, *гнаць*; пры чаргаванні <V ~ Ø> маюцца на ўвазе парадзгмы дзеясловаў тыпу *мерці*, *перці*, *церці*. Важна адзначыць, што ў аснове дзеяслова можа быць толькі адзін морф, які ўключае ў сябе чаргаванне з нулём галоснага. Нуль можа знаходзіцца ў каранёвай марфеме ці ў прэфіксальнай: *абадраць*, але *абдзерці*, *абадраны*, але *абдзёрты*, *абдзяру*, але *абадраў*.

Чаргаванні галосных з зычнымі

У дзеяслоўным словазмяненні прадстаўлены яшчэ адзін тып чаргаванняў — чаргаванне галосных фанем з зычнымі. Гэта чаргаванне абмежавана некалькімі дзеяслоўнымі лексемамі: *жаць*, *мяць*, *пяць*, *пачаць*, *біць*, *віць*, *ліць*, *піць*. Зыходны альтэрнант, галосная фанема, захоўваецца ў формах прошлага часу і чаргуецца з зычнай ва ўсіх асабовых формах: *жаць*, *жаў*, *жала*, *жалі* ~ *жну*, *жнеш*, *жне*, *жнём*, *жняце*, *жнуць*; *мяць*, *мяў*, *мяла*, *мялі* ~ *мну*, *мнеш*, *мне*, *мнём*, *мяце*, *мнуць*; *біць*, *біў*, *біла*, *біл* ~ *б/й/у*, *б/й/еш*, *б/й/е*, *б/й/ом*, *б/й/аце*.

Размеркаванне галосных альтэрнацый па формах парадзгмы аб'ядноўвае дзеясловы ў чатыры групы. Першая група характарызуецца захаваннем зыходнага вакалічнага альтэрнанта ў формах прошлага часу, 1-й асобе адзіночнага ліку і чаргаваннем ва

ўсіх астатніх асабовых формах: <а ~ о> *азалаціць ~ азалоціш, малаціць ~ малоціш, палоць ~ полеш, лавіць ~ ловіш*; <а ~ е> *чарніць ~ чэрніш, шаптаць ~ шэпчаш, бяліць ~ беліш, сяліць ~ селіш, цяпліць ~ целіш*. Другая група характарызуецца чаргаваннем у форме прошлага часу мужчынскага роду і захаваннем зыходнага галоснага альтэрнанта ва ўсіх астатніх формах: <а ~ о> *паўзці ~ поўз, прадрачы ~ прадрок, урачы ~ урок, пячы ~ пёк, цячы ~ цёк, вярзці ~ вёрз*. Трэцяя група характарызуецца захаваннем зыходнага альтэрнанта ў форме прошлага часу жаночага роду, а таксама чаргаваннем /а/ ці /О/ ва ўсіх асабовых формах і загадным ладзе: <е ~ о ~ а> *везці, везла ~ вёз ~ вязу, легчы, легла ~ лёг ~ лягу*; <е ~ о ~ Ø> *перці, перла ~ пёр ~ пру; распасцерці, распасцерла ~ распасцёр ~ распастру; церці, церла ~ цёр ~ тру; мерці, мерла ~ мёр ~ мру*. Чацвёртая група характарызуецца захаваннем зыходнага альтэрнанта ў формах прошлага часу і чаргаваннем /а/ ва ўсіх асабовых формах і загадным ладзе: <Ø ~ а> *браць ~ бяру, драць ~ дзяру, зваць ~ заву*; <е ~ а> *мець ~ маю, сесці ~ сяду, бегчы ~ бягу*; <а ~ н> *пачаць ~ пачну*; <і ~ j> *піць ~ п' /j/у* (заг. л. *пі, піце*), *ліць ~ л' /j/у* (загадны лад *лі, ліце*).

Беларускай мове ўласціва строга і паслядоўная сістэма чаргаванняў галосных і зычных фанем у дзеяслоўнай парадыгме. Зычныя фанемы, якія ўступаюць у чаргаванне ў асноўным займаюць канцавое палажэнне ў каранёвай марфеме. У дзеяслоўнай парадыгме кансанантнымі чаргаваннямі каранёвай марфемы марфаналагічна маркіраваны катэгорыя асобы, ліку і ладу. У парадыгме спражэння падкрэсліваецца супрацьпастаўленасць форм 1-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга часу ўсім іншым формам асобы.

Закрытыя па колькасці членаў чаргавання альтэрнацыі ўтвараюць альтэрнацыйныя рады, якія ўказваюць на граматычнае супрацьпастаўленне словаформ цяперашняга і прошлага часу, адзіночнага і множнага ліку, абвеснага і загаднага ладу.

Марфаналагічныя з'явы ў парадыматыцы назоўнікаў

Поўная словазмяняльная парадыгма назоўнікаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы складаецца з дванаццаці словаформ, якія адрозніваюцца паміж сабой граматычнымі значэннямі ліку і склону пры дапамозе марфалагічных (флексіі) і марфаналагічных (чаргаванні) сродкаў. Да словазмяняльных марфаналагічна маркіраваных катэгорый адносіцца таксама форма клічнага склону назоўнікаў, хаця ўжыванне форм гэтага склону не рэгламентавана літаратурнай нормай, але яны шырока выкарыстоўваюцца пад уплывам народных гаворак у мове мастацкай літаратуры.

ры, таму паслядоўна ўключаюцца ў парадыгму словазмянення. У словаформе назоўнага склону адзіночнага ліку прадстаўлены зыходны варыянт субстантыўнай асновы (ЗВА) для назоўнікаў *singularia tantum* і назоўнікаў, якія маюць формы адзіночнага і множнага ліку, для назоўнікаў *pluralia tantum* ЗВА прадстаўлены ў словаформе назоўнага склону множнага ліку. У межах поўнай парадыгмы назоўнікаў выдзяляюцца марфаналагічныя чаргаванні чатырох тыпаў: чаргаванні зычных фанем у зыходзе субстантыўнай асновы; чаргаванні галосных фанем з нулём у канцавым сегменце субстантыўных асноў; чаргаванні галосных фанем у субстантыўнай аснове; чаргаванні, звязаныя з усячэннем і нарашчэннем асновы. Вакалічныя чаргаванні з альтэрнацыямі націскных галосных і чаргаванні, звязаныя з метатэзай фактычна невядомы назоўнікам сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Найбольш распаўсюджанымі ў беларускім іменным словазмяненні з'яўляюцца чаргаванні першых двух відаў.

Чаргаванні зычных фанем у зыходзе субстантыўнай асновы прадстаўлены альтэрнацыйнымі радамі, альтэрнанты якіх рэалізаваны: «заднеязычнымі і прыднеязычнымі свісцячымі», «заднеязычнымі і прыднеязычнымі шыпячымі», «заднеязычнымі і прыднеязычнымі апікальнымі», «прыднеязычнымі цвёрдымі і мяккімі фанемамі»: <г ~ з'> *дарога ~ дарозе*; <х ~ с'> *страха ~ страсе*; <х ~ ш> *вуха ~ вушы*; <к ~ ч> *вока ~ вочы*; <к ~ ц> *рака ~ (у) рацэ*; <т ~ ц'> *парта ~ парце*; <н ~ н'> *сцяна ~ сцяне*.

Чаргаванні галосных фанем з нулём рэалізаваны фанемамі /а/, /о/, /е/ (арфаграфічна е, э), з аднаго боку, і нулём, з другога: <о ~ Ø> *асёл ~ асла, авёс ~ аўса, карабок ~ карабка, гаёк ~ гайка*; <е ~ Ø> *камель ~ камля, пень ~ пня, хлябец ~ хлябцы, хрыбет ~ хрыбта, тварэц ~ тварца*; <а ~ Ø> *бяздомак ~ бяздомка, рынак ~ рынку, свёкар ~ свёкра, барвенак ~ барвенку*; <Ø ~ а> *суткі ~ сутак, рукавічкі ~ рукавічак, парэчкі ~ парэчак*; <Ø ~ е> *граблі ~ грабель, каноплі ~ канпель, кропля ~ кропель*; <Ø ~ о> *жанкі ~ жанок, кросны ~ красён, княжна ~ княжон, махры ~ махор*.

Чаргаванні трэцяга тыпу <V ~ V> прадстаўлены альтэрнацыйным радамі <о ~ е> (*чорт ~ чэрці*) і носяць у сістэме субстантыўнага словазмянення спарадычны характар, стаяць на перыферыі марфаналагічнай структуры мовы. Да гэтага тыпу чаргаванняў, улічваючы іх лексічную распаўсюджанасць і адлюстраванне на пісьме, неабходна адносіць чаргаванні, звязаныя са зменай націску <а ~ е>, <а ~ о>, <о ~ а>, <е ~ а>, <о ~ ы>: *цана ~ цэны, зара ~ зоры, звяно ~ звёны, пяро ~ пёры, блясна ~ блёсны, горад ~ гарады, стрэмя ~ страмёны, мудрэц ~ мудраца, грэх ~ грахі, кроў ~ крыві, свякроў ~ свекрові*.

Чаргаванні, звязаныя з усячэннем і нарашчэннем асновы, могуць быць абумоўлены далучэннем да ЗВА сегментаў /ос/, /ін/, /ен/, /он/, /ер/: *імя ~ імёны, племя ~ плямёны, цяля ~ цяляты, маці ~ мацеры*, альбо ўсячэннем канцавых сегментаў /ін/, /ын/, /ыц/ ЗВА: *селянін ~ сяляне, мінчанін ~ мінчане, баярын ~ баяры, курыца ~ куры*. Чаргаванні з усячэннем і нарашчэннем асновы маркіруюць лексічна абмежаваную групу назоўнікаў і валодаюць неаднолькавай ступенню заканамернасцей у сваім праяўленні. Пры іх рэалізацыі адзначаецца, што чаргаванні з усячэннем асновы <ін ~ Ø> і нарашчэннем асновы <Ø ~ ат> у межах пэўных прадуктыўных лексіка-словаўтваральных груп дзейнічаюць без выключэння. Першае чаргаванне характарызуе назоўнікі, якія абазначаюць асоб па іх нацыянальнай і сацыяльнай прыналежнасці, другое — ўласціва назоўнікам, якія называюць маладых істот. Іншыя чаргаванні гэтага тыпу маркіруюць абмежаваныя ў колькасных адносінах групы назоўнікаў і нават адзінкавыя назоўнікі: *кола ~ калёсы, племя ~ племені, імя ~ імені, стрэмя ~ стрэмені, маці ~ мацеры*. Ізалаванае чаргаванне <ын ~ ат> маркіруе формы адзіночнага і множнага ліку назоўніка *дзяўчына ~ дзяўчаты*.

Кансанантныя чаргаванні ў парадыгматыцы назоўнікаў

Пры словазмяненні назоўнікаў большасць чаргаванняў адбываецца на канцы каранёвай марфемы і рэалізуецца зычнымі фанемамі. Тут прадстаўлены альтэрнацыйныя рады зычных фанем, якія па дыферэнцыяльных прыметах класіфікуюцца па чатырох тыпах.

Першы тып уключае тры альтэрнацыі: «заднеязычная ~ пярэднеязычная шыпячая»: <к ~ ч> *вока ~ вочы, чалавек ~ чалавеча, казак ~ казача*; <х ~ ш> *вуха — вушы*; <г ~ ж> *друг — дружа*.

Другі тып уключае дзве альтэрнацыі: «пярэднеязычная апікальная ~ пярэднеязычная шыпячая»: <ц ~ ч> *хлопец ~ хлопча, старац ~ старча, украінец ~ украінча*; «пярэднеязычная свісцячая ~ пярэднеязычная шыпячая»: <з' ~ ж> *князь ~ княжа*.

Трэці тып уключае тры альтэрнацыі: «заднеязычная ~ пярэднеязычная свісцячая»: <г ~ з'> *бераг ~ (на) беразе, снег ~ (у) снезе, нага ~ (на) назе, чарга ~ (аб) чарзе*; <х ~ с'> *гарох ~ (у) гаросе, кажух ~ (у) кажусе, завіруха ~ завірусе*; «заднеязычная ~ пярэднеязычная апікальная»: <к ~ ц> *дача ~ дацэ, мука ~ муцэ, лодка ~ лодцы, усмешка ~ усмешцы*.

Чацвёрты тып уключае чатырнаццаць альтэрнацый: «цвёрдая губная ~ мяккая губная»: <б ~ б'> *дуб ~ (аб) дубе, глыба ~ глыбе*; <п ~ п'> *прыцыт ~ (аб) прыцыце, грыт ~ (аб) грыте*; <в ~ в'> *дрэва ~*

(на) *дрэве, кроў* ~ *крыві, інфінітыў* ~ (аб) *інфінітыве*; <ф ~ ф'> *арфа* ~ *арфе, німфа* ~ *німфе, верф* ~ *верфі*; «цвёрдая губная санорная ~ мяккая губная санорная»: <м ~ м'> *сінонім* ~ (аб) *сіноніме, дом* ~ (аб) *доме*; «цвёрдая пярэднеязычная апікальная санорная ~ мяккая пярэднеязычная апікальная санорная»: <л ~ л'> *акула* ~ *акуле, стол* ~ (на) *стале*; «цвёрдая пярэднеязычная апікальная санорная ~ мяккая пярэднеязычная дарсальная санорная»: <н ~ н'> *слон* ~ (аб) *слане, акно* ~ (у) *акне, каліна* ~ *каліне*; «цвёрдая пярэднеязычная апікальная ~ мяккая пярэднеязычная свісцячая»: <д ~ дз'> *мёд* ~ (аб) *мёдзе, гняздо* ~ (у) *гняздзе, сусед* ~ (аб) *суседзе*; <т ~ ц'> *брат* ~ (аб) *браце, балота* ~ (у) *балоце*; <з ~ з'> *мароз* ~ (на) *марозе, мімоза* ~ *мімозе*; <с ~ с'> *лес* ~ (у) *лесе, прэса* ~ *прэсе*; «цвёрдая заднеязычная ~ мяккая заднеязычная»: <г ~ г'> *цяг* ~ *цягі, кніга* ~ *кнігі*; <к ~ к'> *вожык* ~ *вожыкі, гурток* ~ *гурткі*; <х ~ х'> *ткачыха* ~ *ткачыхі, арэх* ~ *арэхі*. У субстантыўным словазмяненні ўсе зычныя фанемы суадносныя па цвёрдасці—мяккасці аказваюцца ўцягненымі ў сістэму марфаналагічных чаргаванняў канцавых фанем каранёвай марфемы. Па характару размеркавання гэтых кансанантных чаргаванняў усе назоўнікі размяркоўваюцца па чатырох супрацьпастаўленых марфаналагічных групам словаформ у межах парадэгмы аднаго слова:

1) АР <адз. (акрамя М.), мн. ~ адз. М.> — у назоўніках першага скланення мужчынскага і ніякага роду (*сезон, вобраз, гняздо, мерапрыемства*);

2) АР <адз. (акрамя Д., М.), мн. ~ адз. Д., М.> — у назоўніках другога скланення жаночага роду (*сцяна, карова, зубрыла, сірата*);

3) АР <адз. (акрамя М.) ~ адз. М., мн.> — у некаторых назоўніках першага скланення мужчынскага і ніякага роду (*сусед, калена, чорт*);

4) АР адушаўлёныя назоўнікі <адз., мн. (акрамя Н.) ~ мн. Н.> (*геолаг* ~ *геолагі, грыбнік* ~ *грыбнікі, жаніх* ~ *жаніхі*); неадушаўлёныя назоўнікі <адз., мн. (акрамя Н., В.) ~ мн. Н., В.> (*дыялог* ~ *дыялогі, лічэбнік* ~ *лічэбнікі, агрэх* ~ *агрэхі*).

Кансанантныя чаргаванні ў парадэгмах назоўнікаў дазваляюць устанавіць некаторую ўзаемазалежнасць фаналогіі і марфалогіі, якія дэманструюць спецыфічнасць марфаналогіі. Рэгулярныя чаргаванні ў парадэгме назоўнікаў зводзяцца да непераходнага памякчэння пярэднеязычных, пераходнага памякчэння заднеязычных (палаталізацыі) і ацвярдзення (дыспалаталізацыі). Самая вялікая група назоўнікаў беларускай мовы пры скланенні характарызуецца непераходным памякчэннем: <б ~ б'>, <л ~ л'>, <н ~ н'> і г. д. Непераходнае памякчэнне заднеязычных <г ~ г'>,

<к ~ к'>, <х ~ х'> характэрна для апазіцыі адзіночны лік ~ множны лік. Пераходнае памякчэнне заднеязычных (палаталізацыйнае) характэрна для назоўнікаў першага скланення мужчынскага роду і другога скланення жаночага роду <г ~ з'>, <к ~ ц>, <х ~ с'>.

У некаторых выпадках адзіным паказчыкам адрознення слоў і іх форм служыць наяўнасць падоўжаных зычных: *цішышу* (творны склон) — *цішу* (вінавальны склон), *ззяць* — *зяць*, *падаванне* — *падаванне*, *разводдзе* — (аб) *разводзе*, *палоннік* — *палонік*, *вараннё* — *варанё*.

Пры словазмяненні назоўнікаў жаночага роду, якія ў назоўным склоне маюць нулявы канчатак, марфаналагічна маркіраванымі падаўжэннем зычных аказваюцца словаформы творнага склону адзіночнага ліку. Марфемная структура гэтых словаформ патрабуе спецыяльнага разгляду. Традыцыйна флексіяй творнага склону адзіночнага ліку лічыцца флексія /-у/ (арфаграфічна -у, -ю), а структура словаформ назоўнікаў *дэталлю*, *прыстанню*, *вільгаццю*, *гуссю*, *шчолаччу*, *мышшу*, *залежжу* мае выгляд /дэтал'/л'-у/, ... /залеж/ж-у/, аналагічна граматычна адназначным словаформам *глыб'ю* /глыб'/j-у/, *шыр'ю* /шыр'/j-у/, *верф'ю* /верф'/j-у/. У гэтых назоўніках /-j-/ ці яго заменнік разглядаецца не як элемент флексіі, а як ускладняльнік асновы, а флексія творнага склону адзіночнага ліку назоўнікаў жаночага роду такім чынам аказваецца, што складаецца як і ва ўсёй парадыгме з аднаго элемента. Гістарычна спалучэнні «мяккая зычная + -j-» (C'j) і іх адпаведнікі ўзніклі на мяжы марфем, але пры разглядзе іх у сінхронным плане можна канстатаваць перараскладанне асноў, у выніку чаго ўскладняльнікам асновы стаў ці [j], ці зычны, які ідэнтычны папярэдняму. Гэта дазваляе ў сінхронным плане аднастайна растлумачыць усе шматлікія і разнастайныя факты са спалучэннем C'C' ← C'j на стыку марфем.

Значыць, калі зыходны варыянт асновы заканчваецца на мяккую зычную, у творным склоне другі элемент падаўжэння разглядаецца як ускладненне зыходнага варыянта асновы.

Калі зыходны варыянт асновы завяршаецца не на адну зычную, а на спалучэнне зычных фанем, тады ў словаформе творнага склону адзіночнага ліку варыянт асновы застаецца па сваім фанемным складзе тоесным ЗВА: *аповесць* — *аповесцю*, *чвэрць* — *чвэрцю*, *жоўць* — *жоўцю*.

Пры словазмяненні назоўнікаў на марфемным шве каранёвай і флексійнай марфемы падаўжаюцца наступныя зычныя фанемы:

<ж ~ ж'> *бездараж* ~ *бездаражжу*, *залеж* ~ *залежжу*, *вупраж* ~ *вупражжу*;

<ч ~ ч:> поўнач ~ поўначчу, печ ~ печчу, рэч ~ рэччу, шчолач ~ шчолаччу;

<ш ~ ш:> мыш ~ мышшу, ціш ~ цішшу, глуш ~ глушшу, неруш ~ нерушшу;

<дз' ~ дз':> гладзь ~ гладдзю, моладзь ~ моладдзю, медзь ~ меддзю;

<з' ~ з':> завязь ~ завяззю, дробязь ~ дробяззю, вязь ~ вяззю;

<л' ~ л':> арцель ~ арцеллю, мараль ~ мараллю, соль ~ соллю;

<н' ~ н':> рунь ~ рунню, прыстань ~ прыстанню, рань ~ ранню;

<с' ~ с':> гусь ~ гуссю, прымесь ~ прымессю, сумесь ~ сумессю;

<ц' ~ ц':> сенажаць ~ сенажаццю, мякаць ~ мякаццю, гаць ~ гаццю.

Такім чынам, пры словазмяненні назоўнікаў на марфемнай мяжы падаўжаюцца пярэдняязычныя шыпячыя /ж/, /ч/, /ш/, пярэдняязычныя свісцячыя /с'/, /з'/, /ц'/, /дз'/ і пярэдняязычныя апікальныя /н'/ /л'/.

Чаргаванні галосных фанем з нулём унутры асновы

Чаргаванне галоснага з нулём <V ~ Ø> шырока выкарыстоўваецца ў сістэме словазмянення беларускай мовы. Чаргаванні гэтага віду з'яўляюцца характэрнай асаблівасцю іменнага словазмянення. Галосныя /а/, /о/, /е/, якія ўстаўляюцца ў адных і знікаюць у другіх формах таго ж слова, называюцца беглымі галоснымі. Адсутнасць беглых галосных у гэтых выпадках кваліфікуецца як наяўнасць «нуля галоснай»: у адных формах слова адзначаецца наяўнасць галосных /а/, /о/, /е/, у другіх — наяўнасць «нуля галоснай». Гэты від чаргавання абумоўлены фанетыка-марфалагічнай пазіцыяй, паколькі выбар поўнай ці нульвай ступені залежыць і ад фармальнай будовы флексіі, і ад лексічнай і характарызуе парадыгмы толькі пэўнага кола слоў. У аснове слова можа быць толькі адзін элемент, які ўключае ў сябе чаргаванне галоснага з нулём <V ~ Ø>. Пры словазмяненні чаргаванне галоснага з нулём можа знаходзіцца ў каранёвай або ў суфіксальнай марфеме. Размеркаванне элементаў чаргавання паміж каранёвай марфемай і асновай, якія ўключаюць чаргаванне <V ~ Ø>, адбываецца наступным чынам: па-першае, каранёвая марфема можа змяшчаць у сабе чаргаванне <V ~ Ø> толькі ў тым выпадку, калі яна супадае з асновай словаформы: *дзень ~ дня, пень ~ пня*; па-другое, пасля далучэння якой-небудзь суфіксальнай марфемы чаргаванне <V ~ Ø> пераходзіць на яе, прычым беглы галосны знаходзіцца заўсёды ў канцавой суфіксальнай марфеме незалежна ад колькасці суфіксальных марфем у складзе асновы: *дзень ~ дОня, дзянёк ~ дзяньОка, дзянёчак ~ дзян-ёчОка*,

дзянёчачак ~ дзянёчачОка. Выяўляюцца пэўныя заканамернасці ўзнікнення гэтага чаргавання. Ступень, рэалізаваная галосным, з'яўляецца ў субстантыўнай аснове пры афармленні словаформы нулявой флексіяй; а ступень чаргавання, рэалізаваная нулём, фіксуецца ў аснове пры наяўнасці вакалічных флексій: *лён ~ льна, верабей ~ вераб'я, вакно ~ вакон, чарэшня ~ чарэшань*.

Разам з гэтым у сучаснай беларускай літаратурнай мове маецца вялікая колькасць такіх субстантыўных асноў, у якіх данай залежнасці ў выбары нулявой ці поўнай ступені чаргавання ад фанетыка-марфалагічнай пазіцыі (а дакладней — складовай ці нескладовай будовы пэўнай флексіі) не адзначаецца і чаргаванне галоснага з нулём гука адсутнічае. Параўн.: *лоб ~ ілба*, але *зоб — зоба, пясок ~ пяску*, але *чаўнок — чаўнака*.

У беларускай мове адзначаецца розны характар марфалагічнай абумоўленасці таго ці іншага тыпу чаргавання. Адны чаргаванні дзейнічаюць у межах пэўнай марфалагічнай катэгорыі паслядоўна, без усялякіх выключэнняў і лексічна неабмежавана. Як рэгулярнае, прадказальнае з'яўленне ступені чаргавання, рэалізаванае мяккай зычнай фанемай, перад флексіяй меснага склону адзіночнага ліку /-е/: (аб) *слане, поглядзе, лесе, вярбе, бярозе, рыфме, царкве* назоўнікаў першага і другога скланення, ЗВА якіх заканчваецца на парную цвёрдую зычную фанему, змякчэнне асновы на заднеязычныя /к/ і /г/ перад флексіяй назоўнага склону множнага ліку /-і/: *бацька — бацькі, калега — калегі, музыка — музыкі*. На другія ж чаргаванні мова накладвае «забароны» рознага характару (марфалагічныя, лексічныя, стылістычныя), у выніку чаго яны аказваюцца прыкметай парадыгм толькі пэўнай групы слоў, а іх адметнай рысай становіцца абмежаванасць дзеяння, нерэгулярнасць і слабая лексічная «прадстаўленасць», як у чаргаваннях галоснай фанемы з нулём унутры субстантыўнай асновы (*дзень ~ дня, пень ~ пня*, але *дзель — дзеллю, пеня — пені*).

Да ліку нерэгулярных чаргаванняў, якія характарызуюць, як правіла, парадыгмы невялікіх груп слоў, адносяцца чаргаванні, звязаныя з рознымі з'явамі нарашчэння і ўсячэння субстантыўных асноў (*ня/р0/о ~ не/рj/е, кроў ~ кро/уj/у, цяля ~ цяляты*). Сярод марфаналагічных чаргаванняў, якія характарызуюцца нерэгулярнасцю, найбольш складана ўстанавіць кола асноў з чаргаваннямі галоснай фанемы з нулём.

У назоўніках тыпу *качалка, мазанка, санкі, сведка, вакно, рамка, поцілка, вопратка* канцавыя сегменты ў зыходзе асновы могуць быць рэалізаваны спалучэннем зычных фанем (бк, дк, жк, зк, йк, лк, л'к, мк, нк, н'к, пк, рк, ск, тк, ўк, цк, чк, шк, др, жн, кн, рн', хн', шн'): *наскрэбкі ~ наскрэбак, угодкі ~ угодак, абножкі ~*

абножак, завязка ~ завязак, байка ~ баек, русалка ~ русалак, бутэлька ~ бутэлек, выдумка ~ выдумак, разынка ~ разынак, банькі ~ банек, тапкі ~ тапак, пацеркі ~ пацерак, дакоскі ~ дакосак, пульсэтка ~ пульсэтак, загартоўка ~ загартовак, клёцка ~ клёцак, вечка ~ вечак, дзеравяшка ~ дзеравяшак, вядро ~ вёдзер, таможня ~ таможань, вакно ~ вакон, кавярня ~ кавярань, кухня ~ кухань, блешня ~ блешань.

Паслядоўнай залежнасці паміж характарам зыходу асновы і з'яўленнем вакалічнай ступені чаргавання ў словаформах з нулявой флексіяй не існуе, паколькі самі па сабе артыкуляцыйна-акустычныя ўласцівасці зычных, якія рэалізуюць канцавы сегмент у ЗВА, не заўсёды могуць з безумоўнасцю сведчыць аб тым, што спалучэнне гэтых дзвюх зычных з'яўляецца нязменным ва ўсіх словаформах пэўнага слова (параўн.: *ве/чк/а, ве/чк/у ...* (аб) *ве/чк/у* і *завіту/шк/а, завіту/шк'/і ...* (аб) *завіту/шц/ы*). Адзначаныя спалучэнні зычных ЗВА ў словаформах з вакалічнымі флексіямі разбіваюцца марфаналагічным нулём, які рэалізуецца галоснай фанемай у словаформах з нулявой флексіяй (*бара/зѠн/а — бара/з'он/Ѡ — баро/зѠн/аў, гнязде/чѠк/а — гнязде/чак/Ѡ — гнязде/чѠк/аў*).

Адзначаецца паслядоўнае разбіванне канцавых спалучэнняў зычных асновы перад нулявой флексіяй роднага склону множнага ліку ў тых назоўніках, у якіх апошні зычны рэалізаваны фанемай /к/. Збег зычных асновы зк, мк, рк, ск, жк, шк, дк, тк, ўк, лк, л'к, чк, цк забараняецца марфаналагічнай пазіцыяй перад нулявой флексіяй і сігналізуе аб абавязковым з'яўленні ў гэтай марфаналагічнай пазіцыі вакалічнай ступені чаргавання <Ѡ ~ V>: *казка ~ казак, выжымкі ~ выжымак, вяжоркі ~ вяжорак, каска ~ касак, лыжка ~ лыжак, птушка ~ птушак, суседка ~ суседак, суткі ~ сутак, галоўка ~ галовак, булка ~ булак, бутэлька ~ бутэлек, дачка ~ дачок, цацка ~ цацак, але ападкі — ападкаў, войска — войскаў*. Асновы назоўнікаў, якія характарызуюцца чаргаваннем «нуль галоснай ~ галосная» ў канцавым сегменце, могуць быць рэалізаваны спалучэннем зычных фанем двух відаў: апошні кампанент сегмента — цвёрдая зычная фанема (*вясло ~ вёсел, цэзка ~ цэзак, думка ~ думак, зорка ~ зорак, коска ~ косак, кніжка ~ кніжак, пешка ~ пешак, суседка ~ суседак, цётка ~ цётак, вясна ~ вёсен, гумно ~ гумен, крэсла ~ крэсел, сабачка ~ сабачакі*); мяккая зычная фанема (*вішня ~ вішань, граблі ~ грабель, кухня ~ кухань, зёлкі ~ зёлак, таможня ~ таможань, зямля ~ зямель, суткі ~ сутак, каноплі ~ канпель, раскопкі ~ раскопак, санкі ~ санак*).

Выкарыстанне канцавых сегментаў назоўнікаў з поўнай і нулявой формай размеркавання субморфаў вызначаецца наступнымі правіламі: варыянт з поўнай формай заўсёды выбіраецца для на-

зоўнікаў мужчынскага роду ў назоўным склоне адзіночнага ліку і для назоўнікаў жаночага і ніякага роду ў родным склоне множнага ліку: *абабак, абавязак, нашчадак, адрэзак, жаваранак; каробак, суседак, аўчарак, апенек, калыханак, лютэрак, вечак*; варыянт з нулявой формай выбіраецца для назоўнікаў мужчынскага роду ў родным склоне адзіночнага ліку і для назоўнікаў жаночага і ніякага роду ў назоўным склоне адзіночнага ліку: *абавязку, адрэзка, абабка, нашчадка, жаваранка; каробка, суседка, аўчарка, апенька, калыханка, лютэрка, вечка*.

Наяўнасць «беглых галосных» у словазмяняльнай парадыгме назоўніка тлумачыцца ў адных выпадках гістарычнай заканамернасцю, а ў другіх — аналогіяй. Назоўнікі, якія маркіраваны чаргаваннем <V ~ Ø> у зыходзе субстантыўнай асновы на стыку з флексіяй, раздзяляюцца на дзве групы. Першая — гэта назоўнікі, у якіх адзначаецца паслядоўнае выпадзенне галоснага: *масток ~ мастка, касцёр ~ кастра, вянец ~ вянца*; другая — назоўнікі, структура канцавога сегмента якіх дапускае як з’яўленне вакалічнага альтэрнанта перад вакалічнай флексіяй, так і яго выпадзенне: *тварэц ~ тварца, але храбрэц — храбраца; дзяцел ~ дзятла, але касцёл — касцёла; галавень ~ галаўня, але чэрвень — чэрвеня; пляцень ~ плятня, але цень — ценю*.

Выводзіцца некалькі заканамернасцей марфаналагічных мадыфікацый. У тых выпадках, калі ў ЗВА назоўнікаў адным з зычных канцавога сегмента з’яўляецца шыпячая фанема /ж/, /ч/, /ш/, заднеязычная /к/, няпарная мяккая фанема /й/, тады пры словазмяненні адбываецца даволі паслядоўнае выпадзенне галосных /а/, /е/ перад вакалічнымі флексіямі: *кубак ~ кубка, верабей ~ вераб’я, муравей ~ мураўя, салавей ~ салаўя, сваточак ~ сваточка, пастушок ~ пастушка, сшытак ~ сшытка, лішак ~ лішку, кашаль ~ кашлю, стрыжань ~ стрыжня, статак ~ статку, заяц ~ зайца, сыночак ~ сыночка, сподачак ~ сподачка*.

Амаль безвыключна выпадзеннем галосных перад вакалічнымі флексіямі маркіраваны назоўнікі, у якіх канцавой фанеме /ц/ папярэднічае галосная: *перац ~ перцу, шавец ~ шаўца, рубец ~ рубца, вясковец ~ вяскоўца, локаць ~ лоця, любімец ~ любіцца, пасланец ~ пасланца, балтыец ~ балтыйца, барэц ~ барца, незнаёмец ~ незнаёмца*. Выключэнне: *месяц, палац, паяц*.

Назоўнікі захоўваюць галосны ва ўсіх словаформах, калі канцавому сегменту ў ЗВА папярэднічае любая зычная фанема, а на канцы слова знаходзяцца фанемы /ц/, /л’/, /н’/: *жнец — жняца, храбрэц — храбраца, жрэц — жраца, мудрэц — мудраца, штэпсель — штэпселя, ганталь — ганталя, кухталь — кухталя, вухналь — вухналя, чэрвень — чэрвеня, ячмень — ячменю*.

У беларускай мове суіснуюць такія паралелі паміж адназначнымі словаформамі назоўнікаў, якія адносяцца да аднаго парадыгматычнага класа і маюць падобную фармальную структуру фінальнай часткі асновы: Н. адз. *кісель*, *бусел*, але Р. адз. *кісялю*, *бусла*; Н. адз. *рубель*, *кабель*, але Р. адз. *рубля*, *кабеля*; Н. адз. *корань*, *шворан*, але Р. адз. *кораня*, *шворна*; Н. адз. *пень*, *ліпень*, але Р. адз. *ння*, *ліпеня*. У групе назоўнікаў, словазмяняльная мадэль якіх утрымлівае ўказанае марфаналагічнае чаргаванне, строгай паслядоўнасці ў выбары формы няма, але можна адзначыць некалькі момантаў, якія кіруюць гэтымі мадыфікацыямі. Назоўнікі з фінальнай часткай на *-ел*, *-ел'*, *-ёл*, *-ан'*, *-ен'*, *-эн'* дапускаюць як выпадзенне галоснага, так і захаванне яго ў фінальнай частцы словаформы.

Калі ў склад канцавога сегмента ўваходзяць фанемы */в'/*, */дз'/*, */ц'/*, а заканчваецца ён фанемамі */н/*, */н'/*, у такіх назоўніках перад вакалічнай флексіяй фіксуецца амаль паслядоўнае выпадзенне галоснага: *жнівень* ~ *жніўня* (але *чэрвень* — *чэрвеня*), *бівень* ~ *біўня*, *певень* ~ *пеўня*, *пляцень* ~ *плятня*, *берасцень* ~ *берастня*, *кіпецень* ~ *кіпетню*, *поўдзень* ~ *поўдня*, *полудзень* ~ *полудня*.

Калі ў склад канцавога сегмента ўваходзяць фанемы */б'/*, */ф'/*, */к'/*, */п'/*, */р/*, */м'/*, */л'/*, */с'/*, */т/*, то ў марфаналагічных адносінах гэта сведчыць, што асновы назоўнікаў могуць рэалізоўваць як структуру з галосным у канцавым сегменце, так і без яго: *ясень* — *ясеня*, але *пясец* ~ *пясца*; *нікель* — *нікелю*, *рубель* ~ *рубля*, але *табель* — *табеля*, *бюлетэнь* — *бюлетэня*; *туфель* ~ *туфля*, але *партфель* — *партфеля*, *промень* — *промені* і *промні*.

Чаргаваннямі тыпу *<V ~ Ø>* і *<Ø ~ V>* маркіравана ў беларускай мове звыш 1200 назоўнікаў, прычым назоўнікаў з чаргаваннем першага тыпу амаль у тры разы больш, чым назоўнікаў з нулявой словаформай у ЗВА. Тып чаргавання *<V ~ Ø>* уключае тры альтэрнацыйныя рады: *<a ~ Ø>* *дазорац* ~ *дазорца*, *дышаль* ~ *дышла*, *буталь* ~ *бутля*, *гандаль* ~ *гандлю*; *<o ~ Ø>* *арол* ~ *арла*, *хахол* ~ *хахла*, *асёл* ~ *асла*, *казёл* ~ *казла*, *кацёл* ~ *катла*, *гурток* ~ *гуртка*; *<e ~ Ø>* *касец* ~ *касца*, *шавец* ~ *шаўца*, *камсамалец* ~ *камсамольца*, *незнаёмец* ~ *незнаёмца*, *вымысел* ~ *вымысла*, *куфель* ~ *куфля*, *тварэц* ~ *тварца*. Тып чаргавання *<Ø ~ V>* таксама ўключае тры альтэрнацыйныя рады: *<Ø ~ a>* *гумка* ~ *гумак*, *клямка* ~ *клямак*, *вокладка* ~ *вокладак*, *прымаўка* ~ *прымавак*, *падсечка* ~ *падсечак*, *ягадка* ~ *ягадак*, *зялёнка* ~ *зялёнак*; *<Ø ~ o>* *вакно* ~ *вакон*; *<Ø ~ e>* *песня* ~ *песень*, *бойня* ~ *боень*, *сяўня* ~ *сявень*.

Чаргаванні тыпу *<V ~ Ø>* і *<Ø ~ V>* абагульнена, пры дапамозе марфаналагічных мадэлей, могуць быць прадстаўлены наступным чынам:

ТЧ <V ~ Ø > A₁ ~ A₂ = Н. адз. ~ Р.—М. адз., Н.—М. мн. (адуш.);

ТЧ <V ~ Ø > A₁ ~ A₂ = Н., В. адз. ~ Р., Д., Т., М. адз., Н.—М. мн. (неадуш.);

ТЧ <Ø ~ V > A₁ ~ A₂ = Н.—М. адз., Н., Д. —М. мн. ~ Р. мн. (неадуш.);

ТЧ <Ø ~V > A₁ ~ A₂ = Н.—М. адз., Н., Д., Т., М. мн. ~ Р., В. мн. (адуш.).

У марфаналагічнай будове асобных назоўнікаў жаночага роду ў сістэме словазмянення назіраецца варыянтнае існаванне словаформ. У родным склоне множнага ліку назоўнікі жаночага роду, асновы якіх заканчваюцца збегам зычных, тыпу *адозваў, бітваў, выдраў, шабляў, лазняў, харчэўняў, аўчарняў, пільняў, чытальняў, гульніяў, пральняў* ужываваюцца з канчаткам -аў (-яў). Назоўнікі, у якіх паміж канцавымі зычнымі асновы можа паяўляцца беглы або ўстаўны галосны выступаюць у родным склоне множнага ліку з нулявым канчаткам; калі ж гэтыя назоўнікі ўжываюцца без беглага галоснага паміж канцавымі зычнымі асновы, то яны выступаюць з канчаткам -аў (-яў), напрыклад: *сасна — сосен — соснаў*.

Зыходзячы з паралельнасці ў арганізацыі субморфаў і рэгулярнага характару іх размеркавання, марфаналагічная заканамернасць падказвае ўжываць назоўнікі жаночага роду, якія належаць да адзначанага тыпу, з нулявым канчаткам у родным склоне множнага ліку: /рØн'/ *аўчарня ~ аўчарань (аўчарняў), бандарня ~ бандарань (бандарняў), ганчарня ~ ганчарань (ганчарняў), губерня ~ губерань (губерняў), дзягцярня ~ дзягцярань (дзягцярняў), кнігарня ~ кнігарань (кнігарняў), майстэрня ~ майстэрань (майстэрняў), малатарня ~ малатарань (малатарняў); /фØл'/ *вафля ~ вафель (вафляў), кафля ~ кафель (кафляў); /с'Øм'/ *пісьмо ~ пісем (пісьмаў); /сØн'/ *вясна ~ вёсен (вёснаў), дзясна ~ дзёсен (дзёснаў), сасна ~ сосен (соснаў); /тØн'/ *лютня ~ люцень (лютняў), палатно ~ палоцен (палотнаў), сотня ~ соцень (сотняў); /хØн'/ *кухня ~ кухань (кухняў); /шØн'/ *вішня ~ вішань (вішняў), канюшня ~ канюшань (канюшняў), пешня ~ пешань (пешняў), сушня ~ сушань (сушняў), чарэшня ~ чарэшань (чарэшняў); /шØч'/ *рэчышча ~ рэчышч (рэчышчаў); /бØл'/ *аглобля ~ аглобель (аглобляў), шабля ~ шабель (шабляў), грэбля ~ грэбель (грэбляў); /дØр'/ *вядро ~ вёдзер (вёдраў), ядро ~ ядзер (ядраў); /жØн'/ *таможня ~ таможань (таможняў); /зØн'/ *баразён ~ баразён (барознаў); /кØн'/ *акно ~ вокан (вокнаў), валакно ~ валокан (валакнаў); /мØл'/ *зямля ~ зямель (земляў); /м'Øй'/ *сям'я ~ сямей (сем'яў); /мØн'/ *гумно ~ гумын (гумнаў); /пØл'/ *капля ~ капель (капляў), кропля ~ кропель (кропляў); /сØл'/ *вясло ~ вёсел (вёслаў), крэсла ~ крэсел******************

(крэслаў), масла ~ масел (маслаў), русла ~ русел (руслаў), чысло ~ чысел (чыслаў).

Сярод назоўнікаў размеркаванні варыянтаў з поўнай і нулявой формай вызначаецца наступным правілам: варыянт з поўнай формай заўсёды выбіраецца ў назоўным склоне адзіночнага ліку для назоўнікаў мужчынскага роду і ў родным склоне множнага ліку для назоўнікаў жаночага і ніякага роду (*абавязак, адрэзак; аўчарак, апенек, лютэрак, вечак*). Варыянт з нулявой формай выбіраецца ў родным склоне адзіночнага ліку для назоўнікаў мужчынскага роду і ў назоўным склоне адзіночнага ліку для назоўнікаў жаночага і ніякага роду (*абавязку, адрэзка; аўчарка, апенька, лютэрка, вечка*).

Да марфаналагічных сродкаў адрознення сэнсу слоў у беларускай мове адносіцца, нараве з чаргаваннямі, націск, які практычна сустракаецца на любым складзе слова. Разнамеснасць націску з'яўляецца дадатковым сродкам адрознівання слоў і словаформ. З марфаналагічнага пункту погляду не істотна, на якім складзе ад канца ці ад пачатку слова знаходзіцца націск, а істотна, на якім морфе ў пэўнай словаформе ён размешчаны. У залежнасці ад характару рэалізацыі націску ў парадэгме — словаформах аднаго слова — у беларускай мове адрозніваюцца два тыпы націску: нерухомы і рухомы. Пераважная большасць назоўнікаў мае нерухомы націск. Нерухомы націск у словаформах парадэгмы можа быць на аснове (*вучань, сшытак, мельнік, кніжнік, выкуп, жаваранак*) і на канчатку (*пападдзя, тахта, журба, каланча, чараміа, туга, халва*). Ёсць назоўнікі, у якіх пры марфемнай нерухомасці націску (захаванне на аснове ва ўсіх словаформах) назіраецца складовая рухомасць націску (застаючыся ў межах той жа марфемы — на аснове), ён перамяшчаецца на адзін са складоў к пачатку ці канцу слова: *колас — калоссе, повад — паводдзе*. Пры словазмяненні для кожнай словаформы можна сфармуляваць правіла аб захаванні ці незахаванні націску на аснове або канчатку. Пры даследаванні ролі націску ў словазмяненні дастаткова ўлічваць падзел слоў на аснову і канчатак. Месца націску ў слове вызначаецца праз паняцце акцэнтнай крывой. Акцэнтнай крывой называецца клас правіл аб захаванні/незахаванні націску на пэўнай марфеме ў канкрэтным тыпе словаформ (тыпе скланення ці спражэння). Захаванне ці змяненне месца націску (акцэнтнай крывой) з'яўляецца дадатковай размежавальнай прыметай, якая прадвызначае выкарыстанне націску ў якасці марфаналагічнай адзінкі. Акцэнтныя парадэгмы назоўнікаў зводзяцца да чатырох асноўных прадуктыўных тыпаў размяшчэння націску, якія абазначаюцца загалоўнымі літарамі лацін-

скага алфавіта: А, В, С, D, да іх належыць пераважная большасць назоўнікаў беларускай мовы. Характарыстыка акцэнтных тыпаў назоўнікаў праводзіцца з улікам неканцавога і канцавога размяшчэння націску.

Акцэнтны тып А уключае назоўнікі, якія маюць нерухомы націск на адным і тым жа складзе асновы ва ўсіх формах адзіночнага і множнага ліку: *знак, знака, знаку, знак, знакам, (аб) знаку, знакі, знакаў, знакам, знакі, знакамі, (аб) знаках.*

Акцэнтны тып В — нерухомы націск на канчатку ва ўсіх формах адзіночнага і множнага ліку: *стол, стала, сталу, стол, сталом, (на) стале, сталы, сталоў, сталам, сталы, сталамі, (на) сталах.*

Акцэнтны тып С — націск на аснове ва ўсіх формах адзіночнага ліку і на канчатку ва ўсіх формах множнага ліку: *колас, коласа, коласу, колас, коласам, (у) коласе, каласы, каласоў, каласам, каласы, каласамі, (у) каласах.*

Акцэнтны тып С₁ — націск на аснове ва ўсіх формах адзіночнага ліку і ў форме назоўнага і вінавальнага склонаў множнага ліку, націск на канчатку ў формах усіх астатніх склонаў множнага ліку: *зуб, зуба, зубу, зуб, зубам, (на) зубе, зубы, зубоў, зубам, зубы, зубамі, (на) зубах.*

Акцэнтны тып D — націск на канчатку ва ўсіх формах адзіночнага ліку і націск на аснове ва ўсіх формах множнага ліку: *труба, трубы, трубе, трубу, трубою, (на) трубе, трубы, труб, трубам, трубы, трубамі, (на) трубах.*

У беларускай мове націск выкарыстоўваецца як асаблівы фаналагічны сродак, на падставе якога выдзяляюцца практычна ўстойлівыя наборы акцэнтных контураў. Націск служыць дадатковым граматычным сродкам, выконваючы такую ж функцыю, што і марфаналагічнае чаргаванне, толькі пры ўмове рознага размеркавання месца націску ў сістэме слоў і словаформ: *во́зіць і ва́зіць, ску́піць і скупі́ць, ма́рыць і ма́рыць, вы́клікаць і выклі́каць, та́мбур (чыг.) і тамбу́р (муз.), гру́бы і грубы́ (масіўны), ру́кі і рукі́, ма́заль і мазальі́, пры́мус і прымус, па́рыць і па́рыць, раі́цца і раі́цца, папа́сціць і папасты́ць. Дзякуючы разнамеснасці і рухомасці націск служыць для адрознення слоў, якія маюць аднолькавы фанемны склад, але абазначаюць розныя паняцці: *ра́са — раса́, па́ра — пара́, пла́чу — плачу́, граматычных форм аднаго і таго ж назоўніка: пі́лы — пілы́, но́гі — нагі́, го́ры — гары́.**

Для зменных слоў асноўнай адзінкай марфаналагічнай класіфікацыі па націску з'яўляецца акцэнтны тып.

Марфаналагічныя з'явы ў парадымматыцы прыметнікаў

Парадыгма словазмянення прыметніка складае ў суме дваццаць чатыры формы: восемнаццаць форм у адзіночным ліку (па шэсць склонавых форм для кожнага роду — мужчынскага, жаночага і ніякага) і шэсць форм у множным ліку. У парадыгме прыметніка выяўляецца сувязь з карэляцыямі па ліку і роду. Словазмяняльную парадыгму маюць толькі поўныя прыметнікі. Адрозненні ў выбары флексій абумоўлены характарам канцавой зычнай асновы. У залежнасці ад напісання флексій адрозніваюць чатыры разнавіднасці ад'ектыўнага скланення. Па характару канцавой зычнай фанемы выдзяляецца чатыры разнавіднасці ад'ектыўных асноў на: парна-цвёрдую зычную (*новы, мілы, прагрэсіўны, травяністы, цвёрды*); парна-мяккую зычную (*ранні, сіні, вячэрні, хатні*); шыпячыя (*прыгожы, дасужы, варожы, будаўнічы, гарачы, прапашчы, мядзведжы, чарапашы*); заднеязычныя (*доўгі, цяжкі, сухі*). Кожная прыметнікавая словаформа раздзяляецца на варыянт асновы і флексію. А кожны прыметнік у сукупнасці ўсіх словаформ яго парадыгмы расчляняецца на прыметнікавую аснову і набор флексій. Флексіі прыметнікаў залежаць ад характару апошняга зычнага асновы, ад націску і граматычнай формы роду. Марфаналагічна маркіраванымі ў беларускай мове з'яўляюцца толькі парадыгмы прыметнікаў мужчынскага роду з асновай на заднеязычныя. У словаформе назоўнага склону адзіночнага ліку прадстаўлены зыходны варыянт асновы, які рэалізуецца мяккімі заднеязычнымі фанемамі: *благі, блізкі, віславухі*.

Пры словазмяненні прыметнікаў утвараецца тры альтэрнацыі: «мяккая заднеязычная ~ цвёрдая заднеязычная»: <г' ~ г> *доўгі ~ доўгага, дарагі ~ дарагога, даўганогі ~ даўганогага*; <к' ~ к> *кароткі ~ кароткага, салодкі ~ салодкага, гарадскі ~ гарадскога*; <х' ~ х> *сухі ~ сухога, глухі ~ глухога, залатаверхі ~ залатаверхага*.

Словазмяняльная парадыгма марфаналагічна маркіраваных прыметнікаў складаецца з двух альтэрнацыйных радоў. Адзін з іх уласцівы прыметнікам, якія стаяць пры адушаўлёных назоўніках і характарызуецца супадзеннем форм роднага і вінавальнага склону: Н. *дарагі* (сябар) ~ Р., В. *дарагога* (сябра). Другі альтэрнацыйны рад утвараюць прыметнікі, якія спалучаюцца з неадушаўлёнымі назоўнікамі і маюць аднолькавую форму Н. і В.: Н. *дарагі* (пярсцёнак) = В. *дарагі* (пярсцёнак).

ТЧ <К' ~ К> АР А₁ ~ А₂ = Н., Т., М. адз., Н.—М. мн. ~ Р., Д., В. адз. (адуш.).

ТЧ <К' ~ К> АР А₁ ~ А₂ = Н., В., Т., М. адз., Н.—М. мн. ~ Р., Д., адз. (неадуш.).

Марфаналагічныя з’явы ў парадыгматыцы лічэбнікаў

Словазмяняльная марфалагічная катэгорыя лічэбнікаў прадстаўлена шасцю радамі склонавых форм, якія па флексіях супадаюць са склонавымі формамі назоўнікаў ці прыметнікаў. У марфалагічных адносінах лічэбнікі, якія абазначаюць абстрактны лік ці колькасць прадметаў не маюць катэгорыі ліку (за выключэннем лічэбнікаў *адзін* — *адны*, *тысяча* — *тысячы*, *мільён* — *мільёны*); у большасці з іх адсутнічае катэгорыя роду (акрамя лічэбніка *адзін* — *адна* — *адно*, *два* — *дзе*).

Пры скланенні марфаналагічна маркіраваным аказваецца лічэбнік *адзін*, які мае нячленную форму ў зыходным варыянце асновы і чаргаванне <і ~ Ø> ва ўскосных склонах: Н. *адзін*, Р. *аднаго*, Д. *аднаму*, В. *аднаго*, Т. *адным*, М. (аб) *адным*. Пры спалучэнні з адушаўлёнымі назоўнікамі ўтвараецца альтэрнацыйны рад АР $A_1 \sim A_2 = Н.$ адз. ~ Р.—М. адз., Н.—М. мн., а з неадушаўлёнымі — $A_1 \sim A_2 = Н., В.$ адз. ~ Р., Д., Т., М. адз., Н.—М. мн. Гэтыя альтэрнацыйныя рады суправаджаюцца адпаведна чаргаваннем зычных <дз’ ~ д>.

Марфаналагічнае чаргаванне адзначаецца ў лічэбніку *два* пры спалучэнні з назоўнікамі жаночага роду: *два* (карандашы) ~ *дзе* (кнігі). Утвараецца альтэрнацыйны рад <д ~ дз’>, які маркіруе склонавыя формы мужчынскага і жаночага роду.

ТЧ <Т ~ Т’> АР $A_1 \sim A_2 = м. \sim ж.$ (Н. *два*, Р. *двух*, Д. *двум* ... ~ Н. *дзе*, Р. *дзвюх*, Д. *дзвюм* ...).

Падаўжэннем фанемы /ц:/ маркіраваны словаформы творнага склону лічэбнікаў *пяць*, *дзевяць* — *дваццаць*, *трыццаць*, але *шэсць* — *шасцю*, у складаных лічэбніках ад *пяцідзсяці* да *васьмідзсяці* пры скланенні змяняюцца абедзве часткі; лічэбнік *тысяча* мае варыянтныя формы з падаўжэннем фанемы /ч:/ і без яго: <ц’ ~ ц’:> *пяць* ~ *пяццю*, *дзевяць* ~ *дзевяццю*, *шаснаццаць* ~ *шаснацццю*, *васемнаццаць* ~ *васемнацццю*, *дваццаць* ~ *двацццю*, *пяцьдзсят* ~ *пяццюдзсяццю*, *восемдзсят* ~ *васьмюдзсяццю*; <ч ~ ч’> *тысяча* ~ *тысяччу*.

Чаргаваннем «цвёрдая пярэдняязычная ~ мяккая пярэдняязычная» супрацьпастаўлены формы меснага склону адзіночнага ліку астатнім склонавым формам у лічэбніках *мільён* і *мільярд*: <н ~ н’> *мільён* ~ (аб) *мільёне*; <д ~ дз’> *мільярд* ~ (аб) *мільярдзе*.

ТЧ <Т ~ Т’> АР $A_1 \sim A_2 = Н.—Т.$ адз., Н.—М. мн. ~ М. адз.

Парадкавы лічэбнік *другі* маркіраваны чаргаваннем <г’ ~ г’> *другі* ~ *другога*.

ТЧ <Т’ ~ Т’> АР $A_1 \sim A_2 = Н., В., Т.$ адз. ~ Р., Д. адз.

Словы *абодва* і *абедзве* адносяцца да зборных лічэбнікаў, ужываюцца адпаведна з назоўнікамі мужчынскага, ніякага і жаночага роду: *абодва* (*берагі*), *абодва* (*акны*), *абедзве* (*сцяны*). Пры скланенні першая частка гэтых лічэбнікаў (*або-*, *абе-*) застаецца нязменнай, другая змяняецца, як лічэбнікі *два*, *дзе*, утвараючы $AP A_1 \sim A_2 = T. м., н. \sim T. ж. <в \sim в'>$ *абодвума* ~ *абедзвюма*.

Лічэбнікі *сто* і *сорак* маюць дзве словазмяняльныя формы: для назоўнага і вінавальнага склону — *сто* і *сорак*, для астатніх склонаў — *ста* і *сарака*.

Лічэбнікі выяўляюць найбольшую разгалінаванасць і найменшую прадказальнасць у арганізацыі словазмяняльных форм.

Пры словазмяненні знамянальных часцін мовы прадстаўляюць цікавасць межы вар'іравання фаналагічнай структуры марфем, характар значымасці той фармальнай (фанематычнай) блізкасці, якая дазваляе аб'ядноўваць аднайменныя морфы ў адну марфему і ступень функцыянальнай нагружанасці альтэрнацыі. Фанемы, якія ўдзельнічаюць у чаргаваннях у складзе марфемы, састаўляюць пэўныя альтэрнацыі. Кожны асобны альтэрнант можа быць рэальнай фанемай, спалучэннем фанем ці нулём фанемы. Альтэрнацыі, фіксуючы пераменныя кампаненты морфаў адной марфемы, служаць канстатацыі таго, што ў адносіны альтэрніравання ўступаюць менавіта канкрэтныя фанемы, утвараючы закрытыя рады. У цэлым можна гаварыць аб наяўнасці пэўных суадносных апазіцый паміж фанемамі ў альтэрнацыях, якія чаргуюцца. Набор тыпаў чаргаванняў і канкрэтных альтэрнацый указвае, што марфаналагічныя чаргаванні, матэрыяльна супрацьпастаўляючы паміж сабой морфы адной марфемы, выконваюць функцыянальную ролю і ўзмацняюць граматычную дыферэнцыяцыю словаформ. Са строга акрэсленага набору фармальных моўных сродкаў фарміруюцца абрысы марфаналагічных адзінак беларускай мовы, якому ўласцівы чатыры тыпы чаргаванняў: кансанантныя, вакалічныя, галоснай фанемы з нулём гука, галоснай з зычнай.

НАЗОЎНІК

Назоўнікі — гэта словы з агульным значэннем прадметнасці. Яны называюць канкрэтныя прадметы (*акно, вілы, кажух, кніга, нож, стол*), асоб (*бацька, дзіця, мастак, мінчанін*), жывыя істоты і арганізмы (*бусел, варона, лось, мядзведзь, сабака, камар, матыль, мурашка*), рэчывы (*вада, клей, крупы, малако, мука, пясок, снег*), розныя падзеі, з’явы прыроды (*вайна, кірмаш, свята, сход, вецер, гром, навальніца*), а таксама ўласцівасці, якасці, дзеянні, стан (*дабрата, дастатак, розум, чырвань, хваляванне, шчасце, барацьба, пераезд, плаванне, хада*). Асноўнымі граматычнымі катэгорыямі назоўніка з’яўляюцца род, лік, склон.

У сказе назоўнік часцей за ўсё выконвае функцыю дзейніка, дапаўнення, радзей — выказніка, недапасаванага азначэння, акалічнасці.

Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў

У залежнасці ад лексічнага значэння і асаблівасцей праяўлення граматычных катэгорый назоўнікі падзяляюцца на: 1) агульныя і ўласныя; 2) адушаўленыя і неадушаўленыя; 3) асабовыя; 4) канкрэтныя і абстрактныя; 5) рэчывыя; 6) зборныя.

Агульныя і ўласныя назоўнікі

Агульныя назоўнікі выконваюць намінатыўную функцыю, яны з’яўляюцца назвамі цэлых класаў аднародных прадметаў, з’яў, жывых істот, абстрактных паняццяў і г. д. (*акно, кніга, стол, вецер, гром, дождж, алень, брат, настаўнік, сястра, чалавек, змаганне, радасць, чырвань*).

У склад уласных назоўнікаў уваходзяць імёны і прозвішчы (*Петрык, Васіліна, Іван Паўлавіч, Марыя Антонаўна, Янка Купала, Міцкевіч*), тапанімічныя і астранамічныя назвы (*Віцебск, Гродна, Баранавічы, Палессе, Магілёўшчына, Беларусь, Літва, Нёман, Нарач, Карпаты, Гобі, Еўропа, Няміга, плошча Перамогі, Марс, Вене-*

ра), клічкі жывёл (*Жучка, Мурка, Красуля, Пярэстая*). Да разраду ўласных назоўнікаў адносяцца таксама назвы, якія індывідуалізуюць канкрэтныя прадметы і з’явы (завод «*Нёман*», аб’яднанне «*Прагрэс*», кнігарня «*Светач*», магазін «*Ласунак*», стадыён «*Дынама*», выдавецтва «*Ураджай*», таварыства «*Спартак*»).

Адушаўлёныя і неадушаўлёныя назоўнікі

У склад адушаўлёных назоўнікаў уваходзяць агульныя назвы людзей, жывёл, насякомых, напрыклад: *чалавек, настаўнік, дачка, беларус, мінчанін, дзіця, лось, карова, рыба, дрозд, ластаўка, муха*, асабовыя назвы (імяны, імяны па бацьку, прозвішчы, мянушкі і г. д.), а таксама міфічныя і дэманалагічныя назвы, якія функцыянуюць як назвы істот: *Зеўс, дракон, лесавік, ведзьма, русалка*.

Неадушаўлёныя назоўнікі — гэта назвы прадметаў, прылад, рэчываў, дрэў і раслін, з’яў прыроды, абстрактных паняццяў і інш.: *фабрыка, машына, нож, стол, бяроза, дуб, лес, мак, васілёк, капуста, град, снег, змаганне, хуткасць, радасць, розум*.

Адрозненне адушаўлёных і неадушаўлёных назоўнікаў усіх трох родаў граматычна выражаецца ў форме вінавальнага склону множнага ліку, якая супадае з формай роднага склону ў назоўнікаў адушаўлёных і з формай назоўнага склону ў назоўнікаў неадушаўлёных, напрыклад: *В. (бачу) сыноў, жанчын, насякомых* (параўн. *Р. (няма) сыноў, жанчын, насякомых*) і *В. (бачу) лясы, кнігі, вокны* (параўн. *Н. лясы, кнігі, вокны*).

У адзіночным ліку адушаўлёнасць—неадушаўлёнасць выражаецца толькі ў назоўнікаў мужчынскага роду з нулявым канчаткам у назоўным склоне: *Р. (няма) сына* і *В. (бачу) сына*, але *Н. (стаіць) стол* і *В. (бачу) стол*. Што датычыцца назоўнікаў мужчынскага роду на *-а (-я)*, а таксама назоўнікаў ніякага роду, то ў адзіночным ліку яны не маюць фармальнага размежавання адушаўлёнасці—неадушаўлёнасці: *Н. сястра, сліва, стараста, насякомае, акно; Р. (няма) сястры, слівы, старасты, насякомага, акна* і *В. (бачу) сястру, сліву, старасту, насякомае, акно*. Як відаць з прыкладаў, у адушаўлёных назоўнікаў жаночага і ніякага роду і ў назоўнікаў мужчынскага роду на *-а (-я)* форма вінавальнага склону не супадае з формай роднага склону.

Падзел назоўнікаў на адушаўлёныя і неадушаўлёныя не супадае з біялагічным падзелам рэалій, якія гэтыя назоўнікі абазначаюць, на жывыя і нежывыя. У моўнай практыцы часам наглядаюцца хістанні і адхіленні ў аднясенні назоўнікаў да адушаўлёных ці неадушаўлёных. Назоўнікі *вірус, мікроб, бактэрыя, інфузорія,*

амёба, якія абазначаюць ніжэйшыя жывыя арганізмы, могуць успрымацца то як адушаўлёныя, то як неадушаўлёныя. У сувязі з гэтым форма вінавальнага склону можа супадаць і з формай роднага, і з формай назоўнага склону: *выявіць новы вірус грыпу, вывучаць бактэрыі і выявіць новага віруса грыпу, вывучаць бактэрыі*. Формы вінавальнага склону гэтых назоўнікаў агульныя з формамі роднага склону сустракаюцца рэдка, і іх можна лічыць адступленнем ад нормы.

Назвы памерлых людзей — *нябожчык, пакойнік, мярцвяк* — успрымаюцца як адушаўлёныя істоты, і таму ў вінавальным склоне марфалагічна афармляюцца як адушаўлёныя назоўнікі (*успомніць нябожчыка*). Назоўнік *труп* у вінавальным склоне звычайна мае форму, якая супадае з формай назоўнага склону (*нясуць труп*).

Назоўнікі *лялька, салдацік, зайчык* і пад., якія абазначаюць дзіцячыя цацкі, звычайна маюць марфалагічныя прыкметы адушаўлёнасці і ў вінавальным склоне маюць форму, якая супадае з родным, напрыклад: *яны былі падобны на лялек; у садок дзеці прынеслі алавяных салдацікаў*. Але: *гуляць у лялькі, у салдацікі*.

Назоўнікі *атрад, натоўп, гурт, табун*, якія абазначаюць супкупнасць адушаўлёных прадметаў, скланяюцца як неадушаўлёныя назоўнікі: *вывесці атрад з бою, пасвіць табун коней, бачыць натоўп людзей*.

Пры дзеясловах, якія абазначаюць пераход у іншае становішча, уключэнне ў пэўную катэгорыю асоб, адушаўлёныя назоўнікі, што абазначаюць людзей, пры ўжыванні з адценнем зборнасці ў канструкцыях з прыназоўнікам у маюць у множным ліку форму вінавальнага склону, якая супадае з назоўным: *уступіць у члены таварыства, пайсці ў лётчыкі, узвесці ў маёры, запрасіць у госці, выйсці ў людзі*.

Назоўнікі, якія называюць прадметы, прылады і г. д., пры абазначэнні адушаўлёных прадметаў скланяюцца ў адпаведнасці са сваім значэннем адушаўлёнасці. Параўн.: *набыць электрычныя лічальнікі і падрыхтаваць лічальнікаў для перапісу насельніцтва; убачыць у небе знішчальнікі і вывучаць знішчальнікаў грызуноў*.

Назоўнікі *Марс, Сатурн, Юпітэр*, калі ўжываюцца як імёны антычных багоў, скланяюцца як адушаўлёныя назоўнікі, а калі ўжываюцца як назвы планет, скланяюцца як неадушаўлёныя: *разгневаць Марса, але глядзець на Марс*.

Словы *вобраз, тып, характар* у адносінах да дзеючых асоб мастацкіх твораў скланяюцца як неадушаўлёныя назоўнікі: *у гэтым творы сустрэў знаёмыя вобразы; у п'есе пісьменнік паказаў станючыя тыпы*.

Форма вінавальнага склону супадае з формай роднага ў назвах шахматных фігур і картаў, напрыклад: *зняць слана, выйграць ферзя, класці крastoвага караля і валега, хадзіць пад туза, даць козыра*.

Як адушаўлёныя назоўнікі могуць змяняцца назвы некаторых танцаў: *аркестр грае гапака, танцавалі крыжачка (казачка)*.

Асабовыя назоўнікі

У складзе адушаўлёных назоўнікаў выдзяляюцца асабовыя назоўнікі, якія абазначаюць асоб. У групу гэтых назоўнікаў уваходзяць назвы асоб па: сацыяльнай і нацыянальнай прыналежнасці (*багач, бядняк, батрачка, рабочы, селянін, беларус, літовец, грузінка*), палітычных поглядах (*дэмакрат, ліберал, сацыяліст*), роду грамадскай і працоўнай дзейнасці (*дэпутат, ударнік, настаўніца, спявак, аграном, студэнтка, брыгадзір, філосаф, урач*), полу і ўзросту (*дзяўчына, мужчына, падлетак, дзіця*), адносінах паміж людзьмі (*брат, сястра, жонка, сябар, знаёмы, сусед*), месцы жыхарства (*гараджанін, вясковец, мінчанка*), розных якасцях (*весялун, герой, гуляка, плакса, патрыёт*) і інш.

У асабовых назоўніках дыферэнцыяцыя ў родзе выражаецца лексічным, лексіка-словаўтваральным і сінтаксічным спосабамі. Прыкладам лексічнай дыферэнцыяцыі з'яўляюцца такія назоўнікі, як *бацька — маці, брат — сястра, сын — дачка, дзядзька — цётка, хлопчык — дзяўчынка, муж — жонка*, дзе для называння асоб адпаведна мужчынскага і жаночага полу выкарыстоўваюцца словы з рознымі асновамі.

Больш пашыраны лексіка-словаўтваральны спосаб дыферэнцыяцыі асабовых назоўнікаў паводле роду, калі ў суадносных словаўтваральных парах другія члены — назвы асоб жаночага полу — з'яўляюцца суфіксальнымі ўтварэннямі ад адпаведных назоўнікаў мужчынскага роду са значэннем асобы па яе дзеянні, пасадзе, удзеле ў грамадскім жыцці і інш., напрыклад: *настаўнік — настаўніца, пісьменнік — пісьменніца, вучань — вучаніца, студэнт — студэнтка*. Параўн. таксама: *беларуска, мінчанка, амерыканка, сялянка, апякунка, нарміроўшчыца, наборшчыца, працаўніца, выдатніца, сцэнардэса, краўчыца, рабыня*. Аднак у некаторых выпадках суадносныя словаўтваральныя пары адсутнічаюць, і для абазначэння асоб жаночага полу выкарыстоўваюцца назоўнікі мужчынскага роду. Гэта назоўнікі тыпу *агент, пасол, інжынер, дырэктар, шафёр, дэкан, лаўрэат, прэзідэнт, філолаг, пілот, капітан, лейтэнант, генерал, муляр, майстар, стажор, хімік, заатэхнік, акадэмік, механік, педагог, псіхолаг, фатограф, канструктар*,

геолаг, старшыня, прамоўца, абвінаваўца, творца, суддзя. У беларускай літаратурнай мове назоўнікі гэтага тыпу, калі яны абазначаюць асобу жаночага полу, удакладняюцца пры дапамозе аналітычных паказчыкаў — атрыбутыўных слоў, якімі з'яўляюцца прыметнікавыя, займеннікавыя або дзеяслоўныя формы жаночага роду, напрыклад: *наш аграном — наша аграном, на сходзе выступіў дырэктар фабрыкі — на бацькоўскім сходзе выступіла дырэктар школы*. У выпадках, калі яны абазначаюць асобу жаночага полу і маюць пры сабе прыдатак — прозвішча асобы, спалучаюцца з дзеясловамі прошлага часу ў форме жаночага роду: *На сходзе выступіла дырэктар кандытарскай фабрыкі Яфімава. Гэта была інжынер-эканаміст Марыя Ганчарэнка. Такія пытанні вырашыла старшыня калгаса А. Жук. Вярнулася з адпачынку лейтэнант медыцынскай службы Пятрова*.

Атрыбутыўныя словы (прыметнікі, прыналежныя, азначальныя, указальныя займеннікі) з такімі назоўнікамі дапасуюцца ў родзе, г. зн. маюць форму мужчынскага роду: *Старшы аграном калгаса аглядала псевады. Знаёмства са старшым майстрам цэха Лідай Бохан аказалася вельмі цікавым. Наш дэпутат Алена Іванаўна. Грамадскім абвінаваўцам на сходзе была Л. П. Сяргейчык*. Аднак у гутарковай мове пры назоўніках мужчынскага роду на *-а* (*-я*), якія абазначаюць асоб жаночага полу, атрыбутыўныя словы сустракаюцца часам у форме жаночага роду: *Новая суддзя Сакалова. Наша старшыня — яшчэ маладая жанчына*.

У гутарковай мове ад некаторых асабовых назоўнікаў для абазначэння прафесіі, пасады, звання жанчыны ўтвараюцца дэрываты жаночага роду: *дырэктар — дырэктарка, касір — касірка, лаўрэат — лаўрэатка, паэт — паэтка, начальнік — начальніца, прафесар — прафесарка, адвакат — адвакатка, планавік — планавічка, агент — агентка, брыгадзір — брыгадзірка, рэдактар — рэдактарка, аграном — аграномка*. Частка з іх падаецца ў беларускіх слоўніках з паметай *размоўнае* (*дырэктарка, касірка, лаўрэатка*) або з паметай *прастамоўнае* (*прафесарка*). Частка ж такіх утварэнняў, якія бытуюць у гутарковай мове, слоўнікамі не фіксуецца наогул. У сучаснай моўнай практыцы назіраецца пашырэнне ўжывання падобных назоўнікаў жаночага роду ў якасці нарматыўных.

У літаратурнай мове актывізуецца працэс утварэння жаночых карэлятаў шляхам суфіксацыі назоўнікаў мужчынскага роду: *нарміроўшчык — нарміроўшчыца, шліфавальшчык — шліфавальшчыца, маркіроўшчык — маркіроўшчыца, фрэзероўшчык — фрэзероўшчыца, экскаватаршчык — экскаватаршчыца, радыст — радыстка, масажыст — масажыстка, хакеіст — хакеістка*. І ўсё ж,

нягледзячы на свабоднае ўтварэнне падобных назваў жаночага роду, яны выкарыстоўваюцца не ва ўсіх стылях беларускай мовы. Напрыклад, у афіцыйна-дзелавым стылі перавага аддаецца формам мужчынскага роду: *Адзначыць прэміяй старшага прадаўца Іванову. Даведка выдадзена лабаранту Марозавай. Характарыстыка выкладчыка кафедры беларускай мовы Герасімовіч Алены Мікалаеўны.*

Канкрэтныя і абстрактныя назоўнікі

Усе агульныя назоўнікі падзяляюцца на канкрэтныя і абстрактныя. З лагічнага пункту погляду да канкрэтных адносяцца назоўнікі, якія называюць прадметы, аб'екты і з'явы, што ўспрымаюцца як асобныя рэаліі, субстанцыі і паддаюцца лічэнню. Да іх адносяцца не толькі назвы адзінкавых прадметаў тыпу *аловак, замок, камбайн, кніга, стол, сані, яблык*, але і назвы такіх рэалій, з'яў, рэчываў, як *вада, вуліца, дарога, дом, завод, канал, лес, мора, вецер, дождж, сонца*, назвы часавых адзінак, адзінак меры і вагі тыпу *дзень, суткі, тыдзень, месяц, год, метр, кілаграм, вольт, ват*. Умоўна да канкрэтных назоўнікаў адносяцца назвы людзей, географічных паняццяў, прадпрыемстваў, твораў і г. д.: *Мікола, Аксіння, Брэст, Навагрудчына, Свіслач, «Усход» (калгас), «Дрыгва» (апавесць).*

Абстрактныя назоўнікі абазначаюць не ўласна прадметы, аб'екты, а пэўныя прыкметы, уласцівасці, дзеянні, працэсы, стан. Да разраду гэтых назоўнікаў адносяцца назоўнікі са значэннем уласцівасцей і прыкмет (*дабрата, сціпласць, добрасумленнасць, геройства, устойлівасць, цяжкасць, чырвань, сіль, белізна*), дзеянняў і працэсаў (*бег, касьба, хадзьба, уважванне, пераезд, гарэнне, кіпенне, сон*), пачуццяў, псіхічнага і фізічнага стану (*здароўе, хвароба, боль, голад*), навуковых паняццяў (*клімат, хуткасць, валентнасць, аглушэнне, гравітацыя, сюжэт, функцыя*).

Асноўным граматычным паказчыкам абстрактных назоўнікаў з'яўляецца немагчымасць утварэння ад іх формы множнага ліку, напрыклад: *барацьба, белізна, веліч, гарэнне, дабрата, цярапенне, справядлівасць, сум, чырвань, касьба, рэалізм*. Абстрактныя назоўнікі мужчынскага роду ў родным склоне адзіночнага ліку маюць канчатак *-у (-ю)*. Утварэнне форм множнага ліку магчыма толькі ў тых выпадках, калі абстрактны назоўнік абазначае адзінкавае праяўленне ўласцівасці, якасці, прыкметы, дзеяння або працэсу: *цяжкасць — вялікія цяжкасці, глыбіня — марскія глыбіні, бяда — усе беды, радасць — радасці жыцця, чытанне — Коласаўскія чытанні, назва — назвы, метад — новыя метады, закон — законы* (як дакументы).

Частка абстрактных назоўнікаў з'яўляецца множналікавымі (*абставіны, агледзіны, канікулы*) або мае форму множнага ліку, якая адрозніваецца семантыкай ад аднакаарэнных назоўнікаў адзіночнага ліку (*выбар — выбары дэпутатаў, збор — вайсковыя зборы, зборы ў дарогу*).

Рэчыўныя назоўнікі

Назоўнікі, якія абазначаюць назвы рэчываў аднароднага саставу, называюцца рэчыўнымі. Групу рэчыўных назоўнікаў складаюць назвы: карысных выкапняў, металаў, газаў (*вугаль, соль, сталь, медзь, чыгун, нафта, газ, азот, вадарод*), грунту (*зямля, пясок, гліна, жвір*), лекаў і прэпаратаў (*аспірын, валідол, стрэптацыд, цытрамон*), злакаў, траў, агародных культур, ягад (*ячмень, пшаніца, проса, крапіва, асот, чабор, капуста, морква, бульба, гарох, маліна, агрэст*), харчовых прадуктаў (*хлеб, цеста, сыр, мука, сала, малако, цукар, чай, сок, віно*), тканін (*сукно, бастон, шоўк, штапель, крэпдэшы, палатно*), будаўнічых матэрыялаў (*вапна, граніт, драўніна, шыфер*), прыродных з'яў (*снег, град, іней*) і інш. Усе рэчыўныя назоўнікі мужчынскага роду (выключэнне *хлеб, авёс*) у родным склоне адзіночнага ліку маюць канчатак *-у (-ю)*.

Звычайна рэчыўныя назоўнікі ўжываюцца толькі ў адзіночным ліку і абазначаюць рэаліі, якія не паддаюцца лічэнню як асобна ўзятых прадметы. Але ад некаторых назоўнікаў у моўнай практыцы могуць утварацца формы множнага ліку тыпу *сталь — сталі, сок — сокі, авёс — аўсы*. У такіх выпадках форма множнага ліку атрымлівае дадатковую семантычную нагрузку і абазначае тып, від, сорт рэчыва (*метал — лёгкія металы, віно — дэсертныя віны, соль — калійныя солі, вада — мінеральныя воды, глеба — лёгкія глебы*) або вялікую іх колькасць (*пясок — пяскі пустыні, вада — воды акіяна, жыта — жыты, ячмяні*). Частка рэчыўных назоўнікаў мае толькі форму множнага ліку (*дрожджы, духі, крупы, высеўкі, апілкі*).

Зборныя назоўнікі

Зборныя назоўнікі выражаюць сукупнасць аднародных або падобных прадметаў, якія ўспрымаюцца як непадзельнае цэлае (*лісце, калоссе, галлё, настаўніцтва*). Характэрнай прыметай гэтых назоўнікаў з'яўляецца адсутнасць у іх форм множнага ліку. Да зборных назоўнікаў не адносяцца назвы, у семантыцы якіх выдзяляецца значэнне сукупнасці, зборнасці (асоб, прадметаў), але гэтыя назоўнікі абазначаюць сукупнасць дыскрэтную, якая

падаецца лічэнню, напрыклад: *група* — *дзве групы турыстаў*, *каманда* — *футбольныя каманды*, *ансамбль* — *танцавальныя ансамблі*, *лес* — *змешаныя лясы*, *сад* — *сады цвітуць*. Значэнне зборнасці выражаецца пры дапамозе суфіксаў *-ств-а* (*-цтв-а*), *-j-о* (*-j-е*), *-ыj-а* (*-ij-а*), *-ат-а* (*-от-а*), *-н-я*, *-ур-а*, *-ар-а*, *-ін-а* (*-ын-а*), *-нік*, *-няк*, *-ык-а* (*-ік-а*), *-атык-а*, *-арый* і шляхам падаўжэння зычных: *вучнёўства*, *студэнцтва*, *звяр'ё*, *галлэ*, *пер'е*, *калоссе*, *насенне*, *інжынерыя*, *адміністрацыя*, *бедната*, *дворня*, *агентура*, *прафесура*, *апаратура*, *дзетвара*, *машкара*, *садавіна*, *ярына*, *бярэзнік*, *хмызнік*, *сімволіка*, *праблематыка*, *інструментарый*.

Да зборных адносяцца таксама некаторыя назоўнікі, якія маюць нулявы суфікс і выражаюць зборнасць лексічна: *зброд*, *люд*, *моладзь*.

Катэгорыя роду

У залежнасці ад семантычных і марфалагічных прымет назоўнікі адносяцца да аднаго з трох родаў: мужчынскага, жаночага або ніякага. Выключэнне складаюць множалікавыя назоўнікі (*pluralia tantum*): *сані*, *нажніцы*, *канікулы*, *абдымкі*, *высеўкі*. Катэгорыя роду ўласціва назоўніку як слову ва ўсёй сістэме яго форм, але граматычна найбольш выразна яна праяўляецца ў формах адзіночнага ліку, напрыклад: *новы (мой) дом*, *новая (мая) кніга*, *новае (маё) плацце* — *новыя (мае) дамы*, *кнігі*, *плаціці*.

У большасці назоўнікаў граматычны род не матываваны, не звязаны з семантыкай. Гэта датычыцца галоўным чынам неадзасяўлёных назоўнікаў: *клён*, *дуб*, *граб*, але *ліпа*, *бяроза*, *вольха*; *васілёк*, *мак*, але *ружа*, *вяргіня*; *смутак*, *жаль*, *плач*, *здзек*, але *радасць*, *журба*, *злосць*; *гора*, *ліха*, *пракляцце*; *панядзелак*, *аўторак*, *чацвер*, але *нядзеля*, *серада*, *пятніца*, *субота*.

У сучаснай беларускай мове пераважная большасць назоўнікаў, якія з'яўляюцца найменнямі жывых істот, належыць да мужчынскага або жаночага роду. Ніякі род характэрны толькі для назваў маладых істот.

Па марфалагічных (фармальных) прыметах да назоўнікаў мужчынскага роду адносяцца:

1) назоўнікі з нулявым канчаткам і асновай на цвёрды і зацвярдзелы зычны, а таксама на *г*, *к*, *х* (*завод*, *лес*, *рыбалоў*, *нож*, *дождж*, *шалаш*, *плач*, *вецер*, *палац*, *луг*, *бярэзнік*, *настаўнік*, *мох*), акрамя адзінкавых назоўнікаў жаночага роду на губныя і шыпячыя зычныя, *р* і *ц* (*верф*, *любоў*, *кроў*, *свякроў*, *ціш*, *Сібір*, *шыр*, *моц*);

2) назоўнікі з нулявым канчаткам і асновай на мяккі зычны і *й*, якія ў родным склоне маюць канчатак *-я* або *-ю* (*алень*, *дзень*, *хмель*, *вугаль*, *геній*, *гай*, *ураджай*).

У групе адушаўлёных назоўнікаў, якія з'яўляюцца назвамі істот, назоўнікі мужчынскага і жаночага роду выкарыстоўваюцца незалежна ад полу істоты, напрыклад: *верабей, ластаўка, заяц, вавёрка, жук, муха, акунь, плотка*. Некаторыя з гэтых назоўнікаў могуць утвараць словаўтваральныя і суплетыўныя пары, як і асабовыя назоўнікі: *воўк — ваўчыца, певень — курыца, бык — карова, баран — авечка*.

Паводле значэння да назоўнікаў мужчынскага роду адносіцца частка назоўнікаў з канчаткамі *-а (-я)* у назоўным склоне адзіночнага ліку:

1) назоўнікі, якія абазначаюць асоб мужчынскага полу, а таксама асабовыя мужчынскія ўласныя імёны (*бацька, дзядзька, мужчына, старшыня, тата, хлопчына, ваявода, дзорца, мула, старшыня, тамада, Даніла, Мікола, Міша, Янка*);

2) назоўнікі з эмацыянальна-ацэначнымі суфіксамі *-к-, -як-, -іск- (-ыск-), -ішч- (-ышч-)*, утвораныя ад адпаведных назоўнікаў мужчынскага роду з нулявым канчаткам: *верабейка, салавейка, каняка, дамиска, вятрыска, галасішча, вятрышча, дамішча*;

3) назоўнікі *салана, сірока, тарнада* (назвы вятроў);

4) назоўнікі *сабака, цюцька*;

5) некалькі ўласных назоўнікаў на *-о*: *Дняпро, Пятро, Паўло*;

6) іншамоўныя нескланяльныя назоўнікі, якія абазначаюць асоб мужчынскага полу або сукупнасць асоб, а таксама жывыя істоты незалежна ад полу (*аташэ, буржуа, дэндзі, кюрэ, ранцье, парцье, янкі, грызлі, какаду, кенгуру, поні, фламінга, шымпанзэ*); назоўнікі *івасі і цэцэ* адносяцца да жаночага роду па аналогіі з назоўнікамі жаночага роду *рыба, муха*;

7) нескланяльныя назвы гарадоў (*Батумі, Сухумі, Сочы, Тарту, Дэлі, Чыкага*).

Да назоўнікаў жаночага роду адносяцца:

1) назоўнікі, якія ў назоўным склоне адзіночнага ліку заканчваюцца на *-а (-я)*: *булка, вясна, сасна, зямля, кніга, кропля, настаўніца, сажка, шаша, ткачыха, хмара*;

2) назоўнікі з нулявым канчаткам у назоўным склоне і асновай на мяккі зычны, на цвёрдыя губныя і шыпячыя зычныя, *ц і р* і канчаткам *-і (-ы)* у родным склоне адзіночнага ліку (*гладзь, дэталі, моладзь, намаразь, нацыянальнасць, памяць, соль, якасць, ноч, рэч, шчолач, мыш, Свір, глыб, верф, кроў*), а таксама назоўнік *маці*;

3) запазычаныя нескланяльныя назоўнікі, якія абазначаюць асоб жаночага полу, імёны і прозвішчы жанчын (*ледзі, мадам, міс, місіс, пані, фрау, ханум, Кармэн, Мэры, Элен, Зэггерс, Шагіян*);

- 4) нескланяльныя назвы моў (*бенгалі, пушту, фіджы, хіндзі*);
- 5) нескланяльныя назвы дзяржаў, рэк, гор, пустынь (*Чылі, Нікарагуа, Місісіні, Ай-Петры, Кіліманджара, Гобі*);
- 6) назоўнікі *кальрабі* (гатунак капусты), *беры-беры* (хвароба), *салямі* (каўбаса).

Да ніякага роду адносяцца:

1) назоўнікі, якія маюць канчаткі *-е, -о (-ё), -а* ў назоўным склоне адзіночнага ліку: *зерне, поле, ядро, дуло, галлё, жыццё, воблака, мора, неба, сонца*;

2) назоўнікі на *-я(-ё)*, якія абазначаюць маладых істот: *ваўчаныя (ё), гусяня (ё), парася (ё)*, а таксама *дзіця, хлапчаныя (ё), дзяўчо*;

3) назоўнікі на *-мя*: *бярэмя, вымя, імя, племя, полымя, семя, стрэмя, цемя*;

4) назоўнікі з суфіксамі *-ств-(а), -анн-(е), -енн-(е), -ішч-(а), -ышч-(а)*: *прадпрыемства, сялянства, хадайніцтва, меркаванне, насенне, вогнішча, іржышча*;

5) неадушаўлёныя нязменныя назоўнікі: *алібі, пенальці* (гол), *бюро, інтэрв'ю, кіно, леца, метро, пюрэ, рагу, радыё, фая, фота*;

6) назоўнік *экю* (манета) можа ўжывацца і як назоўнік ніякага роду;

7) нязменныя назвы азёр: *Антарыя, Ківу*;

8) словы, якія пераходзяць у назоўнікі з часцін мовы, што не маюць родавых форм: *вялікае «дзякуй», гучнае «ўра», працяжнае «выганяй», тваё «я», сказаць апошняе «бывай».*

Назоўнікі агульнага роду

У беларускай мове ёсць група назоўнікаў на *-а (-я)* так званыя агульнага роду, якія абазначаюць асобу мужчынскага або жаночага полу па характэрным дзеянні або прыкмеце. Большасць гэтых назоўнікаў мае негатыўную эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку і ўжываецца ў асноўным у сферы гутарковай мовы. Гэта назоўнікі *абжора, абдзірала, аб'ядала, адзіночка, бадзяга, беларучка, боўдзіла, брыда, валацуга, выскачка, гуляка, дурніца, жмінда, забіяка, задавака, задзіра, задзірака, зазнайка, заіка, здыхля, зубрыла, калека, крыўляка, лежабока, ляўша, манюка, мурза, мурзіла, мямля, назола, насупа, начніца, недавучка, недарэка, непаседа, нераўня, нюня, нязгрэба, няздара, няўклюдка, няўмека, падліза, памаўза, папрашайка, пісака, плакса, праныра, прыдзіра, прыблуда, пусталыга, пустамеля, п'яніца, п'янчуга, п'янюга, размазня, разява, расцяпа, румза, салапяка, самавучка, сарвігалава, святоша, сіраціна, сіўка, скнара, скупянда, соня, туляга, тупіца, ханжа, хануга, ціхоня, чужаніца, шалянціца, шэльма.*

Некаторыя назоўнікі маюць нейтральную або дадатную ацэначную характарыстыку, напрыклад: *кніганоша, лістаноша, сведка, служба, цёзка, сірата, малайчына, чысцёха*.

Асаблівасць гэтых назоўнікаў у тым, што пры спалучэнні з прыметнікамі і формамі прошлага часу дзеясловаў род прыметніка або дзеяслоўнай формы залежыць ад таго, асобу мужчынскага ці жаночага полу называюць гэтыя словы. У сучаснай беларускай літаратурнай мове нарматыўным лічыцца дапасаванне па сэнсе, г. зн. калі гутарка ідзе пра мужчыну, прыметнік і дзеяслоў прошлага часу далучаюцца да назоўніка ў мужчынскім родзе. Калі ж гутарка ідзе пра жанчыну, прыметнік і дзеяслоў прошлага часу далучаюцца ў жаночым родзе: *Брат майго сябра быў вялікі задавака. Яна страшэнная плакса, праплакала ўвесь дзень*.

Ад полу асобы ў беларускай мове залежыць і форма творнага склону назоўнікаў агульнага роду з ненаціскным канчаткам. Пры ўказанні на асобу мужчынскага полу назоўнік мае канчатак *-ам (-ям)*, пры ўказанні на асобу жаночага полу — канчатак *-ай (-яй)*: *Запявалам быў Павел Баравік. Запявай у хоры была Ніна*.

Да назоўнікаў агульнага роду можна (трэба) аднесці размоўныя формы *гняўко, нямка і хвалько*, а таксама асабовыя імёны тыпу *Саша, Шура, Слава, Лёня, Валя*, якія з'яўляюцца вытворнымі формамі ад афіцыйных уласных мужчынскіх і жаночых імён *Аляксандр і Аляксандра, Вячаслаў і Вячаслава, Леанід і Леаніда, Валянцін і Валянціна*.

Заўвага: Дыферэнцыяцыя склонавых канчаткаў гэтых назоўнікаў у залежнасці ад таго, асобу якога полу яны называюць, дазваляе разглядаць назоўнікі тыпу *плакса, скнара, задзіра* як пары слоў амонімаў, што адрозніваюцца значэннем граматычнага роду: *плакса м. і плакса ж.; калека м. і калека ж.*

Варыянтныя формы назоўнікаў аднаго роду

У сучаснай беларускай мове ёсць назоўнікі, якія маюць рознае граматычнае афармленне, ад чаго, вядома, залежыць і тып скланення, але яны належаць да аднаго і таго ж роду. Напрыклад, да мужчынскага роду належаць назоўнікі *знавец і знаўца, злачынец і злачынца, тварэц і творца, прадпрымец і прадпрыемца, вынаходзец і вынаходца*. Аднак словаўтваральны тып на *-ц(-а)* у сучаснай беларускай мове непрадуктыўны. Новыя словы з гэтым суфіксам не ўтвараюцца, а тыя, якія існавалі раней, выпяняюцца ўтварэннямі з іншымі суфіксамі. Так, з прыведзеных вышэй пар у літаратурнай мове перавага аддаецца назоўнікам з суфіксам *-ец*. Некаторым назоўнікам на *-ц(-а)* прыходзяць на змену

ўтварэнні з суфіксамі *-чык, -цель, -альнік*. Напрыклад, замест *дарадца* ўжываецца *дарадчык*, *збаўца* — *збавіцель*, *прадпрыемца* — *прадпрымальнік*.

Варыянтныя формы на *-а* і на зычны маюць месца і ў назоўніках жаночага роду: *далонь* і *далоня*, *скронь* і *скроня*, *ціш* і *ціша*, *пасцель* і *пасцеля*, *святроў* і *святрова*. Параўн.: *Святроў была вельмі ж драпежная да працы. Калісь нават дзяцей на полі ці ў градах раджала* (Я. Брыль). *Святрова бубніць у парозе: «Глядзі, каб не споўз далоў»* (Ракаў). *Мясцовасць там роўная, гладкая, як далоня* (Р. Сабаленка). *Глуха ные перабітая асколкамі далонь* (І. Навуменка). *І яшчэ рэзкі шрам паўз брыво і левую скронь* (У. Караткевіч). *Хлопчык абхапіў Максіма за шыю, па-дзіцячаму смешна цмокнуў у скроню* (І. Шамякін).

Варыянтныя родавыя формы з'явіліся ў выніку гістарычных змен у тыпах скланення. Яны, як відаць, прадстаўлены ў мове мастацкай літаратуры як размоўныя.

Варыянтнасць у граматычным родзе назоўнікаў

Значная група слоў можа выступаць як назоўнікі мужчынскага роду з асновай на зычны і як назоўнікі жаночага роду з канчаткам *-а*. Гэта назоўнікі *бальзамін* — *бальзаміна*, *зал* — *зала*, *замш* — *замша*, *клавіш* — *клавіша*, *салат* — *салата*, *сахарын* — *сахарына*, *тапаль* — *таполя*. У прыведзеных вышэй варыянтных парах перавага аддаецца формам або мужчынскага роду (*клавіш*, *сахарын*, *тыгр*), або жаночага роду (*бальзаміна*, *зала*, *замша*, *салата*, *таполя*).

Невялікая колькасць назоўнікаў у сучаснай беларускай мове мае варыянтныя родавыя формы. Суіснаванне ў мове варыянтных пар тлумачыцца рознымі прычынамі (марфалагічнымі або фанетычнымі працэсамі ў мове, рознымі шляхамі запазычання і некаторымі іншымі). Сфера ўжывання такіх пар у беларускай мове розная. Часцей за ўсё адзін з варыянтаў адзначаецца або толькі ў пэўным жанры, або ўжываўся раней, а цяпер успрымаецца як архаізм, але ён засведчаны ў мове мастацкай літаратуры, сустракаецца ў гутарковай мове, і слоўнікі яго фіксуюць як дапушчальны варыянт.

Некаторыя назоўнікі мужчынскага роду з нулявым канчаткам (*боль*, *дыяганаль* (тканіна), *жаль*, *мазоль*, *медаль*, *палын*, *раяль*, *россып*, *сжань*, *стэп*, *табель*, *фальш*, *цень*, *шаль*, *шампунь*, *шынель*), якія маюць статус літаратурнай нормы, у мове мастацкай літаратуры і гутарковай мове могуць ужывацца ў форме жаночага роду з нулявым канчаткам. Напрыклад: *Гэтай болі Сцяпанка*,

мабыць, да смерці сваёй не забудзе (З. Бядуля). Яе рукі перабіралі далей квяцісты сацін, васільковую дыяганаль (М. Арочка). Не трэба перашкаджаць цётцы Алёне выліць усю мацярынскую жаль і горыч на сваіх сынах (А. Кулакоўскі). На тварах — Смяротная цень (П. Броўка). Валодзя не ўлавіў ноткі фальшы ў яго расказе (У. Федасеенка). Рот заткнёны канцом шалі (К. Крапіва). Успамінаў потым Андрэй перацягнутую ў таліі шырокім салдацкім рэменем старэнькую шынель (І. Сіняўскі). Да чаго ж прыгожа казахская і ўзбекская стэн (Я. Колас).

Частка назоўнікаў мужчынскага роду з нулявым канчаткам (*жаваранак, комін, мухамор, пасаг, туфель, каромысел, плёс, статак, цуд, яблык*) у мове мастацкай літаратуры і гутарковай мове ўжываюцца ў форме жаночага або ніякага роду з канчаткам *-а (-я)*, што не адпавядае літаратурнай норме: *жаваранка, коміна, мухамора, пасага, туфля, каромысела, плёса, статка, цуда, яблыка*. Напрыклад: (*Кастусь*) *цыркаў сліну З-за белай коміны на хату* (Я. Колас). *Наступіў ёй на туфлю* (М. Лынькоў). *Мароз наказаў у той бок, дзе крумкала, квакала ў тысячу галасоў зялёнае плёса* (М. Лобан). — *У сярэдзіне чэрвеня такое цуда! — ён узяў памідор* (І. Шамякін). *Падхопіць на каромысла паўнютка я ведры* (А. Ус). *Статка аднойчы авечае Пасвіў за млынам, за гацямі* (С. Дзяргай). *Яшчэ сонца не сушыла росаў, Статка не будзіла паплавы, А ўжо стройна клаліся пракосы З сочнай дзяцельнай травы* (А. Астрэйка).

У паэтычных творах такія парушэнні могуць з’яўляцца ў сувязі з неабходнасцю захавання рыфмы. Напрыклад: *Вось званы звоняць ціха, гожа, Спявае жаваранка божа, А ёй утораць пташак хоры. Міхал не спіць, а боль тупая Яму пад сэрца падступае* (Я. Колас).

Граматычны род складанаскарочаных слоў

Граматычны род складанаскарочаных слоў, або абрэвіятур вызначаецца па структуры скарачэння або па сэнсе, г. зн. па апорным слове словазлучэння, з якога ўтворана абрэвіятура.

Па структуры скарачэння да мужчынскага роду адносяцца:

1) абрэвіятуры, якія складаюцца з пачатковых частак слоў і заканчваюцца на зычны: *калгас* (калектыўная гаспадарка), *біяфак* (біялагічны факультэт), *сацстрах* (сацыяльнае страхаванне), *сельмаг* (сельскі магазін), *камбрыг* (камандзір брыгады), *лінкар* (лінейны карабель), *дзяржбуд* (дзяржаўнае будаўніцтва), *начдыў* (начальнік дывізіі), *рыбгас* (рыбная гаспадарка), *камбат* (камандзір батальёна), *Мінюст* (Міністэрства юстыцыі), *прафкам* (прафсаюзнае камітэт). Як відаць з прыкладаў, род апорнага слова не ўплывае на род абрэвіятуры. Параўн.: *лясгас (м.) — лясная гаспа-*

дарка, дзяржбуд (м.) — дзяржаўнае будаўніцтва, сельмаг (м.) — сельскі магазін;

2) ініцыяльныя абрэвіятуры гукавога тыпу, якія чытаюцца як словы, заканчваюцца на зычны і пішуцца малымі літарамі: *загс* (запіс актаў грамадзянскага стану), *дот* (даўгачасны агнявы пункт).

Род значнай часткі абрэвіатур вызначаецца па сэнсе:

1) абрэвіятуры, якія складаюцца з пачатковай часткі (частак) слова і цэлага слова, маюць той жа род, што і апошнія нескарочанае слова: *ашчадкніжка (ж.)*, *аўтабаза (ж.)*, *аргработа (ж.)*, *арг-адзел (м.)*, *Белдзяржфілармонія (ж.)*, *Дзяржэканамплан (м.)*;

2) абрэвіятуры, якія ўтвораны шляхам спалучэння пачатковай часткі першага слова з пачаткам і канцом другога слова або толькі з яго канцом, маюць той жа род, што і апошнія слова: *эсмінец (м.)* — эскадронны мінаносец, *ваенкамат (м.)* — ваенны камісарыят, *рацыя (ж.)* — радыястанцыя, *мапед (м.)* — матацыкл-веласіпед;

3) абрэвіятуры, што з'яўляюцца спалучэннем пачатковай часткі слова з назоўнікам у форме роднага склону, адносяцца да таго ж роду, што і слова, ад якога ўтворана першая частка абрэвіятуры: *камроты (м.)* — камандзір роты, *кампалка (м.)* — камандзір палка;

4) род ініцыяльных абрэвіатур літарнага тыпу, якія пішуцца вялікімі літарамі, часцей за ўсё вызначаецца па родзе апорнага кампанента словазлучэння: *БДУ (м.)* — Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, *ДТ (м.)* — Дом тэхнікі, *МТЗ (м.)* — Мінскі трактарны завод, *АТК (м.)* — адзел тэхнічнага кантролю, *СБП (м.)* — Саюз беларускіх пісьменнікаў, *ДЭУ (м.)* — дарожна-эксплуатацыйны ўчастак, *ЭВМ (ж.)* — электронная вылічальная машына, *АТС (ж.)* — аўтаматычная тэлефонная станцыя, *РТС (ж.)* — раённая тэлефонная сетка, *СКБ (н.)* — спецыяльнае канструктарскае бюро, *ЦКБ (н.)* — цэнтральнае канструктарскае бюро, *ТБМ (н.)* — Таварыства беларускай мовы, *БНТУ (м.)* — Беларускі нацыянальны тэхнічны ўніверсітэт.

Па апорным кампаненце вызначаецца род некаторых ініцыяльных абрэвіатур гукавога тыпу: *ГЭС (ж.)* — гідрэлектрастанцыя.

Але род некаторых ініцыяльных абрэвіатур, якія ўтвараюць склад і канчаюцца на зычны, можа вызначацца не па сэнсе, г. зн. не суадносіцца з родам апорнага слова злучэння, а па структуры скарачэння. Так, у моўнай практыцы (у гутарковай мове) адзначаюцца выпадкі, калі такія абрэвіятуры, як *БАМ* — Байкала-Амурская магістраль, *ВАК* — вышэйшая атэстацыйная камісія і некаторыя іншыя функцыянуюць як утварэнні мужчынскага роду, хаця апорныя назоўнікі ў іх жаночага роду.

Род складаных назоўнікаў

У беларускай мове ёсць група назоўнікаў, якія ўтварыліся шляхам складання дзвюх (часам больш) граматычна аформленых лексічных адзінак, напрыклад: *школа-інтэрнат*, *фабрыка-кухня*, *плацце-касцюм*, *тэлефон-аўтамат*, *плашч-палатка*, *кілават-гадзіна*, *палатка-лодка-рукзак-гамак*, *сеялка-культыватар-расліна-сілкавальнік*.

У сувязі з тым, што складаны назоўнік выступае як адно цэлае, ён павінен адносіцца да аднаго з трох граматычных родаў. Калі кампаненты такога назоўніка маюць адзін і той жа род (мужчынскі або жаночы), то складаны назоўнік адносіцца да гэтага ж роду. Напрыклад: *хата-чытальня* (ж.), *тэлефон-аўтамат* (м.). Калі ж складаны назоўнік мае разнародавыя кампаненты, тады пры вызначэнні роду ўзнікаюць цяжкасці.

На практыцы можна кіравацца наступнымі крытэрыямі.

1. Для складаных назоўнікаў, якія называюць асобу па прафесіі, званні, сацыяльным паходжанні і па іншых уласцівасцях, род звычайна вызначаецца па вядучым слове, якім з'яўляецца назоўнік, што ўказвае на прыналежнасць асобы да пэўнага полу, напрыклад: *дзяўчына-кандуктар* (ж.), *жанчына-афіцэр* (ж.), *чалавек-тайна* (м.), *гора-крытык* (м.), *цуда-асілак* (м.).

2. У складаных назоўніках, якія называюць неадушаўлёныя прадметы і якія ўтрымліваюць два (або тры, чатыры) кампаненты, вядучым з'яўляецца часцей за ўсё першы кампанент. Ён нясе асноўную сэнсавую нагрузку, а другі выступае як прыдатак, дапаўняе характарыстыку прадмета з боку яго функцыянальнага прызначэння, дапаўняе яго якасную характарыстыку. Род гэтых назоўнікаў, як правіла, вызначаецца па родзе першага кампанента. Напрыклад: *самалёт-цыстэрна* (м.) — самалёт, на якім ёсць цыстэрна; *клуб-чытальня* (м.) — клуб, які адначасова з'яўляецца чытальняй; *новы аўтамабіль-радыёстанцыя* (м.) — аўтамабіль, на якім ёсць радыёстанцыя; *выгодная канапа-ложак* (ж.) — канапа тыпу ложка; *яркая зорка-гігант* (ж.) — зорка гіганцкіх памераў; *новая школа-інтэрнат* (ж.) — школа, якая адначасова з'яўляецца інтэрнатам; *цікавая кніга-даведнік* (ж.) — кніга, якая з'яўляецца даведнікам; *вострая лапата-струг* (ж.) — лапата ў выглядзе струга; *адкрылася выстаўка-продаж* (ж.) — выстаўка, на якой адначасова прадаюць тавары; *чыстае сіта-цадзілка* (н.) — сіта тыпу цадзілка; *малое асляня-сысунок* (н.) — асляня, якое ссе матку.

Аднак сустракаюцца выпадкі, калі семантычны крытэрыі хісткі, і тады цяжка вызначыць вядучы кампанент. Ёсць такія складаныя назоўнікі, у якіх кампаненты лёгка памяняць месцамі.

У такіх выпадках род вызначаецца па першым кампаненце: *цікавая лекцыя-канцэрт* (ж.) і *цікавы канцэрт-лекцыя* (м.), *смачны торт-марожанае* (м.) і *смачнае марожанае-торт* (н.), *конная сеялка-культыватар* (ж.) і *конны культыватар-сеялка* (м.).

3. Для складаных назоўнікаў, якія абазначаюць жывыя істоты, род таксама вызначаецца па першым кампаненце, напрыклад, *падплыла акула-молат* (ж.), *гудзеў камар-даўганожка* (м.), *празэрлівая ліставёртка-іглад* (ж.). Да выключэнняў можна аднесці словы тыпу *меч-рыба*, *месяц-рыба*, *рэмень-рыба*, *вожык-рыба*, дзе вядучым з'яўляецца родавае слова *рыба*, і гэтыя назоўнікі трэба адносіць да жаночага роду (*падплыла вожык-рыба*).

4. Для складаных назоўнікаў, якія абазначаюць неадушаўлёныя прадметы і ў якіх змяняецца толькі адна частка, род вызначаецца па скланяльным кампаненце: *вакуум-помпа*, *вакуум-помпы* (ж.); *вакуум-фільтр*, *вакуум-фільтра* (м.); *альфа-уран*, *альфа-урана* (м.); *штаб-кватэра*, *штаб-кватэры* (ж.); *кілават-гадзіна*, *кілават-гадзіны* (ж.); *вольт-секунда*, *вольт-секунды* (ж.); *парад-але*, *парада-але* (м.).

5. Калі ў складаным назоўніку адзін з кампанентаў з'яўляецца множналікавым назоўнікам і абодва кампаненты скланяюцца, дапасаванне па родзе і ліку адбываецца паводле першага кампанента: *адрэгуляваныя вагі-дазатар*, *конная валакуша-граблі*. У выпадку, калі назоўнік адзіночнага ліку па склонах не змяняецца, такія складаныя назоўнікі выступаюць як множналікавыя: *дакладныя вагон-вагі*, *дакладных вагон-вагаў*.

6. Калі складаны назоўнік мае тры, чатыры і больш скланяльных кампанентаў, род вызначаецца таксама па першым кампаненце: *палатка-лодка-рукзак-гамак* (ж.), *дача-машына-прычэп* (ж.), *аўтамабіль-пад'ёмнік-вышка* (м.).

Граматычныя асаблівасці складаных назоўнікаў з першай часткай паў-

У беларускай мове ёсць назоўнікі з пачатковай часткай *паў-*. Па сваім марфалагічным афармленні яны складаюць дзве групы. У першую групу ўваходзяць словы тыпу *паўмесяц*, *паўабарот*, *паўфінал*, *паўаўтамат*, *паўцень*, *паўзмрок*, *паўсотня*, *паўцемра*, *паўбутэлька*, *паўвалока*, *паўкварта*, *паўдрымота*, *паўсукно*, *паўзабыццё*, утвораныя шляхам злучэння часткі *паў-* і формы назоўнага склону адпаведнага назоўніка. Зрэдку ў такіх словах мяняецца толькі месца націску ў параўнанні з зыходнай формай, напрыклад: *кажушок* — *паўкажушак*.

У гэтую групу ўключаюцца таксама назоўнікі, утвораныя пры дапамозе часткі *паў-* і суфіксаў, якія далучаюцца да асновы адначасова: *паўмісак, паўгодак, паўтонка, паўгоддзе, паўшар'е* і інш. Напрыклад: *Паўцагелкамі закладалі пасля вайны ўжо дзірку ў коміне* (І. Пташнікаў). *Чуні ў Сілівея — проста шык: Склееныя з камеры ваеннай, Нават з дзвюх. Затое і ў паўцэнак Абышліся: бульбы два кашы* (В. Зуёнак). *Неўзабаве ракета была ўжо над паўночным паўшар'ем* (У. Шыцік).

У мове мастацкай літаратуры і ў гутарковай мове гэтыя словы могуць ужывацца ў розных склонавых формах, як і звычайныя назоўнікі адпаведнага роду. Напрыклад: *Ад душы вініую яго з гэтым нялёгкім, нягладкім, але слаўным паўвекам* (А. Кулакоўскі). *Выдалі па кавалку саладкаватага хлеба і па паўлітру кавы* (М. Машара). — *Куды гэта ты? І не брыдка, Васіль, за панскім паўгрошам на карачках поўзаць?* (С. Грахоўскі). *Арандаваць тую паўдзсяціну* (К. Чорны). *Левы конь за гэтую паўхвіліну паспеў ублытацца ў пастронкі* (К. Чорны). *Паўгадзінаю пазней, выйшаўшы ад каменданта, Волька адчула раптам, як хораша было на дварэ* (Б. Стральцоў). *На паўдарозе да іх далучыліся Цёмка, Жаркевіч, Трахім* (У. Карпаў). У прыведзеных прыкладах склонавыя формы ўзыходзяць да слоў *паўвек, паўлітар, паўгрош, паўдзсяціна, паўхвіліна, паўгадзіна, паўдароза*, якія выкарыстоўваюцца ў гутарковай мове побач з такімі паралельнымі ўтварэннямі, як *паўвеку, паўлітра, паўгроша, паўдзсяціны, паўхвіліны, паўгадзіны, паўдарогі*.

Да другой групы адносяцца словы, у якіх частка *паў-* спалучаецца з другім кампанентам у форме роднага склону: *паўмесяца, паўвека, паўгектара, паўгода, паўбутэлькі, паўкварты, паўгадзіны, паўдарогі, паўнеба, паўстагоддзя, паўсутак, паўсілы, паўсправы*. Словы гэтага тыпу перадаюць колькаснае значэнне, напрыклад: *У яе заставалася яшчэ мех мукі і паўмяшка гароху* (А. Якімовіч). *Паўнормы «кубаметраў» вывезла і Уляна* (У. Паўлаў). *Сымон таксама вёз паўфунта цукерак і фунт абаранкаў* (А. Чарнышэвіч).

Спецыфіка слоў гэтай групы заключаецца ў тым, што яны не маюць фармальнага паказчыка множнасці (нельга сказаць *два, тры паўгектары, дзве, тры паўдарогі; многа паўгектараў, паўдарог*) і ў моўнай практыцы часцей за ўсё выступаюць у функцыі назоўнага або вінавальнага склону, г. зн. у сказе могуць быць дзейнікамі або акалічнасцю меры: *Прайшло паўвека, а перад маімі вачамі фарбы гэтага тэатральнага відовішча не злінялі* (М. Хведаровіч). *Не прайшло і паўгадзіны, як людзі былі накормлены* (І. Гурскі). *Аставалася паўкіламетра да Манькоўкі* (Р. Мурашка). *На сталі ляжала паўлімона. Сціхла кананада недзе пад Заслаўем, якая грэмела не доўга, з паўгадзіны* (І. Шамякін). *Наперадзе, праз паўкі-*

ламетра, шлях браўся направа (І. Мележ). Раняшняя зара ахапіла паўнеба (А. Чарнышэвіч). Колькі там у цябе малацьбы, а на паўзімы хопіць з цябе (К. Крапіва). Паўхаты займаў ткацкі варштат (М. Хведаровіч). Паўсутак былі ў дэзерцірстве (М. Машара).

Адметнай асаблівасцю слоў тыпу *паўгода*, *паўгектара*, *паўмінуты*, *паўнеба* з'яўляецца іх спалучальнасць з прыметнікамі, займеннікамі і дзеясловамі. Азначэнні пры такіх словах звычайна ўжываюцца ў назоўным (вінавальным) склоне множнага ліку. Напрыклад: *За якія паўкіламетра ад горада злез і зацугляў каня* (А. Бажко). *Спознішся на якія паўхвіліны* (Я. Радкевіч). *Першыя паўгадзіны ён адпачываў. Мы прайшлі самыя цяжкія паўкіламетра дарогі. Твае паўрубля мяне не выручаць. Гэтыя паўгода вельмі здоўжыліся.*

У мове мастацкай літаратуры азначэнні сустракаюцца і ў форме роднага склону адзіночнага ліку. Напрыклад: *Да станцыі было можа якога паўкіламетра* (Я. Васілёнак). *Можна на дарозе за якога паўрубля падвезці каго* (І. Чыгрынаў). *Я паўвека свайго рабіў на трактары* (Т. Хадкевіч). *Штогод аж з цэлага паўсвету, З глушы і не з глушы, З'язджаліся ў сяло на лета Мае таварышы* (А. Астрэйка). *Цэлага паўгода жыла вёска ў велькім страху* (Я. Лецка). *Мы прайшлі ўжо цэлага паўквартала, калі самы маладзейшы з нас рашуча павярнуў назад* (М. Лынькоў). *Тата зірнуў на гадзіннік — яшчэ, брат, цэлых паўгадзіны, а не трошкі* (Я. Брыль). У гэтым выпадку азначэнне ўказвае на адпаведны род. Пры такіх словах азначэнні ўжываюцца рэдка, яны лексічна абмежаваны і ў асноўным тут сустракаюцца толькі прыметнік *цэлы*, займеннікі *які*, *той*, *гэты*, *кожны*, лічэбнік *адзін*, якія часткова страцілі сваё асноўнае лексічнае значэнне і наблізіліся да часціц.

Катэгорыя ліку

Сутнасць катэгорыі ліку заключаецца ў інфармацыі аб колькасным проціпастаўленні прадметаў і з'яў рэчаіснасці, аб наяўнасці ці адсутнасці такога проціпастаўлення ў сувязі з магчымасцю або немагчымасцю лічэння прадметаў, з'яў. У залежнасці ад лексіка-граматычных разрадаў назоўнікаў і магчымасці або немагчымасці лічэння прадметаў і з'яў рэчаіснасці назоўнікі ў сучаснай беларускай мове дзеляцца на дзве групы: назоўнікі, якія маюць форму адзіночнага і форму множнага ліку, і назоўнікі, якія маюць толькі адзіночны або толькі множны лік.

Формы адзіночнага ліку ўказваюць на тое, што прадмет або з'ява ў дадзенай сітуацыі прадстаўлены як адзінкавы, роўны ад-

наму, напрыклад: *Б'е крыніца, бяжыць рачулка* (К. Кірэнка). *Садок быў, праўда, невялічкі* (Я. Колас).

Формы множнага ліку ўказваюць на раздзельную множнасць прадметаў, з'яў, напрыклад: *Люблю сваіх дубоў калоны і соснаў стромкія ствалы* (С. Грахоўскі).

Катэгорыя ліку выражаецца пры дапамозе канчаткаў, якія ўтвараюць формы адзіночнага і множнага ліку: *стол* — *столы*, *дагавор* — *дагаворы*, *камень* — *камяні*, *кніжка* — *кніжкі*, *вобласць* — *вобласці*, *мадэль* — *мадэлі*.

Сінтакічным шляхам выражаецца проціпастаўленне адзінкавасць—множнасць у нескланяльных назоўніках: *купілі новае паліто і купілі новыя паліто; вісіць паліто і вісяць паліто; наш аташэ і нашы аташэ; паравознае дэпо і паравозныя дэпо*.

Адзіночналікавыя назоўнікі (*singularia tantum*)

У групу назоўнікаў, якія маюць толькі форму адзіночнага ліку ўваходзяць наступныя лексіка-граматычныя разрады:

1) рэчыўныя назоўнікі: *азот, асфальт, віно, волава, вугаль, га-рох, жалеза, жвір, золата, кісель, клей, малако, масла, мёд, ртуць, рыс, сала, салом, снег, сок, соль, чарніла, ялавічына, ячмень*;

2) зборныя назоўнікі: *апаратура, лістота, радня, моладзь, вучнёўства, настаўніцтва, студэнцтва, птаства, галлё, голле, ліс-це, зуб'е, карэнне, бяргенне, каменне, калоссе*;

3) большасць абстрактных назоўнікаў са значэннем дзеяння, працэсу, псіхічнага стану, прыметы і г. д.: *адраджэнне, аўтаматызацыя, беларускасць, бляск, бурленне, ветлівасць, глыбіня, дрымота, ініцыятыва, калектывізм, капіталізм, мараль, навучанне, неабдымнасць, непрыемнасць, поўдзень, поўнач, радасць, смех, суседства, яскравасць*;

4) большасць уласных назваў: *Вольга, Іван, Урбановіч, Мінск, Парыж, Урал, Эльбрус, Нёман, Няміга, Азія, Афрыка, Еўропа, Венера, Юпітэр*.

У моўнай практыцы некаторыя адзіночналікавыя назоўнікі могуць ужывацца ў форме множнага ліку. Аднак гэтыя формы набываюць дадатковае значэнне. Так, рэчыўныя назоўнікі ў форме множнага ліку абазначаюць від, гатунак (*лячэбныя гразі, калійныя солі, высакаякасныя сталі*). Форма множнага ліку некаторых абстрактных назоўнікаў абазначае канкрэтнае праяўленне пэўных якасцей або шматэпэнае дзеянне (*радасці сустрэч, шмат непрыемнасцей, касмічныя хуткасці, аўтамабільныя гонкі*).

Адносіны адзіночнага і множнага ліку некаторых рэчыўных і абстрактных назоўнікаў адлюстроўваюць розніцу ў велічыні,

маса, аб'ёме, прасторы, інтэнсіўнасці праяўлення: *авёс — спеюць аўсы, пясок — пяскі пустыні, снег — бямежныя снягі Поўначы, ячмень — высокагаўтковыя ячмяні*. Прыклады з мастацкай літаратуры: *Я бачу роўныя пакаты Палёў за Нёманам і іх шаты — Аўсоў палоскі, лавы жыта* (Я. Колас). *Над полем, дзе спелі жыта і пшаніцы, І мыліся ў росах аўсы, Прайшла, празваніла свой час навальніца На ўсе галасы* (Я. Колас).

Формы множнага ліку ўласных асабовых імён ужываюцца для абазначэння некалькіх асоб, якія носяць адно і тое ж імя: *у класе дзве Валі; у магазіне працуюць дзве Івановы; браты Казловы; муж і жонка Пятровічы; сям'я Урбановічаў*.

У мове мастацкай літаратуры адзначаецца ўжыванне форм тыпу *бруссі, бявенні, валоссі, зуб'і, каменні, калоссі, карэнні, коллі, крыллі, лісці, паводдзі, праменні*, якія па марфалагічнай структуры суадносяцца са зборнымі назоўнікамі *бруссе, бявенне, валоссе, зуб'е, каменне*, успрымаюцца як формы з абагульнена-зборным значэннем нерасчлянёнай множнасці. Параўн.: *Ідзеш па каменнях, Глядзіш на каменне, З каменя і цэглы Муры і скляпенні* (Я. Купала). [*Вярбіна да ручайка*]: *Цяжка маім ножкам — Цісне іх каменне, А твая вадзіца Зрэзала карэнне* (Я. Колас). *Схілялася налітае ядраным зернем калоссе* (А. Васілевіч). *Падточвае рэчка жылястае карэнне* (Я. Купала). *Нават лёгкі подых ветру нёс востры смалісты водар прасохлага на сонцы бявення* (І. Дуброўскі); і *Ад шопату спелых пшанічных калоссяў, ад шэlestу лісцеў узмежных груш Музычнае водгулле ў песню лілося* (Я. Купала). *Цярылівыя каменні і тыя нылі ад жары і лопаліся* (Я. Колас). *Зіма стаіць у самай сіле. Яе няўмытыя снягі, Як лебядзіных стадаў крыллі, Ляглі на стрэхі, на стагі* (Я. Колас). *Па краях цягнуліся маладыя і старыя алешыны, пусціўшы глыбока карэнні* (Я. Колас). *Месяц серабрыў хвалі, на якіх пагойдваліся бявенні — на рацэ сплаўлялі лес* (М. Даніленка). *Бярэзнік беластволы пад зарой Звініць, умыты чыстаю расой, Пакуль карэнні п'юць зямныя сокi* (А. Бялевіч).

Множналікавыя назоўнікі (pluralia tantum)

Да назоўнікаў, якія маюць толькі форму множнага ліку, адносяцца:

1) назоўнікі, якія абазначаюць прадметы, што складаюцца з дзвюх ці некалькіх аднолькавых частак: *абцугі, акуляры, вагі, варты, вілы, вусны, граблі, грудзі, дзверы, клешчы, каралі, краты, кросны, куранты, лічальнікі, лескі, лейцы, лёгка, нажніцы, нары, насілкі, пласкагубцы, сані, сені, соты, шалі, шашкі, шахматы, яслі;*

2) назоўнікі, якія абазначаюць сукупнасць чаго-небудзь як мноства, зборнасці: *аліменты, аналы, грошы, джунглі, мемуары, рэсурсы, фінансы*;

3) назвы з агульным рэчыўным значэннем: *аб'едкі, апілки, ачысткі, абоі, высеўкі, дровы, дрожжы, духі, крупы, памыі, прысмакі*;

4) абстрактныя назоўнікі, якія абазначаюць дзеянні, пэўныя адрэзкі часу, абрады, звычаі, святы, гульні: *выбары, канікулы, суткі, хрэсьбіны, радзіны, адведкі, уваходзіны, памінкі, імяніны, дажынкi, Каляды, Дзяды, жмуркі, хованкі*;

5) ад'ектыўныя назоўнікі, якія з'яўляюцца батанічнымі і заалагічнымі тэрмінамі, некаторыя сельскагаспадарчыя тэрміны: *вязаваыя, грубацветныя, злакавыя, цытрусавыя, азімыя, яравыя, жвачныя, хрыбетныя*;

6) некаторыя ўласныя геаграфічныя і астранамічныя назвы: *Альпы, Карпаты, Філіпіны, Баранавічы, Смалявічы, Навасёлкі, Кругляны, Шалі*.

Множналікавыя назоўнікі, якія абазначаюць прадметы, што можна лічыць (*абцугі, дзверы, нажніцы, сені, суткі*), а таксама некаторыя назоўнікі з часавым значэннем могуць мець проціпастаўленне адзінкаваасць—множнасць, якое выражаецца сінтаксічна. Значэнне адзінкаваасці перадаецца спалучэннямі множналікавага назоўніка з лічэбнікам *адны* (*адны абцугі, адны нажніцы, адны канікулы, адны суткі*). Значэнне множнасці (звычайна пры ўказанні колькасці да пяці) перадаецца спалучэннямі са зборнымі лічэбнікамі (*двое нажніц, трое саней, чацвёрта сутак*) або з колькаснымі ці няпэўна-колькаснымі лічэбнікамі (пры ўказанні колькасці, пачынаючы з пяці): *пяць абцугоў, дзесяць дзвярэй, дваццаць пяць сутак, некалькі насілак*.

Ад множналікавых назоўнікаў трэба адрозніваць словы, якія ўжываюцца пераважна ў множным, але маюць і форму адзіночнага ліку: *блізняты — блізня (ё), боты — бот, буклі — букля, буцы — буца, валёнкі — валёнак, гетры — гетра, гольфы — гольфа, ініцыялы — ініцыял, лыжы — лыжа, медыкаменты — медыкамент, панажы — понаж, поручні — поручань, туфлі — туфель, чаравікі — чаравік*.

Катэгорыя склону

Катэгорыя склону — гэта словазмяняльная катэгорыя назоўніка, якая паказвае на адносіны назоўніка да іншага слова ў словазлучэнні або сказе. У беларускай мове катэгорыя склону прадстаўлена шасцю радамі флексій у адзіночным ліку і шасцю

ў множным (назоўны, родны, давальны, вінавальны, творны, месны склоны). У сучаснай беларускай мове ёсць яшчэ клічная форма, якая ў асноўным характэрна асабовым назоўнікам. Па марфалагічным афармленні гэтая форма магла б увайсці ў парадыгматычную сістэму, але яна не атрымала статуса склону ў сістэме сінтаксічных сувязей з-за асабага, адметнага месца, якое яна займае ў сказе. Напрыклад: [Незнаёмы]. *Не хвалюся, зямляча!* (У. Халіп).

Скланенне

Размеркаванне назоўнікаў па склонах

Змяненне слова па склонах, а таксама клас слоў, аб'яднаных агульнасцю словазмянення, называецца скланеннем.

У залежнасці ад сістэмы канчаткаў у адзіночным ліку кожнага асобнага назоўніка, а таксама граматычнага роду назоўнікі размяркоўваюцца па трох скланеннях: першае, другое і трэцяе. Назва скланенняў чыста ўмоўная. У навуковых граматыках традыцыйна да першага скланення адносяцца:

назоўнікі мужчынскага роду з нулявым канчаткам у назоўным склоне адзіночнага ліку: *дом, звон, лес, поплаў, стол, стог, кажух, кірунак, ноч, чытач, шалаш, дождж, токар, пляц, агонь, каваль, прамень, гай, край, Іван, Алесь, Лукаш*; назоўнікі тыпу *Пятро, Дняпро*, а таксама назоўнікі мужчынскага роду на *-а* з ацэначнымі суфіксамі *-іск-а* (*-ыск-а*), *-ішч-а* (*-ышч-а*): *агніска, вятрыска, даміска, галасішча, дамішча, халадзішча*;

назоўнікі ніякага роду, якія ў назоўным склоне адзіночнага ліку заканчваюцца на *-о* (*-ё*), *-а*, *-е*: *акно, вядро, галлё, жыццё, мора, рэчышча, сена, насенне, поле, шчасце*, а таксама пяць назоўнікаў на *-мя*: *бярэмя, вымя, полымя, семя, цемя*. У школьных граматыках гэтыя назоўнікі традыцыйна адносяцца да другога скланення.

Да другога скланення адносяцца назоўнікі жаночага роду з канчаткам *-а* (*-я*) у назоўным склоне адзіночнага ліку: *галава, сцяна, ліпа, жанчына, праца, мяжа, агароджа, шаша, гітара, зямля, сесія, станцыя, дыня, стацыя, хваля, нага, рука, страх*. У школьных граматыках гэтыя назоўнікі адносяць да першага скланення.

Да трэцяга скланення адносяцца назоўнікі жаночага роду з нулявым канчаткам у назоўным склоне: *даль, соль, радасць, магчымасць, ноч, печ, туш, верф, кроў, свякроў*.

Некаторымі асаблівасцямі пры скланенні вызначаюцца асабовыя назоўнікі мужчынскага роду на *-а* (*-я*): *бацька, мужчына, прамоўца, старшыня*, назоўнікі агульнага роду (*задавака, плакса*,

ціхоня), назоўнікі з суфіксамі *-анін-* (*-янін-*), *-чанін*: *вцяблянін*, *мінчанін*, а таксама назоўнікі *сусед*, *чорт*, *вока*, *вуха*, *неба*, *калена*, назоўнік *маці*, а таксама назоўнікі тыпу *кабельтаў*, *швартоў*.

Да рознаскланяльных назоўнікаў адносяцца назоўнікі ніякага роду, што называюць маладых істот тыпу *ваўчаня(ё)*, *цяля(ё)*, *свінчо* (разм.), а таксама *дзіця*, *немаўля*, *хлапчаныя*, *хлпча*, *дзяўчо* і тры назоўнікі на *-мя*: *імя*, *племя*, *стрэмя*.

Па ад'ектыўным скланенні змяняюцца субстантываваныя прыметнікі (*ляснічы*, *хворы*, *прыёмная*, *сталовая*, *марожанае*, *насякомае*, *зернавыя*, *пазваночныя*).

Невялікая група запазычаных назоўнікаў не змяняецца па склонах. Да іх адносяцца:

назоўнікі, якія заканчваюцца на галосны (таксама ўласныя геаграфічныя назвы, імёны і прозвішчы): *дэндзі*, *аташэ*, *парцье*, *пані* (паня — скланяецца), *дэпо*, *какаду*, *кенгуру*, *Сочы*, *Чылі*, *Дадэ*;

назоўнікі жаночага роду з асновай на зычны (у тым ліку імёны і прозвішчы): *мадам*, *міс*, *місіс*, *Элен*, *Зэгерс*.

Першае скланенне

Агульная схема склонавых канчаткаў у адзіночным і множным ліку

Склон	Адзіночны лік		Множны лік
	мужчынскі род	ніякі род	мужчынскі і ніякі род
Н.	Ø	-о (-ё), -а, -е	-ы, -і
Р.	-а (-а), -у (-ю)	-а (-я)	-аў (-яў), -оў (-ёў), Ø
Д.	-у (-ю)		-ам (-ям)
В.	як Н. або Р.	як Н.	як Н. або Р.
Т.	-ом (-ём), -ам, -ем		-амі (-ямі)
М.	-е, -у (-ю), -ы, -і		-ах (-ях)

Заўвага. Тут і далей канчаткі ў табліцах і парадыхмах падаюцца ў арфаграфічным напісанні.

Скланенне назоўнікаў мужчынскага роду

У адзіночным ліку склонавыя формы назоўнікаў мужчынскага роду ў пісьмовай форме залежаць ад адушаўлёнасці—неадушаўлёнасці, асабовасці, канкрэтнасці—абстрактнасці, адзінкавасці—зборнасці і ад якасці зычнага асновы назоўнікаў.

У множным ліку канчаткі залежаць у асноўным толькі ад характару асновы.

У фаналагічным запісе канчаткі назоўнікаў, аснова якіх заканчваецца на зацвярдзелы зычны, супадаюць з канчаткамі на мяккі зычны.

Узор скланення назоўнікаў мужчынскага роду

Адзіночны лік

Склон	Аснова на цвёрды зычны				
Н.	брат	сом	стол	лес	сустаў
Р.	брат-а	сом-а	стал-а	лес-у	сустав-а
Д.	брат-у	сом-у	стал-у	лес-у	сустав-у
В.	брат-а	сом-а	стол	лес	сустаў
Т.	брат-ам	сом-ам	стал-ом	лес-ам	сустав-ам
М. (аб)	брац-е	сом-е	стал-е	лес-е	сустав-е

Склон	Аснова на шыпячыя, р, ц				
Н.	чытач	зубр	нож	матор	палец
Р.	чытач-а	зубр-а	наж-а	матор-а	пальц-а
Д.	чытач-у	зубр-у	наж-у	матор-у	пальц-у
В.	чытач-а	зубр-а	нож	матор	палец
Т.	чытач-ом	зубр-ам	наж-ом	матор-ам	пальц-ам
М. (аб)	чытач-у	зубр-ы	наж-ы	матор-ы	пальц-ы

Склон	Аснова на г, к, х				
Н.	геолаг	рыбак	стог	замок	мох
Р.	геолаг-а	рыбак-а	стог-а	замк-а	мох-у
Д.	геолаг-у	рыбак-у	стог-у	замк-у	мох-у
В.	геолаг-а	рыбак-а	стог	замок	мох
Т.	геолаг-ам	рыбак-ом	стог-ам	замк-ом	мох-ам
М. (аб)	геолаг-у	рыбак-у	стоз-е	замк-у	мох-у

Склон	Аснова на мяккі зычны і й				
Н.	вучань	рубель	агонь	мядзведзь	салавей
Р.	вучн-я	рубл-я	агн-ю	мядзведз-я	салаў-я
Д.	вучн-ю	рубл-ю	агн-ю	мядзведз-ю	салаў-ю
В.	вучн-я	рубель	агонь	мядзведз-я	салаў-я
Т.	вучн-ем	рубл-ём	агн-ём	мядзведз-ем	салаў-ём
М. (аб)	вучн-ю	рубл-і	агн-і	мядзведз-і	салаў-і

Множны лік

Склон	Аснова на цвёрды зычны				
Н.	браты	сам-ы	стал-ы	ляс-ы	сустав-ы
Р.	брат-оў	сам-оў	стал-оў	ляс-оў	сустав-аў
Д.	брат-ам	сам-ам	стал-ам	ляс-ам	сустав-ам
В.	брат-оў	сам-оў	стал-ы	лясы	сустав-ы
Т.	брат-амі	сам-амі	стал-амі	ляс-амі	сустав-амі
М. (аб)	братах	сам-ах	стал-ах	ляс-ах	сустав-ах

Склон	Аснова на шыпячых, р, ц				
Н.	чытач-ы	зубр-ы	наж-ы	матор-ы	пальц-ы
Р.	чытач-оў	зубр-оў	наж-оў	матор-аў	пальц-аў
Д.	чытач-ам	зубр-ам	наж-ам	матор-ам	пальц-ам
В.	чытач-оў	зубр-оў	наж-ы	матор-ы	пальц-ы
Т.	чытач-амі	зубр-амі	наж-амі	матор-амі	пальц-амі
М. (аб)	чытач-ах	зубр-ах	наж-ах	матор-ах	пальц-ах

Склон	Аснова на г, к, х				
Н.	геолаг-і	рыбак-і	стаг-і	замк-і	іmx-і
Р.	геолаг-аў	рыбак-оў	стаг-оў	замк-оў	іmx-оў
Д.	геолаг-ам	рыбак-ам	стаг-ам	замк-ам	іmx-ам
В.	геолаг-аў	рыбак-оў	стаг-і	замк-і	іmx-і
Т.	геолаг-амі	рыбак-амі	стаг-амі	замк-амі	іmx-амі
М. (аб)	геолаг-ах	рыбак-ах	стаг-ах	замк-ах	іmx-ах

Склон	Аснова на мяккі зычны і й				
Н.	вучн-і	рубл-і	агн-і	мядзведз-і	салаў-і
Р.	вучн-яў	рубл-ёў	агн-ёў	мядзведз-яў	салаў-ёў
Д.	вучн-ям	рубл-ям	агн-ям	мядзведз-ям	салаў-ям
В.	вучн-яў	рубл-і	агн-і	мядзведз-яў	салаў-ёў
Т.	вучн-ямі	рубл-ямі	агн-ямі	мядзведз-ямі	салаў-ямі
М. (аб)	вучн-ях	рубл-ях	агн-ях	мядзведз-ях	салаў-ях

Каментарыі да парадэгмы

Адзіночны лік

Назоўны склон. Большасць назоўнікаў мужчынскага роду першага скланення мае нулявы канчатак. Назоўнікі з ацэначнымі суфіксамі *-іск-* (*-ыск-*), *-ішч-* (*-ышч-*) маюць канчатак *-а*, напрыклад: *агніска*, *вятрыска*, *даміска*, *дамішча*, *насішча*.

Націскны канчатак *-о* мае назоўнік *Дняпро*, а таксама ўласныя мужчынскія імёны тыпу *Пятро, Паўло*, якія скланяюцца як агульныя назоўнікі.

Родны склон. Назоўнікі першага скланення мужчынскага роду ў родным склоне маюць канчатак *-а (-я)* або *-у (-ю)*. Размежаванне гэтых канчаткаў залежыць у асноўным ад семантыкі назоўніка. На сённяшні дзень можна прывесці пералік лексіка-семантычных прыкмет і выдзеліць асноўныя групы назоўнікаў, за якімі замацоўваецца адзін з названых канчаткаў.

Канчатак *-а (-я)* маюць назоўнікі, якія абазначаюць:

1) агульныя і ўласныя назвы людзей (за выключэннем зборных назваў тыпу *люд — люд, народ — народу*), а таксама назвы жывёл: *вучня, настаўніка, трактарыста, педагога, чытача, токара, Івана, Міхася, Якубовіча, аленя, ваўка, вужа, дразда, жука, зайца, камара, каня, пеўня, салаўя*;

2) канкрэтныя прадметы рэчаіснасці, што паддаюцца лічэнню, або іх часткі: *агурка, айсберга, бурака, вуля, гадзінніка, камбайна, касцюма, каўняра, кургана, маятніка, пня, руля, рычага, стала, стога, тралейбуса, чахла, яблыка*;

3) органы і часткі цела чалавека, жывёлы: *зуба, ілба, капыта, носа, падбародка, пальца, рога, рота, страўніка, хваста, хрыбта, языка, але: твару*;

4) навуковыя і тэхнічныя тэрміны: *абзаца, аксюмарана, алфавіта, апострафа, атама, балета, верша, вадэвіля, вугля, дыялога, інтэграла, катода, катэта, каэфіцыента, квадрата, конуса, косінуса, круга, куба, мерыдыяна, модуля, назоўніка, параметра, перпендыкуляра, ромба, радыуса, санета, сінуса, сказа, склона, суфікса, сюжэта, твора, трохвугольніка, харэя, эліпса, ямба*;

5) меры даўжыні, плошчы, вагі, аб'ёму, акрэсленыя адрэзкі часу, грашовыя і іншыя адзінкі вымярэння: *ампера, акра, ара, аўторка, вечара, вольта, гектара, герца, года, грама, дзiesiąтка, дзюйма, кілаграма, кіламетра, літра, месяца, метра, мільёна, паянцелка, пенса, пуда, пятака, рубля, сакавіка, семестра, снежня, тыдня, франка, цэнтнера, цацвярга, чырвонца. Але: веку, ранку, без году тыдзень, з году ў год*;

6) грамадскія арганізацыі, прадпрыемствы, установы, вайсковыя падраздзяленні: *гарнізона, дывізіёна, завода, інстытута, калгаса, кааператыва, камітэта, камбіната, клуба, палка, прафсаюза, саўгаса, трэста, узвода, штаба*;

7) назвы танцаў, народных, спартыўных і картачных гульніў: *баскетбола, бейсбола, бокса, брыджа, валеябола, вальса, кракавяка, крыжачка, паланеза, пас'янаса, покера, прэферанса, танца, тустэпа, тэніса, факстрота, футбола, хакея, чардаша*;

8) агульныя і ўласныя назвы населеных пунктаў і мясцовасцей, географічныя і астранамічныя назвы, гідронімы: *горада, пасёлка, раёна, райцэнтра, хутара, Лондана, Магілёва, Мінска, Полацка, Рыма, Алжыра, В'етнама; архіпелага, акіяна, вострава, кантынента, мыса, ручая, узгорка, Фіёрда, Алтая, Крыма, Урала, Марса, Месяца, Рака* (сузор'е), *Сатурна, Буга, Нёмана, Паліка* (возера).

Канчатак *-а* маюць таксама назоўнікі з ацэначнымі суфіксамі *-ішч-а* (*-ышч-а*), *-іск-а* (*-ыск-а*): *дамішча, халадзішча, вятрыска, даміска.*

Канчатак *-у* (*-ю*) маюць:

1. Абстрактныя назоўнікі, якія абазначаюць:

а) абстрактна-разумовыя паняцці (у тым ліку назвы грамадска-палітычных, эканамічных, рэлігійных і іншых фармацый і напрамкаў): *валюнтарызму, капіталізму, рамантызму, сацыялізму, дарвінізму, цэнтралізму, атэізму, гуманізму, рэалізму, нацыфізму, прагрэсу; адцягнення якасці, прыметы і пад.: абавязку, аўтарытэту, вопыту, густу, ідэалу, інтэлекту, кампрамісу, кантрасту, клопату, колеру, крызісу, лёсу, матыву, нораву, нюансу, нябыту, патрыятызму, поспеху, прагрэсу, прынцыпу, розуму, характару, блакіту, гераізму, гумару, задору;*

б) дзеянні, працэсы, стан, розныя адчуванні, пачуцці і пад.: *абеду, аб'езд, ад'езд, адначынку, бою, вываду, гоману, даходу, загаду, замесу, зачыну, звароту, кашлю, крыку, лёту, ляманту, маршу, масажу, набору, нагрэву, накіду, намалоту, навароту, падагрэву, пад'ёму, памолу, пачыну, пералёту, перапісу, разліку, старту, штурму, шуму, апетыту, болю, голаду, гневу, гумару, задору, жалю, смутку, страху, сну, сораму, спакою;*

в) розныя формы прасторы, месца, а таксама неакрэсленыя прамежкі часу: *абшару, верху, выгану, гаю, долу, космасу, краю, ландшафту, лесастэпу, логу, лесу, лугу, маршруту, масіву, нізу, прастору, разлогу, свету, стэпу, сусвету, сухадолу, схілу, узлеску, узмежку, інтэрвалу, моманту, тэрміну.*

Некаторыя з пералічаных назоўнікаў могуць ужывацца з суфіксам *-ок*. У такім выпадку ў родным склоне яны ўжываюцца з канчаткам *-а*: *верх — вяршок — вяршка, луг — лужок — лужка, лес — лясок — ляска, гай — гаёк — гайка, сад — садок — садка;*

г) розныя захворванні: *апендыцыту, бронхіту, вогніку, гаймарыту, грыпу, дальтанізму, інфаркту, ішыясу, коклюшу, паралічу, плеўрыту, поліміэліту, радыкуліту, рахіту, рэўматызму, стаўбняку, тыфу, яшчурі;*

д) з'явы прыроды, стыхійныя бедствы, розныя падзеі ў грамадскім жыцці: *агню, ветравую, ветру, ветрыку, віхру, галалёду,*

голаду, грому, дажджу, досвітку, замаразку, зроку, інею, марозу, норду, патоку, навадку, самуму, сіверу, світанку, смерчу, сухавею, туману, урагану, холаду (халадку), кірмашу, фестывалю, фэсту.

2. Матэрыяльна-рэчыўныя назоўнікі, якія абазначаюць уласна рэчывы, хімічныя элементы, матэрыялы, прадукты харчавання, лекі і пад.: *алюмінію, асфальту, бензіну, вадароду, воску, гіпсу, глею, жвіру, здору, кампосту, кіслароду, клею, крухмалу, лаўсану, лёду, маргарыну, металу, мёду (мядку), натрыю, нашатыру, парафіну, параішку, пластэліну, пластыру, попелу, пораху, пылу (пылку), пяску, раствору, радону, рысу, салідолу, сіласу, сірону, соладу, стэарыну, сульфату, сургучу, сурыку, сырцу, тварагу (тваражку), цукру, цынку, цыменту, ячменю, бастону, крэпдэшыну, паркалю, шавіёту, шоўку, шыфону, біфіштэксу, гуляшу, кактэйлю, квасу (кваску), кефіру, раміштэксу, ростбіфу, супу, халадніку, шашлыку, аспірыну, анальгіну, валідолу, кальцэксу, пеніцыліну, пірамідону, папазолу. Але: аўса, бітка, хлеба, таксама торта, варэніка, бліна (разнавіднасць выпечкі). Тое ж: *Мінгаз* — *Мінгаза* (назва арганізацыі), «*Крышталь*» — «*Крыштала*» (назва хакейнай каманды).*

3. Назоўнікі са зборным значэннем: *актыву, аўтатранспарту, багажу, грузу, гурту, інвентару, кансіліуму, лістажу, літражу, люду, натоўну, посуду, рою, рэпертуару, тавару, танажу, тыражу, тэкстылю, утылю, фальклору, флоту, фуражу, хору.*

Да гэтай групы можна аднесці таксама назвы раслін (траў, злакаў, кустовых раслін), у якіх форма адзіночнага ліку абазначае непадзельную множнасць як нешта адзінкавае: *агрэсту, арэшніку, асініку, асоту, барвенку, бэзу, бярэзніку, верасу (вераску), вішняку, гушчару, дубняку, зябру, кукалю, лопуху, малачаю, навою, палыну, плюшчу, ракітніку, рэвеню, сасонніку, сіўцу, сланечніку, чабору (чабарку), ячменю.*

Аднак у залежнасці ад таго, разумеецца прадметнасць, абазначаная тым ці іншым назоўнікам, як канкрэтнае паняцце, як асобная адзінка ці як сукупнасць прадметаў, як выражэнне якасці, уласцівасці, дзеяння, як нейкае адцягненае паняцце ў моўнай практыцы сустракаюцца выпадкі дублетных форм з канчаткамі *-а* і *-у*. Напрыклад, назоўнікі *арыгінал, лабірынт, малюнак, п'эдэстал, твор*, якія могуць ужывацца ў пераносным значэнні, усведамляюцца часам носьбітамі мовы як абстрактныя паняцці, ужываюцца з канчаткам *-у*, які для прыведзеных слоў патрэбна трактаваць як адступленне ад нормы: *прыступкі алімпійскага п'эдэсталу гонару, надрукаваны тэкст блізкі да аўтарскага арыгіналу, знайсці выхад з лабірынту, дакладнасць знешняга малюнку вобразу, падзеі новага твору пісьменніка.*

Назоўнікі *статак, табар, табун, экіпаж* (у значэнні ‘асабовы састаў карабля, самалёта, танка’ і пад.), *аркестр*, якія па сваёй семантыцы набліжаюцца да зборных назоўнікаў, таксама сустракаюцца з канчаткам -у: *Уся ў полі людская сямейка, За сошкай шнуруе араты, Ля статку іграе жалейка* (Я. Купала). *Сяргейка забег наперад статку і лясную бізуном* (В. Хомчанка). *Гэта парася мне жончына сястра са свайго статку прынесла* (А. Асіпенка). *З раницы дымлі ў лесе кастры і керагазы вясёлага, бесклапотнага табару гараджан* (І. Навуменка). — *Патравілі мужыкі сенажаць. Цэлы табун кароў па сенажаці прайшоў, а Ермалай Трыфанавіч, — ён кінуў галавой у бок на аканом, — не забраў табуну, пашкадаваў мужыкоў* (П. Галавач). *Паміж цэлага людскога табуну* (С. Баранавых). *Накрыўка ўваходнага люказоркалёта была адкінута — яшчэ адно сведчанне гібелі экіпажу* (У. Шыцік). *Разбурыўшы сутонную муць, На крыллях сцюдзёнага ветру Коўзаюцца і плывуць Гарачыя гукі аркестру* (А. Александровіч).

У творах мастацкай літаратуры з канчаткам -у сустракаюцца некаторыя назоўнікі, якія абазначаюць канкрэтныя рэаліі, напрыклад, *ганак, парог, мост, нос, рот*: *Ужо з першай ступені ганку вы будзеце прыемна ўраджаны чысцінёй* (з газет). *Як жа гэтага многа ў адзінокім жыцці, Калі гора з парогу не жадае зыці* (А. Бачыла). *Засцялю імі [яловымі лапкамі] усе я дарожкі, Пакладу дываном ля парогу* (С. Гаўрусёў). *Ужо і зіма — убок, Не зледзіш — май ля парогу* (К. Цвірка). — *Няма табе граху, ні посту! Хоць у палонку кідай з мосту* (Я. Колас). *Сашка нават носу не паказаў на вуліцу* (Р. Шкраба). *Дзе сава і суч, там носу не тыч* (пагаворка). *Тоненькія маршчынкі сабраліся на яе лбе і каля роту* (К. Чорны). *З роту плылі сіняватыя дымкі пару* (З. Бядуля). *Пад застрэшкай, каля плоту, Пчол гамоніць рой* (Я. Колас). *Ля плоту стаяў чалавек з шырокай чорнай барадой* (А. Асіпенка). *Не стрымаўся, войкнуў і сеў на лаўку, прытуліўся спіною да дашчатага плоту* (А. Кулакоўскі).

Ва ўсіх прыведзеных прыкладах нарматыўным трэба лічыць канчатак -а. У радзе выпадкаў канчаткі -а і -у ўжываюцца для дыферэнцыяцыі значэнняў назоўнікаў, якія выступаюць найменнямі адзінкавых канкрэтных прадметаў, з аднаго боку, і найменнямі матэрыялаў, рэчываў, дзеянняў, з другога. Напрыклад: *агрэгата* (канструктыўнае спалучэнне ў адно цэлае некалькіх машын, апаратаў для эфектыўнай сумеснай работы) — *агрэгату* (сукупнасць мінералаў, якія складаюць горную пароду; рэчыва, утворанае механічным спалучэннем аднародных або разнародных частак); *адбоя* (маркіровачны малаток) — *адбою* (гукавы сігнал, які апавяшчае аб заканчэнні чаго-н.; перапынак у пра-

цы, дзеянні); *апарата* (прыбор, прыстасаванне) — *апарату* (сукупнасць органаў, якія выконваюць пэўную функцыю ў арганізме; сукупнасць устаноў); *бялка* (частка яйца) — *бялку* (складанае арганічнае рэчыва); *выхада* (дзверы, вароты) — *выхаду* (дзеянне паводле дзеяслова *выйсці* — *выходзіць*); *гардэроба* (шафа для адзення; месца ў грамадскім будынку для захоўвання верхняга адзення) — *гардэробу* (усё адзенне аднаго чалавека); *гука* (лінгвістычны тэрмін) — *гуку* (ваганні паветра, якія мы ўспрымаем слыхам); *дагавора* (дакумент) — *дагавору* (дзеянне паводле дзеяслова *дагаварыцца*); *дазора* (невялікі атрад, які пасылаюць для аховы ці разведкі) — *дазору* (абход для агляду, разведкі); *дома* (будынак) — *дому* (радня, родныя мясціны; таксама ў словазлучэннях, якія па значэнні набліжаюцца да прыслоўяў: *атрымаць з дому пісьмо, адбіцца ад дому, даўно з дому*); *завода* (прамысловае прадпрыемства; спецыяльная гаспадарка па развядзенні пародзістых коней; прыстасаванне ў механізме, якое прыводзіць яго ў дзеянне) — *заводу* (дзеянне паводле дзеяслова *заводзіць* — *завесці*, асобая адборная парода свойскай жывёлы); *загада* (дакумент) — *загаду* (дзеянне паводле дзеяслова *загадаць* — *загадаць*); *закона* (дэкрэт, пастанова) — *закону* (агульнапрынятыя правілы, звычай); *з'езда* (форма грамадскай дзейнасці) — *з'езду* (дзеянне паводле дзеяслова *з'езджацца* — *з'ехацца*, *з'езджаць* — *з'ехаць*); *знака* (метка, канкрэтнае абзначэнне, літара) — *знаку* (след, прыкмета і інш.); *інструмента* (усякая прылада для выканання пэўнай работы) — *інструменту* (сукупнасць прылад для пэўнай работы); *каменя* (абломак цвёрдай горнай пароды; кусок каштоўнага металу, ювелірна апрацаваны) — *каменю* (цвёрдая горная парода ў выглядзе суцэльнай масы); *каранціна* (санітарны пункт) — *каранціну* (часовая ізаляцыя хворых); *курса* (сістэматычны выклад якой-н. навукі) — *курсу* (напрамак руху); *лістапада* (назва месяца) — *лістападу* (ападанне лісця восенню; час ападання лісця); *лома* (прылада) — *лому* (ломаныя або прыдатныя толькі для пераапрацоўкі прадметы, часцей за ўсё металічныя); *народа* (у іменных спалучэннях са значэннем нацыя: *перамога народа, радасць народа, для беларускага народа*) — *народу* (у зборным значэнні: *многа (мала, столькі) народу, народу там сабралася*); *пад'езда* (уваход у будынак) — *пад'езду* (дзеянне паводле дзеяслова *пад'яжджаць, пад'ехаць*); *папіруса* (трапічная расліна; рукапіс на матэрыяле з гэтай расліны) — *папірусу* (матэрыял для пісьма, які вырабляўся з гэтай расліны); *парашка* (лекавае рэчыва пэўнай дазіроўкі ў раздробленым выглядзе) — *парашку* (раздробленае на дробныя частачкі цвёрдае рэчыва); *пейзажа* (малюнак краявіду; адзін з жанраў мастацкага жывапісу) — *пейзажу* (агульны выгляд мяс-

цовасці; краявід); *перавода* (грашовае адпраўленне праз банк, па пошце, тэлеграфі; бланк для такога адпраўлення) — *пераводу* (дзеянне паводле дзеяслова *пераводзіць* — *перавесці*); *пераезда* (месца, дзе можна пераехаць цераз што-н.) — *пераезду* (дзеянне паводле дзеяслова *пераехаць* — *пераезджаць*); *перахода* (месца, па якому можна пераходзіць) — *пераходу* (дзеянне паводле дзеяслова *перайсці* — *пераходзіць*); *пропуска* (дакумент) — *пропуску* (дзеянне паводле дзеяслова *прапускаць* — *прапусціць*; адсутнасць, выключэнне чаго-н.; няяўка на заняткі); *раз'езда* (невялікае кавалерыйскае падраздзяленне, якое пасылаюць на разведку; чыгуначны раз'езд) — *раз'езду* (дзеянне паводле дзеяслова *раз'ехацца*); *рахунка* (дакумент) — *рахунку* (фінансавыя аперацыі); *стана* (стаянка, лагер) — *стану* (фігура чалавека, вайсковыя, ваюючыя бакі; граматычны тэрмін); *суда* (установа) — *суду* (думка, вывад); *талента* (пра асобнага чалавека) — *таленту* (прыродныя здольнасці); *тытана* (характарыстыка чалавека, асобны прадмет) — *тытану* (хімічны элемент); *узвода* (вайсковае падраздзяленне; частка затвора) — *узводу* (дзеянне паводле дзеяслова *ўзводзіць* — *узвесці*); *чына* (пра чалавека) — *чыну* (пасада). Ва ўсіх прыведзеных вышэй парах першыя члены супрацьпастаўлення аб'яднаны па агульнай для іх лексіка-семантычнай прыкмеце, а іменна па абазначэнні канкрэтных прадметаў, якія паддаюцца лічэнню.

У залежнасці ад значэння ў родным склоне ўжываецца канчатак *-а (-я)* або *-у (-ю)* у назоўніках, якія выступаюць як найменні дрэў (*бук, вяз, граб, дуб, каштан, клён, ясьень, явар*). Калі гэтыя назоўнікі абазначаюць асобныя дрэвы, у родным склоне ўжываецца канчатак *-а (-я)*, калі ж яны абазначаюць драўніну, г. зн. маюць значэнне рэчыўнасці, тады ўжываецца канчатак *-у (-ю)*: у *галінах старога вяза, галіны дуба і ў лесе шмат дубу, стол з ясеню, бочка з дубу*.

Некаторыя назвы раслін таксама могуць ужывацца канчаткамі *-а (-я)* або *-у (-ю)*. Залежыць гэта таксама ад таго, абазначае назоўнік адну расліну ці сукупнасць, непадзельную множнасць гэтых раслін. Напрыклад: *сарваць кветку люціка, рамонка і на лузе столькі рамонку*.

Заўвага: У сучаснай моўнай практыцы назіраецца тэндэнцыя да пашырэння канчатак *-у (-ю)* у формах роднага склону адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду і замацаванне іх у якасці нарматыўных.

Давальны склон. Усе назоўнікі мужчынскага роду ў давальным склоне незалежна ад семантыкі маюць канчатак *-у (-ю)*: *сыну, рэдактару, кавалю, каню, зайцу, сталу, часопісу, зубру, нажу, калектыву, гаю*.

Вінавальны склон. У вінавальным склоне назоўнікі мужчынскага роду, якія абазначаюць жывыя істоты, апрача назоўнікаў са зборным значэннем тыпу *люд, народ* маюць канчатак *-а (-я)*: *бачу сына, таварыша, настаўніка, каня, вужа, бусла*.

Назоўнікі, якія абазначаюць ніжэйшыя арганізмы, могуць мець форму, аднолькавую з формай роднага або назоўнага скло-ну: *выявіць вірус, мікроб і выявіць віруса, мікроба*. Перавага аддаецца формам, якія супадаюць з формай назоўнага скло-ну.

Назоўнікі *нябожчык, мярцвяк* у родным склоне ўжываюцца з канчаткам *-а*: *успомніць нябожчыка, знайшлі мерцвяка*.

Канчаткі *-а (-я)* маюць назоўнікі, што абазначаюць картач-ныя і шахматныя фігуры, а таксама некаторыя танцы: *класці крastoвага караля, адкрыць валета, даць козыра, хадзіць пад туза, аддаць слана, танцаваць гапак (казачка, крыжачка)*.

Неадушаўлёныя назоўнікі ў вінавальным склоне маюць фор-му, аманімчную з формай назоўнага скло-ну: *дубок расце — па-садзіць дубок; зялёне лес — убачыць лес*.

У гутарковай мове адзначаюцца варыянтныя формы віна-вальнага скло-ну на *-а (-я)* і з нулявым канчаткам ад некаторых адушаўлёных назоўнікаў з канкрэтнай семантыкай пры дзеясло-вах тыпу *даць, узяць, напросіць, пазычыць: напросіць нож — на-просіць нажа, даць аловак — даць алоўка*.

Супадае форма вінавальнага скло-ну з родным і ў некаторых фразеалагізмах: *шукаць ветру ў полі; даць дразда, даць тумака; урэзаць дуба*.

Творны склон. У залежнасці ад месца націску і ад якасці апош-няга зычнага асновы ў творным склоне ўжываецца канчатак *-ом, -ам, -ём, -ем*: *сталом, нажом, гарохам, канём, краем*.

Месны склон. У месным склоне назоўнікі мужчынскага роду ўжываюцца з канчаткамі *-е, -у (-ю), -ы, -і*. Выбар аднаго з гэтых канчаткаў залежыць ад якасці зычнага асновы і ад семантыкі назоўніка.

Асабовыя назоўнікі ў месным склоне ўжываюцца з канчат-кам *-е, -у (-ю)*.

Канчатак *-е* маюць асабовыя назоўнікі, аснова якіх заканч-ваецца на цвёрды зычны (*пры сыне, аб артысце, аб аграноме*). На-зоўнікі *дзед і прадзед* могуць мець варыянтны канчатак *-у (жыве пры дзедзе, прадзедзе і жыве пры дзеду, прадзеду)*.

Канчатак *-у* маюць назоўнікі з асновай на шыпячыя, *г, к, х, р і ц* (*аб чытачу, астралагу, настаўніку, пастуху, рымару, хлопцу*).

Асабовыя назоўнікі з асновай на мяккі зычны ўжываюцца з канчаткам *-ю* (*аб вучню, аб кавалю*).

Неасабовыя назоўнікі мужчынскага роду ў залежнасці ад апошняга зычнага асновы маюць канчаткі *-е, -ы, -і, -у (-ю)*.

Канчатак *-е* характэрны для назоўнікаў з асновай на цвёрды зычны. Ён можа быць пад націскам і не пад націскам: у *хляве, на слане, у рукаве, на дубе, на плоце, у лесе, у садзе, у рамане, у аўтобусе, на марозе*. Выключэнне складае толькі назоўнік *пост* у значэннях ‘месца, з якога можна назіраць за кім-, чым-н., ахоўваць каго-, што’ і ‘адказная пасада’, які ўжываецца з націскным канчаткам *-у*: *стаяць на пасту, на высокім пасту*, а таксама некаторыя назоўнікі ў складзе ўстойлівых зваротаў: *на хаду падноскі адарваць, жыць у ладу, не ў ладу, злавіць на ляду, быць на віду*.

Канчатак *-е* маюць таксама некаторыя ўласнабеларускія назоўнікі з асновай на *г, х*; у такім выпадку *г, х* чаргуецца з *з, с*; звычайна канчатак *-е* ненаціскны: у *астрозе, на беразе, у гаросе, у кажусе, на лузе, на марозе, на начлезе, на паверсе, на парозе, на плузе, на розе (жывёлы), у снезе, у стозе, на струзе*.

Канчатак *-у* маюць:

а) уласнабеларускія і запазычаныя назоўнікі з асновай на *-к*: *аб абавязку, на агурку, у бярэзніку, на досвітку, на медзяку, у мядоўніку, аб напарстку, у пяску, на ручніку, у садку, у банку, на блоку, на бруку, у люку, у рюкзаку, аб фаршмаку*;

б) уласнабеларускія назоўнікі з асновай на *г, х*, якія абазначаюць адцягненныя паняцці, дзеянні, якасці: (*у, на, пры*) *абсягу, агрэху, аўтапрабегу, ачагу, бегу, брэху, выбуху, вывіху, выдыху, граху (грэху), доўгу, духу, дыху, жаху, забегу, залогу, замаху, маху, мігу, набегу, настрыгу, нюху, паху, прабегу, пралогу, прасцягу, промаху, разбегу, разлогу, размаху, руху, слыху, смеху, спалоху, спеху, шолаху, шораху, уздыху, уздрыгу, узмаху, чыху*. Некаторыя з названых лексем зрэдку ўжываюцца з канчаткам *-е* пры чаргаванні *г, х* з *з, с*: у *абсязе, на версе, пры набезе, у перапалосе, аб подзвізе, у подысе, у пралозе*;

в) частка ўласнабеларускіх канкрэтных назоўнікаў з асновай на *г, х*: *на абуху, аднарогу, агрэху, берлагу, біцюгу, бэльнягу, васьміногу, вертлюгу, вожагу, глогу, жэрагу, казьярогу, катаху, катуху, каўчэгу, логу, лопуху, мозгу, моху, мурагу, мяху, насарогу, пасагу, пірагу, палагу, пораху, праху, посаху, прадмагу, прарэху, пругу, пуху, рагу (вуліцы), рычагу, сельмагу, сычугу, тальмаху, тварагу, трыбуху, трыснягу, універмагу, чартапалоху*. Некаторыя з гэтых слоў зрэдку ўжываюцца з канчаткам *-е*: у *лопусе, у прадмазе, на прусе, у трыбусе, універмазе, чартапалосе*;

г) назоўнікі іншамоўнага паходжання з асновай на *г, х*: *на абилагу, на айсбергу, альцінгу, антрапафагу, анілагу, архіпелагу, аэрапагу, бактэрыяфагу, бlyюмінгу, браўнінгу, брыгу, брэмсбергу, бульдогу, бумерангу, бундэстагу, гмаху, гонгу, грогу, гросбуху, даху,*

догу, допінгу, дыптыху, дыфтонгу, дыялогу, дэміургу, дэмпінгу, жэмчугу, зігзагу, каталогу, квершлагау, клірынгу, краху, крэкінгу, ландтагу, ланцугу, лемінгу, лозунгу, маналогу, манафтонгу, мітынгу, моргу, наслегу, некралогу, паліфтонгу, пеленгу, пінг-понгу, пудынгу, пфенінгу, ральгангу, рангу, ратангу, рынгу, рыслінгу, рэйхстагу, салінгу, саркафагу, сапрафагу, слябінгу, смокінгу, снайпінгу, спінінгу, стэрлінгу, трыфтонгу, трэнінгу, трэпангу, фартуху, фартынгу, флангу, цугу, цэху, цюбінгу, шаху (шахмат.), шлангу, шліху, штрыху, шылінгу, шэзлонгу, эпілогу, эргу. Некаторыя з прыведзеных назоўнікаў часам ужываюцца з варыянтным канчаткам *-е*: на *архіпелазе*, аб *бумеранзе*, *допінзе*, *дыфтонзе*, *дыялозе*, *дэмпінзе*, *каталозе*, *клірынзе*, *маналозе*, *мітынзе*, *некралозе*, *саркафазе*, *фланзе*, *шланзе*, *шылінзе*;

д) назвы населеных пунктаў, рэк, якія маюць аснову на *г*, *х*: у *Браўншвейгу*, *Вініпегу*, *Гамбургу*, *Ганконгу*, *Данцыгу*, *Капетдагу*, *Лейпцыгу*, *Люксембургу*, *Меконгу*, *Пітсбургу*, *Страсбургу*, *Харогу*, *Цюрыху*, у *Арэнбургу*, *Выбаргу*, *Таганрогу*, *Краменчугу*, *Санкт-Пецяярбургу*, на *Бугу*, на *Гангу*. Некаторыя з іх сустракаюцца часам з варыянтным канчаткам *-е*: у *Гамбурзе*, *Люксембурзе*, *Арэнбурзе*, *Таганрозе*, *Санкт-Пецяярбурзе*, у *Крывым Розе*.

Канчатак *-ы* маюць назоўнікі з асновай на шыпячыя, *р і ц*: у *бары*, аб *вужы*, у *гушчары*, на *дажджы*, на *нажы*, на *явары*, на *пальцы*.

Канчатак *-і* маюць назоўнікі, аснова якіх заканчваецца на мяккі зычны і *й*: у *агні*, на *кані*, у *кашалі*, на *корані*, аб *стылі*, у *тунэлі*, у *цяні*, у *чэрвені*, на *ячмені*, у *гаі*, аб *маі*, у *музеі*.

У некаторых назоўніках вар’іраванне канчаткаў *-е* (*-э*), *-і* (*-ы*) і *-у* (*-ю*) залежыць ад семантыкі слова: *двор* у значэнні ‘месца каля будынкаў’ ужываецца з канчаткам *-ы* (на *(у) двары*), у звароце са значэннем ‘не ў хаце’, ‘на адкрытым паветры’, ‘на прыродзе’ — з канчаткам *-э* (на *дварэ*); *рог* у значэнні ‘вугал’ ужываецца з канчаткам *-у* (на *рагу*), у значэнні ‘рог жывёлы’ — з канчаткам *-е* (на *розе*).

Клічны склон. У беларускай мове ад некаторых назоўнікаў мужчынскага роду ўжываюцца рэліктавыя формы клічнага склону на *-е*, *-у* (*-ю*), *-а*, якія выражаюць зварот да асобы ці прадмета.

Канчатак *-е* маюць назоўнікі з асновай на цвёрды зычны, які чаргуецца з мяккім зычным: *То та ж, браце! Помні, знай жа Дабрату маю* (Я. Колас). — *І не сабака страшан воўку. Калі прышлося сказаць к слоўку, Мой пане-браце, мой Марцяга, А непрыемна яго звяга!* (Я. Колас). *Ці жжыў, паэце, ты хістанне?* (Я. Колас). — *Сокала, браце, не выхаваш, звязайшы яму крылы* (М. Машара). — *Што ты кажаш, голубе мой... А?* (Р. Мурашка).

Назоўнік *дзе́д* у форме клічнага склону ўжываецца з канчаткам *-у*: *Ну, дзеду, у вашай бравэрцы захавана лекавая сіла, — казаў Уладзік* (Я. Колас). *Будзем чыста касіць, дзеду* (А. Асіпенка). Назоўнік *сокал* адзначаны з канчаткам *-е* і *-ю*: — *Як ты думаць так мог, мой саколе?* (Я. Сіпакоў). *Я там, мой саколю, Буду на рабоце* (Я. Колас).

З канчаткам *-у* ўжываюцца назоўнікі з суфіксамі *-ік* (*-ык*), *-ак*, *-ок*, з асновай на *р*, *ж*: *Ой, панічыку, вы ўсё смеяцеся, не даеце веры* (Я. Колас). — *Як жа, паночку, ён быў панскім настаўнікам?* (Я. Колас). *Вядзі, мужу, цераз лужу* (Народная песня).

Формы на *-ю* маюць назоўнікі з асновай на мяккі зычны і *й*: *Ды скінь скурку, дабрадзею, Бо... зубкі відаць* (Ф. Багушэвіч). — *Ты праваслаўны, дабрадзею, А я, васпане, каталік* (Я. Колас).

Ад назоўніка *князь* утварылася форма на *-а* з чаргаваннем */з ~ ж/*: *Бачыш, княжа, загоны, лясы, сенажаць, — Ім пакорныя толькі з гусямі, Сілен, княжа, караць, галаву сілен зняць, — Не скуеш толькі дум ланцугамі* (Я. Купала).

Формы на *-а* ўтвараюць назоўнікі з суфіксам *-ея* і з асновай на *г*, *к*, *х* пры чаргаванні */ц ~ ч/*, */г ~ ж/*, */к ~ ч/*, */х ~ ч/*: *Дзякую, добры малойча!* (А. Якімовіч). *Паўстанец хіснуўся: — Казача, зірні... араў я калісьці на гэтым кані* (А. Вялюгін). *Стаміўся, ты, дружа, знямог, І выбіўся з сіл* (Я. Колас).

Калі ў зварот уключаны два назоўнікі, то часцей за ўсё першае слова ўжываецца ў клічнай форме, другое мае форму назоўнага склону, але клічную форму часам могуць мець і абодва словы: *Дзе ты, дружа Мікола?* (А. Бачыла). *О, як шумеў ты некалі, гудзеў, Мой сябар-лес, мой дружа стараверац* (Х. Чэрня). *Пане вучыцель, — пачаў Сцяпан, — прыйшоўшы на кватэру настаўніка* (Я. Колас). *Так, дружа рэдактару, жыццё — Гэта адвечнае змаганне* (Я. Колас).

Множны лік

Назоўны склон. У назоўным склоне назоўнікі мужчынскага роду з асновай на цвёрды зычны, шыпячыя, *р* і *ц* маюць канчатак *-ы*, назоўнікі з асновай на мяккі зычны і *г*, *к*, *х* — канчатак *-і*: *сталы, трактарысты, лясы, заводы, нажы, кашы, плашчы, джэджы, дырэктары, пальцы, лугі, настаўнікі, пеўні, кавалі, салаўі*.

Назоўнікі з суфіксамі *-анін* (*-янін*), *-чанін*, *-ін* (*-ын*), якія абазначаюць прыналежнасць асобы да якой-небудзь сацыяльнай, рэлігійнай, нацыянальнай і іншага роду груп, захоўваюць у множным ліку фіналь *-ін* (*-ын*), калі неабходна падкрэсліць пры-

належаць асобы да мужчынскага полу: *два, тры, чатыры армяніны, мінчаніны, татарыны*. Для абазначэння мноства асоб безадносна да іх полу ўжываюцца формы без фіналі *-ін (-ын)*. Прычым назоўнікі з суфіксамі *-анін (-янін), -чанін* у назоўным склоне маюць канчатак *-е: грамадзяне, сяляне, мінчане, магіляўчане, славяне, армяне*. Назоўнікі з суфіксамі *-ін (-ын)* пасля яго адпазення набываюць канчатак *-ы: татары, балгары, ліцвіны, асеціны, баяры*.

Назоўнікі *сусед* і *чорт* форму назоўнага склону ўтвараюць з канчаткам *-і: суседзі, чэрці*. Формы ўскосных склonaў захоўваюць мяккасць асновы: *суседзяў, суседзям*. Пры абазначэнні раздзельнай множнасці (г. зн. пры захаванні значэння мужчынскага роду) форма назоўнага склону (і адпаведна ўскосных склonaў) утвараецца ад асновы на цвёрды зычны (*суседы, чарты; суседаў, чартоў*).

Родны склон. У родным склоне множнага ліку назоўнікі мужчынскага роду з асновай на цвёрды зычны, шыпячыя, *р, ц і г, к, х* пад націскам маюць канчатак *-оў*, не пад націскам — *-аў (ста-лоў, мячоў, нажоў, жыхароў, прадаўцоў, лугоў, шнуркоў, заводаў, буслаў, матываў, таварышаў, хлопцаў, школьнікаў, геологаў)*. Назоўнікі з мяккай асновай маюць пад націскам канчатак *-ёў*, не пад націскам — *-яў (кавалёў, кулёў, рублёў, гаёў, вучняў, ценяў, ясеняў, прыяцеляў, трамваяў)*.

З нулявым канчаткам ужываюцца назоўнікі на *-анін (-янін), -чанін, -ін (-ын)*, якія ў множным ліку губляюць фіналь *-ін (-ын): грамадзян, мінчан, сялян, гамяльчан, балгар, татар*. Нулявы канчатак маюць таксама назоўнікі *чалавек* і *дзень (некалькі чалавек, пяць дзён)*.

Пад уплывам форм тыпу *сялян, грамадзян* побач з формамі з канчаткам *-аў* некаторыя назоўнікі, якія абазначаюць асобу па прыналежнасці да пэўнай нацыянальнай групы, а таксама назоўнікі *салдат* і *партызан* могуць мець варыянтную форму з нулявым канчаткам (*башкіраў* і *башкір, мадзьяраў* і *мадзьяр, манголаў* і *мангол, румынаў* і *румын, туркменаў* і *туркмен, цыганаў* і *цыган, партызанаў* і *партызан, салдатаў* і *салдат*).

У мове мастацкай літаратуры адзначаюцца варыянтныя формы з канчаткам і без канчатака ад назоўнікаў, якія абазначаюць парныя прадметы (*валёнкаў* і *валёнак, капытоў* і *капыт, пагонаў* і *пагон, чаравікаў* і *чаравік*).

Даволі пашыраны формы з нулявым канчаткам ад назоўнікаў *раз і год: пяць раз, некалькі год таму назад, колькі год яны жывуць?*

Назоўнікі *госць, конь, лапаць, локаць* пры ўказанні на зборнасць у родным склоне маюць канчатак *-ей: гасцей, коней, лап-*

цей; у колькасна-іменных спалучэннях пры абазначэнні раздзельнай множнасці ўжываецца канчатак *-ёў (-яў)*: *пяць канёў, некалькі лапцяў, двух локцяў*.

Назоўнікі *сусед* і *чорт* у родным склоне маюць варыянтныя канчаткі *-яў* і *-ей*: *суседзяў* і *суседзей*, *чэрцяў* і *чарцей*.

Заўвага. У сучаснай моўнай практыцы назіраецца тэндэнцыя да пашырэння канчатка *-аў (-яў)* у формах роднага склону множнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду і замацаванне іх у якасці нарматыўных.

Давальны склон. У давальным склоне множнага ліку назоўнікі з асновай на цвёрды зычны, шыпячыя, *р*, *ц* і *г*, *к*, *х* маюць канчатак *-ам*, з асновай на мяккі зычны — канчатак *-ям* (*дубам, сялян-ам, нажам, краўцам, геологам, узгоркам, коням, дням, кавалям, суседзям, гасцям*).

Вінавальны склон. Форма вінавальнага склону адушаўлёных назоўнікаў супадае з формай роднага склону: *бачу студэнтаў, хлопцаў, настаўнікаў, ваўкоў, кавалёў, вераб'ёў, салдат (салдатаў), суседзяў (суседзей)*.

Форма вінавальнага склону асабовых назоўнікаў супадае з формай назоўнага склону ў словазлучэннях з дзеясловамі, якія абазначаюць пераход у іншае становішча, уключэнне ў пэўную катэгорыю асоб: *пайшоў у салдаты, пайшоў у партызаны, выбралі ў акадэмікі, выйшаў у людзі, выйшаў у перадавікі, выбіцца ў людзі, вылучыць у дэпутаты, клікаць у госці, аддаць у рэкруты, запісацца ў героі*. Назоўнікі, якія абазначаюць свойскіх жывёл, таксама могуць ужывацца з канчаткам, які супадае з канчаткам назоўнага склону: *пасе коні, даглядае валы*.

Неадушаўлёныя назоўнікі ў вінавальным склоне маюць форму, агульную з назоўным склонам: *бачу лясы, сталы, трамвай, агні*.

Творны склон. У творным склоне множнага ліку назоўнікі з асновай на цвёрды зычны, шыпячыя, *р*, *ц* і *г*, *к*, *х* маюць канчатак *-амі*, назоўнікі з асновай на мяккі зычны — канчатак *-ямі* (*лясамі, дамамі, аўтобусамі, нажамі, настаўнікамі, геологамі, кавалямі, медалямі, вучнямі, гаямі*).

У гутарковай мове і мове мастацкай літаратуры назоўнік *конь* сустракаецца з канчаткам *-мі (коньмі)*, які з пункту погляду сучаснай нормы з'яўляецца яе парушэннем.

Месны склон. У месным склоне назоўнікі з асновай на цвёрды зычны, шыпячыя, *р* і *ц*, а таксама *г*, *к*, *х* маюць канчатак *-ах*, з асновай на мяккі зычны — канчатак *-ях* (*у лясах, на сталах, у агародах, на нажах, аб геологах, аб настаўніках, аб кавалях, вучнях, у гаях*).

Клічны склон. У множным ліку зваротак ужываецца ў форме назоўнага склону, за выключэннем назоўніка *пан*, ад якога клічная форма можа быць *панове*, побач з формай *паны*. Напрыклад: *Не пацяшайцеся, панове, Што нас вы ў пумы закулі* (М. Васілёк).

Скланенне назоўнікаў ніякага роду

Назоўнікі ніякага роду, якія ў назоўным склоне адзіночнага ліку маюць канчаткі *-а (-о)*, *-е (-ё)*, скланяюцца як назоўнікі мужчынскага роду з нулявым канчаткам, хаця ў паасобных склонах адзіночнага і множнага ліку вызначаюцца некаторымі асаблівасцямі, што залежыць галоўным чынам ад характару асновы назоўніка.

Узор скланення назоўнікаў ніякага роду

Адзіночны лік

Склон	Аснова на цвёрды зычны				
Н.	долат-а	зарыв-а	кавадл-а	акн-о	гнязд-о
Р.	долат-а	зарыв-а	кавадл-а	акн-а	гнязд-а
Д.	долат-у	зарыв-у	кавадл-у	акн-у	гнязд-у
В.	долат-а	зарыв-а	кавадл-а	акн-о	гнязд-о
Т.	долат-ам	зарыв-ам	кавадл-ам	акн-ом	гнязд-ом
М. (аб)	долац-е	зарыв-е	кавадл-е	акн-е	гняздз-е

Склон	Аснова на шыпячыя, р і ц			
Н.	збожж-а	узвышш-а	рабр-о	сэрц-а
Р.	збожж-а	узвышш-а	рабр-а	сэрц-а
Д.	збожж-у	узвышш-у	рабр-у	сэрц-у
В.	збожж-а	узвышш-а	рабр-о	сэрц-а
Т.	збожж-ам	узвышш-ам	рабр-ом	сэрц-ам
М. (аб)	збожж-ы	узвышш-ы	рабр-ы	сэрц-ы

Склон	Аснова на к, х			
Н.	воблак-а	ачк-о	рэх-а	мястэчк-а
Р.	воблак-а	ачк-а	рэх-а	мястэчк-а
Д.	воблак-у	ачк-у	рэх-у	мястэчк-у
В.	воблак-а	ачк-о	рэх-а	мястэчк-а
Т.	воблак-ам	ачк-ом	рэх-ам	мястэчк-ам
М. (аб)	воблак-у	ачк-у	рэх-у	мястэчк-у

<i>Склон</i>	<i>Аснова на мяккі зычны і й</i>			
Н.	пол-е	касс-ё	нагор'-е	адценн-е
Р.	пол-я	касс-я	нагор'-я	адценн-я
Д.	пол-ю	касс-ю	нагор'-ю	адценн-ю
В.	пол-е	касс-ё	нагор'-е	адценн-е
Т.	пол-ем	касс-ём	нагор'-ем	адценн-ем
М. (аб)	пол-і	касс-і	нагор'-і	адценн-і

Множны лік

<i>Склон</i>	<i>Аснова на цвёрды зычны</i>				
Н.	долат-ы	зарыв-ы	кавадл-ы	вокн-ы	гнёзд-ы
Р.	долат-аў	зарыв-аў	кавадл-аў	вокн-аў	гнёзд-аў
Д.	долат-ам	зарыв-ам	кавадл-ам	вокн-ам	гнёзд-ам
В.	долат-ы	зарыв-ы	кавадл-ы	вокн-ы	гнёзд-ы
Т.	долат-амі	зарыв-амі	кавадл-амі	вокн-амі	гнёзд-амі
М. (аб)	долат-ах	зарыв-ах	кавадл-ах	вокн-ах	гнёзд-ах

<i>Склон</i>	<i>Аснова на шыпячых, р, ц</i>		
Н.	узвышш-ы	рэбр-ы	сэрц-ы
Р.	узвышш-аў	рэбр-аў	сэрц-аў
Д.	узвышш-ам	рэбр-ам	сэрц-ам
В.	узвышш-ы	рэбр-ы	сэрц-ы
Т.	узвышш-амі	рэбр-амі	сэрц-амі
М. (аб)	узвышш-ах	рэбр-ах	сэрц-ах

<i>Склон</i>	<i>Аснова на к</i>		
Н.	воблак-і	ачк-і	мястэчк-і
Р.	воблак-аў	ачк-оў	мястэчак
Д.	воблак-ам	ачк-ам	мястэчк-ам
В.	воблак-і	ачк-і	мястэчк-і
Т.	воблак-амі	ачк-амі	мястэчк-амі
М. (аб)	воблак-ах	ачк-ах	мястэчк-ах

Склон	Аснова на мяккі зычны і й			
Н.	пал-і	косс-і	нагор'-і	адценн-і
Р.	пал-ёў	косс-яў	нагор'-яў	адценн-яў
Д.	пал-ям	косс-ям	нагор'-ям	адценн-ям
В.	пал-і	косс-і	нагор'-і	адценн-і
Т.	пал-ямі	косс-ямі	нагор'-ямі	адценн-ямі
М. (на)	пал-ях	косс-ях	нагор'-ях	адценн-ях

Каментарыі да парадыгмы

Адзіночны лік

Назоўны склон. Назоўнікі ніякага роду з асновай на цвёрды зычны, *ж, ш, ч, р, ц і к, х* маюць канчатак *-а* не пад націскам (*жалеза, узвышша, сэрца, рэха*), пад націскам — канчатак *-о* (*гназдо, рабро, малако*). Назоўнікі з асновай на мяккі зычны і *й* не пад націскам заканчваюцца на *-е* (*поле, калоссе, нагор'е*), пад націскам маюць канчатак *-ё* (*жыццё, кассё, звяр'ё*).

Родны склон. У родным склоне назоўнікі з асновай на цвёрды зычны, *ж, ш, ч, р, ц і к, х* маюць канчатак *-а* (*зарыва, долата, узвышша, рабра, сэрца, малака*), на мяккі зычны і *й* — канчатак *-я* (*жыцця, касся, звяр'я*).

Давальны склон. Назоўнікі з асновай на цвёрды зычны, з асновай на *ж, ш, ч, р, ц і к, х* маюць канчатак *-у* (*долату, узвышшу, сэрцу, малаку, рэху*), а з асновай на мяккі зычны і *й* — канчатак *-ю* (*жыццю, калоссю, звяр'ю*).

Вінавальны склон. Канчаткі вінавальнага склону супадаюць з канчаткамі назоўнага склону.

Творны склон. Назоўнікі з асновай на цвёрды зычны, *ж, ш, ч, р, ц і к, х* не пад націскам маюць канчатак *-ам* (*зарывам, кавадлам, узвышшам, сэрцам, воблакам*), пад націскам — канчатак *-ом* (*акном, ружжом, малаком*); з асновай на мяккі зычны і *й* не пад націскам маюць канчатак *-ем* (*полем, нагор'ем*), пад націскам — канчатак *-ём* (*галлём, звяр'ём*).

Месны склон. У месным склоне ў залежнасці ад зычнага асновы назоўнікі могуць ужывацца з канчаткамі *-е, -ы, -у, -і*. З канчаткам *-е* ўжываюцца назоўнікі з асновай на цвёрды зычны (*на акне, у рэшаце, у балоце*). Назоўнікі на шыпячыя і *р, ц* ужываюцца з канчаткам *-ы* (*на ўзвышшы, на моры, на месцы*). З канчаткам *-у* ўжываюцца назоўнікі на *-к, -х* (*аб воблаку, у вуху,*

абрэху). Назоўнікі з мяккай асновай і асновай на *й* маюць канчаток *-і*: *на полі, на касі, аб надвор'і (надворй-і)*.

Назоўнік *малако* мае канчаток *-у* (радзей *-э*: *у малацэ*). Для назоўніка *вадро* дапускаюцца варыянтныя формы (*у вядры і ў вядрэ*).

Тапонімы, якія маюць форму ніякага роду, скланяюцца па мадэлі агульных назоўнікаў з адпаведнымі асновамі: *Н. Адамова, Жодзіна, Беражно, Селішча, Заполле*; *Р. Адамова, Жодзіна, Беражна, Селішча, Заполля*; *Д. Адамову, Жодзіну, Беражну, Селішчу, Заполлю*; *В. Адамова, Жодзіна, Беражно, Селішча, Заполле*; *Т. Адамовам, Жодзінам, Беражном, Селішчам, Заполлем*; *М. (у) Адамове, Жодзіне, Беражне, Селішчы, Заполлі*.

Множны лік

Назоўны склон. У назоўным склоне назоўнікі ніякага роду маюць канчаткі *-ы* (пасля цвёрдых зычных) і *-і* (пасля мяккіх зычных і *к, х*): *сёлы, узвышшы, вёдры, сэрцы, палі, пачуцці, воблакі*.

Назоўнікі *вока* і *вуха* ўтвараюць формы *вочы, вушы*. Аднак у спалучэнні з лічэбнікамі *два, тры, чатыры, абодва* ўжываюцца формы *вокі, вухі*. Назоўнік *неба* ў множным ліку набывае суфікс *-ес-*: *нябёсы*. Назоўнік *калена* пры абазначэнні раздзельнай множнасці ў назоўным склоне мае форму *калены*, форма множнага ліку ўтвараецца ад асновы на мяккі зычны: *калені*.

Родны склон. У родным склоне назоўнікі ніякага роду маюць канчаткі *-аў (-яў), -оў (-ёў)* або нулявы канчаток. Канчаток *-аў* (пад націскам *-оў*) маюць назоўнікі на цвёрды зычны, на *к, х*, канчаток *-яў* (пад націскам *-ёў*) маюць назоўнікі на мяккі зычны.

З канчаткам *-аў* ужываюцца:

а) назоўнікі, аснова якіх заканчваецца збегам зычных, апошнім з якіх з'яўляецца санорны, а перадапошнім шумны зычны: *цябло — сцёблаў, дупло — дуплаў, кавадла — кавадлаў, стойла — стойлаў, горла — горлаў, бьямо — бельмаў, ярмо — ёрмаў, цягну — сцёгнаў, рабро — рэбраў*. Назоўнікі *вадро, бядро, ядро, рабро* могуць мець побач з канчаткам *-аў* і нулявы канчаток: *вёдраў і вёдзер, бёдраў і бёдзер, ядраў і ядзер, рэбраў і рэбер*;

б) назоўнікі са шматгукавымі спалучэннямі зычных: *ваяводства — ваяводстваў, лякарства — лякарстваў, мерапрыемства — мерапрыемстваў, агенцтва — агенцтваў*;

в) назоўнікі са спалучэннямі двух шумных зычных: *гняздо — гнёздаў, балотца — балотцаў, дрэўца — дрэўцаў, сэрца — сэрцаў, прозвішча — прозвішчаў, месца — месцаў*. Некаторыя з іх могуць ужывацца і з нулявым канчаткам: *гнёзд, прозвішч, месц*;

г) назоўнікі, аснова якіх заканчваецца падоўжанымі зычнымі *жж, шш, чч*: *узвышша — узвышшаў, ружжо — ружжаў, аблічча — абліччаў*;

д) частка двухскладовых назоўнікаў з асновай на адзін зычны і націскам на канчатку ў назоўным склоне адзіночнага ліку: *брова — броваў, звяно — звёнаў, крыло — крылаў, крысо — крысаў, лязо — лёзаў, пярэ — пёраў, сіло — сілаў*;

е) двухскладовыя назоўнікі з асновай на *л* і націскам на аснове, а таксама назоўнікі *ложэ, вэчэ, мора, пуза*: *біла — білаў, джала — джалаў, дула — дулаў, кола — колаў, мяла — мялаў, шыла — шылаў, вэчаў, ложкаў, мораў, пузаў*;

ж) трохскладовыя назоўнікі з асновай на *в*: *зарыва — зарываў, тулава — тулаваў*, а таксама *воблака — воблакаў і аблокаў*.

З канчаткам *-оў* ужываюцца аднаскладовыя назоўнікі *дно, шво*: *дноў, швоў*; з канчаткам *-ёў* ужываецца назоўнік *поле*: *палёў*.

Значная колькасць назоўнікаў можа мець варыянтныя формы з канчаткам *-аў* або з нулявым канчаткам. Гэта назоўнікі, якія:

канчаюцца на адзін зычны (цвёрды, *ж, ш, ч, р, ц*): *балот і балотаў, бярэён і бярэёнаў, верацён і верацёнаў, азёр і азёраў, матавіл і матавілаў, навек і навекаў, памёл і памёлаў, рэшат і рэша-таў, він і вінаў, дрэў і дрэваў, сіт і сітаў, сёл і сёлаў*;

назоўнікі са збегам зычных *тн, мн, кн, сьм, сл, др* у канцы асновы, калі паміж імі паяўляецца беглы галосны: *палатно — палатнаў і палотен, гумно — гумнаў і гумен, акно — вокнаў і вокан (акон), валакно — валокнаў і валокан, пісьмо — пісьмаў і пісем; вясло — вёслаў і вёсел, чысло — чыслаў і чысел*, а таксама *войск і войскаў*.

Заўвага. У сучаснай моўнай практыцы назіраецца тэндэнцыя да пашырэння канчатка *-аў* (*-яў*) у формах роднага склону адзіночнага ліку назоўнікаў ніякага роду і замацаванне іх у якасці нарматыўных.

Канчатак *-яў* маюць назоўнікі са збегам зычных, у якіх апошні зычны мяккі або *й*, а таксама з падоўжаным зычным: *пачуцце — пачуццяў, выпрабаванне — выпрабаванняў, вяселле — вяселляў, вусце — вусцяў, сузор'е — сузор'яў, кап'ё — кап'яў*.

Канчатак *-эй* у родным склоне маюць назоўнікі *вока, вуха, плячо*: *вачэй, вушэй, плячэй*.

Другое скланенне

Канчаткі назоўнікаў жаночага роду на *-а* (*-я*) як у адзіночным, так і ў множным ліку залежаць ад характару асновы, месца націску.

**Агульная схема скланавых канчаткаў
назоўнікаў жаночага роду**

Склон	Адзіночны лік				Множны лік			
	аснова на цвёрды зычны	асно- ва на ж, ш, ч, р, ц	аснова на г, к, х	аснова на мяккі зычны	аснова на цвёр- ды зычны	аснова на ж, ш, ч, р, ц	аснова на г, к, х	аснова на мяккі зычны
Н.	-а			-я	-ы		-і	
Р.	-ы			-і	Ø, -аў	Ø	Ø, -яў	
Д.	-е	-ы	-ы, -е, -э	-і	-ам		-ям	
В.	-у			-ю	-ы		-і	
Т.	-ой (-ою), -ай (-аю)			-ёй (-ёю), -яй (-яю)	-амі		-ямі	
М.	-е	-ы	-ы, -е, -э	-і	-ах		-ях	

Узор скланення назоўнікаў жаночага роду на -а (-я)

Адзіночны лік

Склон	Аснова на цвёрды зычны				
Н.	брыгад-а	брытв-а	вярб-а	сасн-а	зім-а
Р.	брыгад-ы	брытв-ы	вярб-ы	сасн-ы	зім-ы
Д.	брыгадз-е	брытв-е	вярб-е	сасн-е	зім-е
В.	брыгад-у	брытв-у	вярб-у	сасн-у	зім-у
Т.	брыгад-ай (-аю)	брытв-ай (-аю)	вярб-ой (-ою)	сасн-ой (-ою)	зім-ой (-ою)
М. (аб)	брыгадз-е	брытв-е	вярб-е	сасн-е	зім-е

Склон	Аснова на шыпячыя, р, ц				
Н.	мяж-а	душ-а	пушч-а	сястр-а	рукавіц-а
Р.	мяж-ы	душ-ы	пушч-ы	сястр-ы	рукавіц-ы
Д.	мяж-ы	душ-ы	пушч-ы	сястр-ы	рукавіц-ы
В.	мяж-у	душ-у	пушч-у	сястр-у	рукавіц-у
Т.	мяж-ой (-ою)	душ-ой (-ою)	пушч-ай (-аю)	сястр-ой (-ою)	рукавіц-ай (-аю)
М. (аб)	мяж-ы	душ-ы	пушч-ы	сястр-ы	рукавіц-ы

<i>Склон</i>	<i>Аснова на г, к, х</i>				
Н.	дуг-а	пуг-а	шчак-а	вавёрк-а	ткачых-а
Р.	дуг-і	пуг-і	шчак-і	вавёрк-і	ткачых-і
Д.	дуз-е	пуз-е	шчац-э	вавёрц-ы	ткачыс-е
В.	дуг-у	пуг-у	шчак-у	вавёрк-у	ткачых-у
Т.	дуг-ой (-ою)	пуг-ай (-аю)	шчак-ой (-ою)	вавёрк-ай (-аю)	ткачых-ай (-аю)
М. (аб)	дуз-е	пуз-е	шчац-э	вавёрц-ы	ткачыс-е

<i>Склон</i>	<i>Аснова на мяккі зычны і й</i>				
Н.	вышын-я	яблын-я	зямл-я	бале-я	прэмі-я
Р.	вышын-і	яблын-і	зямл-і	бале-і	прэмі-і
Д.	вышын-і	яблын-і	зямл-і	бале-і	прэмі-і
В.	вышын-ю	яблын-ю	зямл-ю	бале-ю	прэмі-ю
Т.	вышын-ёй (-ёю)	яблын-яй (-яю)	зямл-ёй (-ёю)	бале-яй (-яю)	прэмі-яй (-яю)
М. (аб)	вышын-і	яблын-і	зямл-і	бале-і	прэмі-і

Множны лік

<i>Склон</i>	<i>Аснова на цвёрды зычны</i>				
Н.	брыгад-ы	брытв-ы	верб-ы	сосн-ы	зім-ы
Р.	брыгад	брытв-аў	верб-аў	сосн (сосн-аў)	зім
Д.	брыгад-ам	брытв-ам	верб-ам	сосн-ам	зім-ам
В.	брыгад-ы	брытв-ы	верб-ы	сосн-ы	зім-ы
Т.	брыгад-амі	брытв-амі	верб-амі	сосн-амі	зім-амі
М. (аб)	брыгад-ах	брытв-ах	верб-ах	сосн-ах	зім-ах

<i>Склон</i>	<i>Аснова на шыпячыя, р, ц</i>				
Н.	меж-ы	душ-ы	пушч-ы	сёстр-ы	рукавіц-ы
Р.	меж	душ	пушч-аў	сясцёр (сёстр-аў)	рукавіц
Д.	меж-ам	душ-ам	пушч-ам	сёстр-ам	рукавіц-ам
В.	меж-ы	душ-ы	пушч-ы	сясцёр (сёстр-аў)	рукавіц-ы
Т.	меж-амі	душ-амі	пушч-амі	сёстр-амі	рукавіц-амі
М. (аб)	меж-ах	душ-ах	пушч-ах	сёстр-ах	рукавіц-ах

Склон	Аснова на г, к, х				
Н.	дуг-і	пуг-і	шчок-і	вавёрк-і	ткачых-і
Р.	дуг	пуг	шчок	вавёрак	ткачых
Д.	дуг-ам	пуг-ам	шчок-ам	вавёрк-ам	ткачых-ам
В.	дуг-і	пуг-і	шчок-і	вавёрак	ткачых
Т.	дуг-амі	пуг-амі	шчок-амі	вавёрк-амі	ткачых-амі
М. (аб)	дуг-ах	пуг-ах	шчок-ах	вавёрк-ах	ткачых-ах

Склон	Аснова на мяккі зычны і й				
Н.	вышын-і	яблын-і	земл-і	бале-і	прэмі-і
Р.	вышынь	яблынь	зямель (земл-яў)	балей	прэмій
Д.	вышын-ям	яблын-ям	земл-ям	бале-ям	прэмі-ям
В.	вышын-і	яблын-і	земл-і	бале-і	прэмі-і
Т.	вышын-ямі	яблын-ямі	земл-ямі	бале-ямі	прэмі-ямі
М. (аб)	вышын-ях	яблын-ях	земл-ях	бале-ях	прэмі-ях

Каментарыі да парадэгмы

Адзіночны лік

Назоўны склон. У назоўным склоне назоўнікі на цвёрды зычны, шыпячыя, *р* і *ц* маюць канчатак *-а*, назоўнікі з асновай на мяккі зычны і *й* — канчатак *-я*: *сцян-а*, *гар-а*, *наг-а*, *нязел-я*, *ліні-я* (ліній-а).

Родны склон. У родным склоне адзіночнага ліку назоўнікі з асновай на цвёрдыя зычныя, шыпячыя, *р* і *ц* маюць канчатак *-ы*, назоўнікі з асновай на *г, к, х*, мяккія зычныя і *й* — канчатак *-і*. Прычым у назоўніках на *г, к, х* адбываецца змякчэнне гэтых зычных: *сцяны*, *шашы*, *нагі*, *хусткі*, *хвалі*.

Давальны склон. У давальным склоне канчаткі залежаць ад зычнага асновы і месца націску:

а) канчатак *-е* маюць назоўнікі з асновай на цвёрдыя зычныя, якія чаргуюцца з мяккімі: *сцян-а* — *сцян-е*, *трав-а* — *трав-е*, *палат-а* — *палац-е*, а таксама на *г, к, х*, якія чаргуюцца адпаведна з мяккімі *з', с'*: *кніг-а* — *кніз-е*, *дарог-а* — *дароз-е*, *ткачых-а* — *ткачыс-е*;

б) з канчаткам *-і* ўжываюцца назоўнікі з асновай на мяккія зычныя і *й*: *хвалі*, *зямлі*, *арганізацыі* (арганізацый-і);

в) канчатак *-ы* маюць назоўнікі з асновай на шыпячыя, *р* і *ц*: *мяжы*, *шашы*, *задачы*, *хмары*, *вуліцы*, а таксама з асновай на *-к*

і націскам не на канчатку, пры абавязковым чаргаванні /к ~ ц/:
гутарк-а — гутарц-ы, кніжк-а — кніжц-ы;

г) канчатак -э маюць назоўнікі з асновай на к і націскным канчаткам пры абавязковым чаргаванні /к ~ ц/: *дачк-а — дачц-э, мук-а — муц-э, рак-а — рац-э.*

Вінавальны склон. У вінавальным склоне назоўнікі маюць канчатак -у (-ю): *сцяну, гару, шашу, нядзелю, лінію.*

Творны склон. У творным склоне назоўнікі з асновай на цвёрды зычныя, шыпячыя, р і ц, а таксама на г, к, х пад націскам маюць канчатак -ой (-ою), а не пад націскам — канчатак -ай (-аю), а назоўнікі з асновай на мяккі зычны і -й пад націскам маюць канчатак -ёй (-ёю), не пад націскам — -яй (-яю).

Аднаскладовы канчатак -ой (-ёй), -ай (-яй) характэрны ў асноўным мове афіцыйна-дзелавога стылю: *займацца ліквідацыяй вынікаў аварыі; адносіны Рэспублікі Беларусь з Грэцыяй; праграмай прадугледжана; адбылася сустрэча Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь з групай беларускіх сацыёлагаў* (з газет). У мове мастацкай літаратуры ўжываюцца формы з аднаскладовым і двухскладовым канчаткам: *Замак акружаны высокай сцяною з чатырма вежамі і безліччу байніц* (В. Вольскі). *Другі снарад, прабіўшы трухлявую сцяну самай крайняй хаты і засыпаўшы жоўтай парохнёю гліняны ток, трапіў у дзежку з рошчынай* (В. Адамчык). *Пасля наводкі лугі і выган укрываліся густою травой* (С. Грахоўскі). *Залаты і шафранны захад шырокай паласой дагараў за ляснымі волатамі* (У. Караткевіч). *Хочам, каб голуб міру над усёй зямлёй кружыў* (П. Панчанка). *Ельнік расступіўся перад невялікай лугавінай з рэдкім асінікам і кустамі лазы* (А. Кудравец).

Месны склон. У месным склоне канчаткі залежаць ад зычнага асновы або ад месца націску:

а) канчатак -е маюць назоўнікі з асновай на цвёрды зычны, які чаргуецца з мяккім зычным: *сцян-а — на сцян-е, трав-а — у трав-е, палат-а — у палац-е*, а таксама на г, х, якія чаргуюцца адпаведна з мяккімі з', с': *кніг-а — у кніз-е, дарог-а — на дароз-е, страх-а — на страс-е;*

б) з канчаткам -і ўжываюцца назоўнікі з асновай на мяккі зычны і -й: *на хвалі, на зямлі, у арганізацыі (арганізацый-і);*

в) канчатак -ы маюць назоўнікі з асновай на шыпячыя, р і ц: *на мяжы, у задачы, у хмары, на вуліцы*, а таксама з асновай на к і ненаціскным канчаткам пры абавязковым чаргаванні /к ~ ц/: *гутарк-а — у гутарц-ы, кніжк-а — у кніжц-ы;*

г) канчатак -э маюць назоўнікі з асновай на к і націскам на канчатку пры абавязковым чаргаванні /к ~ ц/: *дачк-а — пры дачц-э, мук-а — у муц-э, рак-а — на рац-э.*

Назоўны склон. Назоўнікі з асновай на цвёрдзя зычныхыя, шыпячыя, *p* і *ц* маюць канчатак *-ы*, назоўнікі з асновай на *г, к, х*, на мяккі зычны *і* і *й* — канчатак *-і*: *ружы, грушы, задачы, агароджы, коўдры, паліцы, кнігі, чайкі, вольхі, землі, цагельні, лініі (лінійі)*.

Родны склон. У родным склоне назоўнікі жаночага роду могуць мець нулявы канчатак або канчатак *-аў (-яў)* і толькі ў адзінкавых выпадках націскны канчатак *-эй (-ей)*. Ужыванне гэтых канчаткаў часткова залежыць ад таго, канчаецца аснова на адзін зычны ці на збег зычныхыя, ад якасці зычнага асновы, месца націску.

З нулявым канчаткам ужываецца пераважная большасць назоўнікаў з асновай на адзін зычны: *бяроза — бяроз, зіма — зім, з'ява — з'яў, карова — кароў, перспектыва — перспектыў, хата — хат, мяжа — меж, тысяча — тысяч, груша — груш, гара — гор, настаўніца — настаўніц, жменя — жмень, куля — куль, аляя — алей, катэгорыя — катэгорый, лінія — ліній, сесія — сесій*. Аднак для большасці такіх назоўнікаў дапускаецца ўжыванне і канчатка *-аў (-яў)*: *бярозаў, зімаў, з'яваў, хатаў, грушаў, межаў, тысячаў, аляяў, жменяў, куляў*. Але толькі: *кароў, траў, спраў, вуліц, настаўніц, карэспандэнцый, аперацый*.

З нулявым канчаткам ужываюцца назоўнікі, аснова якіх заканчваецца на зычныя *г, к, х*: *дарога — дарог, дуга — дуг, кніга — кніг, крыга — крыг, нага — ног, піка — пік, навука — навук, рака — рэк, рука — рук, фабрыка — фабрык, бляха — блох, вяха — вех, лёха — лёх, паха — пах, саха — сох, страха — стрэх, панчоха — панчо*.

У гутарковай мове ад некаторых назоўнікаў на паднябенныя зычныя адзначаюцца формы з канчаткам *-аў (дугаў, крыгаў, стрэхаў)*. Але такія формы з'яўляюцца адхіленнем ад літаратурнай нормы.

Толькі з нулявым канчаткам ужываюцца назоўнікі з суфіксам *-к-*, прычым паміж *к* і папярэднім зычным паяўляецца беглы галосны *а* або *е*: *галоўка — галовак, думка — думак, булка — булак, казка — казак, птушка — птушак, скрынка — скрынак, суседка — суседак, вішанька — вішанек, жменька — жменек, бутэлька — бутэлек, хвойка — хвоек, камізэлька — камізлек*.

Нулявы канчатак маюць таксама назоўнікі *ладдзя (лад-ьй-а), пападдзя (папад-ьй-а), свіння (свін-ьй-а), сям'я (сям-ьй-а)*, у якіх гістарычна выдзяляецца суфікс *-ьй*: *ладзей, пападзей, свіней, сямей*.

Канчатак *-аў (-яў)* маюць назоўнікі са збегам зычных або з падоўжаным зычным у канцы асновы: *прызба — прызбаў, просьба — просьбаў, адозва — адозваў, бітва — бітваў, фалда — фалдаў, кегля — кегляў, выжла — выжлаў, бутля — бутляў, спазма — спазмаў*,

абойма — абоймаў, выдма — выдмаў, наверхня — наверхняў, лядоўня — лядоўняў, кузня — кузняў, багна — багнаў, галубятня — галубятняў, госця — госцяў, мышца — мышцаў, саламандра — саламандраў, коўдра — коўдраў, доўбня — доўбняў, ліштва — ліштваў, кайстра — кайстраў, ванна — ваннаў, мадонна — мадоннаў, панна — паннаў, ілгуня — ілгунняў, келля — келляў, ткалля — ткалляў, сваця — свацяў.

Аднак у выпадках, калі паміж гэтымі зычнымі можа паяўляцца беглы галосны, у родным склоне дапускаецца і форма з нулявым канчаткам: *зямля — земляў і зямель, аўчарня — аўчарняў і аўчарань, майстэрня — майстэрняў і майстэрань, вішня — вішняў і вішань, чарэшня — чарэшняў і чарэшань, сотня — сотняў і соцень, песня — песняў і песень, сасна — соснаў і сосен, вясна — вёснаў і вёсен, баразна — барознаў і баразён, сястра — сёстраў і сяцёр, сям'я — сем'яў і сямей.*

У навуковым і публіцыстычным стылях, у адрозненне ад мовы мастацкай літаратуры, дзе шырока прадстаўлены формы з канчаткам *-аў (-яў)* і з нулявым канчаткам, пераважае ўжыванне форм з нулявым канчаткам. Формы з нулявым канчаткам часцей маюць месца і ў запазычаных назоўніках: *праграма — праграм, сістэма — сістэм, сфера — сфер, марфема — марфем, газета — газет, мінута — мінут*, а таксама ў назоўніках на *-ія (-ыя)*, якія запазычаны з грэчаскай ці лацінскай мовы: *аблігацый, арганізацый, канцэпцый, катэгорый, манаграфій, тэорый.*

Заўвага. У сучаснай моўнай практыцы назіраецца тэндэнцыя да пашырэння канчатка *-аў (-яў)* у формах роднага склону множнага ліку назоўнікаў жаночага роду і замацаванне іх у якасці нарматыўных.

З канчаткам *-эй* ужываюцца назоўнікі *бахча, каланча: бахчэй, каланчэй.*

Давальны склон. У давальным склоне назоўнікі маюць канчаток *-ам*, калі аснова заканчваецца на цвёрды зычны, шыпячыя, *р, ц* і на *г, к, х*: *соснам, мінутам, каровам, пушчам, нагам, рукам, падушкам, панчохам.* Назоўнікі з асновай на мяккі зычны і *й* маюць канчаток *-ям*: *землям, хвалям, лініям.*

Вінавальны склон. У вінавальным склоне множнага ліку канчаткі неадусаўлёных назоўнікаў супадаюць з канчаткамі назоўнага склону, канчаткі адушаўлёных назоўнікаў — з канчаткамі роднага склону. Напрыклад: *чытаць газеты, збіраць ягады, глядзець на зоры; даглядаць пчол, любіць сваіх дачок.*

Назоўнікі, якія абазначаюць свойскіх жывёл, могуць мець у вінавальным склоне форму, якая супадае з формай назоўнага склону: *Яны [ваўкі] часта падкопваліся пад хлявы і душылі авечкі (З. Бядуля). Справіў пугу-павіванку, Вузлы вывязаў гурком І пагнаў авечкі ў поле (Я. Колас). — Такія выпадкі ўжо былі, — панура ад-*

казаў Раман: — На Данскім хутары з трох дамоў набралі каровы і коні, дзядзя Кандрат сказаў (Я. Колас).

Творны склон. У творным склоне назоўнікі з асновай на цвёрдыя зычныя маюць канчатак *-амі*, назоўнікі з асновай на мяккія зычныя і *й* — канчатак *-ямі*: *соснамі, каровамі, пушчамі, нагамі, рукамі, падушкамі, панчохамі, хвалямі, лініямі*.

У мове мастацкай літаратуры некаторыя назоўнікі сустракаюцца з варыянтным канчаткам *-мі* (*слязамі — слязьмі, свіннямі — свіньмі*). Напрыклад: *Кроплі гарачага поту... цяжкі рагамі і мяшаліся са слязьмі* (Я. Колас). — *Што, сынку, што? — са слязьмі ў вачах казаў дзядзька Кандрат* (Я. Брыль).

Месны склон. У месным склоне назоўнікі з асновай на цвёрдыя зычныя маюць канчатак *-ах*, назоўнікі з асновай на мяккія зычныя і *й* — канчатак *-ях*: *на соснах, на каровах, у пушчах, на нагах, на руках, на падушках, у панчохах, на хвалях, аб лінях*.

Скланенне назоўнікаў мужчынскага і агульнага роду на *-а (-я)*

Назоўнікі мужчынскага роду на *-а (-я)* тыпу *мужчына, дзядзька, стараста, старшыня* і агульнага роду тыпу *запявала, плакса, сірата* пры змяненні па склонах маюць канчаткі першага і другога скланенняў.

Узор скланення назоўнікаў мужчынскага роду на *-а (-я)*

Адзіночны лік

Склон	Аснова на цвёрдыя зычныя		
Н.	мужчын-а	стараст-а	Мікол-а
Р.	мужчын-ы	стараст-ы	Мікол-ы
Д.	мужчын-у	стараст-у	Мікол-у
В.	мужчын-у	стараст-у	Мікол-у
Т.	мужчын-ам	стараст-ам	Мікол-ам
М. (аб)	мужчын-е	старасц-е	Мікол-е

Склон	Аснова на шыпячыя, р, ц			
Н.	рыкш-а	майстр-а	вынаходц-а	Грыш-а
Р.	рыкш-ы	майстр-ы	вынаходц-ы	Грыш-ы
Д.	рыкш-у	майстр-у	вынаходц-у	Грыш-у
В.	рыкш-у	майстр-у	вынаходц-у	Грыш-у
Т.	рыкш-ам	майстр-ам	вынаходц-ам	Грыш-ам
М. (аб)	рыкш-у	майстр-у	вынаходц-у	Грыш-у

<i>Склон</i>	<i>Аснова на г, к</i>			
Н.	юнг-а	дзядзък-а	калег-а	Янк-а
Р.	юнг-і	дзядзък-і	калег-і	Янк-і
Д.	юнг-у	дзядзък-у	калег-у	Янк-у
В.	юнг-у	дзядзък-у	калег-у	Янк-у
Т.	юнг-ам	дзядзък-ам	калег-ам	Янк-ам
М. (аб)	юнг-у	дзядзък-у	калег-у	Янк-у

<i>Склон</i>	<i>Аснова на мяккі зычны</i>		
Н.	цесл-я	старшын-я	Кол-я
Р.	цесл-і	старшын-і	Кол-і
Д.	цесл-ю	старшын-і	Кол-ю
В.	цесл-ю	старшын-ю	Кол-ю
Т.	цесл-ем	старшын-ёй	Кол-ем
М. (аб)	цесл-ю	старшын-і	Кол-ю

Множны лік

<i>Склон</i>	<i>Аснова на цвёрды зычны</i>	
Н.	мужчын-ы	старац-ы
Р.	мужчын	старац-аў
Д.	мужчын-ам	старац-ам
В.	мужчын	старац-аў
Т.	мужчын-амі	старац-амі
М. (аб)	мужчын-ах	старац-ах

<i>Склон</i>	<i>Аснова на шыпячя, р, ц</i>		
Н.	рыкш-ы	майстр-ы	вынаходц-ы
Р.	рыкш-аў	майстр-аў	вынаходц-аў
Д.	рыкш-ам	майстр-ам	вынаходц-ам
В.	рыкш-аў	майстр-аў	вынаходц-аў
Т.	рыкш-амі	майстр-амі	вынаходц-амі
М. (аб)	рыкш-ах	майстр-ах	вынаходц-ах

<i>Склон</i>	<i>Аснова на г, к</i>		
Н.	юнг-і	дзядзък-і	слуг-і
Р.	юнг-аў	дзядзък-аў	слуг-аў
Д.	юнг-ам	дзядзък-ам	слуг-ам
В.	юнг-аў	дзядзък-аў	слуг-аў
Т.	юнг-амі	дзядзък-амі	слуг-амі
М. (аб)	юнг-ах	дзядзък-ах	слуг-ах

Склон	Аснова на мяккі зычны	
Н.	цесл-і	старшын-і
Р.	цесл-яў	старшынь
Д.	цесл-ям	старшын-ям
В.	цесл-яў	старшынь
Т.	цесл-ямі	старшын-ямі
М. (аб)	цесл-ях	старшын-ях

Каментарыі да парадыгмы

Усе асабовыя назоўнікі мужчынскага роду на *-а (-я)* у родным і вінавальным склонах адзіночнага ліку маюць тыя ж канчаткі, што і назоўнікі жаночага роду на *-а (-я)*, г. зн. канчаткі *-ы (-і)* у родным склоне і *-у (-ю)* у вінавальным склоне.

У давальным, творным і месным склонах адзіночнага ліку назоўнікі мужчынскага роду на *-а (-я)* маюць тыя ж канчаткі, што і асабовыя назоўнікі мужчынскага роду першага скланення. Аднак пад уплывам назоўнікаў жаночага роду ў мове мастацкай літаратуры ўжываюцца і формы з канчаткамі назоўнікаў жаночага роду: *Ну, бачыш, якая ў цябе сястра, — казаў ён мне, — пагаварыць нам як мужчыне з мужчынам не дае* (Б. Сачанка). *Што можна ваяводзе* (Я. Колас). *А дзецям і дзядуні вы, цёценька, паказалі мой ліст?* (З. Бядуля). *Міхась зацікавіўся толькі дзядуляй* (Я. Брыль). *Ваенны білет належаў старшыні сельсавета* (М. Паслядовіч). *Сцяпан у сельсавеце сядзеў, старшынёю* (Я. Брыль). *Вось мужычок быў хітры, — абралі старшыной* (Я. Купала). *Ён быў настаўнікам, суддзёю* (Я. Колас).

Назоўнікі з націскам на канчатку (*старшыня, старшына*) у давальным, творным і месным склонах маюць тыя ж канчаткі, што і назоўнікі жаночага роду на *-а (-я)*: *старшыні, суддзі, старшынёй, суддзёй*.

У множным ліку назоўнікі мужчынскага роду на *-а (-я)* маюць тыя ж канчаткі, што і назоўнікі першага і другога скланенняў. Толькі ў родным склоне назоўнікі з асновай на адзін зычны часцей маюць форму з нулявым канчаткам. Назоўнікі са збегам зычных у канцы асновы маюць канчатак *-аў (-яў)*. Але дапускаецца ўжыванне некаторых назоўнікаў і без канчатка *-аў (-яў)*: *стараст*.

Узор скланення назоўнікаў агульнага роду

Адзіночны лік

Склон	Аснова на цвёрды зычны			
	мужчынскі род		жаночы род	
Н.	плакс-а	запявал-а	плакс-а	запявал-а
Р.	плакс-ы	запявал-ы	плакс-ы	запявал-ы
Д.	плакс-у	запявал-у	плакс-е	запявал-е
В.	плакс-у	запявал-у	плакс-у	запявал-у
Т.	плакс-ам	запявал-ам	плакс-ай (-аю)	запявал-ай (-аю)
М. (аб)	плакс-е	запявал-е	плакс-е	запявал-е

Склон	Аснова на шыпячыя і р			
	мужчынскі род		жаночы род	
Н.	лістанош-а	задзір-а	лістанош-а	задзір-а
Р.	лістанош-ы	задзір-ы	лістанош-ы	задзір-ы
Д.	лістанош-у	задзір-у	лістанош-ы	задзір-ы
В.	лістанош-у	задзір-у	лістанош-у	задзір-у
Т.	лістанош-ам	задзір-ам	лістанош-ай (-аю)	задзір-ай (-аю)
М. (аб)	лістанош-у	задзір-у	лістанош-ы	задзір-ы

Склон	Аснова на г, к, х					
	мужчынскі род			жаночы род		
Н.	туляг-а	задавак-а	чысцёх-а	туляг-а	задавак-а	чысцёх-а
Р.	туляг-і	задавак-і	чысцёх-і	туляг-і	задавак-і	чысцёх-і
Д.	туляг-у	задавак-у	чысцёх-у	туляз-е	задавац-ы	чысцёс-е
В.	туляг-у	задавак-у	чысцёх-у	туляг-у	задавак-у	чысцёх-у
Т.	туляг-ам	задавак-ам	чысцёх-ам	туляг-ай (-аю)	задавак-ай (-аю)	чысцёх-ай (-аю)
М. (аб)	туляг-у	задавак-у	чысцёх-у	туляз-е	задавац-ы	чысцёс-е

Склон	Аснова на мяккі зычны				
	мужчынскі род		жаночы род		
Н.	капрызул-я	ціхон-я	капрызул-я	ціхон-я	
Р.	капрызул-і	ціхон-і	капрызул-і	ціхон-і	
Д.	капрызул-ю	ціхон-ю	капрызул-і	ціхон-і	
В.	капрызул-ю	ціхон-ю	капрызул-ю	ціхон-ю	
Т.	капрызул-ем	ціхон-ем	капрызул-яй (-яю)	ціхон-яй (-яю)	
М. (аб)	капрызул-ю	ціхон-ю	(аб) капрызул-і	ціхон-і	

Множны лік

Склон	Аснова на цвёрды зычны	
Н.	плакс-ы	запявал-ы
Р.	плакс-аў	запявал
Д.	плакс-ам	запявал-ам
В.	плакс-аў	запявал
Т.	плакс-амі	запявал-амі
М. (аб)	плакс-ах	запявал-ах

Склон	Аснова на шыпячыя і р	
Н.	лістанош-ы	задзір-ы
Р.	лістанош	задзір
Д.	лістанош-ам	задзір-ам
В.	лістанош	задзір
Т.	лістанош-амі	задзір-амі
М. (аб)	лістанош-ах	задзір-ах

Склон	Аснова на г, к, х		
Н.	туляг-і	задавак-і	чысцёх-і
Р.	туляг	задавак	чысцёх
Д.	туляг-ам	задавак-ам	чысцёх-ам
В.	туляг	задавак	чысцёх
Т.	туляг-амі	задавак-амі	чысцёх-амі
М. (аб)	туляг-ах	задавак-ах	чысцёх-ах

Склон	Аснова на мяккі зычны	
Н.	капрызул-і	ціхон-і
Р.	капрызуль	ціхонь
Д.	капрызул-ям	ціхон-ям
В.	капрызуль	ціхонь
Т.	капрызул-ямі	ціхон-ямі
М. (аб)	капрызул-ях	ціхон-ях

Каментары да парадгмы

У адзіночным ліку назоўнікі з націскам на аснове, якія абазначаюць асобу жаночага полу, маюць тыя ж канчаткі, што і назоўнікі жаночага роду на *-а (-я)* з адпаведнай асновай. Прычым у давальным і месным склонах адбываецца чаргаванне зычных

асновы /г ~ з/, /х ~ с/, /к ~ ц/: *рабацяга* — *рабацязе*, *прайдоха* — *прайдосе*, *чысцёха* — *чысцёсе*, *крыўляка* — *крыўляцы*.

Назоўнікі з націскам на аснове, якія абазначаюць асобу мужчынскага полу, у родным і вінавальным склонах маюць канчаткі назоўнікаў жаночага роду на *-а (-я)* з адпаведнай асновай. У давальным, творным і месным склонах — канчаткі назоўнікаў мужчынскага роду першага скланення з адпаведнай асновай.

Назоўнік *сірата* з націскам на канчатку незалежна ад полу асобы скланяецца як назоўнікі жаночага роду другога скланення з цвёрдай асновай: Н. *сірата*, Р. *сіраты*, Д. *сіраце*, В. *сірату*, Т. *сіратой*, М. *аб сіраце*. Назоўнікі *хвалько*, *гнаўко*, *нямко* скланяюцца толькі ў тым выпадку, калі абазначаюць асобу мужчынскага полу: Н. *такі хвалько*, Р., В. *такога хвалька*, Д. *такому хвальку*, Т. *такім хвальком*, М. *аб такім хвальку*. Калі ж такія назоўнікі абазначаюць асобу жаночага полу, то яны не скланяюцца: Н. *такая хвалько*, Р., Д. *такой хвалько*, В. *такую хвалько*, Т., М. *такой хвалько*.

У множным ліку назоўнікі агульнага роду скланяюцца па тыпу назоўнікаў жаночага роду на *-а (-я)*. У родным і вінавальным склонах пераважае нулявы канчатак пры аснове на адзін зычны (*запывал*, *задзір*, *ціхонь*, *туляг*), канчатак *-аў (-яў)* ужываецца, калі аснова заканчваецца збегам зычных і націск прыходзіцца на аснову (*плаксаў*, *мурзаў*). Канчатак *-оў* маюць назоўнікі тыпу *хвалько*. Канчатак *-эй* мае назоўнік *ляўша*.

Трэцяе скланенне

Назоўнікі трэцяга скланення маюць тры разнавіднасці асновы: на мяккі зычны, на шыпячыя, *р* і *ц*, на губныя зычныя і *ў*.

Узор скланення назоўнікаў жаночага роду з чыстай асновай

Адзіночны лік

Склон	Аснова на мяккі зычны				
Н.	связь	дэталъ	далонъ	здольнасць	радасць
Р.	связз-і	дэтал-і	далон-і	здольнасц-і	радасц-і
Д.	связз-і	дэтал-і	далон-і	здольнасц-і	радасц-і
В.	связь	дэталъ	далонъ	здольнасць	радасць
Т.	связзз-ю	дэталл-ю	далонн-ю	здольнасц-ю	радасц-ю
М. (аб)	связз-і	дэтал-і	далон-і	здольнасц-і	радасц-і

<i>Склон</i>	<i>Аснова на шыпячыя і р</i>		
Н.	мыш	печ	шыр
Р.	мыш-ы	печ-ы	шыр-ы
Д.	мыш-ы	печ-ы	шыр-ы
В.	мыш	печ	шыр
Т.	мышш-у	печч-у	шыр'-ю
М. (аб)	мыш-ы	печ-ы	шыр-ы

<i>Склон</i>	<i>Аснова на губныя і ў</i>			
Н.	глыб	верф	любоў	святкроў
Р.	глыб-і	верф-і	любов-і (любв-і)	свекрыв-і
Д.	глыб-і	верф-і	любов-і (любв-і)	свекрыв-і
В.	глыб	верф	любоў	святкроў
Т.	глыб'-ю	верф'-ю	любоў-ю	святкроў-ю
М. (аб)	глыб-і	верф-і	любов-і (любв-і)	свекрыв-і

Множны лік

<i>Склон</i>	<i>Аснова на мяккі зычны</i>				
Н.	сувяз-і	дэтал-і	далон-і	здольнасц-і	радасц-і
Р.	сувяз-ей	дэтал-ей	далон-ей	здольнасц-ей	радасц-ей
Д.	сувяз-ям	дэтал-ям	далон-ям	здольнасц-ям	радасц-ям
В.	сувяз-і	дэтал-і	далон-і	здольнасц-і	радасц-і
Т.	сувяз-ямі	дэтал-ямі	далон-ямі	здольнасц-ямі	радасц-ямі
М.(аб)	сувяз-ях	дэтал-ях	далон-ях	здольнасц-ях	радасц-ях

<i>Склон</i>	<i>Аснова на шыпячыя</i>	
Н.	мыш-ы	печ-ы
Р.	мыш-эй	печ-эй
Д.	мыш-ам	печ-ам
В.	мыш-эй	печ-ы
Т.	мыш-амі	печ-амі
М. (аб)	мыш-ах	печ-ах

<i>Склон</i>	<i>Аснова на губныя і ў</i>		
Н.	глыб-і	верф-і	святкров-і
Р.	глыб-ей	верф-ей	свекрыв-ей
Д.	глыб-ям	верф-ям	свекрыв-ям
В.	глыб-і	верф-і	свекрыв-ей
Т.	глыб-ямі	верф-ямі	свекрыв-ямі
М. (аб)	глыб-ях	верф-ях	свекрыв-ях

Каментарыі да парадыгмы

Адзіночны лік

Назоўны і вінавальны склоны. У гэтых склонах назоўнікі маюць форму з нулявым канчаткам.

Родны, давальны і месны склоны. Назоўнікі з асновай на мяккі зычны, а таксама на губныя зычны маюць канчатак *-і*, назоўнікі з асновай на шыпячыя і *р* маюць канчатак *-ы*.

У назоўніках *кроў* і *свякроў* адбываецца чаргаванне галосных /*о* ~ *ы*/: *кроў* — *крыві*, *свякроў* — *свекрыві*. Уласнае імя *Любоў* у ад-розненне ад агульнага слова, якое ў родным, давальным і мес-ным склонах мае паралельныя формы з беглым галосным *о* (*люб-ві* — *любові*), захоўвае *о* ва ўсіх склонавых формах (Н. *Любоў*, Р., Д., М. *Любові*).

Творны склон. У творным склоне зычны асновы (апрача губ-ных і *р*), калі ён знаходзіцца пасля галоснага, падаўжаецца: *мыш-шу*, *ноччу*, *меддзю*, *заваддзю*, *соллю*, *Прыпяццю*. Але: *глыб* — *глыб'ю* [*глыбй-у*], *шыр* — *шыр'ю* [*шырй-у*]. Падаўжэнне зычнага адсутнічае тады, калі аснова назоўніка заканчваецца збегам зычных: *магчы-масць* — *магчымасцю*, *радасць* — *радасцю*, *чвэрць* — *чвэрцю*, *борць* — *борцю*.

У гутарковай мове і мове мастацкай літаратуры назоўнікі *кроў*, *гразь*, *далонь*, *мыш*, *ноч* і некаторыя іншыя могуць ужывацца з канчаткам *-ёй* (*-ёю*), *-яй* (*-яю*), *-ай* (*-аю*): *крыв-ёй* (*-ёю*), *граз-ёй* (*-ёю*), *далон-яй* (*-яю*), *сенажац-яй* (*-яю*), *мыш-ай* (*-аю*), (*мыш-ой*), *ноч-ай*. Такія формы паяўляюцца па аналогіі з формамі назоўнікаў жаночага роду на *-а* (*-я*) тыпу *зямлёй*, *яблыняй*, *кашай*, а таксама пад уплывам дыялектных форм *далоня*, *мыша*.

Множны лік

Назоўны склон. Назоўнікі з асновай на мяккі, а таксама з асновай на губныя зычныя маюць канчатак *-і*, назоўнікі з асновай на шыпячыя — канчатак *-ы* (*далоні*, *якасці*, *печы*).

Родны склон. У родным склоне назоўнікі з мяккай асновай і з асновай на губныя зычныя маюць канчатак *-ей*, з асновай на шыпячыя — канчатак *-эй* і па аналогіі з назоўнікамі першага і другога скланення адпаведна канчаткі *-аў* (*-яў*). Канчатак *-ей* можа быць націскны або ненаціскны.

Ненаціскны канчатак *-ей* маюць: назоўнікі са збегам зычных у канцы асновы, апошні з якіх мяккі або губны: *адлегласць* — *адлегласцей*, *верф* — *верфей*; большасць назоўнікаў з асновай на адзін

мяккі зычны: *вось — восей, дробязь — дробязей, мадэль — мадэлей, плынь — плыней, сенажаць — сенажацей, ніць — ніцей*. Аднак у сучаснай моўнай практыцы назоўнікі гэтых груп ужываюцца і з канчаткам *-яў*: *магчымасцяў, якасцяў, урачыстасцяў, восяў, дробязяў, сенажацяў, ніцяў*. Выкарыстанне канчаткаў *-аў* (*-яў*) у сучасным маўленні мае тэндэнцыю да пашырэння і нарматыўнага замацавання.

З націскным канчаткам *-ей* ужываюцца: некалькі аднаскладовых назоўнікаў з асновай на мяккі зычны: *гусь — гусей, косьць — касцей, масць — масцей, смерць — смярцей, страсць — страсцей, часць — часцей* (таксама *мотачасцей, авіячасцей*) і назоўнік *вобласць — абласцей*; назоўнікі *кроў, свакроў*: *кывей, свекрывей*.

Назоўнікі *ноч, мыш, печ* маюць канчатак *-эй*: *начэй, мышэй, пчэй* (дапускаецца *ночаў, печаў*).

З канчаткам *-аў* (*-яў*) ужываюцца назоўнікі *рэч, флеш, шчолач, даль*: *рэчаў, флешаў, шчолачаў, далаў*.

Давальны склон. Для давальнага склону характэрны канчаткі *-ям* (*-ам*): *якасям, урачыстасям, кадзям, верфям, мадэлям, абласям, гусям, печам, рэчам, начам*.

Вінавальны склон. У залежнасці ад адушаўлёнасці—неадушаўлёнасці форма вінавальнага склону можа супадаць з формай роднага або назоўнага склону: *не звяртаць увагу на якасці, гнаць гусей*.

Творны склон. У творным склоне назоўнікі з асновай на мяккія і губныя зычныя маюць канчатак *-ямі*, пасля шыпячых зычных — канчатак *-амі*: *клець — кляцямі, магчымасць — магчымасцямі, верф — верфямі, гусь — гусямі, рэч — рэчамі, ноч — начамі*.

Назоўнікі *косць* і *гусь* могуць мець варыянтны канчатак *-мі*: *касцямі, гусямі*. Ад назоўнікаў *далонь, ніць* сустракаюцца формы *далоньмі, ніцьмі*.

Месны склон. У месным склоне назоўнікі ўжываюцца з канчаткам *-ях* пасля мяккіх зычных і губных і з канчаткам *-ах* пасля шыпячых: *аб магчымасцях, на верфях, у далонях, на гусях, на рэчах, па начах*.

Скланенне назоўніка *маці*

Большасць скланавых форм назоўніка *маці* супадае са скланавымі формамі назоўнікаў трэцяга скланення. Ва ўскосных склонах адзіночнага ліку, за выключэннем вінавальнага, і ва ўсіх склонах множнага ліку назоўнік *маці* набывае суфікс *-ер*.

<i>Склон</i>	<i>Адзіночны лік</i>	<i>Множны лік</i>
Н.	мац-і	мацер-ы
Р.	мацер-ы	мацяр-эй
Д.	мацер-ы	мацяр-ам
В.	мац-і	мацяр-эй
Т.	мацер-ай (-аю)	мацяр-амі
М. (аб)	мацер-ы	мацяр-ах

Назоўнік *маці* можа ўжывацца без суфікса *-ер-* і ва ўсёй параджыме мае форму *маці*.

Скланенне множналікавых назоўнікаў

Множналікавыя назоўнікі скланяюцца па такіх жа ўзорах, як і назоўнікі першага, другога і трэцяга скланення.

Узор скланення

<i>Склон</i>	<i>Аснова на цвёрды зычны</i>		
Н.	зносін-ы	круп-ы	вусн-ы
Р.	зносін	круп	вусн-аў
Д.	зносін-ам	круп-ам	вусн-ам
В.	зносін-ы	круп-ы	вусн-ы
Т.	зносін-амі	круп-амі	вусн-амі
М. (аб)	зносін-ах	круп-ах	вусн-ах

<i>Склон</i>	<i>Аснова на шыпячых, р, ц</i>			
Н.	дрождж-ы	клешч-ы	чар-ы	нажніц-ы
Р.	дрождж-аў	клешч-аў	чар-аў	нажніц
Д.	дрождж-ам	клешч-ам	чар-ам	нажніц-ам
В.	дрождж-ы	клешч-ы	чар-ы	нажніц-ы
Т.	дрождж-амі	клешч-амі	чар-амі	нажніц-амі
М. (аб)	дрождж-ах	клешч-ах	чар-ах	нажніц-ах

<i>Склон</i>	<i>Аснова на мяккі зычны</i>			
Н.	карал-і	сен-і	восц-і	грабл-і
Р.	карал-яў	сян-ей	восц-яў	грабл-яў (грабель)
Д.	карал-ям	сен-ям	восц-ям	грабл-ям
В.	карал-і	сен-і	восц-і	грабл-і
Т.	карал-ямі	сен-ямі	восц-ямі	грабл-ямі
М. (аб)	карал-ях	сен-ях	восц-ях	грабл-ях

Склон	Аснова на г, к, х			
Н.	абцуг-і	ападк-і	насілк-і	дух-і
Р.	абцуг-оў	ападк-аў	насілак	дух-оў
Д.	абцуг-ам	ападк-ам	насілк-ам	дух-ам
В.	абцуг-і	ападк-і	насілк-і	дух-і
Т.	абцуг-амі	ападк-амі	насілк-амі	дух-амі
М. (аб)	абцуг-ах	ападк-ах	насілк-ах	дух-ах

Каментарыі да парадыгмы

Назоўны склон. У назоўным склоне назоўнікі з цвёрдай асновай, з асновай на шыпячых, *p* і *ц* маюць канчатак *-ы*, назоўнікі з мяккай асновай і асновай на *г, к, х* маюць канчатак *-і*: *канікулы, зносіны, дрожджы, грошы, шоры, лейцы, мазгі, высеўкі, плаўні, джунглі*.

Родны склон. У родным склоне множналікавыя назоўнікі маюць канчаткі *-аў (-яў), -оў (-ёў), -ей (-эй)* або формы з нулявым канчаткам. Выбар аднаго з канчаткаў вызначаецца характарам канцавога зычнага асновы, часткова яе марфалагічнай будовай або семантыкай, месцам націску ў зыходнай форме.

З канчаткам *-аў (-яў)* ужываюцца:

а) большасць назоўнікаў са збегам зычных у канцы асновы: *аліментаў, апладысmentaў, фінансаў, аб'едкаў, абмалоткаў, ападкаў, падмосткаў, пацяробкаў, пласкагубцаў, клешчаў, прыгаршчаў, восцяў, гусяў, джунгляў, цугляў, ясляў*;

б) усе назоўнікі на адзін зычны *к* у аснове: *дрыжыкаў, лекаў, плечыкаў, прысмакаў, скокаў, субтропікаў, уцёкаў, хітрыкаў, ходзікаў*;

в) аддзяяслоўныя назоўнікі *Pluralia Tantum* з асновай на адзін зычны: *аковаў, ведаў, давыбараў, залётаў, провадаў, неравыбараў, родаў, сходаў, усходаў*, а таксама множналікавыя назоўнікі, якія адрозніваюцца па значэнні ад назоўнікаў, што маюць адзіночны лік: *збораў* (падрыхтоўка да чаго-н.), *выбараў* (выбранне галасаваннем), *адкладаў* (асады);

г) складаныя назоўнікі з асновай на адзін зычны: *вогнепрысаў, маладажонаў*;

д) іншамоўныя назоўнікі з асновай на адзін зычны: *аналаў, дэбатаў, кулуараў, мемуараў, пенатаў*.

З канчаткам *-оў* ужываюцца назоўнікі, якія ў назоўным склоне маюць націскны канчатак: *абцугі — абцугоў, азы — азоў, бацькі — бацькоў, брыжы — брыжоў, ваўчкі — ваўчкоў, гарадкі — гарадкоў, духі — духоў, ціскі — ціскоў, шамкі — шамкоў, штаны — штаноў*.

Канчатак *-оў (-ёў)* маюць таксама тапонімы з націскным канчаткам у назоўным склоне: *Бастуны — Бастуноў, Валюкі — Валюкоў, Масты — Мастоў, Чачалі — Чачалёў.*

З нулявым канчаткам ужываюцца:

а) частка назоўнікаў з асновай на адзін зычны, у прыватнасці назоўнікі з суфіксами *-ін-ы (-ын-ы), -іц-ы* і некаторыя іншыя: *абставіны — абставін, агледзіны — агледзін, адведзіны — адведзін, запоіны — запоін, заручыны — заручын, зносіны — зносін, імяніны — імянін, паводзіны — паводзін, радзіны — радзін, уводзіны — уводзін, хрэсьбіны — хрэсьбін, весніцы — весніц, нагавіцы — нагавіц, нажніцы — нажніц, вароты — варот, дровы — дроў, канікулы — канікул, крупы — круп, нары — нар, шахматы — шахмат;*

б) тапонімы на *-ічы (-ычы), -іцы (-ыцы), -аны (-яны), -іны, (-ыны), -оны, (-ёны)*: *Асіновічы — Асіновіч, Баранавічы — Баранавіч, Акінчыцы — Акінчыц, Язвіны — Язвін, Расоны — Расон, Кругляны — Круглян, Снігяны — Снігян, Макраны — Макран;*

в) назоўнікі са збегам зычных у канцы асновы, калі паміж імі паяўляецца беглы галосны: *апількі — апілак, вілкі — вілак, выжымкі — выжымак, вячоркі — вячорак, дажынкi — дажынак, зёлкі — зёлак, могілкі — могілак, начоўкі — начовак, раскопкі — раскопак, санкі — санак, суткі — сутак.*

Аднак у практыцы некаторыя з гэтых назоўнікаў ужываюцца і з канчаткам *-аў*, які мае тэндэнцыю да пашырэння ў сучасным маўленні: *абставінаў, драбінаў, зносінаў, імянінаў, нагавіцаў, нажніцаў, варотаў, канікулаў, шахматаў, з Баранавічаў, каля Макранаў, з апілкаў, зёлкаў, могілкаў.*

Канчатак *-ей (-эй)* маюць назоўнікі *гоні — гоней, грудзі — грудзей, людзі — людзей, сані — саней, сені — сяней, дзверы — дзвярэй.*

Канчатак *-ай* мае назоўнік *грошы: грошай.*

Давальны склон. У давальным склоне ўжываецца канчатак *-ам (-ям)*: *абцугам, бацькам, трусам, ападкам, каралям, ясям, варотам, Баранавічам, дажынкам, грудзям.*

Вінавальны склон. Канчаткі вінавальнага склону супадаюць з канчаткамі назоўнага склону: *бачу вароты, пісаць мемуары.*

Творны склон. У творным склоне, як правіла, множналікавыя назоўнікі маюць канчатак *-амі (-ямі)*: *ведамі, канікуламі, крупамі, шахматамі, бацькамі, абцугамі, джунглямі.*

Некаторыя назоўнікі могуць мець варыянтныя канчаткі *-ыма* і *-мі*:

а) назоўнікі *грошы, дзверы: грашамі, грашыма, грашмі, дзвярамі, дзвярыма, дзвярмі.* Формы з канчаткам *-ыма* шырока прадстаўлены ў розных стылях пісьмовай мовы і ў гутарковай мове і іх трэба лічыць літаратурным варыянтам. Формы ж з канчаткам *-мі* выходзяць за межы літаратурнай нормы;

б) для назоўнікаў *грудзі, сані* характэрны варыянтныя формы з канчаткамі *-ямі* і *-мі*: *грудзьмі — грудзьмі, санямі — саньмі*;

в) назоўнік *людзі* ў якасці нарматыўнага мае канчатак *-мі*: *людзьмі*. Форма *людзьмі*, якая сустракаецца ў мове мастацкай літаратуры і ў гутарковай мове, з'яўляецца адступленнем ад нормы.

Месны склон. У месным склоне множналікавыя назоўнікі маюць канчаткі *-ах (-ях)*: *на канікулах, пры бацьках, у джунглях*.

Скланенне назоўнікаў ніякага роду на *-я (-ё), -о*, якія абазначаюць маладых істот

Узор скланення

Склон	Адзіночны лік			Множны лік	
Н.	цял-я (-ё)	хлапчан-я (-ё)	дзяўч-о	цялят-ы	хлапчанят-ы
Р.	цяляц-і	хлапчанняц-і	дзяўчац-і	цялят	хлапчанят
Д.	цяляц-і	хлапчанняц-і	дзяўчац-і	цялят-ам	хлапчанят-ам
В.	цял-я (-ё)	хлапчан-я (-ё)	дзяўч-о	цялят	хлапчанят
Т.	цял-ём	хлапчан-ём	дзяўч-ом	цялят-амі	хлапчанят-амі
М. (аб)	цяляц-і	хлапчанняц-і	дзяўчац-і	цялят-ах	хлапчанят-ах

Каментары да парадыгмы

У назоўным склоне адзіночнага ліку, акрамя форм з канчаткам *-я*, дапускаецца ўжыванне форм з варыянтным канчаткам *-ё* (*парасё, качанё, хлапчанё*). Для назоўнікаў *дзіця, дзіцяня* формы з канчаткам *-ё* (*дзіцеё, дзіцянё*) з'яўляюцца адступленнем ад нормы.

У родным, давальным і месным склонах назоўнікі гэтай групы набываюць устаўку *-яц- (-ац-)* і канчатак *-і*.

У творным склоне ўжываецца форма з націскным канчаткам *-ём (-ом)* без устаўкі *-яц- (-ац-)*. Назоўнік *дзіця* мае форму з ненаціскным канчаткам *-ем* (*дзіцем*). Форма *дзіцём*, якая сустракаецца ў моўнай практыцы, выходзіць за межы літаратурнай нормы.

У множным ліку назоўнікі тыпу *цяля* ва ўсіх склонах ужываюцца з устаўкай *-ят-* (Н. *цяляты*, Р. *цялят*, Д. *цялятам*, В. *цялят*, Т. *цялятамі*, М. (аб) *цялятах*). Назоўнік *дзіця* скланяецца без устаўкі *-ят-* і мае наступныя формы: Н. *дзеці*, Р. *дзецей*, Т. *дзецьмі* (форма *дзецямі* ненаарматыўная), М. (аб) *дзецах*.

Ад назоўнікаў *свінчо, дзяўчо, хлапчо* формы множнага ліку не ўтвараюцца. Пры неабходнасці для назоўнікаў *дзяўчо, хлапчо* можна выкарыстаць формы *дзяўчаткі, хлапчаняты*.

Скланенне назоўнікаў ніякага роду на *-мя*

У гэту групу адносяцца рознаскланяльныя назоўнікі *імя, племя і стрэмя*. Назоўнікі *бярэмя, вымя, польмя, семя, цемя* скланяюцца без устаўкі *-ен-*, як назоўнікі ніякага роду з мяккай асновай, прычым назоўнікі *польмя, семя і цемя* не маюць формы множнага ліку.

Узор скланення

Склон	Адзіночны лік		
Н.	ім-я	стрэм-я	плем-я
Р.	ім-я (імен-і)	стрэм-я (стрэмен-і)	плем-я (племен-і)
Д.	ім-ю (імен-і)	стрэм-ю (стрэмен-і)	плем-ю (племен-і)
В.	ім-я	стрэм-я	плем-я
Т.	ім-ем (імен-ем)	стрэм-ем (стрэмен-ем)	плем-ем (племен-ем)
М. (аб)	ім-і (імен-і)	стрэм-і (стрэмен-і)	плем-і (племен-і)

Склон	Множны лік		
Н.	ім-і (імен-ы)	стрэм-і (страмён-ы)	плямён-ы
Р.	ім-яў (імен, імен-аў)	стрэм-яў (страмён, страмён-аў)	плямён (плямён-аў)
Д.	ім-ям (імен-ам)	стрэм-ям (страмён-ам)	плямён-ам
В.	ім-і (імен-ы)	стрэм-і (страмён-ы)	плямён-ы
Т.	ім-ямі (імен-амі)	стрэм-ямі (страмён-амі)	плямён-амі
М. (аб)	ім-ях (імен-ах)	стрэм-ях (страмён-ах)	плямён-ах

Каментарыі да парадыгмы

У родным, давальным, творным і месным склонах адзіночнага ліку назоўнікі *імя, племя і стрэмя* маюць варыянтныя формы з устаўкай *-ен-* або без яе. Пры наяўнасці ўстаўкі *-ен-* у родным, давальным і месным склонах яны маюць канчатак *-і*, у творным склоне — канчатак *-ем*. Калі ўстаўка адсутнічае, то яны скланя-

юцца як назоўнікі ніякага роду з асновай на мяккі зычны тыпу *шчасце, поле*.

У множным ліку назоўнікі *імя* і *стрэмя* могуць мець формы з устаўкай *-ён-* або без яе і адпаведна скланяцца як назоўнікі ніякага роду з мяккай або цвёрдай асновай.

Назоўнік *племя* ў множным ліку ва ўсіх формах мае формы з устаўкай *-ён-*.

Ад'ектыўнае скланенне назоўнікаў

Па ўзору прыметнікаў скланяюцца назоўнікі, якія ўтварыліся шляхам субстантывацыі прыметнікаў і дзеепрыметнікаў (*сувязны, служачы, малочная, марожанае*).

Узор скланення

Склон	Адзіночны лік			
	мужчынскі род	жаночы род	ніякі род	
Н.	сувязн-ы	накладн-ая	будуч-ае	насяком-ае
Р.	сувязн-ога	накладн-ой	будуч-ага	насяком-ага
Д.	сувязн-ому	накладн-ой	будуч-аму	насяком-аму
В.	сувязн-ога	накладн-ую	будуч-ае	насяком-ае
Т.	сувязн-ым	накладн-ой (-ою)	будуч-ым	насяком-ым
М. (аб)	сувязн-ым	накладн-ой	будуч-ым	насяком-ым

Склон	Множны лік			
Н.	сувязн-ыя	накладн-ыя	насяком-ыя	сутачн-ыя
Р.	сувязн-ых	накладн-ых	насяком-ых	сутачн-ых
Д.	сувязн-ым	накладн-ым	насяком-ым	сутачн-ым
В.	сувязн-ых	накладн-ыя	насяком-ых	сутачн-ыя
Т.	сувязн-ымі	накладн-ымі	насяком-ымі	сутачн-ымі
М. (аб)	сувязн-ых	накладн-ых	насяком-ых	сутачн-ых

Каментары да парадыгмы

Прыналежнасць гэтых назоўнікаў да адушаўлёных ці неадушаўлёных выражаецца марфалагічна: у множным ліку і ў назоўнікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку адушаўлёных назоўнікаў форма вінавальнага склону супадае з формай роднага склону, а ў неадушаўлёных назоўнікаў — з формай назоўнага склону.

Скланенне некаторых прозвішчаў

Прозвішчы, якія заканчваюцца на зычны (напрыклад, *Голуб, Мароз, Мележ, Драч, Баранцэвіч, Тур, Аксючыц, Кавалёнак, Жук, Ясень, Салавей*), скланяюцца як асабовыя назоўнікі мужчынскага роду на адпаведны зычны ў тым выпадку, калі яны называюць асобу мужчынскага полу.

Н.	Іван Голуб, Мележ, Міцкевіч, Тур, Жук, Салавей
Р.	Івана Голуба, Мележа, Міцкевіча, Тура, Жука, Салаўя
Д.	Івану Голубу, Мележу, Міцкевічу, Туру, Жуку, Салаўю
В.	Івана Голуба, Мележа, Міцкевіча, Тура, Жука, Салаўя
Т.	Іванам Голубам, Мележам, Міцкевічам, Турам, Жуком, Салаўём
М. (аб)	Іване Голубе, Мележу, Міцкевічу, Туру, Жуку, Салаўю

Не змяняюцца пры скланенні такія прозвішчы, калі іх носьбітамі з'яўляюцца жанчыны.

Прозвішчы, якія ўзыходзяць да кароткіх форм прыметнікаў і дзеепрыметнікаў, субстантываваліся, набылі граматычныя рысы назоўнікаў (*Глук, Кохан, Лапавух, Любім, Молад*) і скланяюцца, як асабовыя назоўнікі мужчынскага роду ў выпадку, калі належаць асобам мужчынскага полу (*Рыгор Кохан, Рыгора Кохана, Рыгору Кохану* і г. д.). Але: *Марыя Кохан, Марыі Кохан, Марыяй Кохан*.

Мужчынскія прозвішчы, што ўтварыліся ад прыналежных прыметнікаў на *-оў (-аў)*, *-ёў (-еў)*, *-ін (-ын)*, скланяюцца як агульныя асабовыя назоўнікі, за выключэннем творнага склону, у якім маюць канчатак прыметніка *-ым*.

Н.	Зайцаў, Гарбуноў, Мядзведзеў, Сарокін	кабельтаў, швартоў
Р.	Зайцава, Гарбунова, Мядзведзева, Сарокіна	кабельтава, швартова
Д.	Зайцаву, Гарбунову, Мядзведзеву, Сарокіну	кабельтаву, швартову
В.	Зайцава, Гарбунова, Мядзведзева, Сарокіна	кабельтава, швартова
Т.	Зайцавым, Гарбуновым, Мядзведзевым, Сарокіным	кабельтавым, швартовым
М. (аб)	Зайцаве, Гарбунове, Мядзведзеве, Сарокіне	кабельтаве, швартове

Іншамоўныя мужчынскія прозвішчы на *-оў (-аў)*, *-ёў (-еў)*, *-ін (-ын)* у творным склоне адзіночнага ліку маюць канчатак *-ам (-ом)*: *Бюлаў — Бюлавам, Бёклін — Бёклінам, Дарвін — Дарвінам, Франклін — Франклінам, Чаплін — Чаплінам, Грын — Грынам.*

Жаночыя прозвішчы ад прыналежных прыметнікаў у родным, давальным, творным і месным склонах маюць канчаткі прыметнікаў жаночага роду, у інавальным — канчаткі назоўнікаў.

Н.	Раманава, Кавалёва, Фаміна
Р.	Раманавай, Кавалёвай, Фаміной
Д.	Раманавай, Кавалёвай, Фаміной
В.	Раманаву, Кавалёву, Фаміну
Т.	Раманавай, Кавалёвай, Фаміной
М. (аб)	Раманавай, Кавалёвай, Фаміной

Прозвішчы, якія ўзыходзяць да назоўнікаў жаночага роду на *-а (-я)*, што абазначаюць прадметы, незалежна ад полу асобы скланяюцца як агульныя назоўнікі жаночага роду з адпаведным тыпам асновы.

Н.	Іван, Ніна Скіба, Пушча, Кропля, Лаза, Дуга, Талака, Кніга, Сарока, Саладуха
Р.	Івана, Ніны Скібы, Пушчы, Кроплі, Лазы, Дугі, Талакі, Кнігі, Сарокі, Саладухі
Д.	Івану, Ніне Скібе, Пушчы, Кроплі, Лазе, Дузе, Талацэ, Кнізе, Сароцы, Саладусе
В.	Івана, Ніну Скібу, Пушчу, Кроплю, Лазу, Дугу, Талаку, Кнігу, Сароку, Саладуху
Т.	Іванам, Нінай Скібай, Пушчай, Кропляй, Лазой, Дугой, Талакой, Кнігай, Сарокай, Саладухай
М.(аб)	Іване, Ніне Скібе, Пушчы, Кроплі, Лазе, Дузе, Талацэ, Кнізе, Сароцы, Саладусе

Як назоўнікі жаночага роду на *-я*, змяняюцца прозвішчы на *-еня (-эня, -аня)*, *-уня (-юня)*, *-іня (-ыня)*, *-ня, -оля, -уля (-юля)*, *-ля*, незалежна ад полу іх носьбітаў.

Н.	Іван, Ніна Каваленя, Кляўчэня, Лабуня, Бядуля, Ціхіня
Р.	Івана, Ніны Кавалені, Кляўчэні, Лабуні, Бядулі, Ціхіні
Д.	Івану, Ніне Кавалені, Кляўчэні, Лабуні, Бядулі, Ціхіні
В.	Івана, Ніну Каваленю, Кляўчэню, Лабуню, Бядулю, Ціхіню
Т.	Іванам, Нінай Каваленяй, Кляўчэняй, Лабуняй, Бядуляй, Ціхіняй
М. (аб)	Іване, Ніне Кавалені, Кляўчэні, Лабуні, Бядулі, Ціхіні

Прозвішчы, якія суадносяцца з назоўнікамі ніякага роду, што абазначаюць прадметы, змяняюцца па склонах толькі ў выпадку, калі іх носьбітамі з'яўляюцца асобы мужчынскага полу.

Н.	Іван Шыла, Долата, Века, Вясло
Р.	Івана Шыла, Долата, Века, Вясла
Д.	Івану Шылу, Долату, Веку, Вяслу
В.	Івана Шыла, Долата, Века, Вясло
Т.	Іванам Шылам, Долатам, Векам, Вяслom
М. (аб)	Іване Шылу, Долату, Веку, Вясле

Калі такія прозвішчы належаць жанчынам, яны па склонах не змяняюцца.

Прозвішчы на *-а* (*-я*), якія не суадносяцца з назвамі прадметаў, таксама скланяюцца толькі тады, калі яны называюць асобу мужчынскага полу.

Н.	Іван Скрыба, Лукша, Шакура, Сапега, Чэрня, Глебка
Р.	Івана Скрыбы, Лукшы, Шакуры, Сапегі, Чэрні, Глебкі
Д.	Івану Скрыбу, Лукшу, Шакуру, Сапегу, Чэрню, Глебку
В.	Івана Скрыбу, Лукшу, Шакуру, Сапегу, Чэрню, Глебку
Т.	Іванам Скрыбам, Лукшам, Шакурам, Сапегам, Чэрнем, Глебкам
М. (аб)	Іване Скрыбу, Лукшу, Шакуру, Сапегу, Чэрню, Глебку

Скланенне двойных прозвішчаў падпарадкоўваецца агульным правілам змянення мужчынскіх і жаночых простых прозвішчаў.

Н.	Бялыніцкі-Біруля, Неміровіч-Данчанка,	Бялыніцкая-Біруля, Ніна Неміровіч-Данчанка
Р.	Бялыніцкага-Бірулі, Неміровіча-Данчанкі,	Бялыніцкай-Бірулі, Ніны Неміровіч-Данчанка
Д.	Бялыніцкаму-Бірулі, Неміровічу-Данчанку,	Бялыніцкай-Бірулі, Ніне Неміровіч-Данчанка
В.	Бялыніцкага-Бірулю, Неміровіча-Данчанку,	Бялыніцкую-Бірулю, Ніну Неміровіч-Данчанка
Т.	Бялыніцкім-Бірулем, Неміровічам-Данчанкам,	Бялыніцкай-Біруляй, Нінай Неміровіч-Данчанка
М. (аб)	Бялыніцкім-Бірулю, Неміровічу-Данчанку	Бялыніцкай-Бірулі, Ніне Неміровіч-Данчанка

Не змяняюцца пры скланенні прозвішчы, якія адносяцца да наступных груп:

1. Прозвішчы, якія канчаюцца націскным *-о*: *Бузо, Буйло, Гурло, Лапо, Шамро, Кахно, Дурнаво, Груцо, Клімко, Рьлько, Шырко, Віярдо, Гюго, Гуно, Дзідро, Дэфо, Русо, Фуко*.

Выключэнне складаюць мужчынскія прозвішчы на націскное *-о*, якія супадаюць з назоўнікамі ніякага роду, што абазначаюць прадметы (*Сцябло, Скрабло, Талакно*). Такія прозвішчы скланяюцца па ўзору адпаведных агульных назоўнікаў.

2. Іншамоўныя прозвішчы з націскным і ненаціскным *ё*, які знаходзіцца пасля галосных або мяккага знака, а таксама з ненаціскным *о* пасля галоснага: *Антаніё, Бакачыё, Баньё, Пюньё, Эскамільё, Бідлао, Галілео, Мао*.

3. Прозвішчы, якія канчаюцца на *-і (-ы)*: *Айні, Арбелі, Балі, Бралы, Вердзі, Гандзі, Гарыбальдзі, Дабіны, Джаваньёлі, Лахуці, Паганіні, Пучыні, Растрэлі, Руставелі, Тарычэлі, Веспучы, Радары, Куінджы, Кюры, Сальеры, Страдзівары*. (Псеўданім *Кукрыніксы* скланяецца як назоўнік множнага ліку з адпаведнай асновай.)

4. Іншамоўныя прозвішчы на *-е (-э)*: *Літке, Тарле, Нідэрле, Гацье, Мілье, Фур'е, Струвэ, Фрунзе, Гейне, Гётэ, Фальканэ, Бізэ*.

5. Іншамоўныя прозвішчы на *-у (-ю)*: *Амаду, Джэтысу, Мілку, Неру, Садавяну, Траянеску, Шэню*.

6. Многія іншамоўныя прозвішчы на *-а (-я)*: *Галуа, Дзюбуа, Дзюма, Бруна, Сукарна, Халіла, Ціта, Заля*.

7. Прозвішчы, якія канчаюцца на *-іх (-ых)*: *Буйскіх, Высокіх, Чуткіх, Баранавых, Белых, Крутых, Малых, Сядых, Чарных*.

Словаўтварэнне назоўнікаў

У сучаснай беларускай літаратурнай мове словаўтварэнне назоўнікаў характарызуецца развітой сістэмай спосабаў і сродкаў. Назоўніку як часціне мовы ўласцівы наступныя спосабы словаўтварэння: суфіксальны (у тым ліку і нульсуфіксальны), прэфіксальны, прэфіксальна-суфіксальны, аснова- і словаскладанне, асноваскладанне ў спалучэнні з суфіксацыяй (у тым ліку і нулявой), абрэвіяцыя.

Словаўтварэнне назоўнікаў вызначаецца шырокай утваральнай базай. Матываваныя назоўнікі ўтвараюцца ад назоўнікаў (унутранае словаўтварэнне), дзеясловаў, прыметнікаў і вельмі абмежавана ад лічэбнікаў і займеннікаў (знешняе словаўтварэнне).

Паводле сваёй семантыкі словаўтварэнне назоўнікаў характарызуецца шырокім спектрам словаўтваральных значэнняў. У межах знешняга словаўтварэння ўтвараюцца назоўнікі з транспазіцыйнымі значэннямі ‘адцягненага дзеяння’ і ‘адцягненай прыкметы’, а таксама з разнастайнымі мутацыйнымі значэннямі. У межах унутранага словаўтварэння ўтвараюцца назоўнікі з мутацыйнымі і мадыфікацыйнымі значэннямі.

Суфіксальныя назоўнікі

Назоўнікі, утвораныя ад асноў дзеясловаў

Аддзеяслоўныя назоўнікі паводле словаўтваральнага значэння падзяляюцца на дзве вялікія групы: назоўнікі з транспазіцыйным значэннем ‘назвы адцягненага дзеяння’ і назоўнікі з мутацыйным значэннем ‘носьбіт працэсуальнай прыкметы’.

Назоўнікі са значэннем ‘назвы адцягненага дзеяння’

Суфіксальныя назоўнікі з транспазіцыйным значэннем ‘назвы адцягненага дзеяння’ абазначаюць дзеянні, працэсы або стан як прадмет. Яны спалучаюць лексічнае значэнне матывальнага дзеяслова і граматычнае значэнне назоўніка, выражанае катэгорыямі роду, ліку і склону. З гэтым значэннем утвараюцца назоўнікі мужчынскага, жаночага і ніякага роду, а таксама Pluralia tantum (множналікавыя) ад асноў дзеясловаў закончанага і незакончанага трывання. Пры гэтым некаторыя суфіксальныя фарманты спалучаюцца пераважна з дзеяслоўнымі асновамі пэўнага трывання.

У беларускай літаратурнай мове аддзеяслоўныя назоўнікі са значэннем ‘назвы адцягненага дзеяння’ ўтвараюцца з дапамогай суфіксаў:

а) мужчынскага роду: -ж: *продаж* (ад *прадаць/прадаваць*), *запродаж*, *перепродаж*, *распродаж*; -аж (-яж)/-еж: *інструктаж* (ад *інструкціраваць*), *мантаж*, *масаж*, *пілатаж*, *сабатаж*, *рэпартаж*, *трэнаж*, *фіксаж*, *дубляж*; -ат: *бразгат* (ад *бразгаць*), *булькат*, *віскаат*, *грукат*, *лускат*, *ляскат*, *плёскат*, *стукат*, *тупат*, *цёхкат*, *цокат*; -Ø: *абмен* (ад *абменьваць*), *агляд*, *напамін*, *бег*, *запуск*, *бег*, *уваход*;

б) жаночага роду: -б(а)/-об(а): *бажба* (ад *бажыцца*), *варажба* (ад *варажыць*), *гарадзьба*, *ганьба*, *гульба*, *дзяльба*, *дружба*, *жальба*, *мальба*, *касьба*, *пальба*, *пахвальба* (ад дзеяслова закончанага трывання *пахваліць*), *разьба*, *стральба* (параўн. *стрэльба*), *служба*,

сяўба, вучоба (ад вучыць, вучыцца), хвароба (ад хварэць); -в(а)/-тв(а): клятва (ад клясці і бітва, малітва (ад біць, маліцца); -ж(а): распрадажа (ад распрадаць); -л(я): лоўля, купля, гадоўля, будоўля; -к(а)/ёжк(а)/-оўк(а)/-ноўк(а)/-нк(а)/-анк(а)/-янк(а): даробка, наладка, закладка, разведка, наводка, адбелка, размінка, праверка, змыўка, адпрацоўка, утрамбоўка, чытка, шыфроўка, бамбёжка, перасоўка, агаласоўка, галадоўка, перамяжоўка (морф -ноўк(а) выкарыстоўваецца для ўтварэння назоўнікаў са значэннем адцягненага дзеяння ад дзеясловаў з каранем став-: расстаноўка, падстаноўка, абстаноўка, настаноўка, перастаноўка), гулянка, лаянка, маўчанка, пагулянка, прагулянка, п'янка; -нн(а): гьрканина, трасканина, цісканина, груканина, стуканина, ламанина, карпанина, шарпанина, тупанина, пісанина, блытанина, чытанина, штурханина, таўханина, мешанина, стралянина, трасянина, тузанина, разанина, мазанина, цяганіна, беганіна; -н(я)/-тн(я)/-атн(я): хлусня, мітусня, балбатня, стракатня, варкатня, калатня, крутня, гульня, бойня, брахня, звягня, хадня, мазня, валтузня, грызня, разня; буркатня, бегатня, грукатня, піскатня, таўкатня, траскатня, тупатня, стукатня, штурхатня; -от(а): дрымота, згрызота, капота, ламота, плюхота, плявузгота, пярхота, рвота, турбота, хлюпота; -іх(а): шуміха; -асць/-льнасць/-альнасць(-яльнасць)/-насць/-знасць/-масць: хворасць, еднасць, рэўнасць, бытнасць, ужытнасць, ужывальнасць, лучнасць, боязнасць, дзялінасць, хадзінасць; нараджальнасць, выраджальнасць, націскальнасць, спякальнасць, скранальнасць, загаральнасць, згушчальнасць, праламляльнасць, заражальнасць, з'яднальнасць, палягальнасць, прыжывальнасць, выжывальнасць, змешвальнасць, зношвальнасць, скрыжавальнасць, супраціўляльнасць; затапляльнасць, выпаральнасць, захваральнасць; -ацыя [-ацыj(а)]/-цыя [-цыj(а)]/-ыцыя [-ыцыj(а)]/-энцыя [-энцыj(а)]: акупацыя, жэстыкуляцыя, нумарацыя, стылізацыя, эвакуацыя, фальсіфікацыя, рэалізацыя, атэстацыя, сімуляцыя, канкурэнцыя, інтэрферэнцыя; -авіц(а): бліскавіца, дыхавіца, касавіца; -ч(а): здабыча, выдача, раздача, перадача, дача, сустрэча, стрэча; -шчын(а): мітынгоўшчына, штурмаўшчына; -Ø: рэзь, стынь; -Ø(а): абарона, дапамога, заваёва, пагроза, язда, хада, спакуса, выплата, расплата, затрата, даплата, пратрута, помста;

в) ніякага роду: -ів(а): жніва, паліва, поліва (ад жаць, паліць, палоць); -нн(е)/-анн(е)/-янн(е)/-энн(е): адбіванне, вылоўванне, апыркванне, наклеиванне, распытанне, грыміраванне, мініраванне, цкаванне, плаванне, пераразмеркаванне, струганне, сталенне, гарэнне; -ств(а)/-цтв(а)/-ніцтв(а): рыбацтва, жульніцтва, свавольніцтва, саўдзельніцтва, склочніцтва, супрацоўніцтва, пакутніцтва, цытатніцтва, фокусніцтва, саборніцтва, саперніцтва, слясарніцтва,

скнарніцтва, паклёпніцтва, машэнніцтва, разбойніцтва, хадайніцтва, суцяжніцтва, бадзяжніцтва, падарожніцтва, бязбожніцтва, пасрэдніцтва, агародніцтва, згодніцтва, настаўніцтва, выхвальства, свавольства, самавольства, сваявольства, какецтва, парабкоўства, старшынёўства, старажоўства, шальмоўства, сяброўства;

г) Pluralia tantum: -Ø(ы)/-Ø(i): *выбары, клопаты, лекі, роды, скокі, уцёкі.*

Назоўнікі са значэннем ‘носьбіт працэсуальнай прыкметы’

У беларускай літаратурнай мове назоўнікі з агульным значэннем ‘носьбіт працэсуальнай прыкметы’ ўтвараюцца з дапамогай разнастайных суфіксаў і рэалізуюць наступныя словаўтваральныя значэнні: ‘суб’ект дзеяння’, ‘жывая істота’, ‘аб’ект дзеяння’ (прадмет, вынік дзеяння, месца дзеяння, прылада, інструмент, механізм, прыстасаванне і г. д.).

Назоўнікі са значэннем ‘суб’ект дзеяння’

У беларускай літаратурнай мове аддзяяслоўныя назоўнікі са значэннем ‘асоба — суб’ект дзеяння’ ўтвараюцца з дапамогай суфіксаў:

а) мужчынскага роду: -біт: *носьбіт, просьбіт, сейбіт, варажбіт*; -к/-ак(-як): *важак, вазак, слявак, вырадак, заморак*; -ок: *знаток, ігрок, стралок, хадок, ядок, яздок*; -ік/-ык: *ныцік*; -ль/-ель/-аль: *каваль, каталь, стругаль, пэчкаль, штурхаль, круцель, штурхель, стрыгаль*; -ан(-ян): *грубіян* (грубі[ян], ад *грубіць*); -ун: *бягун, крыкун, лгун, лятун, піскун, сядун, хадун, храпун, фарсун, ядун*; -нік/-льнік: *будаўнік, вортаўнік, кіраўнік, вынаходнік, прызыўнік, памочнік, разлучнік, апавядальнік, выхавальнік, дагядальнік, заснавальнік, наведвальнік*; -нь/-ень/-вень/-ань: *вучань, вязень, лежань, лопачень, седзень, цяляпень*; -ант/-ент/-энт: *апанент, асістэнт, рэферэнт, рызыконт, эмігрант, адрасант, прэзэнтант, дыскутант, кансультант* (асобна стаіць аддзяяслоўны назоўнік *мутант*, які мае агульнае значэнне ‘асоба, жывая істота, расліна, як вынік пэўнага дзеяння’); -так/-отак: *падростак, пераростак, недаростак*; -р/-ар(-яр): *даяр, лекар, пекар, токар, пісар, змагар, махляр, уладар, лгар, друкар, званар*; -ор(-ёр): *суфлёр, танцор, крэдытор, дырыжор, рэвізор, мантажор, жанглёр, кантралёр, панікёр, гастралёр*; -ат: *кастрат*; -іт: *найміт*; -тай/-атай: *завадатай, ратай, хадатай*; -эц/-ец вандровец, выдавец, ганец, грабец, жнец, касец, курэц, купец, прадавец, барэц, нырэц, тварэц, стралец; -лец: *кармілец, пагарэлец, сядзелец, нец/-анец/-енец/-энец: адрачэнец, акружэнец, вылучэнец, вызва-*

ленец, змаганец, навучэнец, назначэнец, паўстанец, прымірэнец, спрашчэнец; -унец: гадунец; -цель: афарміцель, выхавацель, душыцель, збавіцель, мучыцель, натхніцель, прасіцель, правіцель, разарыцель; -ач/-яч: глядач, дзеяч, слухач, ткач, уцякач, чытач, рвач; -чык/-шчык: адбіўшыч, абкатчык, абмершыч, аглядчык, адбельшыч, адказчык, аклейшыч, апілоўшыч, апрацоўшыч, асфальтоўшыч, бунтаўшыч, выдумшыч, выкладчык, вярбоўшыч, гравіроўшыч, даносчык, дастаўшыч, дрэсіроўшыч, зборшыч, змазчык, змыўшыч, лётчык, мыйшыч, падвозчык, паліроўшыч, перапісчык, расказчык, расклейшыч, тралёўшыч, цыклёўшыч; -льшчык: вязальшыч, абразальшыч, габлявальшыч, дубільшыч, капіравальшыч, круцільшыч, мясільшыч, насільшыч, падмятальшыч, правяральшыч, прыбіральшыч, стругальшыч, тачыльшыч, шліфавальшыч; -ельшчык: лацельшыч, пляцельшыч; -ільшчык: прадзільшыч; -іроўшчык: сарціроўшыч, транспарціроўшыч; -ыш: знайдыш, падкідыш, прыёмыш; -Ø(я): мямля;

б) жаночага роду: -анк(а): служанка; -лл(я): пралля, ткалля; -ух(а)/-юх(а) павітуха, напрудуха; -уш(а): клікуша;

в) агульнага роду: -г(а): бадзяга (ад бадзяца), туляга (ад туляца); -уг(а): валацуга, хануга; -к(а): выскаляка, выскачка, выхваляка, гуляка, задавака, задзірака, крыўляка, пісака, умека, чытака; -ак(а): службака (ад дзеяслова службыць); -айк(а): напашайка (ад напашыць); -ук(а)/-юк(а): манюка; -л(а): абірала, аб'ядала, абдзірала, завадзіла, заграбала, запявала; -с(а): крыкса, плакса.

Назоўнікі са значэннем ‘жывая істота’

Аддзеяслоўныя назоўнікі са значэннем ‘жывая істота’ ўтвараюцца з дапамогай суфіксаў:

мужчынскага роду: -ун: грызун, паўзун, скакун, цвыркун, шыпун, стрыгун, паласкун; -ень/-вень: певень, папаўзень; -ач/-яч: драч, крумкач, пугач, сякач;

жаночага роду: -ух(а)/-юх(а): грызуха, квактуха, сакатуха; -ш(а): квакша.

Назоўнікі са значэннем ‘назва прадмета — аб'екта дзеяння’

Назоўнікі са значэннем ‘назва прадмета — аб'екта дзеяння’ абазначаюць розныя прадметы, прыстасаванні і прылады працы, вынікі дзеяння і г. д. Яны ўтвараюцца з дапамогай суфіксаў:

а) мужчынскага роду: -ёж: карцёж; -ок: віток, завіток, глыток, ківок, плявок, рывок, скачок, штушок; -ель: гібель, купель, мяцель, таўхель; -нак/-ынак, -унак/-юнак: адпачынак, прыстанак,

світанак, сняданак, спачынак, ушчунак, будынак, гатунак, кірунак, ласунак, малюнак, падарунак, пакунак, пацалунак, рабунак, рахунак; -нь, -ень/-вень, -ань: апоўзень, выварацень, бівень, выкапень, зазубень, казань, кіпень, лівень, мешань, сховань; -ак/-як: дзяржак, ляжак, разак, стаяк, цясак; -ок: каток, ляток, наплавок, свісток, скрабок; -ік/-ык: пішчык, помнік, цягнік; -авік: рухавік; -ун: баўтун, зыбун, калун, пływун, валун; -унок: бегунок, паўзунок; -нік: выпарнік, паглыбнік, пад'ёмнік, прыёмнік, ударнік, дзельнік, множнык; -льнік: акісляльнік, апыляльнік, вымяральнік, знішчальнік; -так/-отак: адработак, дастатак, заробатак, зваротак, падатак, пераработак, прыработак; -тар, -атар: аналізатар, вентылятар, вулканізатар, пульверызатар, настэрызатар, амартызатар, хларатар, вібратар, генератар, утылізатар; -эц/-ец: капец, рубец, разец; -нец/-анец/-енец/-энец: саджанец, сеянец; -цель: аднавіцель, глушыцель, праявіцель, разбавіцель, рыхліцель; -ач/-яч: абдзірач, капач, пугач, спавівач, сякач, таўкач, цягач, штурхач; -чык/-шчык: перадатчык, тралёўшчык, пагрузчык, разгрузчык, падборшчык; -ыш: адыгрыш, найгрыш, прайгрыш, розыгрыш, укладыш; -Ø: адрэз, адкос, подпіс, паднос, дазвол, парэз, пакос, пракол, пераход, воз, занос, перавоз;

б) жаночага роду: -б(а), -іб(а): сядзіба і сядзіба; -к(а): запіска, настойка, наколка; -улк(а), -ульк(а): пісулька; -нк(а), -анк(а)/-янк(а): запяканка, ляжанка, мачанка; -чк(а), -ачк(а)/-ячк(а): баячка, трапачка, выбівачка, палівачка; -лл(я): ралля; -ін(а)/-ын(а): выбоіна, выгарына, выжарына, драпіна, зарубіна, намуліна, праломіна; -н(я): размазня; -лк(а): курылка, парылка, сушылка, чыталка; -н(я): апальня, вартоўня, катоўня, мыйня, пільня, стайня, сушня, цясларня; -льн(я): бялільня, гранільня, капальня, марыльня, пральня, свяцільня, спавядальня, умывальня, часальня, чыталня, шліфавальня; -арн(я): друкарня, някарня, такарня; -к(а): запалка, прышчэпка, засланка; -лк(а): веялка, капалка, качалка, маталка, малацілка, даілка, касілка, сушылка; -ёлк(а): круцёлка, мяцёлка, свісцёлка; -улк(а), -ульк(а): світулька, качулка; -отка(а), -атк(а): бразготка, трашчотка, прамакатка; -чк(а): трапачка, выбівачка, палівачка; -н(я): ступня, сяўня, шаткоўня; -арн(я): малатарня; -ніц(а): дайніца, запальніца, прасніца, шаткаўніца; -льніц(а) мяльніца, паласкальніца, плявальніца; -нк(а), -анк(а)/-янк(а): запяканка, ляжанка, мачанка; -отка(а), -атк(а): дрыготка, някотка, хрыпотка; -ух(а)/-юх(а): макуха, развалюха, сцялуха, цвітуха, зыбуха, крутуха; -іх(а)/-ых(а): абляпіха, шуміха, неразбярыха; -уш(а): валакуша, калатуша; -Ø(я): скобля, капля, кропля, пасцеля;

в) ніякага роду: -в(а), -в(о), -ів(а), -ыв(а): варыва, ворыва, крэсіва, курыва, месіва, мліва, паліва, печыва, прадзіва, шво; -тв(а), -тв(о):

брытва, пітво, шытво; -л(а), -л(о): тачыла, мыла, шыла, зубіла, кадзіла, сядло; -дл(а): кавадла; -нн(е), -енн(е)/-энн(е): абмундзіраванне, адзенне; -льн(а): дзяржальна; -ішч(а)/-ышч(а): зімовішча, паселішча, сцелішча, ігрышча, пабоішча, прыпынішча; -бішч(а): сельбішча, стойбішча, стрэльбішча, гульбішча; -лішч(а): вучылішча, судзілішча, схавалішча, чысцілішча.

Назоўнікі, утвораныя ад назоўнікаў

Суфіксальныя назоўнікі, утвораныя ад асноў назоўнікаў, выразна падзяляюцца на дзве групы: назоўнікі з агульным значэннем мутацыйнага плану 'носьбіт прадметнай прыкметы' і назоўнікі з мадыфікацыйнымі значэннямі (асобы процілеглага полу, недаросласці, адзінкавасці, суб'ектыўнай ацэнкі і інш.).

Назоўнікі са значэннем 'носьбіт прадметнай прыкметы'

Назоўнікі з агульным значэннем 'носьбіт прадметнай прыкметы' ўтвараюцца з дапамогай разнастайных суфіксальных фармантаў з шырокім колам канкрэтных словаўтваральных значэнняў: назвы асобы паводле заняткаў, схільнасцей; найменні асоб паводле сваяцтва; назвы жывых істот; назвы розных прадметаў, рэчаў, матэрыялаў, ёмістасцей; назвы мясцовасцей, памяшканняў; назвы абстрактных паняццяў; назвы, якія называюць супунасці асоб і прадметаў і г. д.

Назоўнікі са значэннем 'асоба, носьбіт прадметнай прыкметы'

Назоўнікі з агульным значэннем 'асоба, носьбіт прадметнай прыкметы' з'яўляюцца назвамі асоб паводле роду заняткаў, прафесіі, схільнасцей, месца жыхарства, нацыянальнай прыналежнасці, сацыяльнага стану, займаемай пасады, прыналежнасці да пэўных арганізацый, таварыстваў, устаноў, імёны па бацьку, прозвішчы і г. д. і ўтвараюцца з дапамогай суфіксаў:

а) мужчынскага роду: -нік, -атнік/-ятнік, -оўнік, -арнік, -эўнік: *абутнік, атамнік, грыбнік, дыпломнік, дружыннік, дэсантнік, кніжнік, лірнік, лыжнік, песеннік, мяснік, фокуснік, чарцёжнік, сабалятнік* (асоба і птушка), *галубятнік* (асоба, птушка, памяшканне), *выжлятнік* (асоба і сабака), *палкоўнік, садоўнік, чыноўнік*; -чык/-шчык/-ўшчык/-оўшчык: *апаратчык, верталётчык, газетчык, макетчык, падрадчык, дакладчык, ракетчык, броваршчык, караваншчык, канторшчык, магільшчык, паромшчык, піларамшчык, экс-*

каватарычык, вагаўшчык, гуртаўшчык, клеймаўшчык, кранаўшчык, лямпаўшчык, мастаўшчык, разьбаўшчык, фруктаўшчык, футроўшчык; -ец/-эц/-ац/-овец/-авец/-лезец: мічурынец, армеец, гвардзеец, горац, жлобінец, ленаградзец, кобрынец, валожынец, аргенцінец, алжырац, аўстрыец, іспанец, канадзец, швейцарац, нарвежац, азербайджанец, украінец, дынамавец, спартакавец, тарпедавец, аанавец, ТБМавец, дэповец, выканкомавец, мастовец, тагалезец (ад Тога), кангалезец (ад Конга); -анец/-янец[-янец]/-ыанец/-інец/-ынец: вальтэр'янец, рэспубліканец, кантыянец, гегельянец, аришанец, нарачанец, хутаранец, афрыканец, амерыканец, італьянец, мексіканец, мараканец, сочынец, чыцінец, бакінец, кубінец, пехацінец; -ак(-як): марак, рыбак, прусак, аўстрыяк, паляк, турак, туляк, пярмяк, бядак, дзівак, дружбак; -ач: скрыпач, цыркач, трукач, касмач (чалавек і жывёла), зурнач, насач, вусач (чалавек і рыба), барадач (чалавек, жывёла і расліна); -іч/-ыч: шляхціч, княжыч, паніч, родзіч, масквіч, кастраміч¹; -эвіч(-евіч)/-авіч/-овіч: каралевіч, князевіч, дзяковіч, паповіч, царэвіч, Аляксеевіч, Андрэевіч, Мікалаевіч, Кандраціевіч, Раманавіч, Пятровіч, Несцяровіч, Тамашэвіч, Даніловіч, Трахімовіч, Кадратовіч, Рамановіч, Казакевіч, Багданкевіч, Лабановіч²; -анін(-янін)/-чанін/-лянін/-іянін: малдаванін, слабаджанін, гараджанін, прыхаджанін, катаржанін, хутаранін, міранін, магаметанін, расіянін, парафіянін, зямлянін, пярэжанін, завадчанін, англічанін, датчанін, сяльчанін, астраўлянін, рымлянін, марсіянін; -ан: палітыкан; -ар(-яр)/-атар: авіятар, аптэкар, аўчар, байкар, бляхар, варатар, гусяр, інквізітар, лектар, пчаляр, шкаляр, юбіляр, губернатар, імператар, трыумфатар; -ор/-ёр: баксёр, білецёр, шахцёр, візіцёр, ліфцёр, мушкецёр, кіяскёр, прызёр, крэдытор, вахцёр, фразёр; -эр(-ер)/-ер[-жэр]/-анер(-янер): докер, карабінер, касцюмер, легіянер, рокер, спрынтэр, фермер, медальер, гандальер, кватар'ер, мадэльер, місіянер, камісіянер, пенсіянер, канцэсіянер, апазіцыянер, міліцыянер, акцыянер, фракцыянер, рэакцыянер, рэвалюцыянер; -ір/-ыр: банкір, касір, кірасір, фуражыр; -іст/-ыст: аквалангіст, хакеіст, гімназіст, баяніст, трактарыст, журналіст, праграміст, рэфарміст, фельтаніст, масажыст, тэарыст, эквілібрыст, артылерыст, карыкатурыст, шахматыст, флейтыст, парашутыст, сімваліст, нацыяналіст, федэраліст, нігіліст, евангеліст, гуманіст, гігіеніст, шавініст, імпрэсіяніст, пацыфіст, манархіст, авангардыст, будыст, цэнтрыст, баптыст, авантурыст,

¹ З дапамогай гэтых жа суфіксаў ад некаторых уласных мужчынскіх імёнаў утвараюцца імёны па бацьку: *Лыч, Кузьміч, Лукіч, Фаміч*.

² Пры ўтварэнні імёнаў па бацьку ўжываецца ненаціскны суфікс -авіч (*Аляксандавіч, Піліпавіч, Гаўрылавіч*), а пры ўтварэнні прозвішчаў націскны -овіч (*Александровіч, Піліповіч, Гаўрыловіч*).

актывіст, скандаліст, мараліст, песіміст, какаініст, альтруіст, кар’ерыст, гумарыст; -ік/-ык: гісторык, хімік, цырульнік, томожнік, крытык, палітык, кібернетык, мытнік, фанатык, цынік, халерык, меланхолік, скептык, гіпертонік, лунацік, неўрастэнік, дыябетык, рамантык, ерэтык, лірык, сатырык, графік, трагік, акадэмік, клірык; -ант/-янт: візітант, дуэлянт, дыверсант, кватарант, дысертант, музыкант, секундант, фабрыкант, дыпламант, дактарант, канкурсант, кантрактант, праектант, канцэртант; -іт/-ыт: садаміт, селеніт; -ін/-ын: армянін, асецін, балгарын, грузін, імерэцін, мардвін, татарын, баярын; -онак/-ёнак, -анок/-янок: Барысе́нак, Лапце́нак, Кухаро́нак, Кавале́нак, Сталяро́нак; -ун: лясун, ляўшун, пластун; -ух/-юх: конюх; -чук: кавальчук, паварчук, слесарчук, цыганчук, пісарчук;

б) жаночага роду: -к(а): салдатка, марачка; -анк(а)/-янк(а): пападзянка, пісаранка; -оўк(а)/-ёўк(а): пакаёўка; -іц(а)/-ыц(а): царыца, імператрыца; -оўн(а)/-ёўн(а), -эўн(а)/-еўн(а), -аўн(а): бандароўна, леснікоўна, леснічоўна, папоўна, князьёўна, царэўна, цэсараўна, каралеўна, войтаўна; -іх(а)/-ых(а): атаманіха, старшыніха, камандзірыха, леснічыха, губернатарыха. (Многія з прыведзеных назоўнікаў спалучаюць значэнне сваяцтва з мадыфіксацыйным значэннем ‘назва асобы жаночага полу’: *старшыніха, атаманіха*. З дапамогай гэтага суфікса ў беларускай мове ад асабовых мужчынскіх імён утвараюцца назвы асоб жаночага полу па мужу: *Аляксей — Аляксеіха, Кастусь — Кастусіха, Лявоніха, Васіліха, Сымоніха, Андрэіха*.)

Назоўнікі са значэннем ‘жывая істота, носьбіт прадметнай прыметы’

Назоўнікі з агульным значэннем ‘жывая істота, носьбіт прадметнай прыкметы’ складаюць параўнальна нешматлікую групу суфіскальных дэрыватаў і называюць жывёл і птушак паводле характэрных прымет і ўласцівасцей: -атнік/-ятнік: *сабалятнік* (птушка), *галубятнік* (птушка), *выжлятнік* (сабака); -няк: *дварняк*; -ач: *пантач, рагач, хахлач*; -ан: *крылан, арлан*; -ір: *снягір*; -анк(а)/-янк(а): *канаплянка, крыланка, чарацянка, пясчанка*; -ень/-ань: *валасень, галавень, слівень*.

Назоўнікі са значэннем ‘прадмет — носьбіт прадметнай прыметы’

Суфіскальныя назоўнікі з агульным значэннем ‘прадмет — носьбіт прадметнай прыкметы’ называюць разнастайныя канкрэтныя прадметы, прылады, інструменты, ёмістасці, рэчы, матэрыялы, дрэвы і расліны, мяса жывёлы ці птушкі і г. д.: -нік: *ба-*

гажнік, качарэжнік, патроннік, салатнік, селядзечнік, чайнік, малочнік, ляднік, задачнік, слоўнік, даведнік, соннік, гарчычнік, гра-дуснік, вугольнік; -оўнік: бабоўнік, бульбоўнік; -ак/-як: вапняк, вятрак, мядзьяк, смаляк; -няк: жалязняк, плітняк; -ач: гарлач; -ар/-яр: дымар, інгалятар, клямар, рэактар; -авік: драбавік, гры-бавік, махавік; -ніц(а): памыйніца, ігольніца, попельніца, мыльніца, салатніца, папяросніца, райніца, суніца, сахарніца, смятанніца, байніца, грыбніца; -іц(а)/-ыц(а), -авіц(а): ігліца, мятліца, званіца, пушыца, рукавіца; -аўніц(а), -оўніц(а): парахаўніца, чаёўніца, шпа-коўніца, смакоўніца, шаўкоўніца, літоўніца; -арн(я): сячкаарня; -ішч(а): кайлавішча, малатавішча; -ін(а)/-ын(а): бараніна, ласіна, ласасіна, каніна, асятрына, вярблюжына, дзічына, зайчына, шчупа-чына; -ацін(а)/-яцін(а): кураціна, зайчаціна, жарабяціна, галубяці-на, лебядзяціна, казляціна, цяляціна, парасяціна, ласяціна, гусяціна; -авін(а): берагавіна, белкавіна, гадавіна, гарлавіна, верхавіна, пу-павіна, сэрцавіна, седлавіна, мешкавіна; -ільн(а): вудзільна, касіль-на, цапільна; -іт/-ыт: вулканіт, бетаніт, гагарыніт, жыгуліт, ка-алініт, кварцыт, селеніт, тытаніт, фасфарыт, цынкіт; -ін/-ын: інсулін, туберкулін, авантурын, брыльянцін, нікелін, пурпурын, саха-рын, хларын; -аж: сянаж, карданаж, трыкатаж; -оўк(а)/-ёўк(а): агнёўка, газоўка, лістоўка, маёўка, нулёўка, дылёўка, курсоўка, ватоўка, пляцоўка; -анк(а)/-янк(а): вапнянка, ваўнянка, вушанка, дуплянка, талакнянка, вантрабянка, травянка, саялянка, бусялянка; -арк(а)/-ярк(а): вуглярка, вапнярка, дзягцярка; -оў(е)/-аў(ё): вер-хаўё, гняздоўе, зімоўе, нізоўе, пугаўё; -азь: ветразь; -аль: гандаль.

Назоўнікі са значэннем ‘*nomina loci*’

Назоўнікі ‘*nomina loci*’ аб’ядноўваюць назвы краін, мясцо-васцей, памяшканняў: -нік: кароўнік, пчальнік, цялянік, птуш-нік; -атнік/-ятнік: гусятнік, куратнік, лісятнік, льяятнік; -арнік: свінарнік; -н(я): бляхарня, ганчарня, стальярня, слясарня, бандарня; -арн(я)/-ярн(я): кнігарня, малачарня, трупярня, дзягцярня, смаляр-ня, аўчарня; -отн(я), -атн(я)/-ятн(я): дрывожня, галубяжня; -оўн(я): раёўня, льдоўня, вазоўня, шпакоўня, малпоўня; -ішч(а)/-ышч(а): такавішча, станавішча; -анішч(а)/-янішч(а): грачанішча, вічаніш-ча, бульбянішча, канаплянішча, ільнянішча, прасянішча, тарфяніш-ча, аўсянішча, балацянішча; -іj(а): Малдавія, Татарыя, Туркменія, Кіргізія, Карэлія, Румынія, Балгарыя; -чыгн(а)/-шчыгн(а): Брэстчы-на, Гомельшчына, Гродзеншчына, Мінішчына, Смаленшчына; -ств(а)/-цтв(а): герцагства, ваяводства, княства, ханства, графства; -еўств(а): каралеўства.

Назоўнікі са значэннем ‘назвы абстрактных паняццяў’

Назоўнікі з агульным значэннем ‘назвы абстрактных паняццяў’ аб’ядноўваюць разнастайныя найменні грамадска-палітычных і навуковых напрамкаў і сістэм, сфер дзейнасці і заняткаў, схільнасцей і якасцей, працэсаў і стану, з’яў прыроды, хвароб, навуковых дысцыплін, устаноў, арганізацый, грамадскіх сістэм і дзяржаўных утварэнняў па характары кіравання, месяцаў: -няк: *слупняк, сыпняк*; -ств(а)/-цтв(а): *казначэйства, пасольства, консульства, выдавецтва, агенцтва, лютэранства, масонства, вегетарыянства, іканаборства, пратэстанцтва, капітулянтства, уніяцтва, канакрадства, дойлідства, пчалаводства, геройства, падхалімства, бондарства, друкарства, карчмарства, вядзьмарства, ганчарства, пазёрства, лідэрства*; -інств(а)/-ынств(а): *дзяцінства, мацярынства*; -оўств(а)/-ёўств(а), -аўств(о): *войтаўства, вучнёўства, старшынёўства, парабкоўства, жаніхоўства, кумаўство, франтаўство, сватаўство, талстоўства, хлыстоўства*; -ніц(а): *зарніца, дзянніца, начніца*; -ізм/-ызм: *капіталізм, дарвінізм, дэмакратызм, дэспатызм, бакунізм, мілітарызм, манархізм, рамантызм, аўтамабілізм, хімізм, планерызм, турызм, песімізм, гераізм, алкагалізм, авантурызм, фанатызм, фразеалагізм, канцылярызм, варварызм*; -ік(а)/-ык(а): *педагогіка, пантаміміка, фізіяноміка, дыпламатыка, праблематыка, тэматыка, сістэматыка, энергетыка, атлетыка, дагматыка, атамістыка, раманістыка, сафістыка*; -і(а): *астраномія, хірургія, паззія, дыпламатыя, біялогія, бюракратыя, металургія, тапанімія, манархія, дэспатыя, сатрапія, мэрыя, дырэкцыя, мітраполія*; -ат/-ят: *дырэктарат, рэктарат, дэканат, каганат, султанат, эмірат, экзархат, чэмпіянат*; -ыят: *камісарыят, сакратарыят*; -іт/-ыт: *бранхіт, міякардыт, плеўрыт, прастатыт, пульпіт, трахеіт, урэтрыт*; -ур(а), -атур(а): *адвакатура, ардынатура, магістратура, пракуратура, дыктатура, прэфектура, ад’юнктура, дактарантура, аспірантура, агентура, кліентура, прэзідэнтура, дацэнтатура*; -ад(а): *клаунада*; -іяд(а): *алімпіяда, спартакіяда, універсіяда*; -аж: *арбітраж, бракераж, падхалімаж, шпіянаж, лістаж, метраж, кіламетраж, танаж, літраж*; -ух(а)/-юх(а): *галадуха*; -чын(а)/-шчын(а): *салдатчына, рэкрутчына, азіятчына, балаганчына, гетманічына, стальнічына, манілаўшычына, карнілаўшычына, хлестакоўшычына, абломаўшычына*; -оўшчын(а)/-аўшчын(а): *групаўшычына, густаўшычына, штурмаўшычына, чартаўшычына, мітыngoўшычына, гурткоўшычына, папоўшычына, хлыстоўшычына, біронаўшычына, махноўшычына*; -от(а)/-ат(а): *бядота, дзівота, брыдота, спякота, сумота, страхата, смехата*; -ень/-ань: *ліпень, жнівень, верасень, снежань, травень*.

Адпрыметнікавыя назоўнікі

Суфіксальныя адпрыметнікавыя назоўнікі выразна падзяляюцца на дзве вялікія групы: назоўнікі, што абазначаюць адцягнення прыкметы, і назоўнікі, якія абазначаюць асоб, жывых істот, прадметы і г. д. па розных прыкметах.

Назоўнікі са значэннем адцягненай якасці

Адпрыметнікавыя назоўнікі з транспазіцыйным значэннем адцягненай якасці ці прыкметы ўтвараюцца з дапамогай наступных суфіксаў: -ав(а)/-яв(а): *сінява*; -ств(а)/-цтв(а): *каварства, дзявоцтва, настаянства, паганства, нахабства, яхідства, юродства, убоства, прыгоства*; -енств(а): *маленства*; -эдзь/-ядзь: *макрэдзь, роўнядзь*; -оўл(я): *дарагоўля*; -ін(а)/-ын(а): *гніліна, навіна, слабіна, рыжына*; -ізн(а): *белізна, гнілізна, галізна, жаўцізна, круцізна, крывізна, левізна, навізна, мелізна, прамізна, сінізна, ружавізна*; -авізн(а): *дарагавізна*; -ін(я)/-ын(я) *глыбіня, чысціня, жаўціня, будучыня, быстрыня, велічыня, высачыня, вастрыня, гарачыня, гушчыня, далечыня, даўжыня, светлыня, таўшчыня, цеплыня, цішыня, шырыня*; -ань: *шэрань*; -мень: *глухмень, сухмень, духмень*; -ат(а)/-от(а): *даўгата, духата, гнілата, драбната, густата, глухата, кіслата, любата, макрата, пустата, прамата, слепата, светлата, цёмната, чарната, дурнота, гаркота, цямнота, цяснота, чарнота*; -асць/-осць: *бялявасць, ветлівасць, кемлівасць, імклівасць, лёгкасць, бадзёрнасць, шчаслівасць, чуллівасць, дзікасць, цяжкасць, вёрткасць, яркасць*; -насць: *будучнасць, гатоўнасць*; -эч(а)/-еч(а): *макрэча, пусэча, гарчэча, гушчэча, сінеча*; -ыч: *горыч, слодыч*; -Ø: *зелень, чырвань, гладзь, цвердзь, рэдзь, даль, бель, вись, шыр, глыб*.

Назоўнікі са значэннем 'асоба — носьбіт прыкметы'

Адпрыметнікавыя назоўнікі са значэннем асобы ўтвараюцца з дапамогай суфіксаў:

а) мужчынскага роду: -ей: *багацей, грамацей*; -ак/-як: *лявак, хіжак, чужак, рыжак, каханак, юнак, сляпак, дабрак, прастак, глушак, здаравяк, рудзяк, смугляк, пашыяк, бядняк, халасцяк, прасцяк, мярцвяк*; -чак: *весьлячак, смяльчак*; -ік: *дарожнік, палярнік, ударнік, выдатнік, гаротнік, самотнік, сучаснік, шкоднік, біржавік, бытавік, кадравік, партавік, страявік, эстраднік, перадавік, тылавік, франтавік*; -ан: *велікан*; -ун: *большун, весялун, дзікун, ласун, лысун, прыгажун, сляпун, таўстун, харашун, хітрун*; -атар: *наваратар*; -ыр: *багатыр*; -эц/-ец/-ац: *баязлівец, ганарлівец, любімец*,

лянівец, знаёмец, зласлівец, руплівец, удалец, шчаслівец, шаленец, старац, хітрэц, мудрэц, юнец; -ынец: чужынец; -ач: багач, лаўкач, ліхач, кудлач; -іш/-ыш: галыш, малыш, чарныш, прыёмыш;

б) жаночага роду: -к(а): малодка; -анк(а)/-янк(а): бялянка, смуглянка; -ушк(а): весялушка; -ух(а)/-юх(а): весялуха, таўстуха, хітруха, маладуха, харапуха, рыжуха; -іц(а)/-ыц(а): дурніца, зласлівіца, тупіца, зычлівіца, маладзіца;

в) агульнага роду: -аг(а)/-яг(а): міляга; -уг(а)/-юг(а): хітруга, падлюга, п'янога, спрытнюга; -ак(а)/-як(а): здаравяка; -ук(а)/-юк(а): злюка, падлюка; -ышк(а): пустышка; -ул(я): капрызуля, крывуля, чысцюля; -он(я): ціхоня; -эч(а)/-еч(а): прастэча, старэча, скупечка, малеча, худзеча, галеча.

Назоўнікі са значэннем 'жывая істота — носьбіт прыкметы'

Адпрыметнікавыя назвы жывых істот утвараюцца з дапамогай суфіксаў:

мужчынскага роду: -ак/-як: русак, ганчак, глушак, бяляк; -ік: драпежнік, галавасцік, валасацік; -эц/-ец: жывец, глушэц; -ыш: сляпыш;

жаночага роду: -об(а): худоба; -уг(а): бялуга; -ул(я): рыжуля; -ух(а): бялуха, рыжуха; -іц(а)/-ыц(а): ялавіца, сініца.

Назоўнікі са значэннем 'прадмет — носьбіт прыкметы'

Адпрыметнікавыя назоўнікі з агульным значэннем 'прадмет — носьбіт прыкметы' называюць разнастайныя канкрэтныя прадметы, сукупнасці прадметаў, абстрактныя паняцці і ўтвараюцца з дапамогай суфіксаў:

а) мужчынскага роду: -ак/-як: бальшак, лішак, пустак, праснак, румянак, кругляк, гніляк, цяпляк, святляк, паражняк, сіняк, касяк; -няк: сушняк, маладняк; -ік: багажнік, пад'ёмнік, дажджавік, бярозавік, грузавік, чарнавік, баравік, чыставік, бранявік, пясчанік, халаднік; мясячнік, суботнік; -ар: гушчар, сухар, цяжар; -ыр: пустыр; -эц/-ец/-ац: сівец, круглец, гнілец, сінец, макрэц, сырэц, румянец; -унец: даўгунец; -ач: страгач; -іш/-ыш: гладыш, мякіш;

б) жаночага роду: -азь/-язь: дробязь; -к(а): цэнтралка, вясёлка, зялёнка, бакоўка, сінька, калматка, лятучка, пяхучка, шаткаванка, мураванка, вышыванка, пытляванка; -анк(а)/-янк(а): жаўцянка, таўцянка; -ушк(а): бакавушка, гнілушка, чарнушка, частушка, легкавушка, цяплюшка; -ышк(а): пустышка; -ін(а)/-ын(а): раўніна, чужына, цаліна, цясніна, лысіна, пушніна, свежына, рыжына; -авін(а): сыравіна, круглавіна; -ацін(а)/-яцін(а): здыхляціна, трухля-

ціна, тухляціна; -чын(а)/-шчын(а): агульшчына, будзёнішчына, ваеншчына, дармаўшчына, дарэмішчына, здзельшчына, казёнішчына, надзёнішчына, непатрэбішчына, мінуўшчына, штодзёнішчына, старасветчына; -ізн(а)/-ызн(а): бялізна, суравізна, старызна, сырызна; -от(а)/-ат(а): басота, блазнота, галота, бедната, драбната, някота; -ух(а)/-юх(а): медавуха, сівуха, краснуха, залатуха, жаўтуха, сінюха; -іц(а)/-ыц(а): кісліца, касцяніца, жывіца, гарчыца, сырыца, святліца, драбніца; -аш: пусташ;

в) ніякага роду: -ынств(о): *старшыństwo, першыństwo; -j(о)/-j(э): стар'ё, зрэб'е, здароўе, праваслаўе, бяспраўе.*

Назоўнікі з мадыфікацыйнымі значэннямі

Назоўнікі са значэннем жаночасці

Назоўнікі з мадыфікацыйным значэннем жаночасці ў беларускай мове ўтвараюцца ад адпаведных назоўнікаў мужчынскага роду і размяркоўваюцца па дзвюх асноўных групам: назвы асоб жаночага полу паводле нацыянальнай прыналежнасці, месцы жыхарства, прафесіі, роду заняткаў, прыналежнасці да пэўных арганізацый і г. д., назвы самак жывёл і птушак.

Назвы асоб жаночага полу

Назвы асоб жаночага полу ўтвараюцца ў беларускай мове з дапамогай суфіксаў: -к(а): *беларуска, кіргізка, украінка, карэспандэнтка, камедыянтка, афіцыянтка, дэкадэнтка, эмігрантка, аспірантка, практыкантка, сакратарка, санітарка, фермерка, гас-тралёрка, лаўрэатка, мецэнатка, дэпутатка, салдатка, марачка; -анк(а)/-янк(а): грачанка, карэянка, кітаянка, курдзянка, французжанка, турчанка, чукчанка, чэркешанка, гаранка, памаранка, служанка; -жанк(а): бразільянка; -ыцянк(а): негрыцянка; -оўк(а)/-аўк(а): гадаўка, сяброўка, хлыстоўка; -іц(а)/-ыц(а): празорлівіца, зласлівіца, зычлівіца, саслужывіца, вучаніца, пірожніца, выдатніца; -чыц(а)/-шчыц(а): выкладчыца, дарадчыца, грузчыца, газетчыца, буфетчыца, прыёмшчыца, перакупшчыца, канвеершчыца, вагаўшчыца, лакіроўшчыца, нарыхтоўшчыца; -ніц(а): асветніца, ахоўніца, балалаечніца, дачніца, вартаўніца, настаўніца, пачынальніца, правіцельніца, прадказальніца, раскрадальніца, удзельніца; -іх(а)/-ых(а): атаманіха, старшыніха, старасціха, наварыха, майстрыха, сакратарыха, дворнічыха, ткачыха, краўчыха, камандзірыха, леснічыха, губернатарыха; -ш(а): касірша, кандуктарша, генеральша, доктарша; -ін(я)/-ын(я): графіня, герцагіня, княгіня, шахіня, рабыня, манахіня, ба-*

ярыня, гасударыня, багіня, гаспадыня, герайня; -ыс(а): актрыса, ды-
рэктрыса, абатыса; -эс(а)/-ес(а): паэтэса, патранеса, сцэнарэса, ба-
ранеса, вікантэса, прынцэса, крон-прынцэса; -ц(я): свацця; -н(я): ілгун-
ня; -ін(а)/-ын(а): кузіна, сіньярына, Александрына, Антаніна; -аўн(а):
Іванаўна, Пракопаўна; -інічн(а): Ільінічна; -аддз(я): пападдзя.

Назвы самак жывёл і птушак

Найменні самак жывёл і птушак утвараюцца з дапамогай су-
фіксаў: -к(а): галубка, індычка; -іц(а)/-ыц(а): арліца, ваўчыца, мядз-
ведзіца, вярблюдзіца, ласіца; -іх(а)/-ых(а): бусліха, жураўліха, ласі-
ха, вераб'іха, бабрыха, дзічыха, зубрыха.

Назоўнікі са значэннем мужчынскасці

Назоўнікі з гэтым значэннем называюць асоб мужчынскага
полу ў адносінах да адпаведных найменняў асоб жаночага полу
або самоў жывёл і птушак у адносінах да адпаведных назваў
жаночага роду. Для іх утварэння выкарыстоўваюцца суфіксаў: -ак:
вядзьмак, гусак; -ец: удавец; -ёл: казёл.

Назоўнікі са значэннем недаросласці

Назоўнікі са значэннем недаросласці ўтвараюцца з дапамогай
суфіксаў: -ан(ё)/-ан(я)/-ян(ё)/-ян(я): бабранё(я), гусянё(я), зубранё(я),
качанё(я), ласянё(я), сакалянё(я), вераб'янё(я), хлапчанё(я), цыганё(я).

Назоўнікі са значэннем падабенства

Для ўтварэння назоўнікаў са значэннем падабенства ў бела-
рускай мове выкарыстоўваюцца суфіксы: -к(а): ножка, ручка,
вушка, плітка, галоўка, лісчка, карэтка; -оід: сфероід, негроід,
мангалоід, афіксоід; -авін(а): гарлавіна, катлавіна; -нік: сардэчнік
'стрыжань, унутраная частка чаго-н.'; -ец: зубец; -ах(а)/-ых(а):
мачаха, мачыха.

Назоўнікі са значэннем зборнасці

Назоўнікі са значэннем зборнасці абазначаюць сукупнасць
асоб або прадметаў як адзінае цэлае, утвараюцца пры дапамозе
суфіксаў: -ств(а)/-цтв(а): дваранства, мяшчанства, афіцэрства,
настаўніцтва, баярства, казацтва, кіраўніцтва, купецтва; -аж:
сянаж, карданаж, трыкатаж; -j(о), -j(э): афіцар'ё, баб'ё, звяр'ё,
лам'ё, дуб'ё, куп'ё, хам'ё, хлам'ё, пер'ё; -дз(е), -дз(ё): абоддзе, ка-

лоддзе, паводдзе; -з(е), -з(ё): вербалоззе, вяззе, жалеззе, рыззё; -л(е): вуголле, жылле, голле, зелле, капылле; -н(е), -н(ё): карэнне, каменне, вараннё, груганнё, каршуаннё, хуліганнё; -с(е): калоссе, валоссе; -ц(е), -ц(ё): вецце, шмаццё; -ч(а): сучча, стручча; -н(я): салдатня, шафярня; -іj(a)/-ьj(a), -ерьj(a): інжынерыя, арыстакратыя, інтэлігенцыя, жандармерыя; -оўнік: бабоўнік, бульбоўнік; -эўнік: ржэўнік, іржэўнік, ляшчэўнік, алышэўнік; -няк: беразняк, вішняк, дубняк, лазняк, хвайняк, шышняк, ліпняк; -ур(а), -атур(а): апаратура, агентура, прафесура, кліентура, мускулатура, клавіятура; -оў(е), -аў(ё), -эў(е)/-еў(е): кустоўе, гадаўе, ваўкаўе, пнеўе, карчэўе; -в(а): братва, дзятва, ліства; -ар(а): дзетвара, машкара; -от(а): блазнота, лістота; -ад(а): каланада; -ат/-ят: пралетарыят; -ыят: антыкварыят; -арый: інструментарый.

Назоўнікі са значэннем адзінкавасці

Суфіксальныя назоўнікі з агульным словаўтваральным значэннем адзінкавасці называюць адну часцінку аднароднай масы, кусок матэрыялу ці рэчыва або адну з аднолькавых частак парных прадметаў і ўтвараюцца з дапамогай суфіксаў: -ін(а)/-ын(а): гарошына, вінаградзіна, бульбіна, саломіна, фасоліна, цагліна, жамчужына, жалезіна, дзярніна, ільдзіна, ляйчына, штаніна, лыжына; -інк(а)/-ынк(а): крупінка, пылінка, сняжынка, травінка; -ін: чалядзін (ад зборнага назоўніка чэлядзь).

Суфіксальныя назоўнікі, утвораныя ад іншых часцін мовы

Суфіксальныя назоўнікі са значэннем асобы вельмі абмежавана ўтвараюцца ад асноў лічэбнікаў з дапамогай суфіксаў: -нік: дзесятнік, тысячнік; -шчык: мільёншчык; -к(і): соцкі, тысяцкі; -эр: мільянер, мільярдэр.

З дапамогай суфікса -ец утвораны назоўнік *адзінец*, які называе жывую істоту.

Адлічэбнікавыя неадусаўлёныя назоўнікі з рознымі значэннямі ўтвараюцца з дапамогай суфіксаў: -ак/-як: *дваяк, дзесятак, пятак, траяк*; -нік: *двайнік, трайнік*; -к(а): *адзінка, васьмёрка, дваццатка, двойка, дзевятка, дзесятка, пяцёрка, сямёрка, шасцёрка, тройка, трыццатка, чацвёрка*; -оўк(а): *саракоўка*; -ін(а): *дзесяціна*; -н(я): *двойня, пяцярня, сотня, тройня, чацвярня, шасцярня*; -нят(ы): *двайняты, трайняты*; -н(і): *тройні*; -ок: *пяток*; -ык: *пяцярык, чацвярык, шасцярык*; -ц(а): *тройца*.

Ад займенніка *свой* з дапамогай суфікса -як утвораны асабовы назоўнік *сваяк*.

Прэфіксальнае словаўтварэнне назоўнікаў

У сучаснай беларускай літаратурнай мове прэфіксальнае словаўтварэнне назоўнікаў у параўнанні з суфіксальным займае вельмі нязначнае месца. Гэтым спосабам утвараюцца назоўнікі мужчынскага, жаночага і ніякага роду толькі ад назоўнікаў, словаўтваральныя тыпы ў сваёй большасці прадстаўлены параўнальна невялікай колькасцю матываваных слоў. Матываваныя прэфіксальныя назоўнікі адносяцца да таго ж граматычнага роду, што і іх матывавальныя.

Паколькі словаўтваральны прэфікс далучаецца да ўсяго матывавальнага слова, то для прэфіксальнага словаўтварэння ў цэлым нехарактэрны марфаналагічныя змены ў аснове матывавальнага слова за выключэннем мены месца націску (*унук — праўнук, горад — прыгарад*). У залежнасці ад характару пачатковай зычнай матывавальнага слова ўжываюцца прыстаўкі *без-* або *бес-* (*безнасенка, беспарадак*), а ад месца націску ў матывавальным слове — прыстаўкі *без-*(*бес-*) або *бяз-*(*бяс-*) (*беспарадак, бязвобразнасць*), а таксама *не-* або *ня-* (*неўраджай, непагода, няміласць, няшчасце*). Пры далучэнні прыстыкі, якая заканчваецца на галосную, пачатковае у матывавальнага слова змяняецца на ў (*удача — няўдача, унук — праўнук*).

У сучаснай беларускай мове назоўнікі ўтвараюцца як з дапамогай спрадвечнабеларускіх прыставак, так і прыставак іншамоўнага паходжання.

Назоўнікі з прэфіксам *а-* абазначаюць нешта процілеглае таму, што названа матывавальным словам: *асіметрыя*.

Назоўнікі з прэфіксам *анты-* абазначаюць нешта процілеглае таму, што названа матывавальным словам: *антыфашыст, антыцыклон, антытэзіс, антыдэмакратызм, антыгуманізм, антыкаталізатар, антымастацтва, антынавуковасць*.

Назоўнікі з прэфіксам *архі-* называюць больш высокую ступень у іерархіі царкоўных пасадак, ці самую высокую ступень таго, што названа матывавальным словам: *архідыякан, архіепіскап, архібіскуп, архімільнер*.

Назоўнікі з прэфіксам *без-*(*бес-*) называюць адсутнасць або процілегласць таму, што названа матывавальным словам: *беспарадак, безнасенка, безразважнасць, бессмянка*;

Назоўнікі з прэфіксам *віцэ-* маюць значэнне 'другі па пасадзе, па чыну, па званні, што названы матывавальным словам': *віцэ-адмірал, віцэ-губернатар, віцэ-кацлер, віцэ-консул, віцэ-прэзідэнт*.

З дапамогай прэфікса *вод-* (гістарычна з *од-*) у беларускай мове ўтвараюцца назоўнікі мужчынскага і жаночага роду, якія

абазначаюць розныя з'явы навакольнага свету, указваючы на меншую ступень праяўлення прыметы, што названа матывавальным словам: *водблеск, водсвет, водгалас, водгук, водмель*.

Назоўнікі з прэфіксам *да-* маюць значэнне 'часавы адрэзак, які папярэднічае таму, што названа матывавальным словам' (*дагісторыя*), або ўказваюць на ўзрост або стан асобы, што папярэднічае ўзросту або стану, названаму матывавальным словам (*дапрызыўнік, дашкольнік*).

Назоўнікі з прэфіксам *дыс-* указваюць на процілегласць або адсутнасць таго, што названа матывавальным словам: *дысгармонія, дысрапорцыя, дыскваліфікацыя, дыскамфорт, дыспацыя, дыспарцыянальнасць*.

Назоўнікі з прэфіксам *дэ-/дэз-* указваюць на адсутнасць таго або процілегласць таму, што названа матывавальным словам: *дэмантаж, дэмілітарызацыя, дэмабілізацыя, дэзінфармацыя, дэзінфекцыя, дэкваліфікацыя*.

Пры дапамозе прэфікса *за-* ўтвараюцца назоўнікі з прасторава-лакальным значэннем. Яны абазначаюць месца або ўказваюць на меншую або нязначную ступень праяўлення таго, што названа матывавальным словам: *заграніца, закутак, залысіна, запазуха, загарад*.

З дапамогай прэфікса *звыш-* утвараюцца назоўнікі, якія ўказваюць на большае праяўленне або перавышэнне таго, што названа матывавальным словам: *звышкамплект, звышпрыбытак, звышціск, звышвартасць, звышмагутнасць, звышправоднасць, звышхуткасць, звышадчувальнасць, звышгенератар, звышгігант, звышмагістраль, звышнапружанне, звышправаднік, звышсенсацыя*.

Назоўнікі з прэфіксам *контр-* называюць прадметы, з'явы, дзеянні, процілеглыя прадметам, з'явам, дзеянням, што названы матывавальным словам: *контратака, контрбаланс, контрмарш, контрнаступленне, контрпраект, контрпрапанова, контррэвалюцыя, контрудар*.

Назоўнікі, утвораныя з дапамогай прэфікса *над-*, абазначаюць тыя ж прадметы і з'явы, што і матывавальнае слова, але знаходзяцца над імі ў прасторы або якой-небудзь класіфікацыі: *надскурка, надчалавек, надсістэма*.

Для ўтварэння назоўнікаў службыць прэфікс *не-/ня-*, якія ўказваюць на адсутнасць або супрацьлегласць таго, што названа матывавальным словам: *непарадак, неўраджай, непагода, небяспека, няміласць, несправядлівасць, няроўнасць, недакладнасць, несакой, няздольнасць, няведанне, невыкананне, няшчасце, нядоля, няўдача*.

Назоўнікі з прэфіксам *неда-* абазначаюць адцягнення дзеяння і працэсы, якія праяўляюцца ў недастатковай ступені: *неда-*

ацэнка, недавыпуск, недавыраб, недавырабка, недавыручка, недагарт, недаплата, недарасход, недаразвіццё, недавыкананне.

Назоўнікі з прэфіксам *обер-* абазначаюць асоб, якія з'яўляюцца старшымі па пасадзе, званні ў адносінах да асоб, што названы матывавальным словам: *обер-афіцэр, обер-лейтэнант, обер-майстар, обер-кандуктар, обер-паліцмайстар, обер-пракурор, обер-яфрэйтар.*

Назоўнікі з прэфіксам *па-/по-* абазначаюць прадметы і з'явы, блізкія або падобныя на тыя, што названы матывавальным словам: *паверх, павека, погалас.*

З дапамогай прэфікса *пад-* утвараюцца назоўнікі, якія абазначаюць розныя прадметы і з'явы. Паводле свайго словаўтваральнага значэння, яны падзяляюцца на тры тыпы:

назоўнікі, якія маюць агульнае значэнне падпарадкаванасці. Неадушаўлёныя назоўнікі гэтага словаўтваральнага тыпу абазначаюць звычайна частку цэлага, названага матывавальным словам: *падклас, падгрупа, падкамітэт, падтып, падраздзел.* Адушаўлёныя назоўнікі звычайна абазначаюць званні і пасады, ніжэйшыя за тыя, што названы матывавальным назоўнікам: *падпалкоўнік, падштурман, падпрапаршчык, падмайстар, паднаймальнік;*

назоўнікі, якія называюць прадметы, што знаходзяцца ніжэй або побач з тым ці схаваны за тым, што названы матывавальным словам: *падтропікі, падпаха, падзагаловак, падпункт;*

словы са значэннем падабенства, несапраўднасці або падробкі: *падгрузд, падворлік, падпавець.*

Назоўнікі з прэфіксам *пасля-* абазначаюць дзеянні і працэсы, якія адбываюцца пасля дзеянняў і працэсаў, названых матывавальным словам: *пасляўздзеянне.*

Назоўнікі з прэфіксам *пера-* абазначаюць адцягнення дзеянняў і ўтвараюць два тыпы:

назоўнікі, якія абазначаюць паўторнасць дзеяння, названага матывавальным словам: *пераабмеркаванне, перабранне, пераабучэнне, перавёрстка, перавыбары, перавярбоўка, перазарадка, пераправерка, перапродаж, перараследаванне, перакваліфікацыя;*

назоўнікі, якія абазначаюць тое ж самае, што і матывавальнае слова, але ўказваюць на празмернасць гэтай з'явы: *паравыкананне, паравыдатак, паравытворчасць, пераспеласць, перанасяленне.*

З дапамогай прэфікса *перад-/прад-* называюць прадметы, якія знаходзяцца перад прадметамі, названымі матывавальным словам (*перадкамера, пераднырка, перадплюсна, перадстэп, прадпарламент*), а таксама з'явы і працэсы, якія адбываліся раней, чым з'явы і працэсы, названыя матывавальным словам (*перадумова, перадагісторыя, перадсвядомасць, прадпасылка*).

Назоўнікі з прэфіксам *пра-* складаюць у беларускай мове частыры самастойныя словаўтваральныя тыпы:

назоўнікі, якія абазначаюць асоб па ўзыходзячай або па нізыходзячай прамых лініях сваяцтва: *прадзед, прабаба, праўнук, праўнучка;*

назоўнікі, якія называюць нешта першаснае ў адносінах да таго, названа матывавальным словам: *правобраз, прамова, прарадзіма, праславяне, прагісторыя;*

назоўнікі, якія называюць асоб па іх прыналежнасці да пэўных грамадскіх напрамкаў ці груповак, што названы матывавальным словам: *прафашыст, прасацыяліст, прамерыканец;*

назоўнікі, якія абазначаюць кагосьці або штосьці, што названа матывавальным словам: *праконсул, прарэктар, прагімназія.*

Назоўнікі з прэфіксам *прага-* ўтвараюць два тыпы:

назоўнікі, якія абазначаюць асобу (у царкоўнай іерархіі) старшую па чыну (званні) у адносінах да асобы, што названа матывавальным словам: *прагадыякан, прагаіерэй, прагапон, прагапрэсвітэр;*

назоўнікі, якія называюць нешта першаснае ў адносінах да таго, што названа матывавальным словам: *прагазорка, прагатып, прагагісторыя.*

Назоўнікі з прэфіксам *пры-* складаюць два тыпы:

назоўнікі, што называюць тэрыторыі, якія прылягаюць да таго, што названа матывавальным словам: *прыгарад, Прыбалтыка, Прычарнамор'е;*

назоўнікі, якія называюць тую ж з'яву, што і матывавальнае слова, але з адценнем несамастойнасці, дадатковасці: *прыгук, прысвіст, прысмак, прыказка.*

Назоўнікі з прэфіксам *рэ-* ўтвараюць два тыпы:

назоўнікі, якія абазначаюць паўторнасць адцягненага дзеяння, названага матывавальным словам: *рэампутацыя, рэарганізацыя, рэмілітарызацыя, рэгенерацыя, рэтрансляцыя;*

назоўнікі, якія абазначаюць з'явы, процілеглыя тым, што названы матывавальным словам *рэактагеннасць, рэградацыя, рэдэмаркацыя, рэкапітуляцыя, рэтрансплантацыя, рээвакуацыя, рээкспарт, рээміграцыя, рээмігрант.*

Назоўнікі з прэфіксам *са-/су-* маюць значэнне сумеснасці з тым, што названа матывавальным словам: *саарандатар, саарэнда, садакладчык, савіноўнік, савыдавец, савыканаўца, садакладчык, саісцец, сарэдактар, сарэжысёр, сатрапезнік, саўдзельнік, суапякун, сужыццё, сузалежнасць, сунаймальнік, сунаследнік.*

Назоўнікі з прэфіксамі *супраць-*, *проці-* абазначаюць адцягненыя паняцці, процілеглыя таму, што названа матывавальным

словам: *супрацьабледзяняльнік (проціабледзяняльнік), супрацьвага (процівага), супрацьдзеянне (процідзеянне), супрацьлодачнік (процілодачнік), супрацьракета (проціракета), супрацьслізгаценне (проціслізгаценне), супрацьугон (проціўгон), супрацьціск (проціціск), супрацьцяжэнне (проціцяжэнне), супрацьзаконнасць, супрацьпаказанне.*

Назоўнікі з прэфіксам *суб-* складаюць два тыпы:

назоўнікі, якія абазначаюць прадметы, што падпарадкаваны таму або з'яўляюцца часткай таго, што названа матывавальным словам: *субарандатар, субарэнда, субінспектар, субкантынент, субнаградчык;*

назоўнікі, якія абазначаюць тое, што знаходзіцца побач або ніжэй таго, што названа матывавальным словам: *субарктыка, субтропікі, субстратасфера, субкантынент.*

Назоўнікі з прэфіксам *супер-* абазначаюць прадметы і з'явы, якія валодаюць павышанай ступенню якасці ў параўнанні з прадметамі, названымі матывавальным словам: *суперагент, суперарбітр, супараўтастрада, супербаявік, супергігант, супергорад, супердзяржава, супермода, супертанкер, суперэкспрэс.*

Назоўнікі з прэфіксам *ультра-* абазначаюць прадметы і з'явы, якія ўказваюць на большае праяўленне або перавышэнне таго, што названа матывавальным словам: *ультраакустыка, ультрагук, ультракандэнсатар, ультрарэвалюцыянер, ультраструктура, ультрасучаснасць, ультрафільтр, ультрафільтрацыя, ультрахраматызм.*

Назоўнікі з прэфіксам *экс-* маюць значэнне 'раней быў тым, хто названы матывавальным словам': *экс-міністр, экс-прэзідэнт, экс-рэкардсмен, экс-чэмпіён.*

Назоўнікі з прэфіксам *экстра-* абазначаюць тое, што і матывавальнае слова, але з высокай ступенню праяўлення ўласцівасці: *экстраклас, экстрамода.*

Прэфіксальна-суфіксальныя назоўнікі

У беларускай мове вытворныя назоўнікі дастаткова актыўна ўтвараюцца прыставачна-суфіксальным спосабам, г. зн. шляхам адначасовага далучэння да ўтваральнай асновы словаўтваральнага прэфікса і словаўтваральнага суфікса (у тым ліку і нулявога). У якасці ўтваральных для прыставачна-суфіксальных назоўнікаў выступаюць галоўным чынам назоўнікі розных лексіка-семантычных разрадаў, радзей дзеясловаў і прыметнікаў: *адгалосак, адвячорак, асілак, ашыек, ашыйнік, безбілетнік, безбацькоўства, безбярэжжа, безгалоўе, беззямелец, беззямелле, безуладдзе, бязвер'е, бяздонне, бяздум'е, бязладзіца, бязлесіца, бязлюддзе, бязрыб'е, бязкорміца, бязпраўе, бясцілле, бясслаўе, бяссонне, бяссонніца, завулак,*

*завушніца, загароддзе, загор'е, загрывак, загуменне, задворак, за-
краек, замаразкі, замужжа, запечча, зарэчча, застолле, застрэ-
ша, застрэшак, зацішыша, нагор'е, надброўе, надвосень, надвячорак,
надгартаннік, надкосніца, надомнік, наезнік, накаленнік, накамар-
нік, налакотнік, намеснік, напарнік, напітак, наскурнік, наспіннік,
недалетак, нездаволенне, нагалоўе, нагорак, падаконнік, падбаро-
дак, падбярозавік, падворак, падвор'е, падалосак, падалоўе,
падгор'е, падгрудак, паддашыша, падкрылле, падлакотнік, падлесак,
падлесе, падлетак, падлюстэрнік, падножка, падпасак, падпечак,
падстрэшыша, падшлемнік, пакупнік, памор'е, папечнік, парастак,
пасынак, паходка, перадгор'е, пералесак, пераноссе, перашыек, пры-
горак, прымор'е, прыпечак, узбярэжжа, узгорак, узмежжак, узмор'е,
узлесак, адгалос, адкос, асалода, бездараж, недахоп.*

Складаныя назоўнікі

У сучаснай беларускай мове назоўнікі актыўна ўтвараюцца шляхам складання дзвюх ці больш слоў (уласна словаскладанне) або ўтваральных асноў (асноваскладанне). Пры словаскладанні ў адно слова аб'ядноўваюцца дзве граматычна аформленыя лексічныя адзінкі: *плашч-палатка, сцежкі-дарожкі, генерал-лейтэнант, кінафільм, кінаэкран, кінаакцёр, кінаартыст, кінамеханік, кіна-тэатр, кінафестываль, дыван-самалёт, вагон-рэстаран, кампакт-дыск*. Адпаведна адрозніваюцца цэласнааформленыя складаныя назоўнікі, у якіх пры скланенні змяняецца толькі апошняя частка (*плашч-палатка, сцежкі-дарожкі, генерал-лейтэнант, кінафільм, кінаэкран*), і раздзельнааформленыя, у якіх пры скланенні змяняюцца абедзве часткі (*дыван-самалёт, дывана-самалёта, дыва-ну-самалёту*). Уласна словаскладанне з'яўляецца непрадуктыўным спосабам утварэння назоўнікаў у сучаснай беларускай мове.

Шляхам асноваскладання ўтвараецца значная колькасць назоўнікаў. Адрозніваецца асновасловаскладанне, калі ў адно слова аб'ядноўваецца аснова першага і цэлае другое слова, і аснова-складанне з суфіксацыяй (у тым ліку і нулявой). Пры аснова-складанні ўтваральныя асновы, як правіла, злучаюцца з дапамогай злучальных галосных (інтэрфіксаў). У якасці ўтваральных асноў выступаюць словы розных часцін мовы (назоўнікі, дзеясловы, прыметнікі, лічэбнікі):

а) асноваскладанне: *бавоўнаўборка, балотаўтварэнне, бомбасховішча, бензакалонка, бензасховішча, бронемашына, бронетранс-парцёр, бронеаўтамабіль, бульбанарыхтоўка, бульбасховішча, ваго-набудаванне, вадасховішча, ветрарухавік, водазабеспячэнне, вода-лячэбніца, вуглездабыча, дабрабыт, домаўладальнік, домабудаванне,*

жалезабетон, жывёлагадоўля, збожжаачыстка, збожжанарыхтоўка, збожжасховішча, збожжаўборка, зверагадоўля, зернесушылка, зернеўборка, зерняклад, золатапрамысловаць, ільнозавод, ільнокамбінат, ільносушылка, каменедрабллка, канатаходзец, кітабаза, леса-завод, лесамацэрыял, лесакамбінат, лесанасаджэнне, лесапаласа, лесатундра, мараплаванне, мясакамбінат, насаглотка, насеннясховішча, нафтаздабыча, нафтапрадукты, нотадрукаванне;

б) асноваскладанне і суфіксацыя: аднаасобнік, аднавясовец, аднагодак, аднадумец, аўтамабілебудаўнік, бавоўнапрадзільчык, басаножка, белашивачка, бензапраўка, бетонаяшалка, бульба-водства, бульбасаджалка, буракаводства, васьмікласнік, васьміграннік, дваццацігоддзе, звераводства, нафтапрамысловец, перша-класнік;

в) асноваскладанне і нулявая суфіксацыя: аленявод, бамбавоз, бензавоз, бульбавод, буракавод, вадалаз, вадамер, ваданос, вадарэз, вадаскат, вадаспад, вакамер, вастраслоў, верхгляд, ветрабой, ветралом, ветрагон, водаправод, двухкоссе, двухкроп'е, жывёлавод, каменялом, кітабой, лесаруб, напасёл, небасхіл, небакрай.

Разнавіднасцю словакладання з'яўляецца абрэвіяцыя, г. зн. утварэнне складанаскарочаных слоў з пачатковых частак двух і больш зыходных слоў, напрыклад, *БДУ* (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт), *лясгас* (лясная гаспадарка), *драмгурток* (драматычны гурток).

У сучаснай беларускай мове ў залежнасці ад характару састаўных частак выдзяляецца некалькі разнавіднасцей абрэвіатур-назоўнікаў:

1) ініцыяльныя абрэвіатуры гукавога тыпу, якія ўтвораны з пачатковых гукаў слоў, што ўваходзяць у склад зыходнага словаспалучэння: *ААН* (Арганізацыя Аб'яднаных Нацый), *ЦУМ* (Цэнтральны ўніверсальны магазін), *загс* (запіс актаў грамадзянскага стану);

2) ініцыяльныя абрэвіатуры літарнага тыпу, якія складаюцца з пачатковых літар слоў, што ўваходзяць у склад зыходнага словаспалучэння (чытаюцца па назвах гэтых літар): *ВНУ* (вышэйшая навучальная ўстанова, чытаецца *вэнэу*), *РБ* (Рэспубліка Беларусь, чытаецца *эרבэ*), *МЗС* (Міністэрства замежных спраў, чытаецца *эмзээс*);

3) складовыя абрэвіатуры, утвораныя з пачатковых частак некалькіх зыходных слоў: *медфак* (медыцынскі факультэт), *медсанбат* (медыцынскі санітарны батальён), *ваенкор*, *выканком*, *камандарм*, *камбрыг*, *камдыў*, *леспрамгас*, *метрабуд*, *мясцком*;

4) абрэвіатуры, у склад якіх уваходзяць усечаная частка першага слова і пачатковыя гукі астатніх слоў зыходнага словаспа-

лучэння: *ТелТА* (Беларускае тэлеграфнае агенцтва), *БелАЗ* (Беларускі аўтамабільны завод), *гарСЭС* (гарадская санітарна-эпідэміялагічная станцыя);

5) абрэвіятуры, утвораныя з усечаных частак (або першых складоў) першага слова словаспалучэння і пачатковых літар астатніх: *педВНУ* (педагагічная вышэйшая навучальная ўстанова, чыгачыца *педвэнэу*);

6) абрэвіятуры, якія складаюцца з усечанай часткі першага слова і цэлага другога слова зыходнага словаспалучэння: *дзярж-заказ* (дзяржаўны заказ), *санпост* (санітарны пост), *аўтазавод* (аўтамабільны завод), *ашчадбанк* (ашчадны банк). Гэтая разнавіднасць абрэвіятур з'яўляецца вельмі шматлікай у беларускай мове: *авіябомба, авіядэсант, авіятранспарт, аўтавакзал, аўтагараж, быткамбінат, ваентэхнік, ваенурач, ветфельчар, дзяржбанк, дзяржкантроль, дзяржэкзамен, заапарк, заасад, зааферма, жылплошча, запчасткі, зарплата, культработа, культтавары, літгурток, літфонд, медагляд, медінстытут, медкамісія, медпункт, медработнік, метэастанцыя, нарсуд, натураплата, падлодка, педсавет, педінстытут, разведшкола, разведцэнтр, райцэнтр, рацпрапанова, рэдкалегія, санчасць, санапрацоўка, спартзала, спецшкола, страхагент, танцпляцоўка, тэлеатэльэ, тэлекамера, тэленавіны.*

Сярод гэтай групы складанаскарочаных назоўнікаў асобную падгрупу складаюць адзінкі, другой часткай якіх з'яўляюцца формы слова ў пэўным склоне: *начштаба* (начальнік штаба), *камроты* (камандзір роты);

7) абрэвіятуры, якія складаюцца з пачатковай часткі першага слова і канцавой — другога: *мапед* (матацыкл + веласіпед), *рацыя* (радыё + станцыя);

8) абрэвіятуры, якія ўзніклі з пачатковай часткі першага слова і пачаткова і канцавой частак другога: *эсмінец* (эскадрыны мінаносец), *ваенкамат* (ваенны камісарыят).

ДЗЕЯСЛОЎ

Д з е я с л о ў — часціна мовы, якая абазначае дзеянне або працэс і выражае іх у марфалагічных катэгорыях трывання, стану, пераходнасці—непераходнасці, зваротнасці—незваротнасці, ладу, часу і асобы. Дзеяслоў мае таксама катэгорыю ліку, а ў прошлым часе і ва ўмоўным ладзе — катэгорыю роду. Практычна дзеяслоў выяўляецца з дапамогай пытанняў што рабіць? або што зрабіць?

Дзеясловы абазначаюць фізічнае дзеянне (*малаціць, хадзіць, ісці, рабіць, ірваць, зграбаць, збіраць*), стан (*кіпець, сядзець, ляжаць, варыцца, спаць, стаяць*), у тым ліку псіхалагічны (*радавацца, сумаваць, думаць, гаварыць*), пераход з аднаго стану ў іншы (*прачынацца, задрамаць, закіпаць*).

З марфалагічнага пункту погляду дзеяслоў мае разгалінаваную сістэму форм, у сувязі з чым не заўсёды можна вызначыць, маем справу з формай аднаго і таго слова ці з асобнымі словамі, бо такія формы характарызуюцца розным наборам граматычных катэгорый. Фактычна ўсім словам, якія адносяцца да дзеяслова, заўсёды ўласціва толькі катэгорыя трывання, хоць для большасці з іх таксама характэрна катэгорыя стану і ліку, а для некаторых — адметныя граматычныя катэгорыі асобы і ладу.

Згодна з традыцыйнымі поглядамі, у аб'ём парадэгмы дзеяслова ўключаюцца: інфінітыў (неазначальная форма дзеяслова), формы ладу і трывання, формы часу, дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі. Калі ж звярнуцца да слоўнікаў, то яны падаюць у асобных слоўнікавых артыкулах дзеясловы закончанага і незакончанага трывання (праўда, у тлумачальных слоўніках значэнне падаецца толькі пры дзеясловах закончанага трывання, а для дзеясловаў незакончанага трывання робіцца адсылка да адпаведнага дзеяслова закончанага трывання), прыводзяцца асобным слоўнікавым артыкулам некаторыя дзеепрыметнікі. Гэта азначае, што лексікографы, нягледзячы на граматычную традыцыю, разглядаюць як самастойныя словы дзеясловы закончанага і незакончанага трывання і дзеепрыметнікі. У асобных слоўнікавых артыкулах падаюцца зваротныя дзеясловы, а таксама дзеепрыслоўі.

Назоўнікі і іншыя імёны звязваюцца з дзеясловам пры дапамозе кіравання, пры дапамозе прымыкання ён паясняецца прыслоўем.

У сказе дзеяслоў выступае звычайна ў якасці выказніка (*Фама па вушы закахаўся*), але можа ў пэўных выпадках выступаць у якасці дзейніка (неазначальная форма, дзеепрыметнік), азначэння (часцей за ўсё дзеепрыметнік), дапаўнення (інфінітыў, дзеепрыметнік), акалічнасці (дзеепрыслоўе).

Сувязь дзеяслова-выказніка з дзейнікам, выражаным назоўнікам, ажыццяўляецца асобным відам сувязі — прэдыкатыўнай.

Дзеяслоў як часціна мовы мае шырокую семантыку, што абумоўлена яго роляй у сказе. Таму дзеясловы падзяляюцца на разнастайныя семантычныя групы: дзеясловы руху і перамяшчэння, дзеясловы гаварэння, дзеясловы псіхічнага стану, дзеясловы спосабу дзеяння і г. д. Многія дзеясловы характарызуюцца пэўнай размыгасцю сваёй семантыкі, што знаходзіць выражэнне ў вялікай колькасці лексічных значэнняў, у разгалінаванай дзеяслоўнай сінаніміі (напрыклад, дзеяслоў *ісці* — *пайшоў, пашпарыў, пакілдыбаў, накіраваўся, пашпацыраваў, паскакаў, махнуў*). У дзеясловах-звязках тыпу *быць, мець, хацець* лексічныя значэнні наогул адсутнічаюць.

Зыходнай формай дзеяслова лічыцца інфінітыў, хоць вядома, што ўтваральнымі асновамі дзеяслоўных форм з’яўляецца аснова інфінітыва, якая супадае з асновай прошлага часу, і аснова цяперашняга часу. Апошняю найбольш зручна выдзяляць па форме 3-й асобы множнага ліку шляхам адкідання канчатка: *нос-яць, чысц-яць, ходз-яць*. У дзеясловах другога спражэння ётаваная галосная літара *я* абазначае мяккасць папярэдняга зычнага. Што да дзеясловаў першага спражэння, у якіх ётаваная літара звычайна стаіць пасля галоснай, то яна абазначае два гукі ([й] + адпаведны галосны). Гук [й] у гэтым выпадку адносіцца да асновы цяперашняга часу: *чытай-уць, п’яй-уць, разбірай-уць*.

Інфінітыў

Інфінітыў, або неазначальная форма дзеяслова, лічыцца зыходнай формай дзеяслова. І таму менавіта ў гэтай форме дзеясловы падаюцца ў слоўніках. Гэта дзеяслоўная форма характарызуецца толькі катэгорыямі трывання і стану (*рабіць — зрабіць — рабіцца*).

Фармальнымі паказчыкамі інфінітыва з’яўляюцца інфінітыўныя суфіксы *-ць, -ці, -чы*: *рабіць, есці, берагчы, секчы*.

Суфікс *-ць* маюць дзеясловы з асновай на галосны: *хадзіць, думаць, дудзець, дурэць, спаць, лічыць, ляцець*; *-чы* — на заднеязычны: *сцерагчы, берагчы, секчы, пячы, цячы, выцекчы, завалакчы*; *-ці* — на іншы зычны: *несці, плесці, есці, ісці*.

У фальклорных, а таксама ў паэтычных творах часта замест *-ць* ужываецца *-ці*: (*Маці*) *будзе добра біці знаю; Не так біці, як караці, яшчэ шэльмай называці* (З народнай песні). *Гэта маці дзяцей ратаваці З дубровы ідзе!* (А. Куляшоў).

Калі аснова дзеяслова заканчваецца на *-д* або *-т*, то перад суфіксам *-ці* яны пераходзяць у *с*: *мяту — месці, пляту — плесці, іду — ісці, яда — есці, праду — прасці, краду — красці*.

Па аналогіі з канцавым спалучэннем *-сці*, дзе *с* з'явілася ў выніку гістарычнага пераходу *д, т — сц*, узнікла фінальнае спалучэнне *-сці* ў дзеясловах *гнісці* і *плысці*, хоць заканамернай формай з'яўляюцца *гніць, плыць*, якія замацаваліся як дапушчальная літаратурная норма, а таксама ва ўсіх вытворных ад іх: *дагнісці, пагнісці, перагнісці, прагнісці, абгнісці, адплысці, пераплысці, выплысці, наплысці*.

Перад суфіксам *-чы* зычны асновы *к* мае тэндэнцыю да выпадзення. Так, у літаратурнай мове ёсць дзеясловы *секчы* і *сячы*. У 1920-я гады нормай лічыліся *некчы* і *пячы*, зараз — толькі *пячы, сячы*, хоць слоўнікі фіксуюць і форму *зацекчы* пры адсутнасці *выцекчы*. У мастацкай літаратуры сустракаюцца скарачаныя формы *печ, сеч, цеч*, што нельга прызнаць нарматыўным.

Пераходныя і непераходныя дзеясловы

У залежнасці ад здольнасці дзеясловаў абазначаць дзеянне, якое накіравана непасрэдна на аб'ект дзеяння або дзеянне, якое не прадугледжвае такога аб'екта, дзеясловы бываюць пераходнымі і непераходнымі.

Дзеясловы, якія абазначаюць стан асобы, прадмета ці з'явы, выражаюць пэўную характарыстыку праз дзеянне, не прадугледжваюць аб'екта дзеяння і таму называюцца непераходнымі. Да іх адносяцца дзеясловы тыпу *старэць, весяліцца, грымець, цвісці, смяяцца, згінацца*. Гэта пераважная большасць зваротных дзеясловаў. Самай характэрнай уласцівасцю непераходных дзеясловаў з'яўляецца адсутнасць пры іх дапаўнення ў сказах, якое нават не можа падразумявацца: *Жыта цвіце. Краіна квітнее. А ты ўсё маладзеееш*.

Дзеясловы, якія абазначаюць дзеянне, накіраванае на аб'ект, называюцца пераходнымі. Яны бываюць прама пераходнымі і ўскосна пераходнымі.

Прама пераходныя дзеясловы абазначаюць дзеянне, якое не-пасрэдна накіравана на аб'ект, выражаны ў сказе назоўнікам у вінавальным склоне без прыназоўніка: *піць ваду, чытаць кнігу, есці хлеб, любіць сястру, наважаць яе*; калі ў якасці аб'екта дзеяння выступае толькі частка чаго-небудзь, назоўнік можа мець форму роднага склону (родны парцыяльны): *выпіць чаю, набраць зямлі, адрэзаць хлеба, прынесці вады, купіць цукру*. Родны склон ужываецца і тады, калі пры прама пераходным дзеяслове маецца адмоўе *не*: *не сустрэў супраціўлення, не напісаў артыкула, не бачыў сястры*. У большасці выпадкаў пры наяўнасці адмоўя *не* літаратурна правільнымі з'яўляюцца і выразы з іменем у вінавальным склоне: *не напісаў артыкул, не бачыў сястру*.

Пры прама пераходных дзеясловах тыпу *браць, прасіць, даць, узяць, пазычыць* і падобных таксама можа ўжывацца форма роднага склону, калі гаворыцца, што аб'ект патрэбен на пэўны час: *даць карандаша, узяць нажа, пазычыць ручкі*.

Ускосна пераходныя дзеясловы абазначаюць дзеянне, якое накіравана на аб'ект, выражаны іменем ва ўскосным склоне з прыназоўнікамі або без іх: *кіравацца інструкцыяй, дыхаць паветрам, глядзець на неба, пайсці па ваду, наплакаць у падушку*. Большасць ускосна пераходных дзеясловаў звычайна называе не дзеянне ў прамым сэнсе гэтага слова, а стан суб'екта, з якім пэўным чынам звязаны прадмет ці з'ява, выражаныя іменем, што не з'яўляюцца аб'ектам уздзеяння.

Значэнне пераходнасці — непераходнасці найбольш выразна выступае ў дзеясловах толькі ў кантэксце, і якой-небудзь вельмі выразнай мяжы паміж імі не існуе. Адны і тыя ж дзеясловы ў залежнасці ад кантэксту могуць часам быць пераходнымі або непераходнымі: *чытаць кнігу* (пераходны) — *здольнасць чытаць* (непераходны), *есці бутэрброд* (пераходны) — *пачаць есці самастойна* (непераходны). Гэта азначае, што катэгорыя пераходнасці—непераходнасці дзеясловаў з'яўляецца семантычна-сітаксічнай.

У семантычным плане пераходныя дзеясловы абазначаюць дзеянне, якое стварае аб'ект (*пісаць пісьмо, будаваць дом*); уносіць пэўныя змяненні ў яго (*надзьмуць шчокі, падфарбаваць вусны*); ліквідуе яго (*разбіць гаршчок, спаліць дровы, разбурыць хату*) або наадварот — уздзейнічае на яго, не выклікаючы ў ім ніякіх змяненняў (*чытаць артыкул, вішаваць жонку, шкадаваць жывёлу*).

Пераходныя дзеясловы могуць абазначаць таксама ўспрыманне аб'екта *рознымі* органамі пачуццяў (*бачыць неба, нюхаць тытунь, слухаць снеў*); выражаць рознага тыпу адносіны (*любіць прыроду, ненавідзець фашызм, кахаць дзяўчыну*).

Непераходныя дзеясловы семантычна адносяцца да разраду слоў, якія абазначаюць стан чалавека, у першую чаргу фізічны (*спаць, працаваць, хварэць, усміхацца*) і псіхалагічны (*радавацца, гутарыць, гараваць, марыць*). Непераходнымі з’яўляюцца таксама дзеясловы, якія абазначаюць рух (*імчацца, плаваць, бегчы, прагульвацца, лётаць*), становішча ў прасторы (*ляжаць, сядзець, стаць*), існаванне (*існаваць, жыць, служыць, быць*). Вялікую групу непераходных дзеясловаў складаюць словы, якія звязаны з рознымі прыкметамі з’яў і прадметаў (*сінець, чырванець, таўсцець, тлусцець, расці*), а таксама з рознымі відамі заняткаў (*вучыцца, настаўнічаць, гаспадарыць, цялярыць, сплетнічаць*). Да іх семантычна блізка стаяць дзеясловы, якія абазначаюць розныя якасці і здольнасці (*гультайнічаць, дурачыцца, манернічаць, дыскутаваць*).

Фармальным паказчыкам непераходнасці дзеясловаў з’яўляецца постфікс **(-ся)**.

Зваротныя і незваротныя дзеясловы

Дзеясловы могуць абазначаць дзеянне, якое накіравана на суб’ект або аб’ект. У залежнасці ад гэтага яны падзяляюцца на зваротныя і незваротныя.

Да зваротных адносяцца дзеясловы, якія абазначаюць дзеянне, што накіравана на суб’ект. Галоўнай фармальнай прыкметай такіх дзеясловаў з’яўляецца наяўнасць постфікса **(-ся)**, які, далучаючыся да розных дзеяслоўных форм, у некаторых фанетычных пазіцыях пераходзіць у *-цца*: *берагчыся, стрыгчыся, разгаварыцца, распарыцца; мыцца — мыюся, мыецца*. Прама пераходныя дзеясловы звычайна ўтвараюць пары незваротных і зваротных дзеясловаў: *купаць — купацца, займаць — займацца, кіраваць — кіравацца, расцерці — расцерціся, абпячы — абпячыся*.

Неабходна адзначыць, што звычайна ў семантычных адносінах зваротныя дзеясловы паступова адштурхоўваюцца ад адпаведных незваротных, утвараюць самастойную лексічную адзінку. Нават тоесныя паводле лексічнага значэння зваротныя дзеясловы з’яўляюцца асобнымі словамі ў адносінах да свайго незваротнага адпаведніка. Так, у пары *мыць — мыцца* зваротны дзеяслоў цалкам супадае ў сваім лексічным значэнні з незваротным і мае адзін і той жа суб’ект дзеяння; *стрыгчы — стрыгчыся* зваротны дзеяслоў у якасці суб’екта часцей за ўсё падразумявае зусім не тую асобу, якая рэальна ажыццяўляе дзеянне, хоць лексічнае значэнне ў гэтай пары застаецца адным і тым жа; *раздаць — раздацца* — зваротная форма часцей за ўсё мае значэнне зусім не суадноснае са значэннем незваротнага дзеяслова: яна набыла

значэнне ‘расшырыцца, расступіцца, рассунуцца, раздзяліцца’, у выніку чаго зрэдку стаў ужывацца і аманімічны дзеяслоў (*раздаць боты па калодцы*).

У выніку такіх разыходжанняў у значэнні нярэдкаія выпадкі, калі пры наяўнасці зваротных дзеясловаў іх незваротныя адпаведнікі адсутнічаюць: *разбрысціся, разлегчыся, зарачыся, адрачыся, зрачыся, дамагчыся, каяцца, карыстацца, здавацца, здароўкацца, здарыцца, напівацца*.

Пэўнае пашырэнне атрымалі ў мове і набылі статус літаратурнай нормы зваротныя дзеясловы, утвораныя ад некаторых непераходных дзеясловаў. Сярод іх найбольшую групу складаюць дзеясловы, што абазначаюць стан прадмета, па якім гэты прадмет адрозніваецца ад іншых: *чарнецца (зімовы лес чарнеецца), чырванецца (неба чырванеецца), бялецца (поле бялеецца)*. Адпаведныя ім незваротныя дзеясловы звычайна азначаюць набыццё пэўнай якасці, параўн.: *чарнецца і чарнець, сінецца і сінець*.

Другую групу складаюць зваротныя дзеясловы, якія ўспрымаюцца як безасабовыя: *спацца, ляжацца, жыцца, сядзецца, стацца, дыхацца, імгліцца, працавацца*.

Да трэцяй належаць тыя зваротныя дзеясловы, якія выступаюць у якасці сінонімаў незваротных: *адысці — адысціся, стукаць — стукацца, блукаць — блукацца, зіхацець — зіхацецца, запытаць — запытацца*.

У беларускай мове маецца значная колькасць дзеясловаў, якія маюць толькі зваротную форму: *каяцца, смяцца, сумецца, адцурацца, саромецца, ганарыцца, змагацца, супраціўляцца, працівіцца, баяцца, скардзіцца*. Усе яны набываюць агульнае значэнне абмежаванасці дзеяння самім суб’ектам.

Катэгорыя стану

Гэтая граматычная катэгорыя звязана з адносінамі дзеяння, названага дзеясловам, і суб’екта гэтага дзеяння да дзейніка і дапаўнення ў сказе, што робіць яе, па сутнасці, сінтэтычнай — марфалагічнай і сінтаксічнай. Так, у сказе *Рабочыя будуць дом* суб’ектам дзеяння *будуць* з’яўляецца дзейнік сказа *рабочыя*, а аб’ект дзеяння супадае з прамым дапаўненнем *дом*. У сказе ж *Дом будзеца рабочымі* той жа самы суб’ект дзеяння выражаны назоўнікам у творным склоне *рабочымі*, а аб’ект дзеяння *дом* з’яўляецца дзейнікам. У пэўных выпадках аб’ект дзеяння і яго суб’ект могуць супадаць у адным слове, і тады гэта слова ў сказе звычайна з’яўляецца дзейнікам: *Я мыюся*. Катэгорыя стану ўласціва асабовым формам дзеяслова, а таксама дзееспрыметнікам і дзееспрыслоўям.

У беларускай мове традыцыйна выдзяляюць тры станы: незалежны, залежны і зваротна-сярэдні.

Усе прама пераходныя дзеясловы адносяцца да незалежнага стану. Яны абазначаюць дзеянне, суб'ект якога выражаны іменем у назоўным склоне, што з'яўляецца дзейнікам сказа, а аб'ект, на які накіравана гэта дзеянне, суадносіцца з прамым дапаўненнем: *Мы ўспаміналі сяброў, уяўлялі іх заклапочанасць, сумныя твары* (І. Шамякін). *Эх, каб у яго былі грошы: кніжак, кніжак накупляў бы ён сабе!* (Я. Колас).

Значэнне залежнага стану набываюць дзеясловы, якія ўтварыліся пры дапамозе постфікса *-ся* звычайна ад пераходных дзеясловаў незакончанага трывання. Яны ўжываюцца ў сказах, калі суб'ект дзеяння выражаецца творным склонам назоўніка, які з'яўляецца дапаўненнем, а аб'ект — назоўным склонам назоўніка, які з'яўляецца дзейнікам: *Наша здароўе напраўляецца доктарам. Даброты ствараюцца працай.*

Найбольш выразна незалежны або залежны стан дзеясловаў выступае тады, калі суб'ект з'яўляецца назвай асобы або жывой істоты, персаніфікаванага прадмета, паняцця ці з'явы. У выпадках, калі суб'ект дзеяння і яго аб'ект выражаюцца неадушаўлёнымі назоўнікамі, то значэнне стану выступае семантычна недастаткова выразна, параўн.: *Фельчар нічога не сказаў, а толькі наварушыў вусамі і Зямлянкі бялелі канцамі сасновых накатаў.*

Да зваротна-сярэдняга стану адносяцца ўсе зваротныя дзеясловы, утвораныя з дапамогай постфікса *-ся*. Яны абазначаюць дзеянне, што накіравана на аб'ект, які адначасова з'яўляецца і суб'ектам: *Я распрануўся.* У такіх выпадках постфікс *-ся* мае значэнне зваротнага займенніка *сябе*: *Я распрануў сябе.* Нават па-за любымі сінтаксічнымі канструкцыямі значэнне зваротна-сярэдняга стану ў падобных дзеясловах выступае вельмі выразна: *мыцца, адзявацца, падперазацца.*

Сярод дзеясловаў зваротна-сярэдняга стану выдзяляюць мноства падгруп, калі дзеяслоў абазначае дзеянне, якое можа быць выканана не адзінкавым суб'ектам. Так, дзеясловы маюць узаемна-зваротнае значэнне, калі дзеянне аднолькава распаўсюджваецца на два або некалькі суб'ектаў: *сустракацца — сустрэць адзін аднаго, біцца — біць адзін аднаго, цалавацца — цалаваць адзін аднаго.* Сюды ж адносяць і дзеясловы ўскосна-зваротнага (*будавацца — будаваць дом для сябе*), актыўна безаб'ектнага (*кусацца — мець уласціваць кусаць каго-, што-небудзь*), агульна-зваротнага (*каціцца — рухацца на паверхні з дапамогай вярчэння*) і некаторых іншых значэнняў.

Будучы не чыста марфалагічнай катэгорыяй, дакладнае значэнне стану дзеяслова выступае толькі ў канкрэтным сінтаксічным кантэксце. Так, у кантэксце *Дом будуюцца рабочымі* дзеяслоў *будавання* мае выразнае значэнне залежнага стану. У кантэксце ж *Я ўжо каторы год будуся* той жа дзеяслоў мае такое ж выразнае значэнне зваротна-сярэдняга стану.

Пры такім разуменні катэгорыі стану дзеясловаў, па-за межамі гэтай катэгорыі застаюцца ўсе незваротныя пераходныя, а таксама безасабовыя дзеясловы.

Заўвага. У сучаснай лінгвістычнай тэорыі больш пашыраным з'яўляецца погляд на катэгорыю стану як на бінарную дзеяслоўную катэгорыю. У адпаведнасці з гэтым падыходам усе дзеясловы адносяцца або да незалежнага, або да залежнага стану. Значэнне незалежнага стану ў такім выпадку набываюць усе пераходныя і пераходныя, у тым ліку і зваротныя дзеясловы, а таксама безасабовыя дзеясловы, якія ўжываюцца ў актыўных канструкцыях, дзе суб'ект дзеяння з'яўляецца дзейнікам у сказе (за выключэннем безасабовых сказаў, у якіх дзейнік наогул адсутнічае). Значэнне залежнага стану набываюць асабовыя формы зваротных дзеясловаў, якія ўжываюцца ў пасіўных сінтаксічных канструкцыях, дзе суб'ект дзеяння з'яўляецца дапаўненнем у творным склоне, а аб'ект дзеяння — дзейнікам.

Катэгорыя ладу

Гэта граматычная катэгорыя мае агульнае значэнне адносінаў дзеяння да рэчаіснасці. Дзеянне можа мець месца ў цяперашнім, прашлым або будучым часе; яно можа быць магчымым пры пэўных умовах або яго неабходна выканаць па загадзе, просьбе, пажаданні. У сувязі з гэтымі адносінамі выдзяляюць тры лады дзеяслова: абвесны, умоўны і загадны.

Абвесны лад дзеяслова ўказвае на дзеянне як рэальны факт або яго адсутнасць. Яго граматычнае значэнне выяўляецца праз формы часу, асобы і ліку. Дзеясловам абвеснага ладу звычайна ўласцівы ўсе формы словазмянення, характэрныя для гэтай частцы мовы: часу, асобы, ліку. Выключэнне складаюць толькі безасабовыя дзеясловы, у якіх словазмяненне па асобах няпоўнае.

Формы абвеснага ладу найбольш часта выкарыстоўваюцца ў тэкстах маналагічнага, апісальнага, апавядальнага характару. Напрыклад, ва ўрыўку *«Смяецца аж захлапаецца Алеська на Шурынных каленях. Нагамі перабірае, твар і шыю рукамі стараецца закрыць — так нясцерпна казычыцца травінка, якую водзіць Шура ля вуха. Перастане — у Алеські твар закрыты яшчэ рукамі, але яна*

хітра глядзіць праз шчылінку між пальцаў. Шура ўжо забылася на яе, гаворыць нешта з яе маткаю» (К. Крапіва) усе дзеясловы (акрамя інфінітыва) маюць значэнне абвеснага ладу.

Умоўны лад абазначае дзеянне, якое можа ці магло б адбыцца, калі будуць выкананы пэўныя ўмовы. Формы ўмоўнага ладу ўтвараюцца шляхам спалучэння форм прошлага часу з часціцай *бы* (*б*). Гэта часціца можа знаходзіцца ў сказе як непасрэдна пры дзеяслове, так і аддзяляцца ад яго іншымі словамі, далучацца да падпарадкавальных злучнікаў са значэннем умовы або ўступкі (*што, калі, хоць* (*хаця*)): «*Чаго ўжо хлусіш? Прызнаўся б нечага*», — *параіў нехта з мужчын* (К. Крапіва). *Я і сам прыціхаю пад клёнам: палецць залатым бы лісцём ды ўпасці далёка...* (П. Глебка). *Заўсёды ўгодлівы, ён і цяпер баіцца, хаця б на яго не пакрыўдзіліся, што адрывае ад работы* (К. Крапіва).

Часціца *бы* ўжываецца тады, калі слова, пасля якога яна стаіць, заканчваецца зычным гукам. Калі ж яно заканчваецца галосным, то гэта часціца набывае форму *б*, параўн.: *зрабіў бы, выйшаў бы на хвілінку, слоўнік бы ўзяў і зрабіла б, выйшлі б на хвілінку, кніжку б узяў*.

У гутарковым стылі дапускаецца ўжыванне дзвюх часціц пры адным дзеяслове: *я б табе сказаў бы, трошкі б солі дадалі б*.

Нярэдка значэнне пажаданасці і ажыццяўлення дзеяння перадаецца інфінітывам дзеяслова і часціцай *бы*: *пачытаць бы, абедць бы пара, перайсці б гэта поле, прамчацца б хутчэй за ўсіх*.

Форма ўмоўнага ладу перадае ветлівую просьбу, рэкамендацыю, пажаданне: *прасіў бы вас паслухаць, хацеў бы параіць, параіў бы не ўмешвацца ў гэту справу, аднеслі б гэту рэч*.

Загадны лад выражае просьбу, загад, пажаданне, пабуджэнне выканаць тое або іншае дзеянне: яны могуць адносіцца як да асоб, так і да жывых істот, абстрактных і канкрэтных прадметаў: *Плаці, цётка, не спрачайся, бо будзе горш* (Я. Скрыган). *Сцяной высокай падымайся, бор, паблытай, ночка, сцежкі і сляды і пагасі праменне ясных зор, каб зверы-немцы не прыйшлі сюды* (М. Танк).

Формы загаднага ладу ўтвараюцца ад асноў цяперашняга часу. Найбольш пашыранымі з'яўляюцца формы 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку. Асноўная частка дзеясловаў утварае форму 2-й асобы адзіночнага ліку з дапамогай формаўтваральных суфіксаў *-і* (*-ы*): (*яны*) *адамкнуць — адамкні, гавораць — гавары, вучаць — вучы, вядуць — вядзі, мокнуць — мокні, нясуць — нясі, жывуць — жыві, купяць — купі*. Калі аснова цяперашняга часу заканчваецца на заднеязычныя *г, к, х*, то назіраюцца чаргаванні */г ~ ж/, /к ~ ч/, /х ~ ш/*: *бягуць ~ бяжы, лягуць ~ ляжы, сякуць ~ сячы, пякуць ~ пячы*.

Многія дзеясловы ўтвараюць формы загаднага ладу 2-й асобы адзіночнага ліку з дапамогай нулявога суфікса: (яны) *чытаюць — чытай, думаюць — думай, гадаюць — гадай, слухаюць — слухай, адстаюць — адстань, стрэнуць — стрэнь, нацэляць — нацэль, уцешаць — уцеш, рэжучь — рэж, кінуць — кінь, крамзоляць — крамзоль, мазоляць — мазоль, сыплюць — сып, бянтэжаць — бянтэж, плавцяць — плаў.*

Нулявы суфікс маюць формы загаднага ладу 2-й асобы адзіночнага ліку некаторых аднаскладовых дзеясловаў і вытворных ад іх: *п'юць — пі, б'юць — бі, уюць — ві, адальюць — адлі.*

Формы 2-й асобы множнага ліку ўтвараюцца ад формы адзіночнага ліку шляхам дабаўлення постфікса *-це*: *вядзі — вядзіце, купі — купіце, рэж — рэжце, гавары — гаварыце, чытай — чытайце, пячы — пячыце, накрый — накрыйце, кінь — кіньце.*

Нярэдка раз у літаратуры можна сустрэць формы 2-й асобы множнага ліку, якія заканчваюцца на *-эце (-еце)*: *пабеце, паглядзеце, зайдзеце, возьмеце, крычэце, маўчэце.* Ужыванне падобных форм абумоўлена іх наяўнасцю ў некаторых народных гаворках і тым, што ў 1920-я гады яны выкарыстоўваліся як літаратурная норма, але пазней былі адхілены на той падставе, што тэрыторыя іх распаўсюджання ў народных гаворках невялікая.

Загадны лад мае форму 1-й асобы множнага ліку. Паколькі найменнік гэтай асобы абазначае гаворачага чалавека і іншых людзей, форма загаднага ладу 1-й асобы множнага ліку выражае пабуджэнне да сумеснага дзеяння. Дзеясловы *хадзем, успомнім, адпрацуем* азначаюць, што адзін або некалькі чалавек і гаворачая асоба пабуджаюцца да дзеяння, якое названа гэтымі дзеясловамі.

Загадны лад мае таксама складаныя формы выражэння. Загад у адносінах да 1-й асобы множнага ліку можа выражацца часціцай *дай, давай(це)* і дзеясловам у форме будучага часу або інфінітыва: *давай(це) заспяваем, давай(це) будзем чытаць, давай(це) пойдзем, дай паспрабуем, давай працаваць.* Звычайна ў такой форме ўтрымліваецца заклік да пачатку дзеяння, просьба дапусціць да выканання дзеяння, ветлівае пабуджэнне да дзеяння.

Складаную форму ўяўляюць сабой таксама заклікі і пажаданні, якія выражаюцца часціцай *няхай* і 3-й асобай адзіночнага ці множнага ліку цяперашняга часу: *няхай жыве, няхай паслухаюць, няхай згіне, няхай квітнеюць.* Асобую форму закліку ўяўляюць форма 2-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга часу *даеш* і назоўнік у вінавальным склоне, тыпу *Даеш Варшаву! Даеш Берлін! Даеш ураджай! Даеш перамогу!* Такая форма, верагодна, з'яўляецца калькай адпаведнага закліку рускай мовы.

Катэгорыя трывання

Трыванне дзеяслова паказвае, якім чынам разгортваецца дзеянне ў часе. Калі дзеясловы абазначаюць дзеянне як працэс у яго незавершанасці або дзеянне ў яго паўтаральнасці, як уласцівасць суб'екта, то яны адносяцца да незакончанага трывання: *спяваць, страляць, перагортваць, выконваць, працаваць, ездзіць, плаваць*.

Фармальнай прыкметай, якая цалкам вызначае незакончанае трыванне дзеяслова, з'яўляецца магчымасць паставіць да яго пытанне: што рабіць? Іх граматычнай прыкметай з'яўляецца ўтварэнне асабовых форм цяперашняга часу.

Дзеясловы закончанага трывання ўказваюць на завершанасць дзеяння, наяўнасць яго часовай мяжы выніку дзеяння: *заспяваць, адстраляцца, перагарнуць, выканаць, прапрацаваць, з'ездзіць, наплываць*. Фармальна яны вызначаюцца пастаноўкай пытання: што зрабіць? З граматычнага боку яны характарызуюцца адсутнасцю асабовых форм цяперашняга часу і ўтварэннем форм будучага простага часу.

Дзеясловы незакончанага і закончанага трывання ў большасці выпадкаў утвараюць трывальныя пары. Звычайна да незакончанага трывання адносяцца ўсе невытворныя дзеясловы або вытворныя, утвораныя з дапамогай суфіксаў: *несці, есці, хадзіць, рабіць, палоць, стукаць, прапловаць, захоўваць, выдаваць, перашэптывацца* і г. д. У гэтым сэнсе незакончанае трыванне выступае як першаснае, хоць з граматычнага пункту погляду закончанае трыванне з'яўляецца зусім раўнапраўным з ім. Аднак сустракаюцца зрэдку і няпарныя па трыванні дзеясловы (*прысутнічаць, апынуцца*), а таксама дзеясловы, якія адносяцца да абодвух трыванняў у залежнасці ад кантэксту (*праціўнік атакаваў бесперапынна і праціўнік толькі што атакаваў*). Для гэтых дзеясловаў характэрна тэндэнцыя ўтвараць пары з дапамогай суфіксаў або прыставак: *атакаваць — атакоўваць, арыентавацца — зарыентавацца*.

Трывальныя пары найбольш часта ўтвараюцца з дапамогай прыставак і суфіксаў, хоць сродкамі іх утварэння могуць выступаць таксама націск (*насыпаць — насыпаць*), чаргаванне галосных (*збіраць — сабраць, называць — назваць*).

Пры дапамозе прыставак ад дзеясловаў незакончанага трывання ўтвараюцца дзеясловы закончанага трывання. Прыставак, якія б надавалі дзеясловам толькі значэнне закончанага трывання, у беларускай мове няма. Звычайна побач з гэтым граматычным значэннем яны надаюць дзеясловам і новае лексічнае значэнне. Таму звычайна аднаму дзеяслову незакончанага трывання

адпавядае некалькі дзеясловаў закончанага трывання: *пісаць — апісаць, абпісаць, адпісаць, запісаць, выпісаць, спісаць*.

У сваю чаргу, ад прыставачных дзеясловаў закончанага трывання з дапамогай суфіксаў утвараюцца дзеясловы незакончанага трывання: *апісаць — апісваць, абпісаць — абпісваць, адпісаць — адпісваць, запісаць — запісваць, выпісаць — выпісваць, спісаць — спісваць*. Дзякуючы такому двайному словаўтварэнню і ствараюцца відавчыя пары.

Для ўтварэння закончанага трывання выкарыстоўваюцца прыстаўкі *а-, аб- (аба-), ад- (ада-), вы-, з- (с-, са-), за-, на-, над- (нада-), пад- (пада-), пера-, пра-, пры-, раз- (раза-), у- (ў-), уз- (ўз-, уза-)*, а таксама двайныя прыстаўкі тыпу *неда-, паза-, панад-, пана-, пана-*.

Для беларускай мовы характэрна шырокае ўжыванне двайной прыстаўкі *папа-*: *папагуляць, папагараваць, пападкрэсліваць, папакалець, папапрасіць, папастраляць*. Словы з такой прыстаўкай надаюць дзеясловам значэнне неаднаразовасці дзеяння, яго інтэнсіўнасці і працягласці. Такія дзеяслоўныя ўтварэнні, хоць і лічацца нарматыўнымі, але надаюць мове ў большасці выпадкаў размоўны характар.

Калі прыстаўка *на-* далучаецца да прыставачных дзеясловаў, то яна надае ім значэнне вялікай колькасці, празмернасці дзеяння і стылявое адценне размоўнасці: *наабломваць, наабразаць, наабсякаць, навывконваць, навывдумляць*.

Дзеясловы закончанага трывання ўтвараюцца таксама з дапамогай суфікса *-ну-* (*-ану-, -яну-*): *крычаць — крыкнуць, ныраць — нырнуць, бліскаць — бліснуць, пляскаць — пляснуць, кусаць — кусануць, сказаць — сказануць, лупіць — лупянуць, трэсці — трасянуць*.

Найбольш пашыраным суфіксам, з дапамогай якога ўтвараюцца дзеясловы незакончанага трывання, з'яўляецца суфікс *-ва-*: *авалодаць — авалодваць, адпіць — адпіваць, настроіць — настройваць, падклеіць — падклеіваць, змяніць — зменьваць*.

Ад невялікай колькасці прыставачных дзеясловаў незакончанае трыванне ўтвараецца пры дапамозе суфікса *-оўва-* (*-ёўва-*): *аб'яднаць — аб'ядноўваць, параўнаць — параўноўваць, размаляваць — размалёўваць*. Пэўная група дзеясловаў незакончанага трывання ўтвараецца з дапамогай суфікса *-іва-*: *вышчарбіць — вышчэрбіваць, атрымаць — атрымліваць, вытрымаць — вытрымліваць, адшчапляць — адшчэпліваць, зняславіць — зняслаўліваць*.

Значная колькасць дзеясловаў закончанага і незакончанага трывання ўтвараецца шляхам змены суфіксаў *-і-* (*-ы-*) на *-а-* (*-я-*): *раздзяліць — раздзяляць, зверыць — звяраць, праверыць — правяраць, адлічыць — адлічаць, купіць — купляць, паскорыць — паскараць*.

Ёсць група дзеясловаў, якія могуць утвараць трывальныя пары з дапамогай розных суфіксаў, але зусім тоесныя па сваім лексічным значэнні: *атрэсіці* — *атрасаць*, *атрэсваць*, *накласці* — *накладаць*, *накладваць*, *падлічыць* — *падлічаць*, *падлічваць*, *запрасіць* — *запрашаць*, *запрошваць*, *падслухаць* — *падслухваць* і *падслухоўваць*.

Дзеясловы, якія маюць суфіксы *-ну-* або *-ану-*, набываюць рознае сэнсавое адценне: суфікс *-ану-* надае дзеяслову значэнне больш энергічнага дзеяння, параўн.: *крутнуць* і *крутануць*, *куснуць* і *кусануць*, *сыпнуць* і *сыпануць*, *хапнуць* і *хапануць*.

Што да тых дзеяслоўных пар, што ўтвараюцца з дапамогай суфіксаў, дык у іх асновах назіраюцца шматлікія чаргаванні зычных, якія адыгрываюць дапаможную ролю. Падрабязна яны разглядаюцца ў марфаналогіі. Тут варта назваць толькі дзеясловы, якія ўтвараюць трывальныя пары толькі шляхам чаргаванняў нуля гука з [ы] або [і]: *набраць* — *набіраць*, *адазваць* — *адзываць*, *падаслаць* — *падсцілаць*, *выслаць* — *высылаць* і ўсе аднакарэнныя з імі.

Шэраг дзеясловаў трывальных пар не мае, а адносіцца толькі да закончанага ці незакончанага трывання. Так, дзеясловы закончанага трывання з суфіксам *-ну-*, якія абазначаюць аднаразовае раптоўнае дзеянне, звычайна не маюць суадносных дзеясловаў незакончанага трывання. Гэта дзеясловы тыпу *апынуцца*, *ачнуцца*, *рухнуць*, *рынуць*, *сунуць*. Не маюць адпаведнікаў незакончанага трывання досыць шматлікія прыставачныя дзеясловы з агульным значэннем пачатку або завяршэння дзеяння тыпу *адбалбатаць*, *адпакутаваць*, *прыдбаць*, *расхацець*, *узварухнуцца*. Да няпарных дзеясловаў закончанага трывання адносяцца дзеясловы з двайнымі прыстаўкамі, першай з якіх з'яўляюцца *па-* і *на-*: *панадбудоўваць*, *паадрываць*, *пазагортваць*, *пазбіраць*, *навыбіваць*, *напрыбудоўваць*, *навыварочваць*.

Катэгорыя часу

Граматычная катэгорыя часу дзеяслова — гэта сістэма проціпастаўленых радоў дзеяслоўных форм, якія абазначаюць адносіны дзеяння да часу яго здзяйснення. Структура гэтых радоў часавых форм залежыць ад трывання дзеяслова, паказвае на адсутнасць тоеснасці паміж граматычным часам і нашымі ўяўленнямі аб члянэнні рэальнага часу. Таму граматычная катэгорыя часу цесна звязана з катэгорыяй трывання. Дзеясловы незакончанага трывання маюць тры формы часу: цяперашняга, прошлага і будучага складанага (*думаю*, *думаў*, *буду думаць*). Дзеясловы закон-

чанага трывання маюць дзве формы часу: будучага простага і прошлага (*надумаю, надумаў*).

Са спрагальных форм дзеяслова марфалагічная катэгорыя часу характэрна толькі для абвеснага ладу і не ўласціва загаднаму і ўмоўнаму ладу. Акрамя спрагальных форм, гэта катэгорыя маецца ў дзеепрыметніка.

Такім чынам, марфалагічная катэгорыя часу складаецца з чатырох часоў: цяперашняга, прошлага, будучага простага, будучага складанага. Фармальны паказчык прошлага часу — суфікс *л*, які ў мужчынскім родзе чаргуецца з *ў* (*чытала, читалі, читаў*), у будучым складаным — формы будучага часу дзеяслова *быць* (*буду, будзеш, будзе, будзем, будзеце, будуць чытаць*). Формы цяперашняга і будучага простага часу фармальных часавых паказчыкаў не маюць — паказчыкамі часу ў іх выступаюць асабовыя канчаткі дзеясловаў.

Формы прошлага часу ўтрымліваюць канчаткі, якія ўказваюць на іх род і лік: суфікс *-ў* (нулявы ў формах на *б, н, г, к, х, з, с, р*, пасля якіх *-ў* адпаў: *загроб, прыліп, уцёк, замерз, памёр, абсох*) і нулявы канчатак — мужчынскі род, адзіночны лік; суфікс *-л-* і канчатак *-а* — жаночы род, адзіночны лік; *-л-* і *-о* (пад націскам), *-а* (не пад націскам) (*някло, паліла*) — ніякі род, адзіночны лік; *-л-* і *-і* — множны лік пры адсутнасці родавых адрозненняў. Асабовыя канчаткі дзеясловаў цяперашняга, будучага простага і дзеяслова *быць* у будучым складаным часе ўказваюць таксама на лік дзеясловаў.

Час як філасофская катэгорыя існавання ўсяго існага не мае пачатку, канца, пункту адліку. Граматычная катэгорыя часу дзеяслова якраз абспіраецца на пункт адліку, за які звычайна прымаецца момант часу, напрыклад час іншага дзеяння (*ён лічыў, што выканае заданне раней тэрміну*). У марфалагічнай структуры часавых форм якога-небудзь фармальнага выражэння гэтыя адрозненні не знаходзяць. Катэгарыяльныя значэнні форм часу арыентуюцца на адзіны зыходны пункт адліку — граматычны. Гэта абстрактнае граматычнае паняцце адлюстроўвае як момант гутаркі, так і любы іншы момант, у адносінах да якога вызначаецца час дзеяння ў мове. Сістэма часавых форм грунтуецца на проціпастаўленні адначасовасці, папярэднічанні пункту адліку або дзеяння ў будучым у адносінах да граматычнага пункту адліку.

Калі граматычны час дзеяслова адлічваецца ад пэўнага пазамоўнага моманту, то гэта будзе пазамоўнае ўжыванне форм часу. Калі ён звязаны з якім-небудзь іншым момантам, то ўжыванне часавых форм носіць адносны характар. Напрыклад, у сказе

Я буду працаваць пры ўжыванні дзеяслова ў будучым часе пункт адліку часу — момант гутаркі, пасля якога наступіць дзеянне, выражанае дзеясловам працаваць, якое будзе выконваць гаворачы. У сказе Я абяцаў, што буду працаваць дзеяслоў буду працаваць выражае будучае дзеянне, якое адносіцца да моманту, што выражаны дзеясловам абяцаў.

Формы дзеясловаў цяперашняга часу ўжываюцца ў прамым значэнні ў дзвюх разнавіднасцях: як формы актуальнага цяперашняга часу і як формы неактуальнага цяперашняга часу. Пры актуальным цяперашнім часе дзеянне суадносіцца з момантам, у якім адбываецца гутарка: *«Вось ідзе сусед», — кажа вяртаўнік.* Адначасовае дзеянне з момантам гутаркі можа падкрэслівацца сродкамі кантэксту, напрыклад, словамі *вось, здаецца, вунь*, формамі загаднага ладу тыпу *гляньце, паглядзіце (Паглядзіце, ён ужо завяршае работу)*. Граматычнае значэнне актуальнага цяперашняга часу сумяшчальна толькі з дзеясловамі незакончанага трывання.

Неактуальны цяперашні час знаходзіць выражэнне ў некалькіх варыянтах, асноўнымі з якіх з'яўляецца цяперашні час, які абазначае пастаяннае дзеянне (*Сын вучыцца*) і абстрактнае дзеянне, якое паўтараецца пры пэўных умовах (*На вяселлі жаніх і нявеста звычайна цалуюцца*).

Цяперашні неактуальны час можа ўжывацца ў мастацка-вобразнай функцыі, асабліва ў паэзіі (цяперашні апісальны), калі дзеянне як бы праходзіць перад вачамі мастака: *Вось як цяпер, перада мною ўстае куточак той прыгожа... І бачу лес я каля хаты...* (Я. Колас). Цяперашні абстрактны час выступае ў рэмарках, якія каментуюць, удакладняюць сітуацыю драматычных твораў: *Гарлахвацкі падыходзіць да стала, бярэ костку* (К. Крапіва).

Цяперашні час шырока выкарыстоўваецца і ў пераносным ўжыванні. Формы цяперашняга часу могуць абазначаць дзеянне, якое адбывалася ў мінулым. Пра гэта можа сведчыць кантэкст, дзеясловы прошлага часу ў гэтым жа або ў папярэдніх сказах. Напрыклад: *Петраград семнацатага года. Вецер буру з Балтыкі нясе...* Гэта цяперашні гістарычны час. Ён ужываецца ў аўтарскай мове для актуалізацыі мінулых падзей.

Цяперашні час пры абазначэнні будучага дзеяння мае дзве разнавіднасці. Першая — цяперашні час азначае намер выканаць дзеянне: *У будучым годзе я еду за мяжю. Праз дзень бяром з сабой неабходны інструмент і адпраўляемся на пошукі.* Другая — формы цяперашняга часу могуць абазначаць уяўнае дзеянне. Гаворачая або пішучая асоба малюе карціну будучых дзеянняў, якія як бы стаяць перад яе вачыма ў гэты момант, зараз: *Уявіце сабе, што вы*

знаходзіцца ў Афрыцы: людзі гавораць на незразумелай мове, паводзяць сябе зусім інакш, чым у нас, носяць зусім іншае адзенне.

Дзеясловы прошлага часу абазначаюць дзеянне, якое адбывалася ці адбылося да моманту гутаркі. Адрозніваюць два тыпы ўжывання прошлага часу: прошлы час закончанага трывання і незакончанага трывання.

Формы прошлага часу дзеясловаў незакончанага трывання абазначаюць дзеянне, якое адбывалася ў мінулым і не звязана з цяперашнім часам, без указання на часавую паслядоўнасць дзеянняў, хоць дзякуючы кантэксту і лексічнаму значэнню гэта паслядоўнасць можа быць зразумелай. Ужываецца такі прошлы час у апісаннях: *Нікла жыццё ў шумным лесе, агаляўся твар зямлі, і нясліся ў паднябессі з звонкім крыкам жураўлі. А авечкі рунь шчыпалі каля лесу тут адны, ды трывожна пазіралі, ды пужаліся яны.*

У апошнім сказе прошлы час дзеясловаў *пазіраць* і *пужацца* абазначае дзеянне, якое паўтараецца, што ў большасці характэрна для прошлага часу дзеясловаў незакончанага трывання.

Формы прошлага часу дзеясловаў закончанага трывання могуць абазначаць дзеянне, якое завяршылася ў мінулым, а яго вынік звязаны з момантам гутаркі: *У цябе замерзлі рукі, надзень рукавіцы.* Вынік падобнага дзеяння можа адносіцца не да моманту гутаркі, а да моманту тых падзей, якія апісваюцца: *Увесь час думала пра дзяцей. Змарнела ўся.*

Часта такое выкарыстанне прошлага часу закончанага трывання называюць перфектнай разнавіднасцю прошлага часу.

Дзеяслоўныя формы прошлага часу закончанага трывання ўжываюцца без указання на вынік папярэдняга дзеяння. Момант дзеяння ў такім выпадку няпэўны, проста расказваецца пра мінулыя падзеі: *Ён прысеў, спакойна закурыў, паглядзеў на неба і пайшоў далей.* Гэта аорыставае ўжыванне прошлага часу. Яно выкарыстоўваецца пры апавяданні пра мінулыя дзеянні, якія ў часе ідуць адно за адным.

У беларускай мове побач з простымі формамі прошлага часу сустракаюцца і складаныя. Усё гэта рэшткі былой сістэмы часу, якія захаваліся ў асобных дыялектах, і таму назіраюцца ў гутарковай мове асобных людзей і ў мове мастацкай літаратуры.

Складаныя формы прошлага часу ўтвараюцца з прошлага часу дапаможнага дзеяслова *быць* (*быў, была, было, былі*) і дзеяслова прошлага часу: *быў пайшоў, была пайшла, было пайшло, былі пайшлі.* Зрэдку замест трох родавых форм ужываецца адна форма ніякага роду: *ён было сказаў, яна было сказала.*

Складаныя формы прошлага часу звычайна абазначаюць дзеянне, якое даўно прайшло. Яны часцей ужываюцца ў сказах

з аднароднымі выказнікамі, калі яны абазначаюць ранейшае па часе дзеянне і пазнейшае: *Якраз тады прыехалі былі з горада рабочыя і прынялі шэфства над вёскай. Пайшоў было далей, але хутка спыніўся.* У складаназалежных сказах, калі выказнік у галоўным сказе абазначае дзеянне, якое адбылося пазней, у даданым сказе таксама ўжываецца форма складанага прошлага: *Хто сустрэўся быў са мною, дакрануўся раз ці два, дык той ведае, хто я: я — някучка крапіва* (К. Крапіва).

Зрэдку складаны прошлы час ужываецца і ў простым сказе для абазначэння раней прайшоўшага дзеяння: *Ён раней цябе гэта быў убачыў.*

Ужываюцца складаныя формы дзеясловаў прошлага часу ў гутарковай мове і ў некаторых іншых выпадках. Напрыклад, пры абазначэнні перарыўнага дзеяння: *Яна была спынілася на момант, а потым пайшла яшчэ хутчэй;* у сказах са словамі *каб, бадай*: *Ото бяспмятны дурніца! Бадай ты спрогся быў, тупіца!* (Я. Колас).

Калі інфінітыў заканчваецца на *-сці*, дзе *с* адпавядае ў цяперашнім часе *д* або *т* асновы, то ў формах прошлага часу суфікс далучаецца да галоснага асновы: *плесці (пляту) — плёў, пляла, пляло, плялі; весці (вяду) — вёў, вяла, вяло, вялі.*

У дзеясловах, інфінітыў якіх заканчваецца на *-чы*, а ў цяперашнім часе аснова заканчваецца на *к*, у форме прошлага часу мужчынскага роду суфікс адпаў, і яны заканчваюцца зычным *к*: *цячы — цякуць — цёк, зарачыся — заракуцца — зарокся, пячы — пякуць — пёк.* Астатнія формы ўжываюцца з суфіксам *-л-*: *цякла — цякло — цяклі, зараклася — зараклося — заракліся, някла — някло — няклі.*

У дзеясловах з інфінітывам на *-чы* форма прошлага часу мужчынскага роду заканчваецца зычным інфінітыўнай асновы, а ва ўсіх астатніх родавых формах далучаецца суфікс *-л-*: *церагчы — сцярог, сцерагла, сцерагло, сцераглі; запрэгчы — запрог, прагла, праггло, прагглі.*

Дзеясловы з суфіксам *-ну-* формы прошлага часу ўтвараюць па-рознаму. Найбольшая група дзеясловаў з суфіксам *-ну-* ў інфінітыве захоўвае гэтыя формы і ў формах прошлага часу: *крыкнуць — крыкнуў, крыкнула (ніякі і жаночы род), крыкнулі; буркнуць — буркнуў, буркнула, буркнулі; скрыпнуць — скрыпнуў, скрыпнула, скрыпнулі; глянуць — глянуў, глянула, глянулі.* Яны ўтвараюць прадуктыўны словазмяняльны клас.

У дзеясловах, якія абазначаюць стан прадмета, суфікс *-ну-*, як правіла, выпадае: *мокнуць — мок, сохнуць — сох, здохнуць — здох, патухнуць — патух, згаснуць — згас.* Але пад уплывам пер-

шай групы некаторыя з гэтых дзеясловаў могуць і захоўваць *-ну-ў* формах прошлага часу: *загрузнуць — загруз і загрузнуў, закахнуць — заках і закахнуў, горкнуць — горкнуў*. Якія формы мэтазгодна выкарыстоўваць, лепш за ўсё правяраць па слоўніку.

Формы будучага часу абазначаюць дзеянне, якое будзе адбывацца ці абавязкова адбудзецца пасля моманту гутаркі.

Формы будучага простага часу ўжываюцца для абазначэння канкрэтнага дзеяння, якое адбудзецца ў будучым: *Зараз прыйдзе настаўнік і пачнецца ўрок*. Значна радзей будучы час абазначае дзеянне, якое паўтараецца: *Вам прыдзецца пастаянна падпарадкоўвацца каму-небудзь*. Будучы прасты час можа ўказваць на дзеянне, якое адбудзецца ў будучым, але захоплівае і цяперашні: *Не скончыцца ніколі гэта дарога, па якой ты ідзеш. Хлопец захопіцца палётам і забывае пра ўсё на свеце*.

Дзеясловы будучага простага могуць выражаць пабуджэнне да дзеяння, надаваць адценне неабходнасці дзеяння, служыць для перадачы загаду: *А цяпер паслухаем, што скажа старшыня. Галіна Пятроўна прынясе саджанцы, ты возьмеш рыдлёўку, а ты — вадро вады*.

Формы будучага простага шырока ўжываюцца ў бяззлучнікавых і складаназлуччаных сказах са значэннем умовы або выніку дзеяння: *Восень прыдзе, паспеюць яблыкі, іншыя фрукты, вітамінаў будзе хоць адбаўляй*.

Катэгорыя асобы

Катэгорыя асобы характарызуе адносіны суб'екта дзеяння да гаворачай асобы. Яна выражаецца праз словазмяняльныя формы дзеяслова, што адносяцца да 1-й, 2-й або 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку. Форма 1-й асобы адзіночнага ліку паказвае, што суб'ектам дзеяння з'яўляецца сама гаворачая асоба (*іду, гавару, маюю, хвалюся*). Форма 2-й асобы азначае, што суб'ектам дзеяння з'яўляецца суб'ект гаворачай асобы (*ідзеш, гаворыш, маюеш, хвалюешся*). Форма 3-й асобы адзіночнага ліку называе дзеянне, якое ажыццяўляе суб'ект, што не ўдзельнічае ў размове (*ідзе, гаворыць, малюе, хвалюецца*).

Неабходна ўлічваць, што формы ўсіх трох асоб у якасці суб'ектаў дзеяння могуць мець як адушаўлёныя, так і неадушаўлёныя назоўнікі, пры гэтым у выпадку з 1-й і 2-й асобамі яны персаніфіцуюцца: *Я, сялянская карова, прашу слова, дайце слова...* (К. Крапіва). *Аб чым, лес, шэпчаеш, векавы* (Я. Колас). Што да 3-й асобы, дык яна ўжываецца як з адушаўлёнымі, так і неадушаўлёнымі суб'ектамі-назоўнікамі.

Форма 1-й асобы множнага ліку фактычна множны лік не абазначае, бо *мы* — гэта не некалькі я, а гаворачая асоба і яшчэ нехта. Зрэдку *мы* абазначае наогул толькі адну гаворачую асобу або таго, хто піша. Такое ўжыванне гэтага слова робіць уражанне штучнага манернічання і зараз сустракаецца нячаста. Яго варта пазбягаць, калі падобнае ўжыванне не выкарыстоўваецца для надання выказванню жартаўлівасці.

2-я асоба множнага ліку можа абазначаць або некалькі асоб, да якіх звяртаецца суб'яднік, або ветлівы ці афіцыйны зварот да аднаго суб'ядніка. Калі гэты суб'яднік — асоба, якая па нейкіх прычынах выклікае асаблівую павагу або з'яўляецца афіцыйнай, то *Вы* ў апошнім выпадку прынята пісаць з вялікай літары.

Усе асабовыя формы дзеясловаў могуць ужывацца ў незначальна-асабовым значэнні, калі суб'ект дзеяння не называецца канкрэтна, а выступае ў абагульненым выглядзе: *Гусям, княжа, не пішуць законаў* (Я. Купала). *У які б куток Беларусі мы ні паехалі... — скрозь ад маладога да старога пачуем, з якой велізарнай любоўю вымаўляецца імя Янкі Купалы* (П. Броўка). *Што пасееш, то і пажнеш*.

Значную групу ў беларускай мове складаюць безасабовыя дзеясловы. Іх асаблівасць заключаецца ў тым, што яны абазначаюць дзеянне, якое адбываецца як бы само па сабе, без суб'екта, г. зн. без дзейніка ў сказе: *не спіцца, падмарожвае, днее, вечарэ*.

Сярод безасабовых дзеясловаў шмат вытворных, асноўным спосабам утварэння якіх з'яўляецца далучэнне суфікса *-ся* (*-цца*): *спіцца, ляжыцца, жывецца*.

Безасабовыя дзеясловы звычайна маюць або форму 3-й асобы адзіночнага ліку, або форму прошлага часу ніякага роду, ці інфінітыва: *вечарэ, разднеецца, вечарэла, разднелася, вечарэць, разднеецца*. Яны могуць мець таксама формы ўмоўнага ладу: *вечарэла б хутчэй, хоць бы разднелася*. Паколькі ў парадыме гэтых дзеясловаў існуе толькі форма адной асобы, лічыцца, што ім не ўласціва катэгорыя асобы наогул. Адсюль іх назва.

Адрозніваюць уласна безасабовыя дзеясловы і дзеясловы, якія толькі ў пэўным кантэксце выступаюць у якасці безасабовых. Уласна безасабовыя дзеясловы ніколі не маюць іншых форм, акрамя названых вышэй. Значная колькасць дзеясловаў з поўнай парадыммай набывае ў 3-й асобе адзіночнага ліку, у прошлым часе ніякага роду і ва ўмоўным ладзе безасабовае значэнне: *Усіх трасла і калаціла, і дзядзьку смехам захваціла* (Я. Колас). Усе дзеясловы ў гэтым сказе з'яўляюцца безасабовымі, хоць у іншых кантэкстах яны маюць катэгорыю асобы і поўную парадымму (*трэсці — трасу, трасеш, трасе, трос, трасі*).

Паколькі выдзяленне безасабовых дзеясловаў адбываецца толькі на аснове іх канкрэтнага значэння пры адсутнасці якіх-небудзь фармальных паказчыкаў безасабовасці, на практыцы не заўсёды ўдаецца вызначыць, ці з'яўляецца той ці іншы дзеяслоў безасабовым або з поўнай парадыгмай, бо тэарэтычна ад любога дзеяслова можна ўтварыць усе асабовыя формы (*вечарэю, вечарэш, вечарэе*), за рэдкім выключэннем, калі адсутнічаюць асобныя формы асобы па фармальных прычынах (дзеясловы з дэфектнай парадыгмай).

Спражэнне дзеяслова

Звычайна ў спражэнне ўключаюць усю сукупнасць форм у межах адной дзеяслоўнай лексемы, якія выражаюць пэўныя граматычныя катэгорыі. Да гэтых форм адносяцца асабовыя формы ў адзіночным і множным ліку ўсіх трох часоў, а таксама формы ладу. Што да трывання і стану, то іх звычайна адносяць да словаўтваральных форм, і таму яны разглядаюцца ў словаўтварэнні. Дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі, з'яўляючыся дзеяслоўнымі формамі, не спрагаюцца.

У больш вузкім разуменні ў спражэнне ўключаюць толькі асабовыя формы адзіночнага і множнага ліку дзеясловаў цяперашняга (будучага) часу.

У залежнасці ад канчаткаў асабовых форм у беларускай мове вызначаюцца два тыпы спражэння.

Да першага спражэння належаць дзеясловы, якія маюць наступныя канчаткі:

<i>Асоба</i>	<i>Адзіночны лік</i>	<i>Множны лік</i>
1-я	-у (-ю)	-ом (-ём, -ем, -ам)
2-я	-эш (-еш, -аш)	-аце (-яце, -еце)
3-я	-э (-е, -а)	-уць (-юць)

Да другога спражэння адносяцца дзеясловы з асабовымі канчаткамі:

<i>Асоба</i>	<i>Адзіночны лік</i>	<i>Множны лік</i>
1-я	-у (-ю)	-ым (-ім)
2-я	-ыш (-іш)	-ыце (-іце)
3-я	-ыць (-іць)	-аць (-яць)

Для абодвух спражэнняў у дужках пададзены графічныя варыянты канчаткаў пасля мяккіх зычных або арфаграфічныя варыянты галосных не пад націскам.

Аднысенне дзеясловаў да першага або другога спражэння не ўяўляе цяжкасцей для носьбітаў мовы, калі націск падае на канчатак, напрыклад:

<i>Першае спражэнне</i>		<i>Другое спражэнне</i>		
<i>адзіночны лік</i>	<i>множны лік</i>	<i>адзіночны лік</i>	<i>множны лік</i>	
1-я	бяру	бяром	крычу	крычым
2-я	бярэш	бераце	крычыш	крычыце
3-я	бярэ	бяруць	крычыць	крычаць

Відавочна, што дзеяслоў *браць* адносіцца да першага спражэння, а дзеяслоў *крычаць* — да другога. Найбольш зручнымі для вызначэння спражэння з'яўляюцца формы 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку, бо ўсе астатнія формы могуць звязвацца з рознымі дыялектнымі асацыяцыямі (параўн.: літ. *бяром* і дыял. *бярэм*, літ. *крычыце* і дыял. *крычыце*).

Калі галосны канчатка знаходзіцца не пад націскам, то аднесці дзеяслоў да першага або другога спражэння бывае досыць цяжка нават для тых, хто выдатна валодае мовай. Таму трэба памятаць, што ўсе дзеясловы, якія ў неазначальнай форме заканчваюцца на *-ыць (-іць)*, а таксама дзеясловы *вярцець, гнаць, ненавідзець, цярпець* адносяцца да другога спражэння. Усе астатнія дзеясловы — да першага. Да першага спражэння адносяцца і аднаскладовыя ў неазначальнай форме дзеясловы на *-ыць (-іць)* тыпу *мыць, ліць, брыць*.

Пры вызначэнні спражэння некаторых дзеясловаў па інфінітыву цяжкасці часам узнікаюць у сувязі з тым, што сама інфінітыўная форма можа мець рознае фанетычнае аблічча ў розных тыпах гаворак. Так, зрэдку ў літаратуры можна сустрэць *мерыць* (*Я шчаслівы, што вольна магу мерыць крыламі далі-шляхі*) замест літаратурнага *мераць, баіць* (*Ішоў Бай па сцяне... Баіць ці не? — Баіць*).

У практычных мэтах карысна ведаць, што дзеясловы абодвух спражэнняў з націскнымі канчаткамі ў 2-й асобе множнага ліку маюць націск на апошнім галосным канчатка: *бераце́, крычыце́, весяце́, маўчыце́, гледзіце́*.

Асобнае месца ў спражэнні займаюць дзеясловы *ісці* і *ехаць*. Пры змяненні па асобах дзеяслова *ісці* ў корані аднаўляецца этымалагічны гук [d], які пасля аглушэння ў выніку рэгулярнай дысіміляцыі ператварыўся ў [c], параўн.: *класці — кладу, напасці — нападу, красці — краду, басці* (часцей ужываецца *бадаць*) — *баду*. Таму ў асобовых формах маем *іду, ідзеш, ідзе, ідзем, ідзяце, ідуць*.

Сучасная незначальная форма *ехаць* утварылася значна больш складаным шляхам, а пры змяненні па асобах узаўяляецца корань *ед-*: *еду, едзеш, едзе, едем, едзеце, едуць*.

Дзеясловы *есці* і *даць* з'яўляюцца рознаспрагальнымі, бо ў адных асабовых формах маюць канчаткі першага спражэння, у іншых — другога: *ем, ясі, есць, ядзім, ясце, ядуць; дам, дасі, дасць, дадзім, дасце, дадуць*.

Пры напісанні тэкстаў карысна памятаць, што ўсе прыставачныя дзеясловы адносяцца да таго ж спражэння, што і беспрыставачныя, ад якіх яны ўтвораны. Таму пры вызначэнні ненаціскных асабовых канчаткаў або тэматычнага галоснага ў прошлым часе часта вельмі карысна адкінуць прыстаўку: *кніга належала настаўніцы (кніга ляжала)*.

Словазмяняльныя класы дзеясловаў

У залежнасці ад суадносін асновы інфінітыва і асновы цяперашняга часу дзеясловы падзяляюцца на словазмяняльныя класы. Яны бываюць прадуктыўныя і непראдуктыўныя. Тыя з іх, якія ахопліваюць вялікую колькасць існуючых дзеясловаў і ўключаюць наватворы, адносяцца да прадуктыўных класаў. Класы, якія ахопліваюць нязначную колькасць дзеясловаў і не папаўняюцца за кошт наватвораў, да непראдуктыўных.

Звычайна асобныя дзеясловы непראдуктыўных класаў пачынаюць спрагацца як дзеясловы аднаго з прадуктыўных класаў. У пэўны адрэзак часу гэтыя дзеясловы могуць мець спрагальныя формы адначасова аднаго з непראдуктыўных класаў і аднаго з прадуктыўных. Але ўрэшце яны пераходзяць у прадуктыўны клас, што колькасна змяняе непראдуктыўны.

Прадуктыўныя словазмяняльныя класы

У беларускай мове выдзяляецца чатыры прадуктыўныя класы дзеясловаў.

Да першага класа належаць дзеясловы, незначальная форма якіх заканчваецца на *-аць (-яць), -эць (-ець)*, а ў формах 3-й асобы множнага ліку цяперашняга або будучага простага часу канчаткі *-уць (-юць)* далучаюцца да асновы цяперашняга часу на *-ај- (-яј-), -эј-(-еј-)*: *чытаць — чытаюць (чытај-уць), купляць — купляюць (купляј-уць), прэць — прэюць (прэј-уць), чарнець — чарнеюць (чарнеј-уць)*.

Да другога класа адносяцца дзеясловы, у якіх аснова інфінітыва заканчваецца на *-ну-*, а аснова цяперашняга часу на *-н-*: *цягнуць — (яны) цягн-уць, крыкнуць — (яны) крыкн-уць*.

Да трэцяга класа належаць дзеясловы, інфінітыў якіх заканч-ваецца на *-аваць (-яваць)*, а форма 3-й асобы множнага ліку цяперашняга або будучага простага часу заканчваецца на *-уюць (-ююць)*: *будаваць — будуюць, пляваць — плююць*.

Да чацвёртага класа адносяцца дзеясловы, інфінітыў якіх заканчваецца на *-іць (-ыць)*, а ў форме 3-й асобы множнага ліку цяперашняга або будучага простага часу яны маюць канчаткі *-аць (-яць)*: *бачыць — бачаць, зрабіць — зрабяць*.

Першы прадуктыўны клас

Усе дзеясловы першага прадуктыўнага класа спрагаюцца па першым спражэнні, але аснова інфінітыва заканчваецца галосным *-а (-я)* або *-э (-е)*. У сувязі з гэтым выдзяляюць два падкласы.

П а д к л а с А. Уключае дзеясловы, аснова інфінітыва якіх заканчваецца на *-а- (-я-)*. Гэта *-а- (-я-)* у адных дзеясловах з'яўляецца суфіксам (*надклад-а-ць*), у іншых часткай суфікса (*надклад-ва-ць*), а можа быць і канцавым галосным невытворнай асновы (*зна-ць*). Канцавое *-я-* асновы інфінітыва можа быць суфіксам (*раўн-я-ць*), належаць караню (*ззя-ць*) або разам з карэнным *й* абазначаць дзеяслоўны суфікс *-а- (най-а-ць)*. Карэнныя губныя чаргуюцца са спалучэннем 'губны + л' (*купл-я-ць*).

Аснова цяперашняга часу адрозніваецца ад асновы інфінітыва нарошчваннем *й* пасля апошняга галоснага інфінітыўнай асновы: *зараджа-ць — зараджай-уць, размяня-ць — размяняй-уць*.

Дзеясловы падкласа А ўтвараюцца як ад дзеяслоўных, так і іменных асноў. Ад дзеяслоўных асноў яны ўтвараюцца пры дапамозе суфіксаў *-а- (-я-)*, *-ва-*: *апрануць — апранаць, забараніць — забараняць, вырашыць — вырашаць, прымусіць — прымушаць, распытаць — распытваць, забінтаваць — забінтоўваць, захаваць — захоўваць*. Ад іменных асноў дзеясловы гэтага падкласа ўтвараюцца пры дапамозе суфіксаў *-а-*, *-іча-*, *-ніча-*: *абед — абедаль, вечар — вячэраць, адсутны — адсутнічаць, садзеянне — садзейнічаць, спабарніцтва — спабарнічаць*. Ад выклічнікаў яны ўтвараюцца з дапамогай суфікса *-ка-*: *мяў — мяўкаць, ох — охкаць, ну — нукаць, ага — агакаць*.

П а д к л а с Б складаюць дзеясловы, інфінітыў якіх заканчваецца на *-эць (-ець)*, а форма 3-й асобы множнага ліку цяперашняга часу — *-эюць (-еюць)*. Галосныя *е (э, я)* у аснове інфінітыва з'яўляюцца суфіксам. Выключэнне складаюць дзеясловы *гавець, гарэць, ірдзец, калець, карзец, карэць, пець, прэць, спіць, тлець, чаўрэць, чмурэць, дранцвець, квітнець* і прыставачныя ўтварэнні ад іх, дзе *-е (-э)* з'яўляецца канцавым галосным невытворнай асновы.

Асновы інфінітыва і цяперашняга часу адрозніваюцца на-
рашчэннем *-й-* у аснове цяперашняга часу: *чырване-ць* — *чырва-
ней-уць*, *прэ-ць* — *прэй-уць*, *мацне-ць* — *мацней-уць*, *хварэ-ць* —
хварэй-уць.

Утвараюцца дзеясловы прадуктыўнага падкласа Б галоўным
чынам ад іменных асноў з дапамогай суфікса *-е (-э)*: *горб* — *гар-
бець*, *тло* — *тлець*, *бледны* — *бляднець*, *мяккі* — *мякчэць*, *стары* —
старэць. Частка дзеясловаў гэтага падкласа ўтвараецца пры дапа-
мозе суфікса *-яне- (-ане-)*: *дуб* — *дубянець*, *костка* — *касцянець*,
слуп — *слупянець*, *труп* — *трупянець*, *прут* — *пруцянець*, *лёд* — *лед-
зянець*, *вада* — *вадзянець*, *трава* — *травянець*, *корч* — *карчанець*.

Асобныя дзеясловы падкласа Б утвараюцца суфіксальна-
прэфіксальным спосабам з дапамогай суфікса *-э (-е)* у спалучэн-
ні з прыстаўкамі *з- (с-)*, *а- (аб-)* і *абез-*, а таксама *за-*, *па-* і *у-*:
зблажэць, *спяхмурнець*, *аб'інець*, *агрэць*, *абезгаловець*, *абязводзець*,
замшэць, *занядужаць*, *павышэць*, *уцалець*.

Другі прадуктыўны клас

Да другога прадуктыўнага класа адносяцца дзеясловы, якія
маюць суфікс *-ну-*, які захоўваецца ў прошлым часе, а ў аснове
цяперашняга часу канцавое *-у-* суфікса адсякаецца: *стукнуць* —
стукнуў, (яны) *стукн-уць*, *ірвануць* — *ірвануў*, (яны) *ірван-уць*, *крык-
нуць* — *крыкнуў*, (яны) *крыкн-уць*, *глянуць* — *глянуў*, (яны) *глян-уць*,
дасягнуць — *дасягнуў*, (яны) *дасягн-уць*.

Дзеясловы другога прадуктыўнага класа ў асноўным маюць
значэнне закончанага трывання, выключэнні адзінкавыя (*гнуць*,
гарнуць, *імкнуць*, *сунуць*, *цягнуць*).

Дзеясловы другога прадуктыўнага класа ў цяперашнім і бу-
дучым простым часе губляюць *-у-* як частку суфікса і маюць ас-
нову на *-н-*, якое перад галосным пярэдняга рада *е* становіцца
мяккім: *ты цягн'-еш*, *ён цягн'-е*, *мы цягн'-ем*, *вы цягн'-еце*. Усе
яны спрагаюцца па першым спражэнні.

Утвараюцца дзеясловы другога прадуктыўнага класа толькі
ад дзеяслоўных асноў: *стукаць* — *стукнуць*, *крычаць* — *крыкнуць*,
глядзець — *глянуць*, *пляваць* — *плюнуць*, *скакаць* — *скокнуць*, *свіс-
таць* — *свіснуць*, *зважаць* — *зяўнуць*. Некаторыя з іх хутчэй за ўсё
з'яўляюцца невытворнымі: *гнуць*, *кануць*, *сунуць*, *мінуць*, *варнуць*.
Гэтыя і падобныя ім дзеясловы адрозніваюцца ад дзеясловаў з
суфіксам *-ну-* і семантычна: калі суфікс *-ну-* надае дзеясловам
значэнне аднаразовасці, імгненнасці дзеяння, то ў іх такога зна-
чэння няма. Але спрагальныя формы яны маюць такія ж, як і з
суфіксам *-ну-*.

Трэці прадуктыўны клас

Да трэцяга прадуктыўнага класа адносяцца дзеясловы, якія ў інфінітыве заканчваюцца на *-аваць (-яваць)*, а ў форме 3-й асобы множнага ліку цяперашняга або будучага простага часу — на *-уюць (-ююць)*: *начаваць — начуюць, будаваць — будуюць, маляваць — малююць, пляваць — плююць, каваць — куюць, гараваць — гаруюць.*

Адрозненне асновы інфінітыва ад асновы цяперашняга часу тут заключаецца ў тым, што суфіксу *-ава-* неазначальнай формы адпавядае суфікс *-уй-* у асабовых формах. Сюды ж далучаюцца і дзеясловы невытворныя, у якіх у інфінітыве не выдзяляецца суфікс *-ава-*, а ў цяперашнім часе суфікс *-уй-*: *жаваць — жуюць, каваць — куюць, пляваць — плююць, псаваць — псуюць, снаваць — снуюць, цкаваць — цкуюць.*

Наяўнасць суфікса *-ава-* сведчыць, што дзеясловы гэтага класа адносяцца да незакончанага трывання. Аднак некаторыя дзеясловы галоўным чынам іншамоўнага паходжання ў залежнасці ад кантэксту могуць належаць і да закончанага, і да незакончанага трывання, бо формы абодвух трыванняў знешне ў іх супадаюць: *дэмакратызаваць, атакаваць, тэлеграфавачь, ліквідаваць, аб'ектывізаваць, анатаваць, ігнараваць, кальцаваць, кандэнсавачь, легалізаваць, персаніфікаваць, прэміраваць, тэрарызаваць, трансляваць, сімуляваць.* У гэтых дзеясловах назіраецца тэндэнцыя да ўтварэння розных трывалых пар, параўн.: *дэмаралізаваць і дэмаралізоўваць, ліквідаваць і ліквідоўваць, дэнансавачь і дэнансоўваць, кальцаваць і акальцоўваць.*

Дзеясловы трэцяга прадуктыўнага класа ўтвараюцца ад назойнікаў і якасных прыметнікаў пры дапамозе суфіксаў *-ава- (-ява-), -ствава-, -ізава- (-ызава-)*: *вапна — вапнаваць, гастролі — гастраляваць, мур — мураваць, шарж — шаржаваць, інвентар — інвентарызаваць, цар — царстваваць, мілы — мілаваць, хітры — хітраваць, яравы — яравізаваць.*

Усе дзеясловы трэцяга прадуктыўнага класа змяняюцца па першым спражэнні.

Чацвёрты прадуктыўны клас

Да чацвёртага прадуктыўнага класа адносяцца дзеясловы, якія ў інфінітыве заканчваюцца на *-іць (-ыць)*, а ў форме 3-й асобы множнага ліку цяперашняга або будучага простага часу — на *-аць (-яць)*: *будзіць — будзяць, насіць — носяць, карміць — кормяць, спыніць — спыняць, кончыць — кончаць, важыць — важаць, гаварыць — гавораць, стварыць — створаць, належыць — належаць, вяршыць — вяршаць.*

Аснова формы цяперашняга або будучага простага часу, якая вызначаецца 3-й асобай множнага ліку, заканчваецца мяккім зычным, шыпячым або *p*. У 1-й асобе адзіночнага ліку назіраюцца чаргаванні апошняга зычнага асновы: губныя чаргуюцца са спалучэннем /‘губны + л’/ *купіць* ~ *куплю*, *зрабіць* ~ *зrabлю*, *карміць* ~ *кармлю*, *лавіць* ~ *лаўлю*, *графіць* ~ *графлю*; /с’ ~ ш’/ *касіць* ~ *кашу*; /з’ ~ ж’/ *грузіць* ~ *гружу*; /ц’ ~ ч’/ *каціць* ~ *качу*; /дз’ ~ дж’/ *вадзіць* ~ *ваджу*. Некаторыя даследчыкі асобна выдзяляюць чаргаванне /с’ц’ ~ шч’/ *часціць* ~ *чашчу*, але гэта тое ж чаргаванне, што і /ц’ ~ ч’/, бо *ш* з’яўляецца перад *ч* у выніку прыпадабнення свісцячых да шыпячых.

Беспрыставачныя дзеясловы чацвёртага прадуктыўнага класа адносяцца да незакончанага трывання, за выключэннем невытворных *кпіць*, *ільсціць*, *сніць*, *шкліць* і некаторых іншых, а таксама двухтрывальных дзеясловаў *жانیць*, *раніць*.

Дзеясловы гэтага класа ўтвараюцца ад назоўнікаў, прыметнікаў, займеннікаў і лічэбнікаў суфіксальным і суфіксальна-прэфіксальным спосабамі: *зуб* — *зубіць*, *каніфоль* — *каніфольціць*, *меншы* — *меншыць*, *свой* — *асвойць*, *зялёны* — *зеляніць*, *два* — *падвоіць*, *тры* — *патраіць*, *дзесяць* — *удзесяцярыць*, *адрозніць*. Яны могуць утварацца і ад прыслоўяў: *паўсюдна* — *распаўсюдзіць*, *навольна* — *запавольціць*.

Дзеясловы чацвёртага прадуктыўнага класа змяняюцца па другім спражэнні.

Непрадуктыўныя словазмяняльныя класы

Усе дзеясловы, якія не ўваходзяць ні ў адзін з чатырох прадуктыўных класаў, утвараюць адзінаццаць непрадуктыўных словазмяняльных класаў. Некалькі дзеясловаў не ахопліваюцца і гэтымі класамі і маюць індывідуальныя спецыфічныя формы. Дзеясловы непрадуктыўных класаў адчуваюць уплыў прадуктыўных і паступова пераходзяць у іх. У сувязі з гэтым некаторыя з іх маюць дублетныя формы, якія лічацца нарматыўнымі, але гэтая дублетнасць паступова ліквідуецца.

Першы непрадуктыўны клас

Да гэтага класа належаць дзеясловы, якія ў інфінітыве заканчваюцца на *-аць*, а ў 3-й асобе множнага ліку цяперашняга або будучага простага часу маюць канчатак *-уць* (*-юць*). Але ў адрозненне ад першага прадуктыўнага класа суфікс інфінітыва *-а-*

ў 3-й асобе множнага ліку знікае (чаргуецца з нулём гука): *вязаць ~ вяжуць, сеяць [сей-аць] ~ сеюць [сей-уць], казаць ~ кажуць, слаць ~ шлюць, ірваць ~ ірвуць, хвастаць ~ хвошчуць*.

Па тыпу зычнага ў аснове цяперашняга часу і па наяўнасці або адсутнасці чаргаванняў зычных гэты клас дзеліцца на тры падкласы.

П а д к л а с А ўключае дзеясловы, у якіх апошні зычны асновы інфінітыва чаргуецца з апошнім зычным асновы цяперашняга часу: /з ~ ж/ *казаць ~ кажу, кажаш... кажуць*; /с ~ ш/ *пісаць ~ пішу, пішаш... пішуць*; /т ~ ч/ *таптаць ~ тапчу, топчаш... топчуць*; /м ~ мл'/ *драмаць ~ драмлю, дрэмлеш... дрэмлюць*; /п ~ пл'/ *сыпаць ~ сыплю, сыплеш... сыплюць*. Чаргаванне цвёрдых і мяккіх зычных адбываецца толькі ў 2-й і 3-й асобах адзіночнага ліку і 1-й і 2-й асобах множнага ліку: /в ~ в'/ *ірваць ~ ірву, ірвеш, ірве, ірвём, ірвэце, ірвуць*; /н ~ н'/ *стагнаць ~ стагну, стогнеш, стогне, стогнем, стогнеце, стогнуць*; /с ~ с'/ *ссяць ~ ссу, ссееш, ссе, ссём, ссяце, ссуць*. Дзеясловы *слаць* і *прыслаць* маюць чаргаванне /л ~ л'/ ва ўсіх асобах (*слаць ~ шлю, шлеш ... шлюць*). Акрамя таго, тут назіраюцца суплетыўныя карані (*сл- ~ шл'-*).

Некалькі асобна стаяць дзеясловы *паласкаць, пляскаць* і *хвастаць*, у якіх адбываецца чаргаванне з шыпячымі (*пляскаць ~ пляшчу, плешчаш, плешча, плешчам, плешчаце, плешчуць*; *паласкаць ~ палашчу, палашчаш, палашча, палашчам, палашчаце, палашчуць*; *хвастаць ~ хвашчу, хвошчаш, хвошча, хвошчам, хвошчаце, хвошчуць*).

Некаторыя дзеясловы гэтага падкласа маюць і паралельныя формы першага прадуктыўнага класа: *калыхаць, клікаць, паласкаць, пляскаць, скакаць, смыкаць, хвастаць*. Гэта азначае, што асабовыя формы ў іх могуць мець чаргаванне зычных асноў і могуць захоўваць інфінітыўны суфікс *-а-* з нарашчэннем *-j-*: *калышу* і *калыхаю*, *клічу* і *клікаю*, *палашчу* і *паласкаю*, *пляшчу* і *пляскаю*, *хвашчу* і *хвастаю*.

Пад уплыў першага прадуктыўнага класа падпадаюць і дзеясловы *драмаць, кляпаць, шчыпаць* (*шчыплюць* і *шчыпаюць*, *клеплюць* і *кляпаюць*, *дрэмлюць* і *драмаюць*).

П а д к л а с Б складаюць дзеясловы *баяць, бляяць, веяць, каяцца, лаяць, сеяць, смяяцца*.

П а д к л а с В ўключае дзеясловы *браць, драць, зваць, праць*, у аснове цяперашняга часу якіх з'яўляецца беглы галосны: *бярुць, дзяруць, завуць, пяруць*.

Усе дзеясловы гэтага класа змяняюцца па першым спражэнні.

Другі непрадуктыўны клас

Другі непрадуктыўны клас уключае дзеясловы, інфінітыў якіх мае суфіксы *-а-* або *-е-* (*-э-*), якія чаргуюцца з нулём гука (беглыя галосныя) у аснове цяперашняга часу: *маўч-а-ць* ~ *маўч-у*, *маўч-ыш* ... *маўч-аць*; *ляж-а-ць* ~ *ляж-у*, *ляж-ыш* ... *ляж-аць*; *глядз-е-ць* ~ *глядз-у*, *глядз-іш* ... *глядз-яць*; *свірч-э-ць* ~ *свірч-у*, *свірч-ыш* ... *свірч-аць*.

Другі непрадуктыўны клас натуральна падзяляецца на два падкласы ў залежнасці ад інфінітыўнага суфікса *-а-* ці *-е-* (*-э-*).

П а д к л а с А ўключае дзеясловы, якія ў аснове інфінітыва маюць канцавое *а*: *блішчаць*, *бражджаць*, *бурчаць*, *верашчаць*, *вішчаць*, *гучаць*, *дрыжаць*, *журчаць*, *імчаць*, *крычаць*, *ляжаць*, *маўчаць*, *пішчаць*, *тарчаць*, *трашчаць*, *тырчаць*, *цурчаць*, *ламаць*, *спаць*. Аснова цяперашняга часу гэтых дзеясловаў заканчваецца на шыпячыя зычныя *ж*, *дж*, *ч*. Калі ў аснове інфінітыва апошнім зычным з'яўляюцца губныя *м*, *п*, то ў 1-й асобе адзіночнага ліку маецца спалучэнне *мл'*, *пл'*, а ва ўсіх астатніх — мяккія *м'*, *п'*: *ламлю*, *ломіш*, *ломіць*, *ломім*, *ломіце*, *ломаць*; *сплю*, *спіш*, *спіць*, *спім*, *спіце*, *спяць*.

Да гэтага ж падкласа адносяцца дзеясловы *гнаць*, *баяцца* і *стаяць*: *гнаць* ~ *ганю*, *гоніш*... *гоняць* (беглы галосны ў корані); *баяцца* ~ *баюся*, *баішся*, *баіцца*, *баімся*, *баіцеся*, *баяцца*; *стаяць* ~ *стаю*, *стаіш*, *стаіць*, *стаім*, *стаіце*, *стаяць* (у аснове цяперашняга часу з'яўляецца *й*).

П а д к л а с Б складаюць дзеясловы, якія ў аснове інфінітыва маюць суфікс *-е-* (*-э-*): *бліскаець*, *бразгаець*, *вісець*, *вярцець*, *грукаець*, *глядзець*, *грымець*, *гудзець*, *дрыгаець*, *дымець*, *звінець*, *зіхаець*, *карцець*, *кіпець*, *лапаець*, *ліпець*, *ляцець*, *мігцець*, *мільгаець*, *ненавідзець*, *рупець*, *свіцецца*, *сядзець*, *тарахцець*, *трымець*, *храбусець*, *хрусець*, *хрыпець*, *цьмець*, *цярпець*, *шалясець*, *шамаець*, *шапаець*, *шархаець*, *шумець*, *шчымець*, *шыпець*, а таксама *імжэць*, *кішэць*, *свірчэць*, *сквірчэць*, *цурчэць*, *гарэць*.

У форме 1-й асобы цяперашняга часу ў дзеясловах другога падкласа назіраюцца чаргаванні зычных */с' ~ ш/ вісець ~ вішу*; */дз' ~ дж/ сядзець ~ сяджу*; */ц' ~ ч/ ляцець ~ лячу* (дапушчальна і форма *ляту*, а таксама *лятуць*), */губны ~ губны + л'/ дымець ~ дымлю*, *шыпець ~ шыплю*, *хрыпець ~ хрыплю*, */сц' ~ шч/ храбусець ~ храбушчу*.

Пад уплывам чацвёртага прадуктыўнага класа рад прыставачных дзеясловаў другога непрадуктыўнага класа пры пераносе націску на каранёвы галосны ў формах прошлага часу і ў інфінітыве маюць суфікс *-і-* (*-ы-*): *адлежыў* — *адлежыцца*, *угледзіў* —

угледзіцца, змоўчыла — змоўчыць. Каб пазбегнуць падобных памылак, трэба паглядзець, як вымаўляецца гэты дзеяслоў без прыстаўкі: *адлежыць — ляжаць, угледзіў — глядзеў, змоўчыла — маўчала.*

Усе дзеясловы другога непрадуктыўнага класа змяняюцца па другім спражэнні.

Трэці непрадуктыўны клас

Трэці непрадуктыўны клас уключае дзеясловы, якія ў аснове інфінітыва маюць суфікс *-ну-*, а ў аснове цяперашняга або будучага простага часу — суфікс *-н-*: *мокнуць — (яны) мокн-уць.* У прошлым часе яны губляюць суфікс *-ну-*: *мок.*

Усе дзеясловы гэтага класа абазначаюць стан: *блякнуць, набракнуць, віснуць, вязнуць, гаснуць, глухнуць, горкнуць, гразнуць, грузнуць, гуснуць,дохнуць, друзнуць, дрыхнуць, жоўкнуць, жухнуць, зызнуць, зябнуць, кіснуць, крэпнуць, ліпнуць, мерзнуць, мокнуць, моўкнуць, мякнуць, нікнуць, пахнуць, прагнуць, пухнуць, сіннуць, слабнуць, слепнуць, смагнуць, сохнуць, стынуць, тухнуць, уваскрэс-нуць, хрыпнуць, ціхнуць, чахнуць, чэзнуць;* а таксама дзеясловы *абрыднуць, абрызгнуць, заскарузнуць, захраснуць, пазбегнуць, прасяк-нуць, спасцігнуць, спрахнуць, адвергнуць, вывергнуць, звыкнуць, пры-выкнуць, набухнуць, разбухнуць, набракнуць, разбракнуць, дасягнуць, перасягнуць, адвергнуць, падвергнуць.*

Некаторыя дзеясловы гэтага непрадуктыўнага класа пад уп-льывам другога прадуктыўнага класа могуць захоўваць суфікс *-ну-* ў форме прошлага часу мужчынскага роду: *блякнуў, віснуў, вязнуў, горкнуў, жоўкнуў, ліпнуў, пахнуў, прагнуў* і іншыя бес-прыставачныя дзеясловы. У такіх дзеясловах суфікс *-ну-* захоўва-ецца толькі ў мужчынскім родзе пры адсутнасці яго ў жаночым і ніякім і ў прыставачных дзеясловах.

Але ад дзеясловаў з прыстаўкамі, утвораных ад *гінуць, цягнуць, прагнуць*, і ў дзеясловах *дасягнуць, вытхнуцца, затхнуцца* ўсе фор-мы прошлага часу павінны ўжывацца з суфіксам *-ну-*: *загінуць — загінуў, загінула* (для жаночага і ніякага роду), *загінулі; затхнуцца — затхнуўся, затхнулася* (для жаночага і ніякага роду), *затхну-ліся.*

З суфіксам *-ну-* ў прошлым часе мужчынскага роду ўжыва-юцца дзеясловы *ўракнуць, прасякнуць, абвергнуць, пазбегнуць, абрыд-нуць, абрызгнуць, заскарузнуць.* Наадварот, дзеясловы *абвыкнуць, адвыкнуць, прывыкнуць, набракнуць, набухнуць, захраснуць, спрах-нуць, спасцігнуць* ужываюцца без суфікса *-ну-*.

Усе дзеясловы гэтага класа змяняюцца па першым спражэнні, пры гэтым формы 1-й асобы адзіночнага ліку і 3-й асобы множнага ліку маюць цвёрдае *n*: *набракну* — *набракнуць*, *збну* — *збнуць*, *вязну* — *вязнуць*.

Чацвёрты непрадуктыўны клас

Гэты непрадуктыўны клас уключае дзеясловы, інфінітыў якіх заканчваецца на *-ці*: *вез-ці*, *лез-ці*, *клас-ці*, *прас-ці*.

У залежнасці ад суадносін асноў інфінітыва і цяперашняга часу чацвёрты непрадуктыўны клас падраздзяляюць на тры падкласы.

П а д к л а с А ўключае дзеясловы, якія ў інфінітыве заканчваюцца на *-ці*, а асновы інфінітыва і цяперашняга часу супадаюць: *вез-ці* — *вяз-уць*, *грыз-ці* — *грыз-уць*, *паўз-ці* — *паўз-уць*, *сап-ці* — *сап-уць*, *скуб-ці* — *скуб-уць*. Апошні зычны асновы з'яўляецца апошнім зычным формы прошлага часу мужчынскага роду: *вёз*, *нёс*, *скроб*, *дзёр*, *жор*.

П а д к л а с Б складаюць дзеясловы на *-ці*, у якіх аснова інфінітыва заканчваецца на зычны *s*, а аснова цяперашняга часу — на *d* або *t*: *красці* — *крад-уць*, *плесці* — *плят-уць*, *месці* — *мят-уць*, *класці* — *клад-уць*. Да гэтага падкласа належаць дзеясловы *брысці*, *весці*, *гнесці*, *гусці*, *класці*, *красці*, *месці*, *плесці*, *прасці*, *сесці*, *цвісці*, *упасці*. Формы прошлага часу ўтвараюцца ў іх шляхам адсячэння канечнай зычнай асновы інфінітыва і далучэння суфікса *-л-*, які ў мужчынскім родзе пераходзіць у *-ў-*: *плес-ці* — *плёў*, *пляла*, *пляло*, *плялі*; *мес-ці* — *мёў*, *мяла*, *мяло*, *мялі*.

П а д к л а с В уключае дзеясловы *мерці*, *перці*, *церці*, *распасцерці*. Яны характарызуюцца чаргаваннем *e* ў інфінітыве з нулём гукі ў аснове цяперашняга часу: *мерці* ~ *мруць*, *церці* ~ *труць*, *перці* ~ *пруць*, *распасцерці* ~ *распаstrуць*.

Асаблівасці формаўтварэння маюць дзеясловы чацвёртага непрадуктыўнага класа *расці* і *клясці*. Дзеяслоў *расці* ў цяперашнім часе мае аснову *раст-*, а *клясці* мае аснову *клян-* (*расту*, *клян*у — *растуць*, *клян*уць). У прошлым часе яны ўтвараюць наступныя формы: *рос* — *расла*, *расло*, *раслі*; *кляў* — *кяла*, *кяло*, *кялі*.

Дзеясловы чацвёртага непрадуктыўнага класа змяняюцца па першым спражэнні.

Пяты непрадуктыўны клас

Гэты клас уключае дзеясловы, інфінітыў якіх заканчваецца на *-чы* (*-ч*), а аснова цяперашняга часу — на заднеязычныя *k*, *g*, якія чаргуюцца з *ч*, *ж*: *таўчы* ~ *таўку*, *таўчэш*... *таўчае*, *таўк-уць*;

сцерагчы ~ сцерагу, сцеражэш... сцеражаце, сцераг-уць. Аснова прашлага часу мужчынскага роду гэтых дзеясловаў заканчваецца на *г* або *к* (*бярэг, пёк*), у іншых формах да гэтых зычных далучаецца суфікс *-л-* і родавы або множналікавы канчаток.

Пяты непрадуктыўны клас уключае наступныя дзеясловы: *валачы, берагчы, легчы, магчы, прэгчы, стрыгчы, таўчы, цячы, а таксама адпрэгчы, запрэгчы, выпрагчы, падпрэгчы, перапрэгчы, прыпрэгчы, распрэгчы; адрачыся, вырачыся, зрачыся, урачы, урачыся.*

Дзеясловы гэтага класа адносяцца да першага спражэння.

Шосты непрадуктыўны клас

Гэты клас уключае дзеясловы, у якіх у аснове інфінітыва маецца суфікс *-а* (*-я*), а ў аснове цяперашняга часу яму адпавядае насава зычны: *жаць — жнуць, мяць — мнуць, абняць — абнімуць.* У залежнасці ад таго, якія чаргаванні паяўляюцца ў аснове цяперашняга часу, гэты клас распадаецца на два падкласы.

П а д к л а с А складаюць дзеясловы з зычным *м* у аснове цяперашняга часу: *зняць — зніму, абняць, адняць, выняць, даняць, заняць, наняць, падняць, пераняць, паняць, праняць, прыняць, разняць, успрыняць, узняць, узяць.*

П а д к л а с Б уключае тры групы дзеясловаў:

1) з прыстаўкай на галосную, у якіх адбываецца чаргаванне *-ня-* ~ *-йм-*: *даняць ~ дайму, доймеш... доймуць; заняць ~ займу, зоймеш... зоймуць; пераняць ~ перайму, пяроймеш... пяроймуць;*

2) з прыстаўкай на зычны з чаргаваннем *-ня-* ~ *-нім-*: *абняць ~ абніму, абнімеш... абнімуць; адняць ~ аднімуць; зняць ~ знімуць; падняць ~ паднімуць; разняць ~ разнімуць; узняць ~ узнімуць.* Дзеясловы, у якіх прыстаўка заканчваецца не на *д-*, могуць мець варыянты: *зняць — здыму і зніму, здымуць і знімуць; разнімаць — разніму і раздыму, разнімуць і раздымуць;*

3) *выняць, прыняць, успрыняць* характарызуюцца чаргаваннем *-ня-* ~ *-му-*: *выняць ~ выму, вымуць; прыняць ~ прыму, прымеш... прымуць; успрыняць ~ успрымуць.*

Дзеясловы шостага непрадуктыўнага класа змяняюцца па першым спражэнні.

Сёмы непрадуктыўны клас

Сёмы непрадуктыўны клас уключае дзеясловы, якія ў інфінітыве характарызуюцца поўнагалоссем *-ало-*, *-аро-*: *палоць, малоць, калоць, бароцца, пароць.* Поўнагалоссе адсутнічае ў формах цяперашняга часу, але захоўваецца ў формах прашлага часу: *па-*

лоць — палю, полеш, поле, полем, полеце, полюць, але: палоў, палола (жаночы і ніякі род), палолі; пароць — пару, пораш, пора, порам, пораче, поруць, але: пароў, парола, паролі; бароцца — баруся, борашся, борацца, борамся, борацся, боруцца, але: бароўся, баролася (жаночы і ніякі род), бароліся.

Дзеясловы гэтага класа спрагаюцца па першым спражэнні. Пад уплывам чацвёртага прадуктыўнага класа часам ужываюцца з канчаткам другога спражэння, але такое ўжыванне памылковае.

Восьмы непрадуктыўны клас

Гэты клас уключае дзеясловы, у якіх у асновах назіраюцца суадносіны *-ва-* — *-й-*: даваць — даюць (дайуць), дзяваць — дзяюць (дзяіуць), надаваць, раздаваць, падзяваць, надзявацца, уставаць, прыставаць, адставаць, а таксама адзяваць, надзяваць, раздзяваць, перадзявацца, спадзявацца, дазнавацца, пазнаваць, прызнаваць, адтаваць, падтаваць, раставаць.

Усе гэтыя дзеясловы і падобныя ім адносяцца да першага спражэння.

Формы прошлага часу ўтвараюцца ад інфінітыўнай асновы з дапамогай суфікса *-л-* (*-ў-* у мужчынскім родзе) і канчаткаў роду і ліку: *раставаць* — *раставаў, раставала* (жаночым і ніякім родзе), *раставалі*.

Дзеясловы *адзяваць* (і вытворныя), *спадзявацца* пад уплывам дзеясловаў першага прадуктыўнага класа могуць захоўваць суфікс *-ва-*, што адпавядае норме літаратурнай мовы: *адзяваюцца, спадзяваюцца* (побач з *адзяюцца, спадзяюцца*).

Формы загаднага ладу гэтых дзеясловаў утвараюцца з захаваннем суфікса *-ва-*: *адзявай, адзявайся, спадзявайцеся*.

Дзевяты непрадуктыўны клас

Дзевяты непрадуктыўны клас уключае дзеясловы, у якіх аснова інфінітыва заканчваецца галосным *і*, а ў аснове цяперашняга часу яму адпавядае *й*: *біць* — *бй-уць* (б'юць), *піць* — *пй-уць* (п'юць), *ліць* — *льй-уць* (льюць), *віць* — *вй-уць* (уюць). У формах прошлага часу захоўваецца *і*: *біў, піў, віў, ліў*. Усе гэтыя дзеясловы змяняюцца па першым спражэнні.

Дзеясловы *ліць* і *віць* часта ўжываюцца без чаргавання *і* — *й* у асабовых формах: *лію, ліеш, ліе, ліем, ліяце, ліюць; вію, віеш, віе, віем, віяце, віюць*. Гэтыя формы дапусцімыя літаратурнай нормай.

Дзесяты непрадуктыўны клас

Гэты клас уключае дзеясловы, у якіх *ы* (*і*) у аснове інфінітыва чаргуюцца з *ый* (*ій*) у аснове цяперашняга часу: *брыць* ~ *брый-уць* (*брыюць*), *шыць* ~ *шый-уць* (*шыюць*), *мыць* ~ *мый-уць* (*мыюць*), *ныць* ~ *ный-уць* (*ныюць*), *рыць* ~ *рый-уць* (*рыюць*), *гніць* ~ *гній-уць* (*гніюць*). У формах прошлага часу захоўваецца *ы*: *брыў*, *шыў*, *мыў*, *ныў*, *рыў*, *гніў*. Усе яны спрагаюцца па першым спражэнні.

Адзінацаты непрадуктыўны клас

Гэты клас уключае дзеясловы, у якіх галосныя асновы інфінітыва *у*, *ы*, *е* (*э*), *а* чаргуюцца са спалучэннямі *уй*, *ыв*, *ен* (*эн*), *ан*: *дуць* ~ *дуй-уць* (*дуюць*), *чуць* ~ *чуй-уць* (*чуюць*), *абуць* ~ *абуй-уць* (*абуюць*), *разуць* ~ *разуй-уць* (*разуюць*); *жыць* ~ *жыв-уць*, *плыць* (*плыці*) ~ *пыв-уць*, *слыць* ~ *слыв-уць*; *дзець* ~ *дзен-уць*, *стрэць* ~ *стрэн-уць*, *стаць* ~ *стан-уць*, *адзець* ~ *адзен-уць*, *раздзець* ~ *раздзен-уць*.

У залежнасці ад таго, якія зычныя нарошчваюцца ў аснове цяперашняга часу, гэты клас можна разбіваць на тры падкласы. Усе прыставачныя дзеясловы, якія можна ўтварыць ад прыведзеных вышэй, адносяцца да гэтага ж класа. У формах прошлага часу перад суфіксам *-л-* (*-ў-*) захоўваецца той жа галосны, што і ў інфінітыве: *плыў*, *разуў*, *стрэў*, *стаў*.

Асабовыя формы цяперашняга часу адносяцца да першага спражэння, пры гэтым у 2-й і 3-й асобах адзіночнага ліку і ў 1-й і 2-й асобах множнага ліку цвёрды зычны чаргуецца з мяккім.

Дзеясловы, якія не ўвайшлі ні ў адзін з класаў

Некалькі дзеясловаў у беларускай мове ўтвараюць індывідуальныя формы словазмянення і таму не адносяцца ні да аднаго з прадуктыўных ці непрадуктыўных класаў. Гэта дзеясловы *быць*, *мець*, *хацець*, *есці*, *надаесці*, *даць*, *забыць*, *збыць*, *дабыць*, *ісці*, *ехаць*, *бегчы*.

Дзеясловы *есці*, *даць* спрагаюцца наступным чынам:

Асоба	Адзіночны лік		Множны лік	
1-я	ем	дам	ядзім	дадзім
2-я	ясі	дасі	ясеё	дасеё
3-я	есць	дасць	ядуць	дадуць

Прошлы час: *еў, ела, елі; надаеў, надаела, надаелі; даў, дала, дало, далі.*

Загадны лад: *еш, ешце; надаеш, надаешце; дай, дайце.*

Дзеяслоў *быць* у цяперашнім часе мае адну форму *ёсць* для ўсіх асоб. У будучым часе ён змяняецца наступным чынам: *буду, будзеш, будзе, будзем, будзеце, будуць*. Прошлы час: *быў, была, было, былі*. Загадны лад: *будзь, будзьце*.

Дзеяслоў *ісці* ў цяперашнім часе змяняецца наступным чынам: *іду, ідзеш, ідзе, ідзем, ідзьце, ідуць*; прошлы час: *ішоў, ішла, ішло, ішлі*; загадны лад: *ідзі, ідзьце*.

Дзеяслоў *ехаць* у цяперашнім часе мае формы: *еду, едзеш, едзе, едуць, едзеце, едуць*; прошлы час: *ехаў, ехала, ехалі*; загадны лад: *едзь, едзьце*.

Дзеяслоў *мець* у цяперашнім часе мае формы: *маю, маеш, мае, маем, маеце, маюць*; прошлы час: *меў, мела, мелі*; загадны лад: *май, майце*.

Прыставачныя дзеясловы ад *ісці*, калі прыстаўка заканчваецца на галосны гук, змяняюць *і* на *й* (*прайсці, прыйсці*); *і* на *ы*, калі прыстаўка заканчваецца на зычны (*сысці, узысці, падысці*).

Узаемадзейне словазмяняльных класаў дзеясловаў

Узаемадзейне прадуктыўных класаў дзеясловаў выражаецца ў пераразмеркаванні асобных дзеясловаў унутры гэтых класаў.

Так, дзеясловы *валодзець, уладзець, халадзець*, якія адносіліся да трэцяга прадуктыўнага класа, набылі формы *валадаць, уладаць, халадаць* і перайшлі ў першы прадуктыўны клас: *валада-юць, улада-юць, халада-е*.

Дзеясловы першага прадуктыўнага класа *дужацца, апрыкраць, занядужацца, красаць, выкрасаць, мераць, муляць* замест форм *дужаўся, апрыкраць, выкрасаю, мераю, муляе* набываюць формы чацвёртага прадуктыўнага класа *дужыўся, апрыкрыць, занядужыў, выкрашу, мeryш, мeryць, (яны) мераць, муліць*. Але гэтыя формы, хоць іх і можна сустрэць у вядомых беларускіх пісьменнікаў і паэтаў (К. Крапіва, Я. Колас, П. Панчанка, М. Лынькоў, А. Чарнышэвіч, І. Пташнікаў, Я. Пушча), усё ж не з'яўляюцца літаратурнай нормай.

Дзеясловы *дурэць, зардзецца, заружавецца, заружавець, саромецца, тлець*, якія належаць да першага прадуктыўнага класа, могуць атрымліваць канчаткі чацвёртага прадуктыўнага класа: *дурыць* (замест *дурэе*), *заружовіліся* (замест *заружавеліся*), *зардзіся* (замест *зардзейся*), *зардзіцца* (замест *зардзеецца*), *сароміўся* (замест *саромеўся*), *засаромілася* (замест *засаромелася*). Зноў жа гэта неабходна лічыць адхіленнем ад літаратурнай нормы, нягледзячы на ўжыванне такіх форм вядомымі пісьменнікамі.

Адзначаны асобныя выпадкі ўплыву другога прадуктыўнага класа на дзеясловы чацвёртага прадуктыўнага класа. Так, дзеяслоў *спыніцца* (чацверты прадуктыўны клас) звычайна мае формы *спынюся, спыніўся*, але можна сустрэць *спынуся, спынуўся* (другі прадуктыўны клас). Падобныя выпадкі — грубае адхіленне ад літаратурнай мовы.

Такім чынам, узаемадзейне прадуктыўных класаў парушае сістэму словазмянення дзеясловаў і пакуль што не прывяло да колькаснага змянення прадуктыўных класаў, хоць у будучым такіх змяненняў не выключаны.

Даследчыкі выявілі ўзаемаўплыў і сярод непрадуктыўных класаў дзеясловаў. Так, дзеясловы *свірчэць, кішэць, сквірчэць, імжэць* (падклас Б другога непрадуктыўнага класа) аказваюць уплыў на дзеясловы падкласа А гэтага класа, якія заканчваюцца шыпячымі, у выніку чаго пасля шыпячых пачынае ўжывацца галосны э, а не а. Так з'яўляюцца формы *дрыжэць* (замест *дрыжаць*), *тырчэць* (замест *тырчаць*), *блішчэць* (замест *блішчаць*), *пішчэць* (замест *пішчаць*).

Аднак гэты ўплыў і сярод непрадуктыўных класаў з'яўляецца парушэннем літаратурнай нормы.

Пад уплывам дзесятага непрадуктыўнага класа ў дзеяслова *стынуць* (трэці непрадуктыўны клас) узнікла форма *стыць*, якая зараз лічыцца літаратурнай нормай. Як і ў дзеясловаў трэцяга непрадуктыўнага класа ў прошлым часе, у гэтым дзеяслове, як і ў інфінітыве, знікае суфікс *-ну-*: *стыць* — цяперашні час: *стыну, стынеш...* *стынуць*; *прошлы час: стыў, стыла, стылі*.

Дзеепрыметнік

Д з е е п р ы м е т н і к — гэта дзеяслоўна-іменная форма, якая абазначае дзеянне як прымету прадмета, што праяўляецца ў часе. Гэта форма мае граматычныя характарыстыкі дзеяслова і прыметніка, што знайшло адлюстраванне ў самім тэрміне. Як дзеяслоў, ён мае граматычную катэгорыю трывання, часу і стану, звязваецца з іменем пры дапамозе кіравання. Як і прыметніку, дзеепрыметніку ўласцівы катэгорыі роду, ліку і склону. Падобна прыметнікавым катэгорыям, род, лік і склон дзеепрыметніка цалкам залежаць ад адпаведных значэнняў роду, ліку і склону назойніка, да якога дапасуецца дзеепрыметнік. Як і прыметнікі, дзеепрыметнікі могуць мець поўную і кароткую форму.

З азначэння вынікае, што дзеепрыметнікі валодаюць не ўсімі катэгорыямі дзеяслова і не ўсімі катэгорыямі прыметніка. У адрозненне ад дзеясловаў яны не маюць катэгорый асобы і ладу, у адрозненне ад прыметніка — ступеней параўнання.

Калі ўлічыць, што і многія прыметнікі (адносныя і прыналежныя) таксама не маюць ступеней параўнання, і тое, што прыметнікавыя катэгорыі знаходзяць выражэнне праз канчаткі дзеепрыметнікаў, то апошнія граматычна значна бліжэйшыя да прыметнікаў, чым да дзеясловаў. Пра гэта сведчыць і той факт, што дзеепрыметнікі пастаянна папаўняюць клас прыметнікаў.

Дзеепрыметнікі бываюць незалежнага, залежнага або сярэдне-зваротнага стану. Дзеепрыметнікі незалежнага стану абазначаюць дзеянне як прымету і ўтвараюцца ад дзеясловаў, якія маюць суб'ект дзеяння або яно адбываецца без суб'екта. Дзеепрыметнікі залежнага стану ўтвараюцца ад дзеясловаў, якія абазначаюць дзеянне, накіраванае на прадмет, які з'яўляецца аб'ектам уздзеяння суб'екта.

Дзеепрыметнікі бываюць толькі цяперашняга і прошлага часу і не маюць будучага. Час дзеепрыметніка вызначаецца па часу дзеяслова-выказніка. Дзеепрыметнікі цяперашняга часу абазначаюць адначасоваць з дзеяннем дзеяслова-выказніка. Дзеепрыметнікі прошлага часу суадносяцца з вынікам дзеяння, што абазначае дзеяслоў-выказнік (незакончанае трыванне), або дзеянне — прыкмету, якое папярэдняе дзеянню дзеяслова-выказніка (закончанае трыванне). Трыванне дзеепрыметніка залежыць ад трывання дзеяслова, ад якога ён утвораны. Дзеепрыметнікі незакончанага трывання маюць прошлы і цяперашні час, дзеепрыметнікі закончанага трывання — толькі прошлы час.

Дзеепрыметнікі незалежнага стану

Дзеепрыметнікі незалежнага стану ўтвараюцца ад пераходных і непераходных незваротных дзеясловаў і могуць быць цяперашняга і прошлага часу.

Дзеепрыметнікі цяперашняга часу ўтвараюцца ад асноў дзеясловаў цяперашняга часу з дапамогай суфіксаў *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*) і родавых канчаткаў прыметнікаў ў адзіночным ліку або канчаткаў множнага ліку прыметнікаў: *чытаючая машына, ідучы чалавек, пахучая кветка, стаячая вада, хадзячая энцыклапедыя, ляжачыя людзі, пішучая машынка*.

Дзеепрыметнікі цяперашняга часу незалежнага стану ў літаратурнай мове сустракаюцца рэдка. Гэта звязана з тым, што ў мужчынскім родзе адзіночнага ліку яны фармальна супадаюць з дзеепрыслоўямі цяперашняга часу, а калі яны адносяцца да незакончанага трывання, часта пераходзяць у прыметнікі, якія могуць субстантывавацца, параўн.: *служачы, ваеннаслужачы*.

Дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу шырока ўжываюцца ў літаратурнай мове, асабліва ва ўскосных склонах

адзіночнага ліку і ў множным ліку. Утвараюцца яны з дапамогай суфіксаў *-ш-* і *-ўш-*. Пры дапамозе суфіксаў *-ш-*, *-ўш-* дзеепрыметнікі ўтвараюцца ад асновы інфінітыва пераходных і непераходных дзеясловаў: *перамогшая краіна, паўстаўшыя сяляне, прамёрзшая зямля, пераспеўшая збажына, прагоркнуўшы хлеб* і да т. п.

У сучаснай мове назіраецца тэндэнцыя замены дзеепрыметнікаў з суфіксам *-ўш-*, *-ш-* словамі з суфіксам *-л-*, у якіх дзеяслоўныя катэгорыі выступаюць невыразна, таму практычна бывае складана адносіць іх да дзеепрыметнікаў ці адносных прыметнікаў: *вымерлыя жывёлы, расталы снег, пераспелыя яблыкі, палеглая трава, парыжэлыя стагі, пажоўклая трава, прамоклае адзенне*. Аднясенню падобных слоў да дзеепрыметнікаў прырэчыць той факт, што яны ніколі не ўказваюць на час, а абазначаюць вынік дзеяння. Яны ўтвараюцца толькі ад прыставачных дзеясловаў і толькі зрэдку ад беспрыставачных, параўн.: *наспелае збожжа — спелы колас, замерзлая трава — мерзлая бульба*.

Дзеепрыметнікі залежнага стану

Дзеепрыметнікі залежнага стану ўтвараюцца ад пераходных дзеясловаў і маюць цяперашні і прошлы час.

Дзеепрыметнікі залежнага стану ўтвараюцца ад пераходных дзеясловаў незакончанага трывання пры дапамозе суфіксаў *-ем-*, *-ім-* (*-ым-*) і адпаведных прыметнікавых канчаткаў: *друкаваць — друку-ем-ы (-ая, -ае, -ыя); прачытваць — прачытва-ем-ы (-ая, -ае, -ыя); любіць — люб-ім-ы (-ая, -ае, -ыя); бачыць — бач-ым-ы (-ая, -ае, -ыя); гнаць — ган-ім-ы (-ая, -ае, -ыя)*.

Падобныя дзеепрыметнікі ў беларускай літаратурнай мове ўжываюцца толькі ў навуковым стылі і ў публіцыстыцы (газеты, часопісы) і толькі зрэдку ў мастацкай літаратуры.

Дзеепрыметнікі залежнага стану прашлага часу ў асноўным утвараюцца ад дзеясловаў закончанага трывання і рэдка ад дзеясловаў незакончанага пры дапамозе суфіксаў *-т-*, *-н-* і *-ен-* (*-ан-*) і адпаведных канчаткаў прыметнікаў. Суфікс *-т-* утварае дзеепрыметнікі ад дзеясловаў другога прадуктыўнага класа, ад некаторых дзеясловаў трэцяга і чацвёртага непрадуктыўных класаў і некаторых іншых непрадуктыўных класаў: *пакінуць — пакіну-т-ы (-ая, -ае, -ыя), апрануць — апрану-т-ы (-ая, -ае, -ыя), памяць — памя-т-ы (-ая, -ае, -ыя), падняць — падня-т-ы (-ая, -ае, -ыя), праклясці — пракля-т-ы (-ая, -ае, -ыя), прашыць — прашы-т-ы (-ая, -ае, -ыя), праліць — пралі-т-ы (-ая, -ае, -ыя); мыць — мы-т-ы, чытаць — чыта-н-ы*.

Пры дапамозе суфікса *-н-* утвараюцца дзеепрыметнікі залежнага стану прашлага часу ад дзеясловаў, інфінітыўная аснова

якіх заканчваецца на *-а* (*-я*), і адпаведных канчаткаў прыметнікаў: *сарваць — сарва-н-ы* (*-ая, -ае, -ыя*), *засеяць — засея-н-ы* (*-ая, -ае, -ыя*), *заплакаць — заплака-н-ы* (*-ая, -ае, -ыя*), *звезць — звея-н-ы* (*-ая, -ае, -ыя*), *склікаць — скліка-н-ы* (*-ая, -ае, -ыя*); *мыць — мыт-ы*, *чытаць — чыта-н-ы*.

Пры дапамозе суфікса *-ен-* (*-ан-* пасля зацвярдзелых) утвараюцца дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу ад дзеясловаў, інфінітыўная аснова якіх заканчваецца на *-і* або на зычны: *вызваліць — вызвал-ен-ы* (*-ая, -ае, -ыя*), *снячы — спеч-ан-ы* (*-ая, -ае, -ыя*), *звезці — звез-ен-ы* (*-ая, -ае, -ыя*), *прайсці — прайдз-ен-ы* (*-ая, -ае, -ыя*), *насіць — нош-ан-ы* (*-ая, -ае, -ыя*), *раніць — ран-ен-ы* (*-ая, -ае, -ыя*), *зрабіць — зробл-ен-ы* (*-ая, -ае, -ыя*), *выпаіць — выпан-ен-ы* (*-ая, -ае, -ыя*).

У мове мастацкай літаратуры зрэдку можна назіраць, калі дзеепрыметнікі залежнага стану ад аднаго і таго ж дзеяслова ўтвараюцца то з дапамогай суфікса *-т-*, то з дапамогай суфіксаў *-н-*, *-ен-*: *замкнуты і замкнёны, абгорнуты і абгорнены, націснуты і націснены*. Хоць такія варыянты і дапушчальныя, але відавочна, што адзін з іх больш нарматыўны.

Пераход дзеепрыметнікаў у іншыя часціны мовы

Дзеепрыметнік — гэта складаная форма, якая мае прыметы як дзеяслова, так і прыметніка. Звычайна лягчэй выдзяляюцца прыметнікавыя прыкметы, чым дзеяслоўныя, бо яны характарызуюцца відавочнымі катэгорыямі словазмянення. Дзеяслоўныя ж прыкметы не заўсёды маюць матэрыяльнае выражэнне. Так, трыванне ў дзеепрыметнікаў можна толькі выявіць, калі ўстанавіць трыванне дзеяслова, ад якога яны ўтвораны. Яўнае выражэнне знаходзіць у іх катэгорыя часу: суфіксы *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*), *-ем-*, *-ім-* — цяперашні час; суфіксы *-ш-*, *-ўш-*, *-т-*, *-н-*, *-ен-* (*-ан-*) — прошлы час. Набор суфіксаў адрознівае і стан дзеепрыметнікаў: *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*), *-ш-*, *-ўш-* — незалежны стан; *-ем-*, *-ім-*, *-т-*, *-н-*, *-ен-* (*-ан-*) — залежны стан.

Аднак дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу не заўсёды маюць выразную часавую прыкмету. Пра гэта сведчыць той факт, што яны нярэдка могуць ужывацца ў значэнні дзеепрыметнікаў цяперашняга часу. Напрыклад, у сказе *Як ад роднай галінкі дубовы лісток адарваны, родны Мінск я пакінуў, нямецкай бамбёжкаю гнаны*. Тут трэба разумець, што прыкмета дзеяння адносіцца да моманту, калі аўтар пакідаў Мінск — *ганімы*. Тое ж у сказе *Там узняўся несціханы шум-гул суровы, гул няспынны*. Падобныя прыклады сведчаць, што часавая прыкмета становіцца пазачасавай.

Як правіла, калі пры дзеепрыметніку залежнага стану няма паясняльных слоў, то ён губляе адзнаку часу і кантэкстуальна становіцца прыметнікам. З паясняльных слоў асаблівае значэнне маюць словы, якія абазначаюць асобу ці прадмет, што выконваюць дзеянне, параўн.: *ранены салдат і ранены куляй салдат, узброены чалавек і чалавек, узброены гранатай, скошаны авёс і скошаны сялянамі авёс, выбраныя творы і творы, выбраныя з гэтай кнігі, нябрыты твар і даўно не брыты твар, зачытаная кніга і зачытаны зараз тэкст, перамыты посуд і двойчы перамыты посуд.*

Звычайна ў якасці прыметнікаў выступаюць складаныя дзеепрыметнікі, у якіх першай часткай з'яўляецца якаснае прыслоўе: *свежапафарбаваны, вузкасפעцыялізаваны, высокаарганізаваны, гладкавыбрыты, маладаследаваны, добраўпарадкаваны.*

Вельмі невыразна выступаюць дзеяслоўныя прыкметы ў дзеепрыметніках з суфіксам *-л-*, якія вельмі часта замяняюць у тэкстах дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу з суфіксами *-ш-*, *-ўш-*. Таму яны ўспрымаюцца пераважна як прыметнікі: *замёрзлая зямля, прамоклае адзенне, паспелае зерне, закарэлыя ногі, аблыселя галава, абгарэлы твар, наблеклыя вочы.*

Нярэдка дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу сустракаюцца ў кароткай форме і выступаюць у якасці выказніка. Тады іх адносяць да спецыяльнай катэгорыі слоў — катэгорыі стану: *Усё будзе зроблена, выканана і перавыканана. Стол быў добра зроблен.*

Часта губляюць дзеяслоўныя прыкметы і дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу. Многія з іх пры адсутнасці назвы выканаўцы дзеяння сталі чыстымі прыметнікамі, напрыклад: *любімы чалавек, знаёмы твар, вядомы доктар, радзімае пятно, цярыны характар, свядомы выбар, рухомы састаў, значымы ўчынак.* Некаторыя з іх уваходзяць у складаныя словы ў якасці другой часткі, калі першай з'яўляецца назоўнік або якаснае прыслоўе: *верацярыны, агульнавядомы, малавядомы;* а асобныя пры пераходзе ў прыметнікі змянілі месца націску: *знаёмы — зна́емы, вядомы — ве́дамы, свядомы — све́дамы.* Магчыма, што розны націск і ў дзеепрыметніках незалежнага стану ёсць праяўленне тэндэнцыі пераходу аднаго з варыянтаў у разрад прыметнікаў: *пабудаваны — пабудо́ваны, застрахаваны — застрахо́ваны, заваяваны — заваёва́ны, накіраваны — накіро́ваны, падпарадкаваны — падпарадко́ваны.*

Як ужо ўпаміналася, дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу сустракаюцца ў беларускай мове даволі рэдка. Але і яны маюць уласцівасць пераходзіць у прыметнікі. Як прыметнікі яны выступаюць у якасці іменнай часткі састаўнога выказніка або ў пераносным, метафарызаваным значэнні: *Гукі бы-*

ваюць свісцячыя, шыпячыя, дрыжачыя. Калоны ўздымаюцца крута са сталі нержавеючай, вылётваюць з жэрлаў тунеляў і далей ляцяць цягнікі (П. Панчанка).

У выніку згортвання моўных выразаў тыпу *гаручая вадкасць, закаханы хлопец, выбраныя творы, вядомы чалавек, вядучы супрацоўнік, камандуючы сіламі* дзеепрыметнікі пераходзяць у назоўнікі *гаручае, каханы, выбранае, вядомы, камандуючы*. У сказе яны выконваюць ролю, якую выконваюць назоўнікі, а скланяюцца як адпаведныя прыметнікі. Граматычны род у іх набывае самастойнасць як неад’емная прыкмета любога назоўніка.

Дзеепрыслоўе

Д з е е п р ы с л о ў е — гэта нязменная дзеяслоўная форма, якая мае асаблівасці прыслоўя і дзеяслова і абазначае дадатковае ў адносінах да дзеяслова-выказніка дзеянне. Як і дзеяслову дзеепрыслоўю ўласцівы катэгорыі трывання і часу.

Як і прыслоўе, дзеепрыслоўе не мае форм словазмянення і звязваецца з дзеясловам пры дапамозе прымыкання. Дзеепрыслоўе ў пэўным кантэксце можа страчваць дзеяслоўныя катэгорыі і выконваць у сказе ролю прыслоўя.

Дзеепрыслоўі могуць быць закончанага і незакончанага трывання. Напрыклад, у сказе *Чытаючы кнігу, ён уяўляў дакладныя прыметы часу, адлюстраваныя ў ёй* дзеепрыслоўе *чытаючы* незакончанага трывання. У сказе *Прачытаўшы яе, ён паглыбіў свае веды* дзеепрыслоўе *прачытаўшы* закончанага трывання.

Дзеепрыслоўі абазначаюць час у адносінах да часу дзеяння, якое абазначае дзеяслоў-выказнік. Дзеепрыслоўі незакончанага трывання звычайна абазначаюць дзеянне, якое адбываецца адначасова з дзеяннем, названым дзеясловам-выказнікам, і адносяцца да цяперашняга часу: *А там, адбіваючы срэбнай лускай, бліскучыя рыбы ідуць чарадой*; а таксама якое адбылося або адбывалася раней, чым дзеянне, названае дзеясловам-выказнікам, і маюць значэнне прошлага часу: *Паспрачаўшыся, хлопцы згадзіліся з тым, што сазан крыху большы. Адпачнуўшы, час нагонім*.

Дзеянне, якое называе дзеяслоў-выказнік, і дзеянне, названае дзеепрыслоўем, могуць супадаць у часе не на ўсім іх працягу: *Бачачы і адчуваючы ўсё навокал сябе як бы на той бок рэальнага, сапраўднага, ён нарэціце начаў ісці* (К. Чорны). Тут дзеянне, абазначанае дзеепрыслоўямі *бачачы і адчуваючы*, пачалося раней, чым дзеянне, выражанае *выказнікам*.

Дзеепрыслоўі на *-учы (-ючы), -ачы (-ячы)* могуць абазначаць і дзеянне, якое папярэднічае дзеянню, абазначанаму дзеясловам-

выказнікам: *Даходзячы да брамы, я на момант спыняўся, углядаўся ў глыб двара і вяртаўся* (П. Галавач). Гэтыя ж дзеепрыслоўі могуць абазначаць і дзеянне, якое адбываецца пасля дзеяння, абазначанага выказнікам: *Бліснуў лысінай пень, елка вырвала з ценяў свой цень, на паляне лясной кладучы яго побач з сабой* (А. Куляшоў).

Дзеепрыметнікі закончанага трывання ўтвараюцца ад асноў прашлага часу (інфінітыва) пры дапамозе суфіксаў *-ўшы* або *-шы* ў залежнасці ад таго, на галосную ці зычную заканчваецца ўтваральная аснова: *запісаўшы, прачытаўшы, захапіўшы, абтросшы, вырасшы, высахшы, выцершы, прылёгшы*.

Дзеепрыслоўі незакончанага трывання ўтвараюцца ад дзеяслоўных асноў цяперашняга часу пры дапамозе суфіксаў *-учы* (*-ючы*) ад дзеясловаў першага спражэння і суфіксаў *-ачы* (*-ячы*) ад дзеясловаў другога спражэння: *пісаць — піш-учы, шаптаць — шэпч-учы, чытаць — чыта-ючы, спяваць — спява-ючы; ляжаць — леж-ачы, лячыць — леч-ачы, рабіць — роб-ячы, лавіць — лов-ячы*.

Пераход дзеепрыслоўяў у іншыя часціны мовы

Калі ў дзеепрыслоўях аслабляюцца граматычныя катэгорыі часу, трывання і яны губляюць здольнасць кіравання, становяцца прыслоўямі. Найбольш характэрнай прыкметай пераходу дзеепрыслоўяў у прыслоўі з'яўляецца адсутнасць пры іх кіруемых слоў. Часцей за ўсё пераходзяць у прыслоўі дзеепрыслоўі незакончанага трывання. Дзеепрыслоўі закончанага трывання пераходзяць у прыслоўі радзей. Так, у сказе *Карыстаючыся багатымі дарамі прыроды, яны жылі прыпяваючы* слова *прыпяваючы* па форме з'яўляецца дзеепрыслоўем, але яно страціла значэнне трывання і часу, не можа кіраваць. Таму яно выступае тут як прыслоўе. Тое ж назіраецца і ў слове *акамянеўшы* ў сказе *Ён стаяў нібы акамянеўшы, маўчаў і не варушыўся*.

Звычайна дзеепрыслоўе пераходзіць у прыслоўе, калі стаіць пасля дзеяслова, да якога адносіцца: *Ён страляў лежачы. Гэта трэба зрабіць не марудзячы*.

Зрэдку ў якасці прыслоўяў выступаюць дзеепрыслоўі, утвораныя ад дзеясловаў зваротна-сярэдняга стану: *Мы ўпершыню загарварылі не баючыся*.

Некаторыя дзеепрыслоўі перайшлі ў прыназоўнікі: *дзякуючы, уключаючы, выключаючы, не лічачы, канчаючы, пачынаючы*. Часцей за ўсё такія прыназоўнікі ўжываюцца ў публіцыстыцы і дзелавой мове.

Некалькі дзеепрыслоўяў сталі часткай складаных прыназоўнікаў: *нягледзячы на, не гаворачы аб, зыходзячы з, не зважаючы на: Нягледзячы на халады, работа працягвалася*.

ПРЫМЕТНІК

П р ы м е т н і к — знамянальная часціна мовы, якая абазначае працасуальную прымету прадмета, з’явы, падзеі і выражае гэта значэнне ў марфалагічных катэгорыях роду, ліку і склону.

Як самастойны клас слоў прыметнік аб’ядноўвае рознатыповыя па семантыцы групы лексічных адзінак, паколькі характар значэння выяўляецца ў іх па-рознаму — прыкмета можа быць якаснай, уласцівай самому прадмету, або адноснай, што вынікае з дачынення прадмета да іншага прадмета, паняцця ці дзеяння, параўн.: *добры* (чалавек), *зялёны* (луг), *салодкі* (яблык) і *пісьмовы* (стол) — (стол) для пісьма, *шклянны* (дах) — (дах) са шкла, *лічылны* (апарат) — (апарат) для лічэння. У залежнасці ад такой семантычнай дыферэнцыяцыі ўсе прыметнікі падзяляюцца на два лексіка-граматычныя разрады — прыметнікі якасныя і адносныя.

Асноўнымі марфалагічнымі адзнакамі прыметнікаў з’яўляюцца формы роду (у адзіночным ліку), склону і ліку, якія аднак не маюць граматычнай самастойнасці, а служаць сродкам сінтаксічнай сувязі гэтай часціны мовы з назоўнікамі ці іншымі словамі ў ролі назоўнікаў: *новы дом, новая кватэра, новае захапленне; новага дома, новай кватэры, новага захаплення; новыя дамы, кватэры, захапленні*. Не набылі марфалагічных адзнак толькі некаторыя запазычаныя словы накшталт *бардо, беж, дэкальтэ, максімум, мінімум, нета*, выяўляючы сваю прыналежнасць да прыметнікаў сінтаксічна, у спалучэнні з назоўнікамі (*колер беж, праграма мінімум*).

У сказе прыметнікі звычайна выконваюць функцыю азначэння або іменнага выказніка, што абумоўліваецца залежным характарам іх граматычных катэгорый і форм: *П о з н я е л е т а н а з а ў с ё д ы з а с н у л а н а в я с ё л ы м і р ж ы ш ч ы* (К. Чорны). *Н о ч б ы л а б ы з м е с я ч н а я* (М. Лынькоў). Пры гэтым яны дапасуюцца да назоўніка ці субстантываванага часцін мовы ў родзе, ліку і склоне.

Прыметнікі, ужытыя без слоў, да якіх былі дапасаваны, самі набываюць значэнне назоўнікаў і выступаюць у сказе ў функцыі дзейніка ці дапаўнення, захоўваючы форму прыметніка: *Д о б р а е*

чуваць далёка, а б л а г о е яшчэ далей (Прыказка). *Увага трох прыяцеляў спынілася на незнаёмых п а д а р о ж н ы х* (Я. Колас). У працэсе субстантывацыі прыметнікі страчваюць сваё агульнае, шырокае значэнне якаснасці і набываюць значэнне прадметнасці. Адны з іх, выступаючы ў ролі назоўнікаў, працягваюць ужывацца і ў сваіх першапачатковых, прыметнікавых значэннях, параўн.: *м а л а д ы я людзі весяліліся — м а л а д ы я весяліліся, прыйшоў д з я ж у р н ы ўрач — прыйшоў д з я ж у р н ы, сустрэўся з н а ё м ы м ы настаўнік — сустрэўся з н а ё м ы*. Другія поўнаасцю перайшлі ў клас назоўнікаў і маюць толькі прадметнае значэнне: *ляснічы, рулявы, служачы, прыёмная, чайная, марожанае, пірожнае* і інш. Аднак усе яны скланяюцца як прыметнікі.

Якасныя прыметнікі

Я к а с н ы я прыметнікі абазначаюць прыметы, што праяўляюцца ў прадмеце незалежна ад яго адносін да іншых прадметаў, з'яў, падзей. У лексіка-граматычны разрад якасных прыметнікаў уваходзяць назвы якасцей, якія ўспрымаюцца органамі пачуццяў (*гарачы, гучны, кіслы, круглы, мокры, мяккі, смачны, цяжкі*), ствараюць аб навакольнай рэчаіснасці прасторавыя і часавыя ўяўленні (*вузкі, высокі, далёкі, доўгі, кароткі, навольны, хуткі, шырокі*), раскрываюць багацце колераў і адценняў (*белы, жоўты, зялёны, светлы, фіялетаваы, цёмны, чырвоны, шэры*), характарызуюць фізічныя, псіхічныя і разумовыя асаблівасці жывых істот (*ветлівы, дужы, лысы, малады, разумны, смелы, сціплы, худы*), вызначаюць будову і ўласцівасці рэчываў (*вадкі, вязкі, густы, зярністы, крохкі, ліпкі, ломкі, сыпкі*) і г. д. У выпадках, калі выражаюцца супрацьлеглыя прыметы, якасныя прыметнікі ўтвараюць антанімічныя пары: *вясёлы — сумны, далёкі — блізкі, карысны — шкодны, смелы — палахлівы, тоўсты — тонкі*.

Абазначаючы якасць, што можа праяўляцца з рознай інтэнсіўнасцю, большасць якасных прыметнікаў утварае формы ступеней параўнання (*цікавы — цікавейшы, больш цікавы, менш цікавы, найцікавейшы, самы цікавы, найбольш цікавы*), выражае значэнне ацэнкі (*белы — белянкі, бялюткі, белаваты, бялявы; малы — маленькі, малюсенькі; шырокі — шырачэзны*). Некаторыя якасныя прыметнікі, акрамя поўнай формы, маюць кароткую форму: *вясёлы — весел, дужы — дуж, здаровы — здароў*.

Якасныя прыметнікі могуць мець як невытворную, так і вытворную аснову: *вялікі, дужы, ліхі, просты, свежы, ясны, гулкі, духмяны, імішысты, ласкавы, працавіты, шумлівы*. Ад іх утвараюцца назоўнікі, якія абазначаюць абстрактныя паняцці (*прыгожы —*

прыгажосць, малады — маладосць, чырвоны — чырвань, чысты — чысціня, новы — навізна, добры — дабрата), і якасныя прыслоўі (высокі — высока, дзіўны — дзіўна, круты — крута, прыемны — прыемна).

Адносныя прыметнікі

А д н о с н ы я прыметнікі абазначаюць прыметы праз адносіны прадмета да іншых прадметаў, паняццяў, дзеянняў. У лексіка-граматычны разрад адносных прыметнікаў уваходзяць назвы прымет у залежнасці ад матэрыялу або рэчыва, з якога зроблены ці складаецца прадмет (*дубовы, жалезны, каменны, пясчаны, стальны, суконны, цагляны, чыгунны*), ад месца знаходжання гэтага прадмета ці часу яго існавання (*вясковы, гарадскі, лясны, палявы, зімні, леташні, ранішні, учарашні*), ад яго вагі, памеру ці колькасці (*двайны, кілаграмовы, літровы, пудоны, сторулёвы, трохразовы, фунтовы*), ад яго прызначэння ці ўласцівага яму дзеяння (*вучэбны, вымяральны, драбільны, лічыльны, пасудны, прадзільны, студэнцкі, сушыльны*), ад яго адносінаў да канкрэтнай групы асоб ці пэўнай сферы дзейнасці (*бацькоўскі, вучнёўскі, дзіцячы, мацярынскі, архітэктурны, геаграфічны, рэлігійны, філасофскі*) і інш.

Прымета, якую называюць адносныя прыметнікі, не можа праяўляцца ў большай або меншай ступені, таму яны не маюць ступеней параўнання, не набываюць кароткую форму. Адносныя прыметнікі маюць толькі вытворную аснову. Ад іх не ўтвараюцца прыметнікі са значэннем суб'ектыўнай ацэнкі, назоўнікі са значэннем прыметы, якасныя прыслоўі.

У разрадзе адносных вылучаецца група п р ы н а л е ж н ы х прыметнікаў, якія абазначаюць прымету паводле індывідуальнай прыналежнасці прадмета асобе або жывой істоце. Яны ўтвараюцца ад назоўнікаў пры дапамозе суфіксаў *-аў (-ав-), -оў (-ов-), -еў (-ев-), -ёў (-ёв-), -ін (-ін-а), -ын (-ын-а)* і ў назоўным і вінавальным склонах адзіночнага і множнага ліку маюць кароткую форму: *братаў — братава — братавы, леснікоў — леснікова — лесніковы, мядзведзеў — мядзведзева — мядзведзевы, старшынёў — старшынёва — старшынёвы, мамін — маміна — маміны, ластаўчын — ластаўчына — ластаўчыны*. У стылях мастацкай літаратуры, у мэтах увасаблення, прыналежныя прыметнікі часам утвараюцца і ад неадушаўлёных назоўнікаў: *Бледныя с о н ц а в ы к о с ы в ы г л я н у ц ь р э д к а к а л і* (Я. Купала). *Месяц блеск свой кіне ў твар н о ч к а в а й п у с т ы н і* (Я. Колас).

Некаторыя адносныя прыметнікі пры пераносным ужыванні набываюць значэнне якасных, захоўваючы пры гэтым і сваё пер-

шаснае значэнне, параўн.: *залаты пярсецёнак — залаты чалавек, ледзяны бугор — ледзяны позірк, сонечная актыўнасць — сонечная ўсмешка*. Асобныя прыметнікі страцілі значэнне адносных і канчаткова перайшлі ў якасныя: *бурны, плаўны*.

Ступені параўнання якасных прыметнікаў

Якасныя прыметнікі ўтвараюць формы дзвюх ступеней параўнання — *в ы ш э й ш а й і н а й в ы ш э й ш а й*. Формы вышэйшай ступені паказваюць, што ў якім-небудзь прадмечце якасці больш або менш у параўнанні з іншым прадметам, формы найвышэйшай ступені сведчаць, што яе найбольш або найменш, чым ва ўсіх астатніх прадметах.

У залежнасці ад спосабу ўтварэння формы ступеней параўнання бываюць простыя (сінтэтычныя) і складаныя (аналітычныя).

Простыя формы вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў утвараюцца пры дапамозе суфіксаў *-ейш-* (*-эйш-*) і *-ш-*. Найбольшай прадуктыўнасцю і рэгулярнасцю валодае суфікс *-ейш-* (*-эйш-*), які разам з канчаткам далучаецца да большасці прыметнікавых асноў: *здоровы — здаравейшы, зялёны — зелянейшы, ласкавы — ласкавейшы, моцны — мацнейшы, прыгожы — прыгажэйшы, свежы — сваяжэйшы, хітры — хітрэйшы*. Пры гэтым, калі ўтваральная аснова заканчваецца на заднеязычны або *д, т*, адбываюцца чаргаванні */г ~ ж/, /к ~ ч/, /х ~ ш/, /д ~ дз', /т ~ ц'/*: *доўгі — даўжэйшы, мяккі — мякчэйшы, просты — прасцейшы, сухі — сушэйшы, цвёрды — цвярдзейшы*. Назіраецца таксама ўсячэнне фінальных частак асновы, што суправаджаецца чаргаваннем цвёрдых і мяккіх зычных караня (*глыбокі — глыбейшы, салодкі — салатзейшы*) ці заменай у ім пярэднеязычных *з, с* на *ж, ш* (*блізкі — бліжэйшы, высокі — вышэйшы*).

Невялікую прадуктыўнасць выяўляе суфікс *-ей* (*-эй, -ай*), характэрны пераважна для мовы мастацкай літаратуры: *А вы, панічок, м у д р э й за таго настаўніка* (Я. Колас). *Смерць у цішы с т р а ш н е й за раптоўную смерць у бурях* (К. Чорны).

Толькі некалькі прыметнікаў утвараюць простую форму вышэйшай ступені параўнання пры дапамозе суфікса *-ш-*. Звычайна пры гэтым назіраецца суплетыўнасць асноў: *вялікі — большы, добры — лепшы, дрэнны — горшы, малы — меншы*.

Формы вышэйшай ступені параўнання ад прыметнікаў *малады, стары* ўтвараюцца з дапамогай суфікса *-ейш-* (*-эйш-*): *маладзейшы, старэйшы*. Утварэнні ж з суфіксам *-ш-* (*малодшы, старшы*), што пры абазначэнні пасады ці звання ўваходзяць у тэрмі-

налагічныя спалучэнні накіталт *малодшы лабарант, малодшы лейтэнант, старшы навуковы супрацоўнік, старшы сяржант*, параўнальнай прыметы не маюць і формаў вышэйшай ступені не з'яўляюцца, параўн.: *Бутрым с т а р э й ш ы за Алеся ажно на тры гады* (Я. Брыль). *С т а р ш ы лейтэнант стаў адразу збірацца* (І. Мележ). Безадносную якасць выражаюць прыметнікі *малодшы, старэйшы* і ў выпадках, калі яны ўжываюцца ў значэнні 'больш позні (ранні) па часе свайго з'яўлення': *малодшы брат, старэйшы сын*.

Простыя формы найвышэйшай ступені параўнання ўтвараюцца шляхам далучэння прыстаўкі *най-* да простых форм вышэйшай ступені: *вузейшы — найвузейшы, гарачэйшы — найгарачэйшы, мякчэйшы — наймякчэйшы, разумнейшы — найразумнейшы, святлейшы — найсвятлейшы*. Выключэннем з гэтага правіла можна лічыць размоўную форму *найвялікішы*, утвораную прыставачна-суфіксальным спосабам ад прыметніка *вялікі*, паколькі слова *вялікішы* ў беларускай мове няма, а вышэйшая ступень да *вялікі* паходзіць ад іншай асновы (*большы*).

Значэнне большай або меншай якасці можа выражацца ў мове і апісальна, спалучэннем з прыметнікамі спецыяльных слоў. У такіх выпадках узнікаюць складаныя формы ступеней параўнання.

Пры ўтварэнні складаных форм вышэйшай ступені параўнання ацэначную ролю пры якасных прыметніках выконваюць прыслоўі *больш (болей), менш (меней)*: *больш выразны, болей гнуткі, менш важны, меней заняты*. Значэнне меры ў гэтых прыслоўях можа ўзмацняцца часціцамі *куды, яшчэ*: *Багушэвіч куды больш будзённы за свайго папярэдніка* (І. Навуменка). *Яны ўзіраюцца ў цемру ночы, яшчэ болей густую пад навяссю галін* (Я. Колас).

У моўнай практыцы адзначаецца і такі апісальны спосаб утварэння складанай формы вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў, калі прыслоўе *куды* далучаецца да прыметніка ў простаў форме вышэйшай ступені: *І самі паравозы рабіліся куды прыгажэйшымі* (М. Лынькоў). Ён таксама не супярэчыць патрабаванням літаратурнай нормы. Наяўныя ж у мастацкай літаратуры выпадкі спалучэння з прыметнікамі вышэйшай ступені параўнання прыслоўяў *больш (болей), менш (меней)* тыпу *больш прыгажэйшы, менш хітрэйшы, меней шчаслівейшы* выходзяць за межы літаратурнай нормы.

Складаныя формы найвышэйшай ступені параўнання прыметнікаў утвараюцца шляхам спалучэння займенніка *самы* ці прыслоўяў *найбольш, найменш* з якаснымі прыметнікамі: *самы важны, самы прыгожы, найбольш цікавы, найменш спрытны*. У выпадках, калі неабходна падкрэсліць асаблівае значэнне найвы-

шэйшай ступені якасці, займеннік *самы* можа спалучацца з простаі формай вышэйшай або найвышэйшай ступені: *Сурвіла з Мазавецкім самыя багачейшыя ў нас* (К. Чорны). *Мне думаецца, работа — самыя найлепшыя лекі ад усякай раны* (У. Краўчанка).

З'яўляючыся тым ці іншым членам сказа, формы ступеней параўнання могуць мець пры сабе граматычна залежныя назоўнікі або займеннікі, а часам і параўнальныя звароты, якія дазваляюць вызначыць ступень якасці. Пры форме вышэйшай ступені залежныя словы ставяцца ў вінавальным склоне з прыназоўнікам *за*, а параўнальныя звароты ўжываюцца са злучнікамі *як*, *чым*: *Ён вырасце разумнейшым за бацьку* (З. Бядуля). *Я не знаю месяца больш за май ішчаслівага, калі пушчы цешацца з гоману шумлівага* (П. Глебка). *Што ёсць на свеце дзіўнейшае, як ты?* (Я. Колас). *Даражэйшага чалавека, чым ты, у мяне не было і не будзе* (І. Навуменка). Пры формах найвышэйшай ступені залежныя словы стаяць у родным склоне з прыназоўнікамі *з*, *сярод*, вінавальным склоне з прыназоўнікам *за* або месным склоне з прыназоўнікамі *на*, *у*: *І была яна, гэтая сасна, самай прыгожай і высокай з усіх сваіх сясцёр* (І. Шамякін). *Самых смелых сярод вас просім слухаць гэты сказ* (В. Вітка). *У гэтай маўклівасці было адзінае для ўсіх пачуццё — вялікае і наймацнейшае за ўсё, што асталося цяпер у жыцці* (К. Чорны). *Глухая вулчэчка, на якой яны жылі, здавалася самай прыгажэйшай на свеце* (М. Лынькоў). *Найбольш стрыманая ў сям'і была маці* (М. Хведаровіч).

Утварэнне ступеней параўнання не з'яўляецца адметнай рысай усіх якасных прыметнікаў. Не ўтвараюць форм ступеней параўнання прыметнікі, якія называюць прыметы колькасна нязменныя (*босы, гарбаты, глухі, жанаты, крывы, лысы, мёртвы, нямы, сляпы, халасты*), абазначаюць масці жывёл (*буланы, буры, вараны, гняды, дарашаваты, пярэсты, рабы, рыжы, шызы, шэры*) ці колер прадметаў праз іх адносіны да іншых прадметаў (*бурачковы, бэзавы, васільковы, вішнёвы, залацісты, зямлісты, кафеіны, крэмавы, попелны, серабрысты*).

Толькі складаныя формы ступеней параўнання маюць прыметнікі, утвораныя ад іменных і дзеяслоўных асноў пры дапамозе суфіксаў *-н-*, *-альн-* (*-яльн-*), *-лів-* (*марозны, радасны, сардэчны, адчувальны, наказальны, спрыяльны, дакучлівы, клапатлівы, урадлівы*), прыметнікі, утвораныя ад запазычаных назоўнікаў пры дапамозе суфікса *-ічн-* (*-ычн-*) (*гераічны, іранічны, меладычны, псіхічны, рытмічны, эластычны*), прыметнікі, утвораныя ад дзеяслоўных асноў пры дапамозе суфікса *-л-* (*вялы, зразумелы, пахілы, працяглы, узнёслы, хрыплы*), пераважная большасць пры-

метнікаў з суфіксам *-к-* (*гну́ткі, зверскі, крохкі, ліпкі, пругкі, стромкі*), многія прыметнікі з суфіксамі *-ат-, -аст-, -іст-, -іт-, -авіт-* (*стракаты, шурпаты, віхрасны, выгінасты, агністы, звлісты, знакаміты, сярдзіты, сакавіты, таленавіты*).

Абмежавана ўтварэнне форм ступеней параўнання ад прыметнікаў, утвораных прэфіксальным і прэфіксальна-суфіксальным спосабам, а таксама ад складаных прыметнікаў: яны або маюць толькі складаныя формы ступеней параўнання (*бездапаможны, бялітасны, неабсяжны, разудалы, нізкарослы, быстракрылы, паўнаводны, старадаўні*), або зусім не маюць іх (*беспрабудны, бязрогі, няспынны, няўхільны, беланогі, круталобы, цёмна-сіні, яснавокі*).

Некаторыя якасныя прыметнікі ўтвараюць формы, якія выражаюць значэнне высокай меры якасці ці непаўнаты яе ў прадмеце без параўнання з якасцю іншых прадметаў. Гэтымі формамі адначасова перадаюцца і адносіны асобы да выражанай якасці — павелічальнасць, памяншальнасць, ласкальнасць, зневажальнасць. Словаўтваральнымі сродкамі, якія надаюць прыметнікам павелічальна-ўзмацняльнае значэнне, выступаюць суфіксы *-ізн-, -ізарн-, -эзн-, -эзн- (-енн-), -эзн-, -эразн-, -озн-*: *вялізны, велізарны, шырачэзны, страшэнны, здаравенны, таўшчэрны, даўжэразны, глыбозны*. Выражэнне непаўнаты якасці з памяншальна-ласкальным адценнем набываюць прыметнікі з суфіксамі *-еньк- (-эньк-, -аньк-), -енечк-, -евеньк-, -аваценьк-, -ічк-, -ютк- (-утк-), -юсеньк- (-усеньк-), -юпасеньк-, -юсечк-*: *дробненькі, старэнькі, шэранькі, маленечкі, чарнявенькі, даўнаваценькі, невялічкі, паўнюткі, свяжуткі, танюсенькі, ціхусенькі, малюпасенькі, зелянюсечкі*.

Поўныя і кароткія формы якасных прыметнікаў

Якасныя прыметнікі звычайна ўжываюцца ў поўнай форме, г. зн. маюць у назоўным склоне адзіночнага ліку для мужчынскага роду канчатак *-ы(-і) малад-ы, сін-і*, для жаночага — *-ая(-яя) малад-ая, сін-яя*, для ніякага — *-ое, -ае(-яе) малад-ое, добр-ае, сін-яе*, у множным ліку для ўсіх трох родаў — *-ыя(-ія) малад-ыя, сін-ія*. Поўная форма з'яўляецца асноўнай і выконвае ў мове не толькі атрыбутыўную, але і прэдыкатыўную функцыю: *А прыйдзе восень, з клёна ўпадзе чырывоны ліст, як вугалёк, гарачы* (С. Грахоўскі). *Ноч была свежая, халодная* (Я. Колас).

У працэсе моўных зносін прыметнікі могуць утвараць і кароткія формы, якія ў назоўным склоне адзіночнага ліку маюць нулявы канчатак у мужчынскім родзе (*весел, молад*), канчатак *-а*

ў жаночым і ніякім родзе (*люб-а, міл-а*), а ў назоўным склоне множнага ліку ва ўсіх родах — канчатк *-ы(-і) вінават-ы, далёк-і*. Аднак магчымасці з'яўлення такіх форм абмежаваны пэўнымі фанетыка-марфалагічнымі і семантычнымі ўмовамі.

Найбольшую залежнасць ад характару фанетыка-марфалагічнай структуры выяўляюць прыметнікі мужчынскага роду. Фактычна ў кароткай форме могуць выступаць толькі тыя з іх, якія маюць невытворную аснову з адным канцавым зычным (*дуж, люб, строг*) або вытворную з суфіксам *-к-* (*глыбок, лёгак, нізак*). Калі ж аснова заканчваецца збегам зычных або гукам *в*, здольнасцю ўтвараць кароткую форму валодаюць адзінкавыя лексемы: *бедны — бедзен, згодны — згодзен, поўны — повен, гатовы — гатоў, здаровы — здароў*.

Прадуктыўнасць утварэння кароткіх форм залежыць і ад лексічнага значэння прыметнікаў. У пераважнай большасці кароткія формы набываюць прыметнікі, якія абазначаюць унутраны стан або знешнія прыметы асобы, фізічныя ўласцівасці прадметаў, прасторавыя паняцці: *бедзен, весел, галодзен, молад, прыгож, горак, лёгак, свецел, цёмен, ясен, блізак, высок, глыбок, далёк, шырок*. Кароткія формы ў адрозненне ад поўных называюць прымету, што звязваецца з пэўным часам і не з'яўляецца пастаяннай (параўн.: *я весел і я вясель*).

Кароткія формы прыметнікаў не змяняюцца па склонах і выступаюць заўсёды ў застылай форме назоўнага склону: *О, як жа тады быў я рад і шчасліў* (Я. Купала). *То весел быў, то сумаваў паэт* (Ц. Гартны).

Скланенне прыметнікаў

У сучаснай беларускай мове скланяюцца толькі поўныя прыметнікі. У адзіночным ліку скланавья канчаткі прыметнікаў адрозніваюцца ў залежнасці ад роду (мужчынскага, ніякага ці жаночага), месца націску (на аснове ці на канчатку), а таксама ад характару асновы (цвёрдай, мяккай ці на *г, к, х*). У множным ліку формы прыметнікаў маюць адрозненні толькі ў залежнасці ад характару канцавога зычнага асновы.

Скланавья канчаткі прыметнікаў у адзіночным ліку

У назоўным склоне адзіночнага ліку прыметнікі мужчынскага роду маюць незалежна ад месца націску пры цвёрдай аснове канчатак *-ы*, пры мяккай і на *г, к, х* — *-і* (*густы, дубовы, ранішні*,

ціхі), ніякага — пры цвёрдай аснове і на *г, к, х* пад націскам канчатак *-оe*, пры мяккай — *-яe* (*густое, дубовае, ранішняе, ціхае*), жаночага — пры цвёрдай аснове і на *г, к, х* канчатак *-ая*, пры мяккай — *-яя* (*густая, дубовая, ранішняя, ціхая*).

Ва ўскосных склонах (акрамя вінавальнага) назіраецца супадзенне форм мужчынскага і ніякага роду. Так, у родным склоне для абодвух родаў прыметнікаў характэрны пры цвёрдай аснове і на *г, к, х* пад націскам канчатак *-ога*, не пад націскам — *-ага*, а пры мяккай — *-яга* (*густога, дубовага, ранішняга, ціхага*), у давальным склоне яны маюць пры цвёрдай аснове і на *г, к, х* пад націскам канчатак *-ому*, не пад націскам — *-аму*, пры мяккай — *-яму* (*густому, дубовому, ранішняму, ціхаму*), у творным і месным склонах — пры цвёрдай аснове незалежна ад націску канчатак *-ым*, пры мяккай і на *г, к, х* — *-ім* (*густым, дубовым, ранішнім, ціхім*).

Формы вінавальнага склону прыметнікаў ніякага роду супадаюць з формамі назоўнага склону. У мужчынскім жа родзе такое супадзенне характэрна толькі для прыметнікаў, якія дапасуюцца да неадусаўлёных назоўнікаў. Пры дапасаванні да адушаўлёных назоўнікаў яны набываюць канчаткі, аднолькавыя з родным склонам, параўн.: *Схіліла рабіна з я л ё н а е вецце* (А. Куляшоў). *Сеў на прызбе пад старою лінай, трымаючы м а л о г а хлапчука* (П. Панчанка).

Для прыметнікаў жаночага роду ў вінавальным склоне ўласцівы пры цвёрдай аснове і аснове на *г, к, х* канчатак *-ую*, пры мяккай — *-юю* (*густую, дубовую, ранішняю, ціхую*). У астатніх ускосных склонах — родным, давальным, творным і месным — яны, калі маюць цвёрдую аснову або аснову на *г, к, х*, афармляюцца пры дапамозе агульнага для ўсіх гэтых склонаў канчатка *-ой* пад націскам або *-ай* не пад націскам, а пры мяккай аснове маюць канчатак *-яй* (*густой, дубовай, ранішняй, ціхай*). У жывой народнай мове і мове мастацкай літаратуры варыянтнымі да іх выступаюць у родным склоне канчаткі *-оe*, *-ae(-яe)*, а ў творным склоне — *-ою*, *-аю(-яю)*: *Барсукі сталіся на норах у чаканні ц і х а е начы* (П. Броўка). *З г о л а ю галавою ходзіць восень па ціхіх сваіх сцежках* (К. Чорны).

У разрадзе адносных прыметнікаў вылучаюцца толькі прыналежныя прыметнікі, якія ў назоўным і вінавальным склонах маюць кароткую форму: *братаў медаль, леснікова ружжо, матчына хата, сестрыну хустку*.

Узор скланення прыметнікаў

Адзіночны лік

Склон	Аснова на цвёрды зычны					
	мужчынскі род		някі род		жаночы род	
Н.	малад-ы	садов-ы	малад-ое	садов-ае	малад-ая	садов-ая
Р.	малад-ога садов-ага				малад-ой (-ое)	садов-ай (-ае)
Д.	малад-ому садов-аму				малад-ой	садов-ай
В.	малад-ы	садов-ы	малад-ое	садов-ае	малад-ую	садов-ую
	і малад-ога	садов-ага				
Т.	малад-ым садов-ым				малад-ой (-ою)	садов-ай(-аю)
М. (аб)	малад-ым садов-ым				малад-ой	садов-ай

Склон	Аснова на мяккі зычны					
	мужчынскі род		някі род		жаночы род	
Н.	сін-і	зімн-і	сін-яе	зімн-яе	сін-яя	зімн-яя
Р.	сін-яга		зімн-яга		сін-яй (-яе)	зімн-яй (-яе)
Д.	сін-яму		зімн-яму		сін-яй	зімн-яй
В.	сін-і	зімн-і	сін-яе	зімн-яе	сін-юю	зімн-юю
	і сін-яга	зімн-яга				
Т.	сін-ім		зімн-ім		сін-яй (-яю)	зімн-яй (-яю)
М. (аб)	сін-ім		зімн-ім		сін-яй	зімн-яй

Склон	Аснова на г, к, х								
	мужчынскі род			някі род			жаночы род		
Н.	туг-і	ярк-і	ціх-і	туг-ое	ярк-ае	ціх-ае	туг-ая	ярк-ая	ціх-ая
Р.	туг-ога		ярк-ага	ціх-ага			туг-ой (-ое)	ярк-ай (-ае)	ціх-ай (-ае)
Д.	туг-ому		ярк-аму	ціх-аму			туг-ой	ярк-ай	ціх-ай
В.	туг-і	ярк-і	ціх-і	туг-ое	ярк-ае	ціх-ае	туг-ую	ярк-ую	ціх-ую
	і туг-ога	ярк-ага	ціх-ага						
Т.	туг-ім		ярк-ім	ціх-ім			туг-ой (-ою)	ярк-ай (-аю)	ціх-ай (-аю)
М. (аб)	туг-ім		ярк-ім	ціх-ім			туг-ой	ярк-ай	ціх-ай

Скланавыя канчаткі прыметнікаў у множным ліку

Прыметнікі множнага ліку не маюць родавых адрозненняў. У назоўным склоне, а таксама ў вінавальным, калі ён супадае з назоўным, яны маюць пры цвёрдай аснове канчатак *-ыя*, пры мяккай і аснове на *г, к, х* — *-ія* (*густыя, дубовыя, ранішня, ціхія*). Толькі прыналежныя прыметнікі пры дапасаванні да неадусаўлёных назоўнікаў выступаюць з канчаткам *-ы* (*бацькавы сябры, матчыны рукі, суседавы вокны*).

Для роднага і меснага склонаў пры цвёрдай аснове характэрны канчатак *-ых*, пры мяккай і аснове на *г, к, х* — *-і* (*густых, дубовых, ранішніх, ціхіх*). Адназначная дыферэнцыяцыя ў залежнасці ад характару канцавога зычнага асновы назіраецца і ў давальным і творным склонах, аб чым сведчыць наяўнасць тут канчаткаў *-ым(-ім)* (*густым, дубовым, ранішнім, сухім*), *-ымі(-імі)* (*густымі, дубовымі, ранішнімі, ціхімі*).

Узор скланення

Множны лік

Склон	Аснова на цвёрды зычны		Аснова на мяккі зычны		Аснова на <i>г, к, х</i>		
Н.	малад-ыя	садов-ыя	сін-ія	зімн-ія	туг-ія	ярк-ія	ціх-ія
Р.	малад-ых	садов-ых	сін-іх	зімн-іх	туг-іх	ярк-іх	ціх-іх
Д.	малад-ым	садов-ым	сін-ім	зімн-ім	туг-ім	ярк-ім	ціх-ім
В.	малад-ыя	садов-ыя	сін-ія	зімн-ія	туг-ія	ярк-ія	ціх-ія
	і малад-ых	садов-ых	сін-іх	зімн-іх	туг-іх	ярк-іх	ціх-іх
Т.	малад-ымі	садов-ымі	сін-імі	зімн-імі	туг-імі	ярк-імі	ціх-імі
М. (аб)	малад-ых	садов-ых	сін-іх	зімн-іх	туг-іх	ярк-іх	ціх-іх

Словаўтварэнне прыметнікаў

Пераважная большасць прыметнікаў — вытворныя словы, а адносныя прыметнікі ўсе ўтвораны ад розных часцін мовы. Найчасцей прыметнікі ўтвараюцца ад назоўнікаў і дзеясловаў, радзей ад прыметнікаў, лічэбнікаў, займеннікаў, прыслоўяў. Пры гэтым выкарыстоўваюцца розныя спосабы, але найбольш суфіксальны, прэфіксальны, прэфіксальна-суфіксальны і спосаб скланення дзвюх або некалькіх асноў.

Суфіксальнае ўтварэнне прыметнікаў

Паводле асаблівасцей словаўтваральнай структуры і семантыкі прыметнікі, якія ўтвараюцца *с у ф і к с а л ь н ы м* спосабам, папаўняюць два разрады — словы з адносна-якасным значэннем і словы з прыналежным значэннем.

Пры ўтварэнні адносна-якасных прыметнікаў актыўную ролю выконвае асабліва вялікая група суфіксаў. Найбольшай прадуктыўнасцю сярод іх характарызуецца такія словаўтваральныя сродкі, як *-ов-, -ав-, -н-, -ск-, -лів-, -іст- (-ыст-), -ан- (-ян-)* і інш. Адны з іх далучаюцца да розных відаў асноў, другія толькі да асноў адной часціны мовы.

З назоўнікавымі, прыметнікавымі і дзеяслоўнымі асновамі звязана, напрыклад, утварэнне прыметнікаў пры дапамозе суфіксаў *-ов-*, *-ав-* і іх варыянтных форм. Адназоўнікавыя прыметнікі з *-ов-* (*-ёв-*), не пад націскам *-ав-* (*-яв-*, *-ев-*), маюць значэнне 'які адносіцца да таго або ўласцівы таму, што названа ўтваральным словам': *вёска — вясковы, жыццё — жыццёвы, лаза — лазовы, сасна — сасновы, тыдзень — тыднёвы, год — гадавы, луг — лугавы, поле — палявы, узрост — узроставы, чарэшня — чарэшнівы*. Асобныя ўтварэнні гэтага тыпу ўжываюцца ў двух варыянтах — з націскным і ненаціскным суфіксам: *вясновы — веснавы, канцовы — канцавы, стылёвы — стылявы*. Адпрыметнікавыя прыметнікі з націскным і ненаціскным суфіксам *-ав-* (*-яв-*) абазначаюць непаўнату якасці (*белы — бялявы, горкі — гаркавы, малады — маладжавы, смуглы — смуглявы, чорны — чарнявы*) або маюць якаснае значэнне (*белы — белавы, лёгкі — легкавы, чорны — чарнавы*), аддзеяслоўныя выступаюць у значэнні 'які прызначаны для выканання дзеяння, названага ўтваральным словам' (*бурыць — буравы, качаваць — качавы, скакаць — скакавы, страхавачь — страхавы, хаdziць — хадавы*).

Прыметнікі з суфіксам *-н-* утвараюцца ад назоўнікаў, дзеясловаў, прыслоўяў і займеннікаў. Адназоўнікавыя прыметнікі маюць значэнне 'які адносіцца да таго або мае якасць таго, што названа ўтваральным словам', а ў ролі ўтваральных выступаюць назвы прадметаў, рэчываў, падзей, з'яў, працэсаў, адцягненых паняццяў: *аварыя — аварыйны, дагавор — дагаворны, карціна — карцінны, узор — узорны, чарназём — чарназёмны*. Аддзеяслоўныя прыметнікі маюць агульнае значэнне 'які адносіцца да дзеяння', што рэалізуецца ў прыватных словаўтваральных значэннях 'які мае ўласціваць падвяргацца пэўнаму дзеянню' (*адкідаць — адкідны, адразаць — адразны, адсыпаць — адсыпны*), 'здольны ўтвараць пэўнае дзеянне' (*выварыць — выварны, выграбаць — выграбны, заціскаць — заціскны*), 'які з'яўляецца вынікам пэўнага дзеяння' (*накладаць — накладны, нашываць — нашывуны, чаканіць — чаканны*). Адпрыслоўныя прыметнікі абазначаюць якасць прадмета паводле розных акалічнасцей (часу, месца і г. д.), названых утваральнымі словамі: *заўсёды — заўсёдны, навакол — навакольны, сапраўды — сапраўдны*. Ад займенніка *нічый* утвораны прыметнік *нічыйны*.

Прыметнікі з суфіксам *-іст(-ыст-)* утвараюцца ад назоўнікаў, прыметнікаў, дзеясловаў, лічэбнікаў і прыслоўяў. Адназоўнікавыя прыметнікі маюць значэнне 'валодае ўласцівасцямі таго, мае ці змяшчае тое, што абазначана ўтваральным словам': *агонь — агністы, балота — балоцісты, гара — гарысты, колас — каласісты*,

рабро — *рабрысты*. Адпрыметнікавая ўтварэнні абазначаюць вялікую колькасць таго ці прымесь або падабенства да таго, што названа ў аснове ўтваральнага слова: *вадзяны* — *вадзяністы*, *ледзяны* — *ледзяністы*, *пясчаны* — *пясчаністы*, *травяны* — *травяністы*, *шаўковы* — *шаўкавісты*. Аддзеяслоўныя прыметнікі абазначаюць схільнасць да дзеяння, названага ўтваральным словам: *адрываць* — *адрывісты*, *задзіраць* — *задзірысты*, *пераліваць* — *пералівісты*, *развешаць* — *развесісты*, *раскідваць* — *раскідзісты*. Ад лічэбнікаў *два*, *тры* ўтвораны прыметнікі *дваісты*, *траісты*, ад прыслоўя *знарк* — *знарочысты*.

Пераважная ж большасць суфіксальных словаўтваральных сродкаў далучаецца да асноў дзвюх або адной часціны мовы. Так, з дзвюма часцінамі мовы — назоўнікамі і прыметнікамі — звязаны прыметнікавая ўтварэнні з суфіксам *-ават-(-яват-)*: *восна* — *вапаваты*, *жвір* — *жвіраваты*, *звер* — *звераваты*, *сук* — *сукаваты*, *белы* — *белаваты*, *горкі* — *гаркаваты*, *мокры* — *макраваты*, *халодны* — *халаднаваты*. Ад назоўнікаў і дзеясловаў утвараюцца прыметнікі пры дапамозе суфіксаў: *-авіт-(-явіт-)* *бас* — *басавіты*, *сок* — *сакавіты*, *талент* — *таленавіты*, *яд* — *ядавіты*, *пладзіць* — *пладавіты*, *працаваць* — *працавіты*, *хварэць* — *хваравіты*, *цягнуць* — *цягавіты*; *-ат-* *барада* — *барадаты*, *крыло* — *крылаты*, *рог* — *рагаты*, *паласа* — *паласаты*, *зіркаць* — *зіркаты*, *пухнуць* — *пухнаты*, *смаркацца* — *смаркаты*, *хрыпець* — *хрыпаты*; *-чат-* *грэбень* — *грабенчаты*, *зуб* — *зубчаты*, *калена* — *каленчаты*, *палавіна* — *палавінчаты*, *пералівацца* — *пераліўчаты*, *распывацца* — *рапльўчаты*, *узрывацца* — *узрыўчаты*; *-аст-(-яст-)* *вуха* — *вушасты*, *грыва* — *грываасты*, *корань* — *каранаасты*, *язык* — *языкаасты*, *блішчаць* — *блішчаасты*, *віхляць* — *віхляасты*, *выгінаць* — *выгінаасты*, *накручваць* — *накручаасты*; *-ів-(-ыв-)* *літасць* — *літасцівы*, *міласць* — *міласцівы*, *плеш* — *пляшывы*, *праўда* — *праўдзівы*, *ілаць* — *ілжывы*, *ленавацца* — *лянівы*, *плакаць* — *плаксівы*, *раўнаваць* — *раўнівы*, *-лів-* *дождж* — *дажджлівы*, *крык* — *крыклівы*, *сон* — *санлівы*, *сірата* — *сіратлівы*, *гаварыць* — *гаварлівы*, *жартаваць* — *жартаўлівы*, *кеміць* — *кемлівы*, *маўчаць* — *маўклівы*; *-к-* *вада* — *вадкі*, *гразь* — *гразкі*, *звон* — *звонкі*, *слізь* — *слізкі*, *гнуць* — *гнуткі*, *калоць* — *колкі*, *ламаць* — *ломкі*, *сыпаць* — *сыпкі*.

Толькі ад назоўнікаў утвараюцца прыметнікі пры дапамозе суфіксаў: *-ан-(-ян-)* *бляха* — *бляшаны*, *дрыгва* — *дрыгвяны*, *скура* — *скураны*, *торф* — *тарфяны*, *ядро* — *ядраны*; *-ін-(-ын-)* *арол* — *арліны*, *звер* — *звярыны*, *птушка* — *птушыны*, *пчала* — *пчаліны*, *сава* — *савіны*; *-ач-(-яч-)* *быдла* — *быдлячы*, *жарабя* — *жарабячы*, *парася* — *парасячы*, *сабака* — *сабачы*, *ягня* — *ягнячы*; *-ск-* *беларус* — *беларускі*, *доктар* — *доктарскі*, *ліпень* — *ліпеньскі*, *прыяцель* — *прыяцельскі*, *сяло* — *сельскі*.

Толькі ад дзеясловаў паходзяць прыметнікі з суфіксамі: *-чыв-* *забываць* — *забыўчывы*, *запальваць* — *запальчывы*, *прывязваць* — *прывязчывы*, *прыліпаць* — *прыліпчывы*, *уступаць* — *уступчывы*; *-уч-(-юч-)* *весці* — *вядучы*, *калоць* — *калючы*, *пячы* — *пякучы*, *трашчаць* — *траскучы*, *цячы* — *цякучы*; *-л-* (*адстаць* — *адсталы*, *гніць* — *гнілы*, *кіснуць* — *кіслы*, *мінуць* — *мінулы*, *расці* — *рослы*); *-он-* (*-ён-*), *-ен-* *вучыць* — *вучоны*, *раніць* — *ранены*, *саліць* — *салёны*, *сцерагчы* — *сцеражоны*, *шаліць* — *шалёны*; *-т-* *адкрываць* — *адкрыты*, *гнуць* — *гнуты*, *калоць* — *калаты*, *мыць* — *мыты*, *разбіць* — *разбіты*.

Прыметнікі з прыналежным значэннем утвараюцца ад адушаўлёных назоўнікаў мужчынскага роду пры дапамозе суфіксаў *-оў-(-ёў-)*, не пад націскам *-аў-(-еў-)* (ва ўскосных склонах і ў формах жаночага і ніякага роду *-ов-(-ёв-)*, *-ав-(-ев-)*, а ад адушаўлёных назоўнікаў жаночага роду шляхам далучэння да асноў суфікса *-ін-(-ын-)*, (*-ін-а*, *-ын-а*) і маюць значэнне ‘які належыць таму, хто названы ўтваральным словам’: *каваль* — *кавалёў*, *ляснік* — *леснікоў*, *пчаляр* — *пчаляроў*, *рыбак* — *рыбакоў*, *салавей* — *салаўёў*, *брат* — *братаў*, *дзед* — *дзедаў*, *заяц* — *зайцаў*, *мядзведзь* — *мядзведзеў*, *сусед* — *суседаў*, *бабуля* — *бабулін*, *гаспадыня* — *гаспадынін*, *зязюля* — *зязюлін*, *ластаўка* — *ластаўчын*, *сястра* — *сястрын*.

Прэфіксальнае ўтварэнне прыметнікаў

П р э ф і к с а л ь н ы м спосабам прыметнікі ўтвараюцца ад саміх прыметнікаў або суадносяцца з пэўнымі прыназоўнікава-склонавымі формамі назоўнікаў. У якасці словаўтваральных сродкаў пры гэтым выступаюць прэфіксы: *за-* *вялікі* — *завялікі*, *вузкі* — *завузкі*, *дарагі* — *задарагі*, *малады* — *замалады*, *слабы* — *заслабы*; *звыш-* *буйны* — *звышбуйны*, *далёкі* — *звышдалёкі*, *магутны* — *звышмагутны*, *натуральны* — *звышнатуральны*, *сучасны* — *звышсучасны*; *не-(ня-)* *дужы* — *нядужы*, *здатны* — *няздатны*, *малы* — *немалы*, *хітры* — *няхітры*, *шырокі* — *нешырокі*; *без-(бяз-)* *безголосу* — *безгалосы*, *безкрыл* — *бяскрылы*, *безлітасці* — *бязлітасны*, *безканца* — *бясконцы*, *безрук* — *бязрукі*.

Прэфіксальна-суфіксальнае ўтварэнне прыметнікаў

П р э ф і к с а л ь н а-с у ф і к с а л ь н ы м спосабам ўтварэння прыметнікаў, акрамя шматлікіх прэфіксаў, прымаюць удзел суфіксы *-н-*, *-ск-*, *-ов-(-ав-)*. Утваральнымі ж словамі звычайна з’яўляюцца назоўнікі, зрэдку дзеясловы. Аб гэтым сведчаць утварэнні з прэфіксам *ад-* і суфіксамі *-н-*, *-ав-* (*дзеяслоў* — *аддзеяслоўны*, *імя* — *адыменны*, *лічэбнік* — *адлічэбнікавы*, *прыметнік* —

адпрыметнікавы, прыслоўе — адпрыслоўны), з прэфіксам без- (бяз-) і суфіксамі -н-, -ов- (білет — безбілетны, мяжа — бязмежны, толк — бесталковы, аглядацца — безаглядны, думаць — бяздумны), з прэфіксам за- і суфіксамі -н-, -ск- (воблака — завоблачны, кулісы — закулісны, мяжа — замежны, мора — заморскі, акіян — заакіянскі), з прэфіксам між- і суфіксамі -ов- (-ав-), -н-, -ск- (від — міжвідавы, ледавік — ледавіковы, горад — міжгародні, раён — міжраённы, рэспубліка — міжрэспубліканскі), з прэфіксам на- і суфіксам -н- (грудзі — нагрудны, двор — надворны, зямля — наземны, плячо — наплечны, рукаў — нарукаўны), з прэфіксам над- і суфіксамі -ов- (-ав-), -н-, -ск- (радок — надрадковы, клас — надкласавы, вада — надводны, воблака — надвоблачны, Нёман — наднёманскі), з прэфіксам не-(ня-) і суфіксам -н- (аглядаць — неаглядны, адольваць — неадольны, дасягаць — недасяжны, стрымліваць — нястрымны, цешыць — няўцешны), з прэфіксам па- і суфіксамі -ов-, -н- (год — пагадовы, чарга — пачарговы, гадзіна — пагадзінны, дарога — падарожны, зямля — пазямельны), з прэфіксам пад- і суфіксам -н- (акно — падаконны, дослед — паддоследны, лёд — падлёдны, нага — падножны, снег — падснежны), з прэфіксам перад- і суфіксамі -ав-, -н-, -ск- (мост — перадмастовы, выбары — перадвыбарны, навальніца — пераднавальнічны, свята — перадсвяточны, май — перадмайскі), з прэфіксам пры- і суфіксамі -н-, -ск- (возера — прыазёрны, дарога — прыдарожны, сядзіба — прысядзібны, рака — прырэчны, Нёман — прынёманскі).

Утварэнне складаных прыметнікаў

Вялікая колькасць прыметнікаў утвараецца спосабам а с н о в а с к л а д а н н я. Дзве асновы (часам больш) могуць аб'ядноўвацца ў адно слова без дапамогі суфіксаў (чыстае складанне) ці з іх дапамогай (складана-суфіксальнае ўтварэнне).

У прыметніках, утвораных спосабам чыстага складання, асновы аб'ядноўваюцца толькі з дапамогай інтэрфікса (матэрыяльна выражанага ці нулявога). Паводле семантычнай характарыстыкі сваіх кампанентаў гэтыя прыметнікі выступаюць у выглядзе складанняў са спалучальнымі і падпарадкавальнымі адносінамі асноў. Складанні са спалучальнымі адносінамі асноў выражаюць суму прымет, названых ва ўтваральных словах, і, маючы ў якасці апорных кампанентаў суфіксальныя прыметнікі, утвараюцца шляхам далучэння да іх як поўных або ўсечаных асноў прыметнікаў (асенне-зімовы, глуханямы, кісла-салодкі, паштова-тэлеграфны, чырвона-зялёны, амерыкана-англійскі, гісторыкафілалагічны, медыка-хірургічны), так і асноў назоўнікаў (мяса-ма-

лочны, хлебабулачны). У складаннях з падпарадкавальнымі адносінамі асноў першы кампанент выступае як удакладняльны да другога, апорнага кампанента (суфіксальнага прыметніка) і можа быць асновай прыметніка (*буйназарністы, добрасуседскі, заходнеславянскі, снежна-белы, цёмна-сіні*), назоўніка (*вагонарамонтны, дугападобны, жалезапракатны, кнігагандлёвы, працаздольны*), лічэбніка (*васьмінудовы, двухнакаёвы, першачарговы, пяціпавярховы, трохзменны*), займенніка (*іншамоўны, самаадвольны, своеасаблівы, усемагутны, штомесячны*).

Да суфіксальна-складаных прыметнікаў належаць утварэнні, у якіх апорны кампанент не выкарыстоўваецца як асобнае слова: ён адрозніваецца ад самастойнага суфіксальнага прыметніка іншым суфіксам (параўн. *берагавы — левабярэжны*) ці націскам (параўн. *векавы — сярэдневяковы*). Утваральнай базай для гэтага апорнага кампанента звычайна з'яўляецца аснова назоўніка (*буйнаплодны, іншаземны, левабярэжны, першабытны, усебаковы*) або дзеяслова (*крывяносны, самаробны, светалюбівы, траваедны, ціхаходны*).

Спосабам слова складання (зрашчэння) прыметнікі ўтвараюцца ад спалучэння прыслоўя і прыметніка ці дзеепрыметніка, якія зліваюцца ў адно слова без змены іх формы, у поўным выглядзе: *высокакультурны, глыбоканавуковы, малазразумелы, вышэйпамянёны, лёгкаўзброены, рэдканаселены*.

ЛІЧЭБНІК

Лічэбнік — гэта часціна мовы, якая ўключае словы, што абазначаюць абстрактныя лікі, колькасць, сукупнасць ці парадак прадметаў пры лічэнні (*два, пяць, сем, восемдзсят, тры таполі, адзінаццаць чалавек, шасцёра коней, дзве трэція плошчы, дзевяты дзень*) і выражаюць даныя значэнні паслядоўна ў словазменнай катэгорыі склону і непаслядоўна — у словазменных катэгорыях роду і ліку.

Намінацыя, якая ажыццяўляецца пры дапамозе лічэбнікаў, мае сваю спецыфіку. Лічэбнік у цэлым пазбаўлены адцення прадметнасці і перадае ў мове ідэю «чыстай» колькасці. Ён з'яўляецца сродкам выражэння пазнаных (праз адносіны «больш», «менш», «роўна») велічынь і мностваў, г. зн., што назвы лікаў служаць абстрактным паказчыкам колькасці аднародных прадметаў ці з'яў, абазначэннем іх лічэння.

Сістэма беларускіх лічэбнікаў узыходзіць да глыбокай старажытнасці. Аснова сучаснага лічэння (дзсятковая сістэма) і карані простых лічэбнікаў ад двух да дзесяці маюць агульнаіндаеўрапейскае паходжанне. Яшчэ ў праславянскі перыяд сфарміраваліся словы і спалучэнні слоў са значэннем колькасці і лікаў, якія суадносяцца з натуральным радам лікаў. Спачатку назвы лікаў не абазначалі адцягненых паняццяў, а насілі характар канкрэтнасці. Не ўяўляючы сабой асобнай часціны мовы, яны былі граматычна звязаны або з назоўнікам (словы *пяць — дзесяць, сто, тысяча*) і маглі мець азначэнні (*другая пяць, тая шэсць*), або з прыметнікам: словы *адзін — чатыры* змяняліся па склонах, ліках, родах. Асноўнымі перадумовамі пераўтварэння іх у асобную часціну мовы, самастойную і спецыфічную ў параўнанні з іншымі часцінамі мовы, былі асаблівасці семантыкі, а таксама пэўныя граматычныя змяненні (страта граматычнай катэгорыі ліку, уніфікацыя і спрашчэнне скланення і інш.). Такім чынам, адзначаныя моўныя працэсы садзейнічалі афармленню ў XIII — XIV стст. лічэбніка як самастойнай часціны мовы з паступовым набываннем новых характэрных асаблівасцей.

Сучасныя функцыянальна-семантычныя разрады лічэбнікаў часткова можна суаднесці з рознымі часцінамі мовы — з назоўнікамі (уласнаколькасныя), прыметнікамі (парадкавыя), займеннікамі; гістарычныя сувязі лічэбнікаў з гэтымі класамі прагледжваюцца ў сучасных мадэлях словазмянення, у сінтаксічных функцыях і сінтаксічнай спалучальнасці лічэбнікаў. Тым не менш лічэбнікі складаюць адзіны непапаўняльны клас слоў, які вызначаецца агульнай семантыкай. Лічэбнік служыць сродкам лікавай дыферэнцыяцыі аднайменных сутнасцей, г. зн. выконвае ролю лікавага ідэнтыфікатара пры аднайменных аб'ектах, або вызначае іх колькасны склад.

У залежнасці ад значэння і граматычных прымет лічэбнікі падзяляюцца на *к о л ь к а с н ы я* (*два, пяць, дзесяць, некалькі, многа, дзве трэція*) і *п а р а д к а в ы я* (*першы, другі, трыццаты, сорак восьмы*). У сваю чаргу, колькасныя лічэбнікі маюць два разрады: *п э ў н а к о л ь к а с н ы х* (*восем, сорак*) і *н я п э ў н а к о л ь к а с н ы х* (*колькі, мала*). Да пэўнаколькасных лічэбнікаў адносяцца: *у л а с н а к о л ь к а с н ы я* (*чатыры, дзесяць*), *з б о р н ы я* (*двое, дзесяцера*) і *д р о б а в ы я* (*тры пятыя, паўтара*).

Колькасць прадметаў ці парадак іх пры лічэнні лічэбнікі абазначаюць у спалучэнні з назоўнікамі (назвамі прадметаў, асоб, з'яў) і асабовымі займеннікамі (*дваццаць кніг, пяць чалавек, трэці званок, іх трое*). У сваёй сапраўднай адцягненай лікавай сутнасці (без прадметных імён) са значэннем абстрактнага ліку лічэбнікі ўжываюцца, як правіла, у матэматыцы пры перадачы арыфметычных функцый, напрыклад, складання: *тры плюс два будзе пяць*, множання: *тры ў тры будзе дзевяць* (апошні выраз з'яўляецца эліптычным, утвораным ад поўнага выразу: *калі тры павялічыць у тры разы, будзе дзевяць*). Лічэбнікі з такімі значэннямі маюць адпаведныя лічбавыя абазначэнні ($3 + 2 = 5$; $3 \cdot 3 = 9$).

У наш час да ўласцівасцей лічэбніка абазначаць колькасць прадметаў і парадак іх пры лічэнні адносяць і такія, як магчымасць выражаць якасна-адрознівальную прымету: *Песня-99, дом 8, тэлефон 284-02-76* (лічэбнік выступае тут у ролі нязменнага прыметніка; пры скланенні ўтварэння такога тыпу ён страчвае здольнасць да самастойнага змянення па склонах), а таксама магчымасць так званых спараных колькасных і парадкавых лічэбнікаў выражаць лікавы або парадкавы дыяпазон, прыблізны аб'ём або ахоп чаго-небудзь (*пяць-шэсць рублёў, першы-другі рад*).

Паводле структуры ўсе лічэбнікі дзеляцца на: *п р о с т ы я* (вытворныя і невытворныя), з адной асновай; *с к л а д а н ы я*, якія маюць дзве асновы; *с а с т а ў н ы я*, утвораныя спалучэннем самастойных слоў — двух ці болей простых і складаных лічэбнікаў, некалькіх простых або некалькіх складаных лічэбнікаў.

У агульнай характарыстыцы класа лічэбнікаў важным з’яўляецца вызначэнне яго складу, паколькі не ўсе словы, што абазначаюць колькасць, з’яўляюцца лічэбнікамі. Лічавы рад і суадносны рад лічэбнікаў супадаюць толькі да вядомай мяжы — 999. У гэтым інтэрвале лічэння лічэбнікі пазбаўлены адцення прадметнасці, з’яўляючыся абстрактнымі абазначэннямі колькасці. У адрозненне ад іх лікавыя назоўнікі (тыпу *двойка, пяцёрка, пятак, восьмёрка, дзесятак, палова, трэць, чвэрць, сотня*) маюць чыста прадметнае значэнне ліку: *Прычаницца да Шаламіцкага было не так проста, і ў журнале ў яго былі толькі пяцёркі і чацвёркі* (С. Грахоўскі). *Я табе такіх пячатак звычайным пятаком нараблю* (П. Місько). *Карэта шасцерыком. Коні ў яблыках* (У. Караткевіч). *Дзесяціну скасіў, мені не мог, рукі свярбелі...* (І. Шамякін). *Дзесяткі пар вачэй глядзелі на яго па-рознаму* (І. Шамякін).

Адрозненне паміж лічэбнікамі і лікавымі назоўнікамі заключаецца ў наступным:

1) лічэбнікі выражаюць толькі колькасць, у лікавых жа назоўнікаў акрамя гэтага значэння, ёсць і іншыя, чыста прадметныя, якія з’яўляюцца асноўнымі ў семантычным аб’ёме. Параўн.: *два* ‘лік два’, ‘колькасць два’ і *двойка* 1. ‘лічба 2 // назва розных прадметаў (аўтобус, трамвай маршруту № 2 і пад.), якія нумаруюцца лічбай 2; 2. адзнака аб паспяховасці ў пяцібальнай сістэме са значэннем ‘дрэнна’; 3. ігральная карта, пласцінка даміно з двума ачкамі; 4. гоначная лодка з двума веслярамі’;

2) для лікавых назоўнікаў характэрны граматычныя значэнні роду (напрыклад, *пяцёрка* — назоўнік ж. р., *дзесятак* — назоўнік м. р.), ліку (*сотня* — *сотні*, *тройка* — *тройкі*). Для лічэбнікаў такія прыметы — выключэнне (гэта датычыць лічэбнікаў *два, дзве, абодва, абедзве, паўтара, паўтары*, а таксама лікавых слоў, якія ўваходзяць у склад класа лічэбнікаў *адзін, тысяча, мільён, мільярд*);

3) пры лікавых назоўніках могуць быць дапасаваныя азначэнні (*слабая тройка*). Магчымасць спалучацца з прыметнікамі ці займеннікамі лічэбнікі набываюць толькі шляхам субстантывацыі, прычым утвараюць з імі адзінае колькасна-іменнае спалучэнне: *Два астатнія сядзелі, захутаўшыся ў грубыя суконныя плашчы і глядзелі ў агонь* (У. Караткевіч). *Яны не ведалі яго таямніцы, якая давала змогу яму, Алесю, любіць людзей, як самога сябе, бо ўсе былі адно, і над гэтым адным не было ўлады часу.* (У. Караткевіч). *На ўсе трыццаць два* (фразеал.);

4) назоўнікі з лікавым значэннем, як і любыя іншыя назоўнікі, — намінацыі элементаў, што паддаюцца лічэнню, могуць уступаць у спалучэнне з лічэбнікамі: «*Хлопец*», якому *ішоў шосты*

дзесятка, панура дыбаў уперадзе (М. Лынькоў); *І мяне яшчэ толькі чатыры дзiesiąткі* (М. Гарэцкі);

5) лікавыя назоўнікі, у адрозненне ад лічэбнікаў, не могуць уваходзіць у структуру састаўнога лічэбніка;

б) ад лікавых назоўнікаў можна ўтварыць іншыя назоўнікі з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі (*двоечка, пяцёрачка, дзiesiąтачак*). Лічэбнікі звычайна не могуць выступаць у якасці словаўтваральнай базы для стварэння слоў з экспрэсіўнай ацэначнасцю.

Традыцыйны семантыка-граматычны падыход да вызначэння аб'ёму класа лічэбнікаў падразумявае ўключэнне ў яго склад лікавых слоў *адзін, нуль, тысяча, мільён, мільярд*, а таксама абазначэнняў вельмі вялікіх лікаў ці колькасцей: *більён* 'лік, роўны мільярду', *трыльён* 'лік, роўны тысячы мільярдаў', *квадрыльён* 'умоўная назва ліку — адзінкі з пятнаццаццю нулямі', *квінтэльён* 'умоўная назва ліку — адзінкі з восемнаццаццю нулямі', *вігінтэльён* 'умоўная назва ліку — адзінкі з 63 нулямі' і пад.

Слова *адзін*, з'яўляючыся па паходжанні вылучальным займеннікам, захавала ўласцівасці займеннікаў — прыметнікаў (яно змяняецца па родах, ліках, склонах), астатнія лікавыя словы, як назоўнікі, змяняюцца па ліках і склонах, маюць катэгорыю роду. Але гэтыя лікавыя словы ўваходзяць і ў лікавы рад лічэбнікаў па ўсіх семантычных рубрыках (колькасць, лікавая ідэнтыфікацыя). У пэўных выпадках (у матэматычных формулах і вылічэннях) усе словы гэтай групы, акрамя слова *нуль*, з'яўляюцца назвамі натуральных лікаў, лёгка ўключаюцца ў склад састаўных лічэбнікаў (*два мільярды тры тысячы сто адзін*) і адпавядаюць суадносным лічбавым абазначэнням. Нуль не ўваходзіць у рад натуральных лікаў, але лікавае слова *нуль* таксама адносіцца да лікавага рада лічэбнікаў, паколькі ў матэматычных формулах і вылічэннях з'яўляецца назвай значымай адсутнасці велічыні ці колькасці (*пяць мінус пяць будзе нуль*) або назвай умоўнай велічыні, ад якой пачынаецца вылічэнне падобных ёй велічынь — тэмпературы (*нуль градусаў*), часу і пад. і адпавядае лічбаваму знаку «0».

Да класа лічэбнікаў далучаюцца і няпэўнаколькасныя словы *мала, нямала, многа, нямнога, колькі, столькі, некалькі, шмат, няшмат*, што звязана з аднясеннем іх да кола колькасна-прадметных адносін. Як і пэўнаколькасныя лічэбнікі, словы гэтай групы могуць спалучацца з назвамі прадметаў ці асоб, што паддаюцца лічэнню, і мець колькасна-лікавае значэнне, прадстаўленае двума значэннямі — колькасным (колькасць як прымета прадмета: *некалькі кнігі*) і лікавым (адцягнenaя колькасць, ці лік: *гэта можа быць пяць, дзiesiąць, наогул нямнога*). Словы гэтай групы заўсёды абазначаюць неакрэсленую, дакладна не вызначаную

колькасць. Аманімія з прыслоўямі не стварае складанасцей, паколькі ўжыванне прыслоўяў і лічэбнікаў дакладна функцыянальна размежавана.

Адносіны да марфалагічных катэгорый у лічэбнікаў розныя. Колькасныя і зборныя лічэбнікі, за невялікім выключэннем, не маюць катэгорыі роду. У формах усіх трох родаў выступае слова *адзін* (у навуковай літаратуры можна сустрэць думку, што захаванне роду ў яго не мяняе агульнага палажэння аб адсутнасці гэтай катэгорыі з прычыны большай блізкасці да займеннікаў-прыметнікаў, а не да лічэбнікаў): *Так, чалавека аднаго шукаю* (Ф. Сіўко). *Неба было сіняе, чыстае, толькі адно воблачка з чорнай апаяскай, як птушка, наплывала на сонца* (В. Хомчанка). *А на зямлі, на ўсім яе густа-зялёным абшары, толькі адна рухомая кропка: едзе дарогаю рысорны англійскі кабрыялет...* (У. Караткевіч).

Родавыя адрозненні мае і лічэбнік *два*; форма *два* ўжываецца з назоўнікамі мужчынскага і ніякага роду, *дзе* — жаночага: *У старога наволі выкаціліся з вачэй дзве слязінкі і згінулі недзе ў пасівеўшых вусах* (К. Чорны); *Уноперак сядла ляжаў доўгі англійскі штуцэр; два пісталеты былі слаба засунутыя ў сядзельныя сумы* (У. Караткевіч). Адрозненні ў родзе гэтых лічэбнікаў захоўваюцца ва ўсіх склонах: *Ноч перад экзаменамі я спаў кепска. Лезлі ў галаву ўраўненні з адным і двума невядомымі* (І. Навуменка). *Алесь пацэліў дзвюма кулямі з трох — відаць было, як пацяклі каменныя пырскі* (У. Караткевіч).

Важна адзначыць, што аснова жаночага роду з мяккім зычным *дз/в’/’-* паслядоўна вытрымліваецца ва ўсіх склонах толькі ў асобным лічэбніку *дзе*, які спалучаецца з назоўнікамі жаночага роду. Калі ж гэты лічэбнік становіцца першай часткай складанага слова, незалежна ад роду назоўніка, ад якога ўтвораны прыметнік (другая частка складанага слова), ужываецца адзіная форма з асновай на цвёрды зычны *д[в’]-*: *двухпакаёвы, двухкрылы, двухгадзінны*.

Лічэбнік *паўтара* (*паўтары*) мае родавыя адрозненні ў назоўным і вінавальным склонах. У спалучэнні з назоўнікамі мужчынскага і ніякага роду ўжываецца форма *паўтара*, з назоўнікамі жаночага роду — *паўтары*: *Божа, колькі яна перажыла за тыя паўтара года, пакуль Барыс ваяваў там!* (І. Шамякін). *Бачыш сухі палын на дальняй мяжы? Дык да яго роўна паўтары вярсты* (У. Караткевіч). У цэлым жа колькасныя лічэбнікі не маюць катэгорыі роду, паколькі пазбаўлены значэння прадметнасці.

Катэгорыя роду характэрна для слоў *абодва, абедзве*, якія традыцыйна адносяцца да зборных лічэбнікаў; першае ўжываецца з назоўнікамі мужчынскага і ніякага роду, другое — жаночага, прычым родавыя адрозненні захоўваюцца і ва ўскосных склонах:

Потым нешта насунулася з абодвух бакоў: па грыбным водары прэ-лай лістоты можна было здагадацца — лес (У. Караткевіч). Агульнае гора і падзеі вельмі здружылі абедзвюх жанчын за апошні год (І. Мележ).

Ужыванне зборных лічэбнікаў *двое* — *дзесяцера* носіць выбіральны характар у адносінах да роду назоўнікаў, з якімі яны спалучаюцца: зборныя лічэбнікі не спалучаюцца з назвамі асоб жаночага полу (не *двое дзяўчынак*, а *дзве дзяўчынкі*).

Для лічэбнікаў, якія абазначаюць парадак аднародных прадметаў пры лічэнні, характэрны марфалагічныя ўласцівасці прыметнікаў — лік, род, склон.

Усе лічэбнікі скланяюцца, акрамя няпэўнаколькасных слоў *мала*, *нямала*, *шмат*. Катэгорыя склону ў лічэбнікаў — гэта словазмяняльная марфалагічная катэгорыя, прадстаўленая шасцю скланавымі формамі, якія (у залежнасці ад разраду лічэбнікаў) па флексіях супадаюць са скланавымі формамі назоўнікаў ці прыметнікаў. Выключэннем з'яўляюцца лічэбнікі *паўтара* (*паўтары*), *паўтараста* і *дзевяноста*, якія маюць адну форму для ўсіх склонаў. На склон гэтых лічэбнікаў паказвае назоўнік, з якім яны спалучаюцца. У сучаснай мове налічваецца некалькі тыпаў скланення лічэбнікаў, але назіраецца тэндэнцыя да іх уніфікацыі. Ёсць падабенства ў скланенні лічэбнікаў *два*, *тры*, *чатыры*, *пяць* — *дзесяць*, *пяцьдзесят* — *восемдзесят*.

Нягледзячы на тое, што лічэбнікі цесна звязаны з паняццем ліку, колькасным лічэбнікам не ўласціва граматычная катэгорыя ліку, паколькі іх лексічнае значэнне перашкаджае наяўнасці суадносных форм адзіночнага і множнага ліку. Аднак асобныя фармальна-граматычныя паказчыкі катэгорыі ліку ў лічэбнікаў ёсць. У складаных лічэбнікаў *пяцьдзесят* — *восемдзесят* другая частка (*дзесят*) у назоўным і вінавальным склонах — былая форма множнага ліку роднага склону, а ў родным і давальным склонах форма *дзесяці* мае канчатак *-і*, характэрны для адзіночнага ліку. У складаных лічэбнікаў ад *двухсот* да *дзевяцісот* ва ўскосных склонах захаваліся формы склонаў множнага ліку: *сот*, *стам*, *стамі*, *стах*. У назоўным склоне таксама гэтыя лічэбнікі (акрамя *дзвесце*) маюць у сваім складзе былыя скланавыя формы множнага ліку лічэбніка *сто*: у лічэбнікаў *трыста* і *чатырыста* другая частка (*ста*) — былая форма множнага ліку назоўнага склону (*сьта*), у лічэбнікаў *пяцьсот* — *дзевяцьсот* — форма множнага ліку роднага склону (*сот*). У асобных словаформах некаторых лічэбнікаў захавалася старажытная форма парнага ліку: *дума*, *дзвюма*, *трыма*, *чатырма* (творны склон колькасных лічэбнікаў *два*, *тры*, *чатыры*), *абедзвюма*, *чацвярма* (творны склон збор-

ных лічэбнікаў *абедзве, чацвёрта*), *дзвесце* (назоўны склон другой часткі *сце* складанага лічэбніка).

Слова *адзін* як быццам бы мае форму множнага ліку *адны*, але ў цэлым яна страціла значэнне множнасці, выступаючы толькі ў значэнні няпэўнага займенніка ‘нейкія’ (*Адны нашы знаёмыя нядаўна вярнуліся з паездкі ў Францыю.*) або ў значэнні ‘толькі’ (*Адны мы прыйшлі ў назначаны час без спазненняў.*). І толькі ў спалучэнні з назоўнікамі *Pluralia tantum* і з парнымі назоўнікамі словаформа *адны* мае значэнне лічэбніка: *адны нажніцы* ў значэнні ‘адна штука’, *адны туплі* ў значэнні ‘адна пара’. Фармальна-граматычныя прыметы катэгорыі ліку можна ўбачыць таксама ў лікавых словах *тысяча, мільён, мільярд*, якія ўтвараюць суадносныя формы двух лікаў. З аднаго боку, у сістэме колькаснага абазначэння прадметаў і з’яў, якія можна лічыць, гэтыя формы, выступаючы як лічэбнікі, выражаюць значэнне канкрэтнай колькасці: *За мяне — жывога ці мёртвага — узнагарода тысяча рублёў* (У. Караткевіч). — *Колькі ханнулі? — Сем... Семнаццаць тыся-я-яч...* (П. Місько). *Мільён яшчэ да вайны быў пераведзены за мяжу і накладзены роўнымі долямі, пад тры складаныя працэнты гадавых, напалову ў швейцарскі і напалову ў англійскі банк* (У. Караткевіч). *Пяць мільёнаў рублёў у касе.* У іншых жа выпадках такія формы адзіночнага і множнага ліку страчаюць асноўнае значэнне канкрэтнай колькасці і набываюць значэнне няпэўнай вялікай колькасці, выступаючы пры гэтым не ў якасці лічэбнікаў, а назоўнікаў ці ў складзе колькасна-іменных спалучэнняў: *Тысяча спраў, клопатаў...* (І. Шамякін). *Тысячы рознагалосых птушак напоўнілі наветра світам, шчэбетам і цэлымі мелодыямі* (Я. Колас). *Быццам тысячы крэпка нацягнутых струн, тонкаствольныя сосны звяняць* (М. Багдановіч). *Перад чалавекам стаяць яшчэ мільёны незгаданых тайн прыроды, жыцця і смерці...* (М. Лынькоў). *Чарговая з мільёнаў паводак, якія бачыў Дняпро, спадала* (У. Караткевіч).

Што датычыць катэгорыі адушаўлёнасці—неадушаўлёнасці, то пра яе можна гаварыць у асноўным толькі ў адносінах да зборных лічэбнікаў. Ёсць некаторыя абмежаванні ў спалучэнні іх з адушаўлёнымі і неадушаўлёнымі назоўнікамі. Лічэбнікі гэтай групы спалучаюцца ў асноўным з адушаўлёнымі назоўнікамі пэўнага значэння — якія абазначаюць маладых істот, асоб мужчынскага полу, а таксама з назоўнікамі *дзеці, людзі, коні, свінні*: *Двое маладых хлопцаў-падрыўнікоў поўзалі ніжэй става* (П. Броўка). *Дзяцей у Вярэбіцкага было тады чацвёрта: дзве дзяўчынкі і два хлопчыкі* (М. Гарэцкі). *З бацькам застаўся толькі старэйшы, Міхал, з жонкаю ды шасцёра іхніх дзяцей: пяць сыноў і дачка-мезеніца* (У. Караткевіч). Сюды ж трэба аднесці і выпадкі ўжывання збор-

ных лічэбнікаў з субстантываванымі прыметнікамі — абазначэннямі жывых істот — або выкарыстання саміх зборных лічэбнікаў у ролі адушаўлёных назоўнікаў: *Параненыя вайскоўцы — іх было трое — ляжалі пры адным месцы, пад елкай, былі перавязаны. Непадалёчку ляжала чацвёрта забітых* (М. Лынькоў). З неадушаўлёных назоўнікаў разам са зборнымі лічэбнікамі ўжываюцца толькі множналікавыя назоўнікі і назоўнікі — абазначэнні парных прадметаў, а таксама асобнае слова *гоні*: *А гоней за двое ад палаца, за клянамі і ліпамі, у старых вялікіх вербах... — тут князеў бровар* (М. Гарэцкі).

Лічэбнік *абое*, які таксама адносіцца да групы зборных, ужываецца толькі з адушаўлёнымі назоўнікамі — абазначэннямі асоб мужчынскага і жаночага полу, сукупнасці іх, сукупнасці дзяцей, маладых істот — ці сам становіцца носьбітам адушаўлёнасці, калі субстантывуецца: *Сымон бярэ яе за руку, і абое нікнуць у цемнаце* (Я. Купала). Лічэбнік *паўтара (паўтары)* згодна са сваёй семантыкай ужываецца толькі пры неадушаўлёных назоўніках — назвах прадметаў ці паняццяў, якія можна лічыць як у цэлых, так і ў дробавых адзінках: *Па вечарах працуе вялікая талака — дзясятка паўтара людзей* (І. Шамякін). І толькі ў жартаўлівым фразеалагічным звароце *паўтара чалавека* гэта правіла парушаецца.

Пэўным чынам і асобныя колькасныя лічэбнікі звязаны з катэгорыяй адушаўлёнасці—неадушаўлёнасці. Форма вінавальнага склону лічэбнікаў *два (дзе), тры, чатыры* залежыць ад таго, дапасуюцца яны да адушаўлёных ці неадушаўлёных назоўнікаў: *бачу тры машыны*, але *бачу трох дзяўчат*. Аднак у сучаснай мове дапускаюцца выключэнні з агульнага правіла аб спалучэнні лічэбнікаў *два — чатыры* з назоўнікамі. Замест формы вінавальнага склону гэтыя лічэбнікі могуць мець форму назоўнага склону, калі ўжываюцца пры: назоўніках, што абазначаюць назвы жывёл (*Тадзі атрымай сем коней двухгодак і дзве каровы для жанчын* (У. Караткевіч); асабовых назоўніках, пераважна ў састаўных лічэбніках, якія заканчваюцца на *два — чатыры* (*прыняць сто тры абітурыенты, высунуць дзвесце сорак чатыры кандыдаты, праэкзаменаваць дваццаць два студэнты*); назоўніку *істота* (*бачу тры жывыя істоты*).

Сінтаксічныя асаблівасці лічэбнікаў

Сінтаксічна лічэбнікі звязаны з тымі прадметнымі імёнамі, лічэнне і колькасць якіх у межах множнасці яны выражаюць у дакладных (або ў выпадку няпэўнаколькасных слоў тыпу *многа, некалькі* і пад. — у недакладных) ліках. Асаблівасці спалучэння лічэбнікаў з назоўнікамі адносяцца да ліку найбольш важных

граматычных уласцівасцей. Розныя групы лічэбнікаў валодаюць асобнымі сінтаксічнымі прыметамі. Лічэбнікі спалучаюцца з назоўнікамі трыма асноўнымі спосабамі: дапасаваннем, кіраваннем і прымыканнем.

Дапасаванне ў родзе, ліку і склоне да назоўнікаў характэрна для лічэбніка *адзін* (*адна жанчына, адзін мужчына, адно дзіця, адны лыжы, адным чалавекам*). Пры колькасных простых лічэбніках *два* (*дзве*), *тры*, *чатыры* і складаных, якія заканчваюцца на *два* (*дзве*), *тры*, *чатыры*, у назоўным склоне назоўнікі ўсіх родаў ужываюцца ў множным ліку (*два будынкі, дзве дзяўчыны, трыццаць тры вучні, чатыры дрэвы*), у якасці спосабу сінтаксічнай сувязі тут выступае дапасаванне: *Гаварылі тры дні і тры ночкі, нагаварылі сорак тры бочкі* (К. Крапіва). Асобныя назоўнікі жаночага роду пры простых лічэбніках *дзве, тры, чатыры*, а таксама складаных лічэбніках, якія заканчваюцца на *дзве, тры, чатыры*, ужываюцца ў форме роднага склону адзіночнага ліку (з націскам на канчатку): *дзве нагі, тры сястры, чатыры рукі, дваццаць дзве сасны*; у такіх словазлучэннях тып сінтаксічнай сувязі — кіраванне. Некаторыя назоўнікі мужчынскага і ніякага роду, якія захавалі ў акцэнтнай парадыгме рэшткі былога парнага ліку, у спалучэннях з назоўным і вінавальным склонамі лічэбнікаў *два, тры, чатыры* (і складаных лічэбнікаў, якія заканчваюцца на *два, тры, чатыры*) маюць форму множнага ліку з іншым націскам у параўнанні з іх звычайнымі формамі множнага ліку: *два кані* (але: *імцацца коні*), *тры возеры* (але: *Беларускія азёры*), *чатыры акны* (але: *вялікія вокны*). Для гэтых спалучэнняў характэрна дапасаванне. Ва ўскосных склонах (уключаючы вінавальны склон) лічэбнікі *два* (*дзве*), *тры*, *чатыры* таксама дапасуюцца да назоўнікаў: В. *два дубы, дзвюх сябровак*; Д. *тром гарадам*; Р. *чатырох стагоддзяў*.

Для колькасных лічэбнікаў *пяць, шэсць* і далей (за выключэннем састаўных, якія заканчваюцца на *адзін* — *чатыры*), а таксама для лікавых слоў *тысяча, мільён, мільярд* і няпэўнаколькасных слоў у назоўным і вінавальным склонах характэрна кіраванне; яны патрабуюць форму роднага склону множнага ліку назоўнікаў: *шэсць лімонаў, дзесяць шыйткаў, тысяча рублёў, мільён чалавек, некалькі кніг*. Ва ўскосных склонах (акрамя вінавальнага) пэўнаколькасныя лічэбнікі, пачынаючы з *пяці*, а таксама зборныя і няпэўнаколькасныя *некалькі, колькі, столькі* дапасуюцца да назоўнікаў: *пяццю метрамі, дваццаці гадоў, чацвярыма хлопчыкамі, аб некалькіх кнігах*.

Дробавыя лічэбнікі патрабуюць пасля сябе форму роднага склону адзіночнага ліку назоўніка: *дзве шостыя плошчы, адна пятая*

насельніцтва; спосаб сінтаксічнай сувязі ў такіх спалучэннях — кіраванне.

Прымыканне характэрна для ўласнаколькаснага лічэбніка *дзевяноста* (*дзевяноста кніг, з дзевяноста кнігамі, аб дзевяноста кнігах*), паколькі залежнае слова, якім з'яўляецца гэты лічэбнік, нязменная.

У сучаснай літаратурнай мове назіраецца ўжыванне лічэбнікаў, сінтаксічна слаба звязаных з назоўнікамі ці ўвогуле сінтаксічна ізаляваных. Гэта датычыць назваў марак машын, прыбораў, выстаў, нумароў дамоў, тэлефонаў і пад. (*ВАЗ-2121, ГАЗ-32, ЗІЛ-13, КІРМАЗ-99, дом 76, тэлефон 240-20-35*).

Сінтаксічныя сувязі розных лічэбнікаў з часцінамі мовы неаднолькавыя, але можна выдзеліць асноўныя асаблівасці, якія аб'ядноўваюць пэўнаколькасныя лічэбнікі:

1) лічэбнікі спалучаюцца толькі з назоўнікамі: *Я пражыў сем гадоў, дзе палыхае паўночнае ззянне* (С. Грахоўскі). *Вароты ў агароджы адчыненыя, каля іх міліцэйскі пост, ажно тры чалавекі* (І. Шамякін);

2) у назоўным і вінавальным склонах разам з назоўнікамі і іх азначэннямі лічэбнікі ўтвараюць сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні, якія выконваюць у сказе функцыю дзейніка або дапаўнення: *У часе глыбокага Сцёпкавага разважання на вуліцы прасунуліся дзве чорныя постаці* (Я. Колас). *На скрыжаванні дзвюх пыльных небрукаваных вуліц ім сустрэліся двое юнакоў* (В. Быкаў);

3) ім не ўласціва дапасаванае азначэнне з прычыны сваёй «непрадметнай» семантыкі. Калі ёсць такія азначэнні (прыметнікі або займеннікі), то яны адносяцца не да лічэбнікаў, а да ўсяго колькасна-іменнага спалучэння ў цэлым. Яны ўжываюцца ў форме множнага ліку і дапасуюцца ў склоне да ўсяго спалучэння: *Гэтыя тры дні Лабановіч жыў і сталоваўся ў пісара* (Я. Колас). *А так збочым з дарогі, пройдзем лішнія тры вярсты* (У. Караткевіч). У асноўным, калі спалучэнне з лічэбнікамі *два* — *чатыры* стаіць у назоўным ці вінавальным склоне, азначэнні прымаюць форму назоўнага склону. Азначэнні ў форме роднага склону прадстаўлены адзінкавымі прыкладамі; гэта датычыць устойлівых канструкцый тыпу *два цэлых.., тры якіх..*, прычым азначэнне звычайна знаходзіцца ў прэпазіцыі: *Яны ад'ехалі якіх кіламетраў чатыры* (М. Лынькоў). Але ў мове мастацкай літаратуры і вусным маўленні сустракаюцца выпадкі ўжывання азначэння ў форме роднага склону, якое ў спалучэнні не абавязкова займае прэпазіцыйнае становішча: *Тры сястры міласэрных — Любоў, Надзея і Вера* (М. Кусянкоў). *Хутка ляжа, як належыць, санная дарога, трэба бярвенне падвозіць. А нам жа выпадае зрабіць нямала,*

толькі тры асноўных лініі (П. Броўка). А ў дадатак да ўсяго ў нас ёсць яшчэ і два ручных кулямёты (М. Лынькоў). Што датычыць колькасна-іменных спалучэнняў з лічэбнікамі, пачынаючы з пяці, то, паколькі як бы носьбітам склону (назоўнага ці вінавальнага) спалучэння з'яўляецца сам лічэбнік, азначэнне дапасуецца ў склоне да яго: *Усе дарогі тут мне знаёмыя, як свае пяць пальцаў* (М. Лынькоў). *Трэба мінуць горад, названы на рацэ, і ісці яшчэ бясконцыя дваццаць вёрст* (І. Шамякін). *Так і быць: твае шэсцьдзесят праэнтаў, мае — сорок* (П. Місько).

Магчымасць самастойна спалучацца з атрыбутыўнымі словамі лічэбнікі набываюць толькі ў выніку субстантывацыі, утвараючы пры гэтым колькасна-іменнае спалучэнне: *Тры хлопцы ў бацькі, усе тры, браточки, як дубы тыя...* (П. Броўка). *І ўсе чатыры былі нечым падобныя* (У. Караткевіч). У выразе тыпу тлустае «два» субстантыват «два» як нескланяльны назоўнік набывае значэнне ніякага роду (параўн. *цёплае кашнэ*).

Важная сінтаксічная характарыстыка лічэбнікаў — гэта лік выказніка, які дапасуецца да дзейніка-лічэбніка або да колькасна-іменнага спалучэння. Пры зборных лічэбніках *абодва, абедзве, абое* выказнік ужываецца заўсёды ў форме множнага ліку: *Нарэшце змоўклі абедзве* (А. Ждан). *Абодва зноў маўчалі* (У. Караткевіч). Пры астатніх зборных лічэбніках выказнік таксама ў асноўным прымае форму множнага ліку: *І трое хлопцаў пасунулі на цёмнай вуліцы да Заборцаў* (Я. Колас). У мове мастацкай літаратуры сустракаюцца выпадкі ненарматыўнага ўжывання выказнікаў у адзіночным ліку: *На двары, каля наветкі, стаяла двое саней...* (А. Кулакоўскі). Пры ўласнаколькасных лічэбніках *два — чатыры* пераважна ўжываецца форма множнага ліку выказніка: *На гэты раз сустрэліся не тры жанчыны, а дзве* (Я. Маўр). Але калі гэта датычыць асобных прэпазіцыйных дзеясловаў *прайсці, быць, мінуць, заставацца* і г. д., то яны ўжываюцца ў форме адзіночнага ліку ў канструкцыях тыпу *прайшло тры гады, у запасе было два дні, заставалася тры чалавекі, мінула чатыры гадзіны*. Форма множнага ліку выказніка з'яўляецца дапушчальнай: *У сутарэнні былі чатыры чалавекі* (У. Караткевіч).

Як правіла, лічэбнікі займаюць прэпазіцыйнае становішча ў адносінах да назоўнікаў (*пяць пальцаў, сем дзён*). Іншы парадак слоў змяняе сэнс словазлучэння; яно набывае значэнне прыблізнай колькасці: *Год сорок таму назад стаяла яшчэ за дрэвам чорная лазня* (У. Караткевіч). *Шумнаю, гаманліваю грамадою — а было іх чалавек пятнаццаць — накіраваліся яны ў бок возера, на дарогу, што вяла ў Мікуцічы* (Я. Колас). *Гадзіны тры спалі — ажно пакуль не разбудзіла сонца* (І. Шамякін).

Для ўказання на прыбліжны або недакладны лік часам ужываецца некалькі сродкаў: змена парадку ў сказе лічэбнікаў і назоўнікаў, спецыяльныя прыназоўнікі *пад, з(са), каля, за*, пабочнае слова *мо*: *А ў вас яшчэ і школа мнагалюдная — каля ста дзяцей набярэцца* (Я. Колас). *Бліжэйшыя гайкі і хмызнякі кіламетры за чатыры* (С. Грахоўскі). *Зямлянак мо дзесяць усяго* (П. Місько). *Уясным ранішнім небе гулі самалёты, іх было дзесяткі са два, мо болей* (М. Лынькоў). *Адтуль усяго якіх кіламетраў з дзесяць да сяла* (М. Лынькоў).

Нярэдка ў мове мастацкай літаратуры сустракаецца ўжыванне назоўніка, што знаходзіцца ў прэпазіцыі да лічэбніка, у форме роднага склону множнага ліку, хоць нормай у такім выпадку з'яўляецца іншая склонавая форма: *Я тут буду дзён тры, мяне можна знайсці ў сельсавеце* (К. Чорны). *Гадоў два цягліся гэтыя пошукі* (К. Чорны). *Казік хоць і больш гадоў на тры, але і ён яшчэ дзіця горкае* (П. Місько).

Значэнне лікавай прыбліжнасці можа быць перададзена і з дапамогай выкарыстання не аднаго, а двух, так званых спараных, лічэбнікаў: *У той час нават у багатым на сады Прыдняпроўі пры кожнай сялянскай хаце было не больш як тры-чатыры дрэвы* (У. Караткевіч). *Будка тая і раз'езд, адкуль яны едуць, за якія пяць-шэсць кіламетраў ад станцыі* (І. Шамякін). *Гэта былі ўсё тры ж чатыры-пяць нот, але, здаецца, большай роспачы і болю не было яшчэ на зямлі* (У. Караткевіч). Часам колькасны лічэбнік *адзін* і парадкавы лічэбнік *першы* могуць замяняцца ў такіх выпадках назоўнікамі, якія падлічваюцца: *Тое, што раней магла зрабіць за гадзіну-другую, цяпер расцягвала на дзень-два* (І. Шамякін). *Мне журботна і сумна на душы, калі я дзень-два не чую твой голас, не бачу цябе* (Г. Марчук).

Ужыванне перад лічэбнікам прыназоўніка *па* надае словазлучэнню «лічэбнік + назоўнік» размеркавальнае значэнне; лічэбнік у такім выпадку мае форму вінавальнага склону: *А сялян у губерні восемдзсят сем тысяч пяцьсот шэсцьдзсят адна душа — па тры душы на аднаго двараніна* (У. Караткевіч). *Ды і смельчакі гаварылі часцей за ўсё прыглушаным голасам, бо на кожнага адносна сумленнага было па дваццаць ланцужкоў псоў, здатных на ўсё* (У. Караткевіч). Лікавыя словы *тысяча, мільён, мільярд* у такіх выпадках маюць форму давальнага склону (*па тысячы, па мільёну, па мільярду*). Лічэбнік *адзін* з прыназоўнікам *па* ў размеркавальным значэнні ўжываецца ў форме меснага склону: *У кожным з чатырох чоўнаў было па адным мужчыне* (Я. Маўр).

Колькасныя лічэбнікі ў сказе выступаюць у функцыі: дзейніка: *Памчаліся туды і футбалісты, толькі адзін даганяў мяч* (П. Місько). Шэсць дзеліцца на два і тры; выказніка: *Пяць на пяць — дваццаць пяць*; дапаўнення: *Гналі і настойвалі «тройчы дзевяць»* (гарэлку,

настоеную на 27 карысных травах. — *В. Н.*), *варылі піва*, *збіралі грыбы на вясельны квасны боршч* (У. Караткевіч); азначэння: *Стоячы поруч, яны нагадвалі лічбу «20»* (У. Караткевіч); акалічнасці: *Часта няма калі наабедаць, а вячэрае ў дванаццаць ночы* (І. Шамякін).

Лічэбнікі, якія абазначаюць парадак прадметаў пры лічэнні, у сказе звычайна выконваюць функцыю азначэння: *Алесь ведаў, што за першымі дзварыма светлы калідор другога наверху* (У. Караткевіч). *Першае паўгоддзе ў маёй педагагічнай практыцы — празмерна напружанае* (С. Грахоўскі). Але парадкавыя лічэбнікі могуць выконваць і іншыя функцыі: дзейніка: *Чацвёрты быў зусім непадобны на іх* (У. Караткевіч). *А дзевяты — што, на кані вярнуўся?* (П. Місько); дапаўнення: *Страляць шостаму. Агонь!* (М. Гарэцкі); акалічнасці: *А сёмай на ўсім доме білі гадзіннікі* (У. Караткевіч). *Гэтае «не спадабаца» адтуль, з трыццатых, жывучае...* (А. Асіпенка). *Дзяцей трэба было вывезці дваццаць сёмага — дваццаць восьмага!* (І. Шамякін).

Зборныя лічэбнікі выступаюць у функцыі: дзейніка: *Дзевяцера вярнуліся, і то васьмёра — пешкі, коней не наадавалі* (П. Місько). *А скварка, дзякаваць богу, не пераводзіцца яшчэ с самых каляд ды вунь яшчэ трое па двары бегуюць* (Лынькоў); дапаўнення: *Паміж нарамі і тапчаном было месца як размінуцца дваім* (П. Місько).

Колькасныя лічэбнікі

У залежнасці ад значэння і граматычнай спецыфікі колькасныя лічэбнікі раздзяляюцца на пэўнаколькасныя і няпэўнаколькасныя. Да пэўнаколькасных лічэбнікаў адносяцца: уласнаколькасныя, зборныя, дробавыя.

Колькасныя лічэбнікі абазначаюць:

- 1) колькасць (пэўную або няпэўную) прадметаў пры лічэнні (*тры дрэвы, дваццаць вучняў, шмат фруктаў, многа дамоў*);
- 2) абстрактны лік (*пяць + дваццаць = дваццаць пяць*);
- 3) лічыльна-парадкавае месца прадмета, які пры спыненні лічэння аказваецца апошнім у радзе аднародных (*дом сем, поезд сорак два*);
- 4) колькасць як сукупнасць, як адно цэлае (*пяцёра дзяцей*);
- 5) колькасць як пэўную частку цэлага (*пяць шостых зямлі*).

Пэўнаколькасныя лічэбнікі

Пэўнаколькасныя лічэбнікі абазначаюць колькасць пэўнага ліку цэлых адзінак ці аднародных прадметаў (*тры, восем, трыццаць, сто гадоў, дзве машыны*), пэўную колькасць як сукупнасць (*двое, чацвёрэ сутак*), дробавы лік (*пяць і тры сотыя*) і ўжываюцца як у колькасна-лікавым, так і абстрактна-лікавым значэннях.

Уласнаколькасныя лічэбнікі

Паводле саставу ўласнаколькасныя лічэбнікі нешматлікія: налічваецца ўсяго трыццаць шэсць намінацый уласна лічэбнікаў. Гэта назвы лікаў ад *аднаго* да *дзесятнаціці*, ад *дваціці* да *дзевяноста* і ад *ста* да *дзевяцісот*. Шляхам спалучэнняў гэтых нешматлікіх пэўнаколькасных лічэбнікаў і лікавых слоў (якія сумяшчаюць у сабе значэнні назоўніка і лічэбніка), неабходных у сістэме абазначэння ліку для перадачы вялікай колькасці, выражаюцца самыя разнастайныя колькасныя паняцці натуральнага раду лікаў (і, зразумела, паняцці бясконцага ліку таксама): *дваціць сем, сто трыццаць восем, тысяча трыста сорок, дзве тысячы, адзін мільярд дваціць пяць мільёнаў шэсць тысяч дзвесце тры*.

Вышэй ужо адзначалася пра ўласцівасці лікавага слова *адзін*, што ўваходзіць і ў лікавы рад лічэбнікаў. Яно мае значэнні, якія суадносяцца з галоўным значэннем ліку. Але слова *адзін* можа ўжывацца і ў функцыі іншых часцін мовы.

Як лічэбнік *адзін* ужываецца ў выпадках: а) калі падкрэсліваецца адзінкавасць прадмета: *Мікіта панура маўчаў, адчуваючы, што на ім цяпер ляжыць адказнасць, бо ён адзін мужчына ў хаце, ён галава* (Я. Колас); б) калі трэба выразіць множнасць пры дапамозе адмаўлення адзінкавасці: *Тут не адно людское пакаленне сваіх байцоў за волю аддало* (З. Бядуля); в) пры назоўніку ў выразах з адмоўем: *Не было ні адной вёскі ў радыусе пяці-сямі кіламетраў ад моста, дзе не было б немцаў* (М. Лынькоў). Паколькі назоўнік у форме адзіночнага ліку ўказвае на адзінкавы прадмет, слова *адзін* пры такіх назвах нярэдка апускаецца, лічэнне ў радзе аднародных прадметаў (паняццяў) адбываецца наступным чынам: *кіламетр, два кіламетры, тры кіламетры* і г. д. (*Дзякуй богу, пажыў. Навошта яму шчэ год, ці два, ці тры?* (А. Ждан). *Басаногая ў райскім лузе, з матылькамі, што кружаць дзесьці. Як анёлы ў пчаліным гудзе, год я маю, мо два, мо дзвесце* (Н. Аксёнчык). Пры лічэнні без указання на прадмет слова *адзін* часам замяняецца словам *раз*: *«Раз... два... тры...» — лічыць Цімох і раптам грывнуў выбух* (Я. Колас). *Гэта быў начальнік дэпо, дай бог і ўсім такога. Справу разумеў — раз. Спуску лодарам там ці прагульшчыкам не даваў — два. Дзяржаўным быў чалавекам, вось што. Гэта значыць — тры* (М. Лынькоў).

Адзін можа ўжывацца ў функцыі іншых часцін мовы:

1) займенніка: *Хлопец адзін са мною жыў, як вучыліся ва ўніверсітэце, з Лельчыцкага раёна* (П. Місько). Займеннікавае значэнне маюць спалучэнні тыпу *адзін аднаго, адзін на аднаго, адзін аднаму* і г. д.: *Прозвішча аўтара не было, але яго шэптам перада-*

валі адзін аднаму: «Шаў-чэн-ка» (У. Караткевіч). Праходзілі дні. Усе яны былі вельмі падобныя адзін на аднаго (К. Чорны). Слова адно ніякага роду ўжываецца ў ролі няпэўнага займенніка з абмежавальным адценнем: *І адно ёй засталася, што пакорліва маўчаць* (П. Броўка). Да функцыі займеннікаў набліжаюцца словы *адзін*, *другі* ў выказах з размеркавальным значэннем (пры захаванні лічэбнікавага адцення): *Ён глядзеў то на Бохана, то тры-вожна ўзіраўся ў цяжкія немігучыя позірк Пшыборскага, і кожны раз галава яго наварочвалася то ў адзін, то ў другі бок* (М. Лынькоў);

2) часціцы *толькі*, прычым часта побач з лічэбнікам ужываецца і сама выдзяляльна-абмежавальная часціца: *Калісьці мы, напэўна, маглі быць вялікія, але не здолелі... У нас — толькі магiлы, толькі адны магiлы, раскіданыя на гэтай зямлі* (У. Караткевіч). *Адно толькі стажарышча, прысыпанае снегам, чарнелася засохлымі дубовымі галінамі* (Я. Колас);

3) назоўніка: *Раненыя ляжалі і адзін моцна хрыпеў* (К. Чорны). *Скора тры ляглі, не раздзёючыся, і адразу заснулі, і толькі адзін застаўся пільнаваць раненых* (К. Чорны);

4) прыслоўя: *А адзін раз думкі вызвалі роднае: як ён, гады тры таму, ездзіў у горад на сястру...* (К. Чорны);

5) злучніка — у гэтай функцыі выступае слова *адно*, але такое ўжыванне не з’яўляецца літаратурнай нормай: *Я не філосаф, гэтым не грашу, адно чытаў пра Канта і Сенеку* (М. Кусянкоў).

Асобнае месца ў сістэме лічэбнікаў займаюць таксама словы *тысяча*, *мільён*, *мільярд*. Своеасабліваць гэтых лікавых слоў у тым, што ім уласцівыя як значэнні назоўнікаў, так і колькасных лічэбнікаў. З’яўляючыся назоўнікамі па паходжанні, яны, як і ўсе іншыя назоўнікі, маюць граматычныя катэгорыі ліку і роду, змяняюцца па склонах. Асобна, не ў спалучэнні з назоўнікам, а таксама ў множным ліку яны выступаюць як назоўнікі і могуць мець дапасаваныя азначэнні (прыметнікі і займеннікі): *Нездарма ж пасля апошняга паўстання многія тысячы з іх (дваран. — В. Н.), самых небяспечных, у аднадворцы перавялі* (У. Караткевіч).

Аднак па пэўных семантычных рубрыках гэтыя абазначэнні ўваходзяць у лікавы рад лічэбнікаў:

1) *тысяча*, *мільён*, *мільярд* выступаюць у натуральным радзе лікаў пры абазначэнні абстрактнай колькасці; узятыя асобна, яны маюць чыста лікавае значэнне. Гэтыя назвы графічна ідэнтычныя лічбам, што абазначаюць тую ж самую колькасць, і таму на пісьме свабодна могуць імі замяняцца: *тысяча = 1000*, *мільён = 1000 000*, *мільярд = 1000 000 000*;

2) у мове яны з’яўляюцца асноўнымі і адзінымі абазначэннямі пэўнай вялікай колькасці прадметаў ці паняццяў, якія можна

лічыць: — *Яго дзівацтвы на грошах стаяць, — сказаў Выбіцкі. — Пад кожным яго капрызам — тысяча рублёў* (У. Караткевіч);

3) гэтыя словы ўваходзяць у састаўныя лічэбнікі ў якасці неабходнай часткі: без іх немагчыма было б выразіць значэнне вялікіх лікаў: «*Загнула ты, Марфа. Разагні трохі*». — «*Ну, паўмільёна. Ну, мо, тысячаў сто*» (А. Ждан);

4) як і ўсе астатнія пэўнаколькасныя лічэбнікі, яны маюць адпаведныя парадкавыя лічэбнікі (*тысячны, мільённы, мільярдны*), якія таксама ўваходзяць у сістэму лікаў. Маючы марфалагічныя асаблівасці прыметнікаў (змяненне па родах, склонах, дапасаванне да назоўнікаў), гэтыя словы адначасова абазначаюць канкрэтны парадак аднародных прадметаў пры іх лічэнні: *У нашым горадзе нарадзіўся мільённы жыхар*.

Зборныя лічэбнікі

Зборныя лічэбнікі *двое, трое, чацвёрта, пяцёрта, шасцёрта, сямёрта, васьмёрта, дзевяцера, дзесяцера* складаюць другую падгрупу пэўнаколькасных лічэбнікаў, паколькі абазначаюць пэўную колькасць як сукупнасць, як адно цэлае: *Пад наветкай амаль адно пры адным — чацвёрта коней: двое з іх, відаць, грузавыя, а двое верхавыя* (А. Кулакоўскі). *Двое дзядзькоў усцягваюць канец дошкі на козлы...* (П. Місько). *Апрача карчмы і разніцы, ён яшчэ трымаў дзесяцера коней...* (У. Корбан). Яны ўтвораны ад колькасных лічэбнікаў пры дапамозе суфіксаў *-ој-э (дв-ој-э, тр-ој-э), -ёр-а (пяц-ёр-а, шасц-ёр-а), -ер-а (дзевяц-ер-а, дзесяц-ер-а)*.

Зборныя лічэбнікі, утвораныя ад слоў *два — дзесяць*, ужываюцца часцей за ўсё ў размоўным, мастацкім і публіцыстычным стылях. Утварэнні ад колькасных лічэбнікаў звыш *дзесяці* сустракаюцца рэдка, у асноўным у мове мастацкай літаратуры: *Дванаццацера дзяцей было...* (А. Кулакоўскі).

Для зборных лічэбнікаў не характэрны катэгорыі роду і ліку, але, як і большасць іншых пэўнаколькасных лічэбнікаў, яны скланяюцца. У назоўным склоне зборныя лічэбнікі кіруюць назоўнікамі, якія ўжываюцца ў форме роднага склону множнага ліку (незалежна ад адушаўлёнасці—неадушаўлёнасці назоўнікаў): *трое вучняў, чацвёрта сутак*. Такая ж сінтаксічная сувязь — кіраванне — характэрна для спалучэнняў зборных лічэбнікаў з неадушаўлёнымі назоўнікамі ў вінавальным склоне (*двое дзвярэй*); у спалучэннях з адушаўлёнымі назоўнікамі ў гэтым склоне зборныя лічэбнікі дапасуюцца да іх (*траіх вучняў*). У астатніх склонах сінтаксічная сувязь паміж зборным лічэбнікам і назоўнікам (адушаўлёным ці неадушаўлёным) — дапасаванне (*траім дзецям, аб траіх дзецах*).

Важнай асаблівасцю зборных лічэбнікаў з’яўляецца тое, што яны здольны спалучацца толькі з назоўнікамі, якія могуць мець значэнне зборнасці ці сукупнасці. У семантычны аб’ём гэтых лічэбнікаў уваходзіць, акрамя колькаснага значэння, прадметнае, таму яны лёгка субстантываюцца. Без назоўнікаў зборныя лічэбнікі звычайна абазначаюць сукупнасць жывых істот: *Усе жылі ў адным катуху, пятнаццаць метраў на чацвярых* (А. Ждан). *А тут яшчэ ходзяць людзі. Двое пайшлі* (К. Чорны). *Шасцёра! — перадражніў Карпенка. — А гэтыя шасцёра што, дзеўкі? Ці байцы Чырвонай Арміі? Нас вунь у фінскую на востраве трое засталося.., і нічога — жывы* (В. Быкаў). Субстантываваныя зборныя лічэбнікі могуць ужывацца з азначальным займеннікам *усе* ў значэнні паўнаты, зборнасці, утвараючы сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні: *Усе трое ўвайшлі ў кухню* (Я. Колас).

У параўнанні з уласнаколькаснымі лічэбнікамі функцыі зборных лічэбнікаў з’яўляюцца больш вузкімі: спецыфіка зборных лічэбнікаў такая, што яны могуць спалучацца з абмежаванай колькасцю канкрэтных імён. У адных выпадках зборныя лічэбнікі выступаюць як варыянты пэўнаколькасных лічэбнікаў, у іншых — як адзіна магчымыя абазначэнні колькасці.

Як і ўласнаколькасныя, зборныя лічэбнікі ўжываюцца:

- 1) з назвамі асоб мужчынскага полу (*трое вучняў — тры вучні*);
- 2) з назвамі маладых істот (*пяцёра ягнят — пяць ягнят*);
- 3) са словамі *гусі, коні, свінні* (*двое коней — два кані*);
- 4) са словам *дзеці*; гэта датычыць зборных лічэбнікаў ад *пяцёра* і далей (*пяцёра дзяцей — пяць дзяцей*);

5) калі яны абазначаюць колькасць асоб мужчынскага і жаночага полу разам, як сукупнасць (*У нас вялікая сям’я: шасцёра (шэсць) з дзедам і бабуляю*);

6) з субстантываванымі прыметнікамі (*трое старых — тры старыя*), але ёсць адрозненне ва ўжыванні такіх прыметнікаў са зборнымі і ўласнаколькаснымі лічэбнікамі: пры зборных лічэбніках субстантываваныя прыметнікі маюць форму роднага склона множнага ліку, пры ўласнаколькасных — форму назоўнага склона множнага ліку. Трэба адзначыць, што ў такіх спалучэннях з субстантываванымі прыметнікамі пераважна ўжываюцца зборныя лічэбнікі, але калі неабходна адзначыць проста колькасць без значэння сукупнасці, выкарыстоўваюцца ўласнаколькасныя лічэбнікі;

7) з множналікавымі назоўнікамі і назоўнікамі, якія абазначаюць парныя прадметы, гэта датычыць зборных лічэбнікаў, пачынаючы з *пяцёра* і далей (*шасцёра нажніц — шэсць нажніц*);

8) з асабовымі займеннікамі (*ix сямёра — ix сем, нас чацвёрра — нас чатыры*), але ў такіх спалучэннях пераважна ўжываюцца зборныя лічэбнікі, паколькі, указваючы на колькасць, яны заўсёды разам з займеннікамі абазначаюць сукупнасць асоб: *Так спакваля ў гэтую пакінутую людзьмі будыніну сышліся яны ўсе пяцёра* (В. Быкаў).

Як адзіна магчымыя абазначэнні колькасці зборныя лічэбнікі ўжываюцца: са словам *людзі*: *Грамадзянін прынёс чай і трое людзей за двума столікамі пілі яго, радасна паглядаючы адзін на аднаго* (К. Чорны); для абазначэння колькасці ад двух да чатырох са словам *дзеці*: *За сведак былі двое нашых дзяцей* (С. Грахоўскі); ... *У яго дома старая маці і чацвёрра дзяцей...* (В. Быкаў); у мове мастацкай літаратуры сустракаюцца рэдкія выпадкі замены зборнага лічэбніка назоўнікамі са значэннем гэтай жа колькасці, але такое ўжыванне — як выключэнне: *Эх вы, маці! Дзяцей двоечка, няўжо не шкада іх?* (П. Місько); для абазначэння колькасці ад двух да чатырох з множналікавымі і парнымі назоўнікамі: *Чацвёрра сутак няспынна ішоў дождж* (Ц. Гартны); гэта датычыцца назоўнага і вінавальнага склонаў, у астатніх склонах, як правіла, зборныя лічэбнікі ў выпадках спалучэння з неадушаўлёнымі назоўнікамі замяняюцца ўласнаколькаснымі лічэбнікамі: *трое сутак — каля трох* (не *траіх!*) *сутак*. Такія абмежаванні ў выкарыстанні зборных лічэбнікаў тлумачацца, хутчэй за ўсё, паралельным ужываннем з уласнаколькаснымі лічэбнікамі і недастатковым адрозненнем па значэнні. У спалучэннях з назвамі парных прадметаў ва ўскосных склонах, акрамя замены зборнага лічэбніка ўласнаколькасным, адбываецца замена назоўніка перыфразавай тыпу з *трыма парамі лыж*.

Вышэй адзначалася, што нярэдка магчыма свабодная замена зборных лічэбнікаў уласнаколькаснымі без страты агульнага значэння. Але ёсць выпадкі, калі па стылістычных прычынах перавага аддаецца аднаму з варыянтаў: так, пры назоўніках мужчынскага роду на *-а (-я)*, а таксама пры субстантывавальных прыметніках і дзеепрыметніках у асноўным ужываюцца зборныя лічэбнікі: *трое мужчын* (не *тры мужчыны*), *чацвёрра хворых* (не *чатыры хворыя*). Пры назоўніках мужчынскага роду — назвах пасадаў і ганаровых званняў, наадварот, часцей ужываюцца колькасныя лічэбнікі: *два генералы, тры акадэмікі*.

У літаратурнай мове не ўжываюцца састаўныя зборныя лічэбнікі тыпу *пяцьдзесят двое, сто трыццаць трое*. Для перадачы неабходнага зместу ў такіх выпадках выкарыстоўваюцца звароты *на працягу, у колькасці* (на *працягу пяцідзесяці двух сутак, у колькасці ста трыццаці трох нажніц*), або сінанімічныя замены на-

зоўніка, які спалучаецца з састаўным уласнаколькасным лічэбнікам (*пяцьдзсят два дні замест пяцьдзсят двое сутак*), або ў адпаведнасці з кантэкстам дадаецца слова *штука* (*трыста сорок дзве штукі санак*).

Зборныя лічэбнікі могуць выконваць сэнсаадрознівальную функцыю: яны ўжываюцца пры лічэнні прадметаў парамі, пры лічэнні ж іх як адзінкавых выкарыстоўваюцца ўласнаколькасныя лічэбнікі: *трое ботаў* адзначае ‘тры пары ботаў’, *тры боты* адзначае ‘тры штукі’.

Да зборных адносяцца таксама лічэбнікі мужчынскага і ніякага родаў *абодва* і жаночага роду *абедзве*: *абодва берагі*, *абодва крылы*, *абедзве сястры*.

Лічэбнікі *абодва*, *абедзве* маюць значэнне ‘усе два / дзве’, ‘усе двое’ і звычайна ўказваюць на замкнутую колькасць прадметаў. Таму гэта збліжае іх са зборнымі лічэбнікамі: *І калі машына затармазіла, з абодвух бакоў дарогі выскачыла па два чалавекі, і чатыры аўтаматы недвухсэнсоўна тыцнуліся ў дзверцы машыны* (М. Лынькоў). *Юрка падняўся ва ўвесь рост, учапіўся абедзвюма рукамі за ніжэйшы сук* (Ф. Сіўко). *Бацькі зірнулі адзін на аднаго, і ў абодвух, відаць, мільганула адна і тая ж думка* (Я. Маўр). *Спыніўшыся на беразе, Андрэй паўкідаў абодва кавалкі ў ваду* (Я. Колас).

Для гэтых лічэбнікаў, як і для ўсіх зборных, характэрна спалучэнне з субстантываванымі прыметнікамі: *Абодвум затрыманым і ў галаву не прыйшло, што яны па сутнасці арыштаваныя* (М. Лынькоў). *Тады сержант.. зірнуў па чарзе на абодвух падначаленых і коратка кіўнуў Чарняку* (В. Быкаў). Яны таксама спалучаюцца з асабовымі займеннікамі: *Потым яны абодва колькі хвілін маўчалі* (І. Шамякін).

Як і іншыя зборныя лічэбнікі, словы *абодва*, *абедзве* могуць субстантывавацца і ў такіх выпадках выступаюць у сказе дзейнікам: *Гэтыя былі яшчэ больш дзіўныя. Абодва ў дыхтоўных, на сто год, сурдутах, шэрага колеру, абодва трошкі занураныя, абодва пшынавуся* (У. Караткевіч). *У небе — ля хмары грывотнай — празрыстая, лёгкая хмара Шпарка плыла, і абедзве чагось чырванелі ад жару* (М. Багдановіч); дапаўненнем: *Кавалеўская хата ў вайну, як і ўшацкая, згарэла ў сорок чацвёртым. Агонь разбіраў абедзве па бервяну* (Р. Барадулін). *Пастух абодвух пугай сцёбаў* (К. Крапіва).

Спецыфіка лічэбнікаў *абодва*, *абедзве* ў тым, што яны захоўваюць родавыя формы ва ўсіх склонах, у цэлым не маюць абмежаванняў у спалучэнні: уступаюць у сінтаксічную сувязь як з адушаўлёнымі, так і з неадушаўлёнымі назоўнікамі ўсіх родаў, выключэнне складаюць толькі множналікавыя і парныя назоўнікі.

Лічэбнік *абое* таксама адносіцца да групы зборных. Ён ужываецца для абазначэння: а) дзвюх асоб мужчынскага полу; б) дзвюх асоб жаночага полу; в) дзвюх асоб мужчынскага і жаночага полу ў сукупнасці; г) дваіх дзяцей; д) дзвюх маладых істот.

Нярэдка лічэбнік *абое* субстантывуецца: *Абое зніклі за вуглом* (Ф. Сіўко). *Нічынар хітра падмігвае цёці Каці і абое выходзяць* (К. Крапіва).

Формы ўскосных склонаў (роднага, давальнага, творнага) *абаіх, абаім, абаімі* лічацца літаратурнай нормай, але ў мове мастацкай літаратуры можна сустрэць і ненарматыўныя формы *абоіх, абоім, абоімі*: *Пажылы, спатнелы, узрахмачаны чалавек апрытомнеў толькі тады, калі ў абаіх засталася не больш за дваццаць патронаў* (У. Караткевіч). *Хутка атрымлівалася ў абоіх, хораша* (А. Ждан).

Такім жа чынам, як і ўсе зборныя лічэбнікі, лічэбнік *абое* можа спалучацца з асабовымі займеннікамі: *Абое з бацькам яны выняньчылі, выхадзілі яго* (В. Быкаў).

Дробавыя лічэбнікі

Дробавыя лічэбнікі абазначаюць не цэлыя лікі, а дробавыя велічыні — частку ад цэлага (*тры пятыя, пяць восьмых*) або цэлае і частку ад яго (*дзесяць і дзве сотыя*).

У старажытны перыяд драбленне цэлага на часткі не насіла абстрактны характар, а было звязана з дзяленнем на часткі канкрэтных прадметаў, рэчываў або адзінак лічэння. У сучаснай мове дробавыя лічэбнікі могуць служыць не толькі для абазначэння часткі прадметаў, але і для перадачы аперацый над абстрактнымі лікамі.

На карысць таго, што гэтыя словы адносяцца да разраду лічэбнікаў, а не да свабодных словазлучэнняў, гаворыць наступнае: 1) для дробавых лічэбнікаў, як і для састаўных, характэрна адзінства паняцця, якое ім абазначаецца; 2) яны блізкія да састаўных лічэбнікаў у структурна-словаўтваральных адносінах; 3) граматычна галоўным кампанентам дробавага лічэбніка з'яўляецца звычайны ўласнаколькасны лічэбнік.

Па структуры дробавыя лічэбнікі састаўныя, колькасць частак (лічнік) выражаецца ўласнаколькасным лічэбнікам, а назвы частак (назоўнік) — парадкавым: *пяць трэціх, сем сотых*. Калі лічэбнік выражае цэлую долю і частку ад яе (змешаныя дробы), то пасля назвы цэлага ліку перад назвай дробу ўжываецца злучнік *і* або прыметнік *цэлы* (які дапасуецца да назвы цэлага ліку), а нярэдка і прыметнік, і злучнік разам: *тры і дзве дзесятыя, востем цэлых пяць сотых, дзве цэлыя і сем восьмых*.

Характэрная асаблівасць дробавых лічэбнікаў — іх здольнасць спалучацца не толькі з прадметнымі, але і з абстрактнымі, рэчыўнымі, зборнымі назоўнікамі: *дзве трэцяя насельніцтва, адна чацвёртая хмызняку, тры чацвёртыя жыта*.

У аб'ёме значэння субстантывавальных парадкавых лічэбнікаў у саставе дробавых лічэбнікаў адсутнічае адценне парадкавасці, яны абазначаюць толькі пэўную частку цэлага, параўн.: *дзесяты чалавек і адна дзесятая, соты кіламетр і дзве сотыя*.

Лікавае слова *адна* ў саставе дробавых лічэбнікаў дапасуецца да парадкавага лічэбніка жаночага роду адзіночнага ліку (*адна сёмая*), лічэбнікі *дзве, тры, чатыры* дапасуюцца да парадкавых лічэбнікаў множнага ліку назоўнага склону (*тры пятыя, дзве шостыя*), але сустракаюцца і ненарматыўныя формы тыпу *дзве трэціх, тры пятых* — калі парадкавы лічэбнік прымае форму роднага склону множнага ліку.

Пры першай частцы *пяць, шэсць* і далей у назоўным і вінавальным склонах другая частка (парадкавы лічэбнік) ставіцца ў форме роднага склону множнага ліку (*пяць шостых*), спосаб сінтаксічнай сувязі тут — кіраванне. У астатніх склонах уласна-колькасныя лічэбнікі (першая частка) дапасуюцца да парадкавых (другой часткі): *пяці шостых, пяцію шостымі*.

Назоўнікі пры дробавых лічэбніках ужываюцца ў форме адзіночнага ліку, калі ўказваюць на частку адзінкі, у форме множнага ліку — калі абазначаюць частку сукупнасці, мноства прадметаў: *адна трэцяя часопіса і адна трэцяя часопісаў*. Акрамя таго, заўсёды ў адзіночным ліку пры дробавых лічэбніках ужываюцца зборныя і рэчыўныя назоўнікі (*адна трэцяя масла, дзве пятыя студэнцтва*), толькі ў множным ліку — множалікавыя назоўнікі (*адна другая дражджэй*). Назвы адзінак вымярэння (*метр, кіламетр, працэнт, секунда*) пры дробавых лічэбніках ставяцца ў адзіночным ліку: *пяць цэлых і тры дзесятыя працэнта, адна трэцяя кіламетра*. Тып сінтаксічнай сувязі паміж дробавымі лічэбнікамі і назоўнікамі — кіраванне. Ва ўскосных склонах усе кампаненты дробавых лічэбнікаў выступаюць узгоднена ў сваіх склонавых формах: *трыццаці пяці сотых, трыццацію пяцію сотымі*.

Да дробавых лічэбнікаў іншы раз адносяць і такія спалучэнні, якія складаюцца з колькаснага лічэбніка і назоўнікаў *трэць і чвэрць: дзве трэці класа*. У такіх спалучэннях словы *трэць і чвэрць* сінанімічныя субстантываваным лічэбнікам *трэцяя, чацвёртыя*.

Лічэбнікі *паўтара, паўтары* маюць значэнне колькасна-дробавых: яны абазначаюць колькасць цэлага і яго палавіны. Гэтыя лічэбнікі здольны ўжывацца толькі пры назоўніках — назвах прадметаў, якія адначасова можна лічыць як у цэлых, так і дро-

бавых адзінках: *Прыйдзе машына, пачнуць згружаць — гэты самы Агей і яшчэ адзін, гляджу на вазе — дзве тоны. А накладную даюць на паўтары* (В. Быкаў). Яны былі далёка, тыя шатры, не мені як паўтары вярсты шызым поплавам (У. Караткевіч). Лічэбнік паўтара ўжываецца пры назоўніках мужчынскага і ніякага роду, паўтары — жаночага роду. Назоўнік, які спалучаецца па спосабу кіравання з гэтым лічэбнікам, мае форму роднага склону адзінчонага ліку: *паўтара кілаграма, паўтара вядра, паўтары тоны*. Словы *паўтара, паўтары* ва ўсіх склонах захоўваюць сваю форму.

Састаўному ўласнаколькаснаму лічэбніку *сто пяцьдзесят* адпавядае па значэнні дробавы лічэбнік *паўтараста*, які не мае граматычных катэгорый роду і ліку і захоўвае ва ўсіх склонах аднолькавую зыходную форму: *Камісар з кулямётчыкам узбягалі на мост, калі на берагавой кручы метраў за паўтараста ззаду іх з'явіліся першыя фашысты* (М. Лынькоў). Лічэбнік *паўтараста* ўжываецца з назоўнікамі ўсіх трох родаў, якія маюць форму роднага склону множнага ліку: *паўтараста дамоў, паўтараста дрэваў, паўтараста ручак*.

Дробавыя лічэбнікі шырока ўжываюцца ў навуковым і афіцыйна-дзелавым стылях.

Складаныя словы з першай часткай *паў*, якая абазначае палову цэлага, не адносяцца да лічэбнікаў. Гэта звычайна назоўнікі, якія набываюць лічэбнікавае значэнне. *Паў* спалучаецца з назоўнікамі любога роду (назоўнік ужываецца ў форме роднага склону адзінчонага ліку): *паўмесяца, паўкапы. Паў* не скланяецца, змяняецца па склонах толькі назоўнік, які ўваходзіць у састаў складанай лексемы. Часам *паў* у спалучэнні з некаторымі словамі можа абазначаць і недастатковасць якасці (*паўзмрок, паўсвятло, паўзабыццё* і інш.) ці сярэдзіну чаго-небудзь (*поўнач, поўдзень*). Асобна ў якасці лічэбніка *паў* не ўжываецца.

Няпэўнаколькасныя лічэбнікі

Колькасць можа быць не толькі пэўнай (і выражацца пэўнаколькаснымі лічэбнікамі), але і няпэўнай. Гэта значыць, што нешматлікая група слоў, якія абазначаюць дакладна не вызначаную, няпэўную колькасць — *некалькі, колькі, столькі, гэтулькі, мала, многа, шмат* — раўнапраўныя лічэбнікі нараўне з пэўнаколькаснымі. Галоўнае іх назначэнне — няпэўная колькасць пры адсутнасці значэння прадметнасці. Гэтыя словы па сваім паходжанні звязаны не з лічэбнікамі, а з прыслоўямі (*многа, мала, шмат*) або з займеннікамі (*колькі, некалькі, столькі*). Яны захоў-

ваюць марфалагічныя ўласцівасці часцін мовы, з якімі суадносяцца.

Няпэўнаколькасныя лічэбнікі спалучаюцца з назвамі прадметаў ці асоб, якія паддаюцца лічэнню. Назоўнікі пры гэтым ужываюцца ў родным склоне множнага ліку: *некалькі алоўкаў, шмат дарог*. У назоўным і вінавальным склонах няпэўнаколькасныя лічэбнікі, падобна пэўнаколькасным, утвараюць сінтаксічна-непадзельныя словазлучэнні: *Карака здзіўляўся: няўжо столькі сваякоў маюць?* (І. Шамякін). *За Барыса перажывала ўжо колькі гадоў — з таго дня, калі ён паступіў у лётную школу* (І. Шамякін). *Ці мала коней падобных на свеце!* (П. Місько). *А ведаеш, Андрэй, дзе многа рыбы?* (Я. Колас). *Навошта вам гэтулькі дазіметраў?* (І. Шамякін). *Прайшло, хоць было так нядаўна, усяго некалькі мясяцаў* (М. Лынькоў).

У спалучэннях з назоўнікамі ва ўскосных склонах некаторыя няпэўнаколькасныя лічэбнікі (*некалькі, столькі, колькі, гэтулькі*) выступаюць у форме прыметнікаў, дапасаваных да назоўнікаў: *некалькім студэнтам, некалькімі студэнтамі* і г. д.

Няпэўнаколькасныя лічэбнікі, за выключэннем слова *некалькі*, могуць спалучацца з абстрактнымі і рэчывымі назоўнікамі: *Ці было калі на свеце столькі хараства?* (Я. Колас). *Вы ўяўляеце, што такое столькі рэнтген?* (І. Шамякін). *Колькі гадоў яму?* (П. Місько). *Клопаты па гаспадарцы адымалі шмат часу* (С. Грахоўскі).

У размоўным і нейтральным стылях сустракаецца ўжыванне няпэўнаколькаснага лічэбніка *колькі* ў значэнні 'некалькі': *Вазьмі ў бухгалтэрыі квіток з сімвалічнай аплатай — ад колькіх капеек да двух рублёў* (І. Шамякін). *Колькі хвілін прыглядаўся Дубок, з чыста прафесіянальнай цікавасцю назіраючы нямецкую работу* (М. Лынькоў). *І сапраўды, праз колькі хвілін Піліпчык частаваў Васільку чмяліным мёдам* (М. Лынькоў). *З мыска, на колькі кіламетраў уверх і ўніз, відаць была ўся рака* (М. Лынькоў). *Старшыня ўлез у транзію, прайшоў крокаў колькі...* (В. Быкаў).

Няпэўнаколькасныя лічэбнікі трэба адрозніваць ад падобных да іх прыслоўяў. Словы *колькі, некалькі, столькі, гэтулькі, мала, многа, шмат* з'яўляюцца лічэбнікамі, калі яны ўступаюць у сінтаксічную сувязь з назоўнікамі, прыслоўі ж спалучаюцца звычайна з дзеясловамі: *Не ўсюды, але нямала дзе скасілі* (І. Шамякін). *Міхал з Антосем сваю душу дарогай цешылі нямала* (Я. Колас). *Хто многа зазнаў, той многа пазнаў* (прыказка).

Са значэннем, бліжкім да слова *многа*, у гутарковай мове і мове мастацкай літаратуры ўжываюцца словы *безліч, процьма, поўна, багата* і г. д.: *Тут багата было алешніку і рознага другога кустоўя,*

так што можна было прыхавацца ад дарогі (М. Лынькоў). *Назаўтра ён устаў яшчэ раней, бо работы было процьма* (Я. Колас). *Безліч бароў і рачулак, што звяняць бясконца, цёмным куткам несучы прамяністае сонца* (А. Куляшоў). *Пад добры год у глінішчы была процьма рыжыкаў* (А. Васілевіч). *Адчынены вокны, і відаць, што ў хаце-чытальні поўна народу* (І. Шамякін). Значэнне няпэўнаколькасных лічэбнікаў могуць набываць і некаторыя пэўнаколькасныя лічэбнікі: *Нам выпала, не ведаючы стомы, сто раз і паміраць, і ўваскрасаць* (П. Макаль). *Аказваецца, яшчэ няважны я салдат: хоць сто разоў праходзіш міма, трэба казыраць і казыраць* (М. Гарэцкі). *Шыфер мне сто гадоў не патрэбны, выпісвай лесу кубоў дваццаць* (А. Ждан). *А вада імчыцца справа і злева ад мяне, ірвецца ў бухту, разбіваецца аб скалы, нясе з сабою, як тысячы тысяч год, дымныя агаты, зеленаватыя халцэдоны і вінна-празрысты (як маладое тунэйшае віно) сердалік* (У. Караткевіч).

Парадкавыя лічэбнікі

Аднысенне гэтай групы слоў да ўласна лічэбнікаў не безумоўнае. Рад вучоных вызначае іх як тыповыя лічыльна-парадкавыя прыметнікі. Яны маюць спецыфічнае значэнне не ліку або колькасці, а толькі адносіна да ліку. Гэтым словам уласцівы тыя ж марфалагічныя асаблівасці, што і прыметнікам: яны змяняюцца па родах, склонах, дапасуюцца да назоўнікаў (*восьмая гадзіна*). Аднак традыцыйна іх адносяць да лічэбнікаў на падставе таго, што яны генетычна звязаны з колькаснымі лічэбнікамі (акрамя *першы* і *другі*), абазначаюць парадак аднародных прадметаў або з'яў пры іх лічэнні. З семантычнай сістэмай лічэбнікаў іх збліжае суадноснасць з лікавым радам: *Праўду кажуць: першы дзень госць — золата, другі — срэбра, трэці — медзь, дадому едзь* (С. Грахоўскі). *Аднекуль з-за дома, з берага паркавага стаўка, ударыла гармата. Потым другі раз ... трэці ... восьмы ... адзінаццаці* (У. Караткевіч). *Уставаў Андрэй Стронін а гадзіне адзінаццаці і хадзіў па пакоі з кутка ў куток* (К. Чорны). *Хвораму патрэбна ў першую чаргу сонца, у другую чаргу — сонца і ў трэцюю — сонца* (М. Лынькоў).

На карысць аднясення такіх слоў да лічэбнікаў, а не да прыметнікаў гаворыць тое, што яны ўжываюцца ў складзе састаўных лічэбнікаў як неабходная частка пры абазначэнні парадку лічэння: *Чатыры галодныя гады, з дваццатага па дваццаць чацвёрты* (У. Караткевіч). Акрамя таго, структура састаўных парадкавых лічэбнікаў адпавядае структуры састаўных колькасных лічэбнікаў: кожнае слова ў іх саставе пішацца асобна; у адрозненне ад іх, складаныя прыметнікі, утвораныя ад састаўных лічэбнікаў або ад

словазлучэнняў з лічэбнікамі, пішуцца злітна: *пяцімільённы, дваццацігадовы*. Як і колькасныя, парадкавыя лічэбнікі маюць графічнае абазначэнне: *Зіма 1948 года сапраўды была зімою нашай трывогі* (С. Грахоўскі).

Ёсць некаторыя асаблівасці ўжывання такіх слоў з некаторымі назоўнікамі.

У словазлучэннях тыпу *першае мая*, якія маюць значэнне ‘першае чысло месяца мая’, скланяецца толькі лічэбнік: *к першаму мая, да першага мая*. Пры абазначэнні даты (словазлучэнне парадкавага лічэбніка з назоўнікам — назвай месяца) магчымы два выпадкі: парадкавы лічэбнік набывае форму назоўнага склона, калі спалучэнне ўтварае самастойны намінатыўны сказ: *Першае верасня*; парадкавы лічэбнік набывае форму роднага склона, калі спалучэнне з’яўляецца няпоўным сказам: *Сёмага кастрычніка. Дамашняе сачыненне*.

Парадкавыя лічэбнікі здольныя выступаць у ролі азначэння, субстантывавацца: *Паўтараецца сорак першы... Што ж за напасць на мой няшчасны народ?* (І. Шамякін). У мове мастацкай літаратуры і ў вусным маўленні адсутнасць слова *тысяча* або спалучэння *тысяча дзевяцьсот* пры абазначэнні года з’яўляецца дапушчальнай: *Мой родны Мінск жыве перад вачыма такім, як быў у слаўным трыццаць восьмым* (П. Панчанка).

У саставе фразеалагізмаў парадкавыя лічэбнікі, падобна адносным прыметнікам, могуць набываць якаснае значэнне: *сёмая вада на кісялі, дзевяты вал, з першых вуснаў, першая ластаўка, за дзесятай гарой, да дзесятага поту, да трэціх пеўняў, на сёмым небе, праз трэція рукі*.

Састаўныя лічэбнікі

Састаўныя лічэбнікі — гэта назвы лікаў, якія больш за круглыя дзесяткі, сотні, тысячы і г. д. Яны складаюцца з некалькіх слоў. У такіх складаных назвах лікаў, пачынаючы з *дваццаці аднаго*, лічэбнікі «счэпліваюцца» адзін з адным у парадку паслядоўнасці лікаў і лічбаў, у парадку лічэння ад большых да меншых лікаў. Састаўны лічэбнік выражае адно паняцце, г. зн. называе адзіны лік ці абазначае пэўнае месца ў парадковым радзе пры лічэнні; часткі гэтага адзінства не могуць мяняць свайго месца, паміж імі нельга ўставіць ніякае слова. Важнай рысай іх з’яўляецца інтанацыйная цэласнасць.

Састаўныя лічэбнікі могуць быць як колькаснымі, так і парадкавымі: *«Па сто шэсцьдзсят шэсць і дзве трэці раза на кожнай мове», — прыкінуўшы, шэптам сказаў Мацей Біскуповіч* (У. Караткевіч). *Ішоў тысяча семсот семдзсят другі год* (У. Караткевіч).

Пры скланенні састаўных колькасных лічэбнікаў змяняюцца кожнае слова, пры скланенні парадкавых састаўных — толькі апошняя: *А ў цябе з братам сем тысяч гаспадарскіх душ. Ты часам дваццаці дзевяці тысячамі будзеш уладаць* (У. Караткевіч). *Але-сеў прадзед Акім Загорскі... нарадзіўся ў тысяча семсот трыццаці дзевятым годзе...* (У. Караткевіч).

Ад састаўных лічэбнікаў могуць утварацца аднаслоўныя складаныя прыметнікі з канцавымі словамі *тысячны, мільённы*; усе колькасныя лічэбнікі як каранёвыя марфемы такіх прыметнікаў (акрамя канцавых слоў) ужываюцца ў родным склоне: *пяцісоттрыццацішасцітысячны*.

Словаўтваральная структура лічэбнікаў

У залежнасці ад вытворнасці — невытворнасці слова, наяўнасці адной ці некалькіх асноў, якія ўдзельнічаюць ва ўтварэнні таго ці іншага лічэбніка, а таксама ад колькасці слоў у саставе намінацыі ўсе лічэбнікі з пункту гледжання сінхраніі паводле структуры падзяляюцца на: 1) простыя (вытворныя і невытворныя), 2) складаныя, 3) састаўныя.

Да простых невытворных лічэбнікаў адносяцца словы з немагаванай асновай: а) уласнаколькасныя лічэбнікі *адзін* — *дзесяць, сорак, дзевяноста, сто*; б) лікавыя словы *тысяча, мільён, мільярд*; в) парадкавыя лічэбнікі *першы, другі*; г) дробавы лічэбнік *паўтара (паўтары)* (гістарычна паходзіць з *поль втор(ы)*), д) асобныя няпэўнаколькасныя лічэбнікі: *колькі, столькі, многа, шмат*.

Вялікую групу простых вытворных лічэбнікаў у асноўным складаюць суфіксальныя ўтварэнні.

1. Уласнаколькасныя лічэбнікі *адзінаццаць* — *дзевятнаццаць* з суфіксам *-наццаць*, матываваныя адпаведнымі ўласнаколькаснымі невытворнымі лічэбнікамі, што называюць лічбы першага дзесятка. Трэба адзначыць, што на стыку марфалагічных частак (асновы і суфікса) некаторых слоў гэтай падгрупы гістарычна адбыліся розныя гукавыя змены: у слове *адзінаццаць* — сцяжэнне аднолькавых зычных, або зліццё канцавога зычнага *-н-* і пачатковага *-н-* суфікса ў адзін; у слове *чатырнаццаць* — усячэнне фіналі *-ы* ўтвараючай асновы; у словах *пятнаццаць* і *дзевятнаццаць* — чаргаванне апошняга зычнага ўтвараючай асновы: мяккі *ц'* змяніўся пры далучэнні суфікса ў цвёрды *т*; у слове *шаснаццаць* — спрашчэнне групы зычных *стн (сц'н)* > *сн*, выпадзенне канцавога *ц'* ўтвараючай асновы. Да гэтай групы простых вытворных уласнаколькасных лічэбнікаў адносяцца таксама матываваныя ўласнаколькаснымі лічэбнікамі *два* і *тры* лічэбнікі

з суфіксам *-ццаць дваццаць* і *трыццаць*, якія абазначаюць колькасць дзесяткаў, роўную лічбе, названай матывавальным словам; аснова матывавальнага слова выступае ў іх з нарашчэннем за кошт фіналі, супадаючай з флексіяй назоўнага склону лічэбніка *тр(ы)* і з флексіяй назоўнага склону мужчынскага і ніякага роду лічэбніка *дв(а)*. Гістарычна суфіксы *-ццаць* і *-наццаць* уяўляюць сабой слова *дзесяць* і прыназоўнікавае спалучэнне *на дзесяць*, якія змяніліся ў гучанні.

2. Парадкавыя лічэбнікі *трэці* (утвораны ад уласнаколькаснага *тр(ы)* з дапамогай суфікса *-эц-*, пры гэтым адбылося ўсячэнне фіналі *-ы*), *чацвёрты* (аснова ўласнаколькаснага лічэбніка *чатыр(ы)* падверглася нерэгулярнаму відазмяненню: адбылося ўсячэнне яе канцавога адрэзка *-ыр(ы)*, і ад скарочанага варыянта *чат-* з дапамогай суфікса *-ёрт-* і інтэрфікса *в* утварыўся парадкавы лічэбнік; акрамя таго, у каранёвай марфеме назіраецца чаргаванне [*т ~ ц*] перад мяккім зычным); *пяты* — *дваццаты*, *трыццаты*, *пяцідзесаты* — *васьмідзесаты*, *дзевяносты*, *соты* — *дзевяцісоты* (утвораны ад адпаведных уласнаколькасных лічэбнікаў з дапамогай нулявога суфікса; пры гэтым таксама адбыліся гукавыя змены: характэрнае для слоў *пяты*, *шосты*, *дзевяты*, *дзесяты*, *дваццаты*, *трыццаты* чаргаванне канцавога зычнага асновы [*ц' ~ т*], а таксама чаргаванні галосных у асновах асобных парадкавых лічэбнікаў: *шэсць* — *шосты*, *сем* — *сёмы*, *восем* — *восьмы*); *саракавы* (утвораны ад уласнаколькаснага *сорак* пры дапамозе суфікса *-ав-*); *тысячны*, *мільённы*, *мільярдны* (утвораны ад адпаведных лікавых слоў з дапамогай суфікса *-н-*).

3. Зборныя лічэбнікі (утвораныя ад адпаведных уласнаколькасных) *двое*, *трое* (вылучаецца суфікс *-[ој-]*, *чацвёрэ* — *васьмёрэ* (вылучаецца суфікс *-ёр-*), *дзевяцэра*, *дзесяцэра* (вылучаецца суфікс *-ер-*).

4. Асобныя няпэўнаколькасныя лічэбнікі *мала* (< *малы*), *нямала* (< *мала*), *нямнога* (< *многа*), *гэтулькі* (< *гэта*), утвораныя як суфіксальным спосабам, так і з дапамогай фарманта *не-*.

У разрад складаных лічэбнікаў, якія маюць дзве асновы, уваходзяць: а) уласнаколькасныя *пяцьдзесат* — *восемдзесат*, што абазначаюць колькасць дзесяткаў, роўную лічбе, названай у першым кампаненце складанага слова; у назоўным і вінавальным склонах гэтых слоў у якасці другога кампанента выступае аснова *дзесят* — былая форма роднага склону множнага ліку, а таксама *дзвесце* — *дзевяцьсот*, што абазначаюць колькасць сотняў, роўную лічбе, названай у першым кампаненце складанага слова; у аснове лічэбніка *ст(о)* у словах *пяцьсот* — *дзевяцьсот* паяўляецца беглы галосны [о]; б) дробавы лічэбнік *паўтараستا*, утвораны ад лічэбніка *паўтара* мужчынскага і ніякага роду шляхам

далучэння да гэтага слова яшчэ адной асновы *ст(а)*; в) зборныя лічэбнікі *абодва* (з *оба* + *дэва*), *абедзве* (з *обе* + *дэве*).

Да састаўных лічэбнікаў адносяцца: а) неаднаслоўныя ўласнаколькасныя лічэбнікі (*семдзесят пяць, сто дзевяноста тры, сорок два, пяцьсот трыццаць* і пад.); б) дробавыя лічэбнікі (*адна пятая, тры дзесятыя*); в) неаднаслоўныя парадкавыя лічэбнікі (*сто дваццаць трыці, тысяча дзевяцьсот сорок пяты*).

Скланенне лічэбнікаў

Усе лічэбнікі аб'ядноўваюцца ў групы ў адпаведнасці з асаблівасцямі іх скланення.

Лічэбнік *адзін* (*адна, адно, адны*). Лічэбнік *адзін* у адзіночным ліку скланяецца як указальны займеннік *той*, у множным ліку — як прыметнік. Усе скланавыя формы маюць аснову на цвёрды зычны. У словаформе назоўнага склону адзіночнага ліку мужчынскага роду захоўваецца беглы *-і-*, у астатніх ён знікае.

Склон	Адзіночны лік			Множны лік
	мужчынскі род	ніякі род	жаночы род	
Н.	адзін -Ø	адн-о	адн-а	адн-ы
Р.	адн-аго	адн-аго	адн-ой (-аё)	адн-ых
Д.	адн-аму	адн-аму	адн-ой	адн-ым
В.	як Н. або Р.	адн-о	адн-у	як Н. або Р.
Т.	адн-ым	адн-ым	адн-ой (-ою)	адн-ымі
М. (аб)	адн-ым	адн-ым	адн-ой	адн-ых

Лічэбнік *адзін* у родным і творным склонах жаночага роду мае дзве аднолькавыя нарматыўныя варыянтныя формы: Р. *адной, аднае*, Т. *адной, адною*. У вінавальным склоне форма залежыць ад таго, з адушаўлёным ці неадушаўлёным назоўнікам ён спалучаецца.

Лічэбнік *два* (*дзве*). Гэтаму лічэбніку адпавядае лічба 2 натуральнага рада лікаў і суадносная з ёй колькасць.

Склон	Мужчынскі і ніякі род	Жаночы род
Н.	дв-а	дзв-е
Р.	дв-ух	дзв-юх
Д.	дв-ум	дзв-юм
В.	як Н. або Р.	як Н. або Р.
Т.	дв-ума	дзв-юма
М. (аб)	дв-ух	дзв-юх

Словаформы мужчынскага і ніякага роду ўтвараюцца ад асновы на цвёрды зычны (*дв-*), жаночага роду — ад асновы на мяккі зычны (*дз[е']-*).

У творным склоне гэтага лічэбніка захавалася старажытная форма парнага ліку (*двума, дзвюма*). У мове мастацкай літаратуры сустракаюцца адхіленні ад літаратурнай нормы — дыялектныя формы мужчынскага роду *двох, двом, двома*, аб *двох* і жаночага роду *дзвёх, дзвём*, аб *дзвёх*: *Нас жа цяпер двух.. — Двох то двух, але ...* (П. Місько). *З сабою ўзялі двух хартоў, якіх моцна трымалі на шворцы* (У. Караткевіч).

Лічэбнікі *тры, чатыры*. Яны паходзяць ад прыметнікаў, таму канчаткі склонавых форм падобныя да канчаткаў прыметнікаў. У творным склоне захаваліся, як і ў лічэбніка *два*, формы парнага ліку. Словаформа назоўнага склону лічэбніка *тры* мае націскную флексію, *чатыры* — ненаціскную.

Н.	тр-ы	чатыр-ы
Р.	тр-ох	чатыр-ох
Д.	тр-ом	чатыр-ом
В.	як Н. або Р.	
Т.	тр-ыма	чатыр-ма
М. (аб)	тр-ох	чатыр-ох

Простыя лічэбнікі *пяць — дзесяць* і складаныя лічэбнікі *адзінаццаць — дваццаць, трыццаць*. Уласнаколькасныя лічэбнікі ад *адзінаццаці* да *дзевятнаццаці* скланяюцца як назоўнікі жаночага роду на зычны (тыпу *аповесць*).

Н.	сем-Ø	дванаццаць-Ø	трыццаць-Ø
Р.	сям-і	дванаццаці-і	трыццаці-і
Д.	сям-і	дванаццаці-і	трыццаці-і
В.	сем-Ø	дванаццаць-Ø	трыццаць-Ø
Т.	сям-ю	дванаццаццю	трыццаццю
М. (аб)	сям-і	дванаццаці-і	трыццаці-і

У форме творнага склону гук [ц] у інтэрвакальным становішчы падаўжаецца (тут адбылася прагрэсіўная асіміляцыя былога *ј* з папярэднім зычным): *васемнаццаццю, дваццаццю*. Выключэнне — лічэбнік *шэсць*. У лічэбнікаў *адзінаццаць — дзевятнаццаць* ва ўсіх склонах націскны склад *-на-*. Астатнія лічэбнікі гэтай групы ва ўскосных склонах маюць націск на канчатку.

Лічэбнікі *сорак, дзевяноста, сто*.

Гэта былыя назоўнікі, якія страцілі ў асноўным скланавыя формы. Лічэбнікі *сорак, сто* маюць толькі дзве скланавыя формы: для назоўнага і вінавальнага — *сорак, сто*, для астатніх склонаў — *сарака, ста*. Лічэбнік *дзевяноста* захоўвае сваю зыходную форму ва ўсіх склонах: страта скланення адбылася ў выніку рэдукцыі апошняга галоснага, што прывяло да неадрознення *o* і *a* ў ненаціскавой пазіцыі. Па сутнасці, гэты лічэбнік стаў нескланяльным.

Н.	сорак-Ø	ст-о	дзевяност-а
Р.	сарак-а	ст-а	дзевяност-а
Д.	сарак-а	ст-а	дзевяност-а
В.	сорак-Ø	ст-о	дзевяност-а
Т.	сарак-а	ст-а	дзевяност-а
М. (аб)	сарак-а	ст-а	дзевяност-а

Лічэбнікі *пяцьдзсят — восемдзсят*. Складаныя лічэбнікі *пяцьдзсят, шэсцьдзсят, семдзсят, восемдзсят* састаўлены з назваў дзвюх лічбаў — лічэбніка *дзесяць* (у форме *дзсят*) і лічэбніка, які называе колькасць дзсяткаў. Пры скланенні змяняюцца абедзве часткі. Формы роднага, давальнага і меснага склонаў гэтых лічэбнікаў супадаюць; у гэтых склонах і ў творным склоне другая аснова прымае форму *дзесяць*.

Н.	пяць-Ø-дзсят-Ø	восем-Ø-дзсят-Ø
Р.	пяц-і-дзсяц-і	васьм-і-дзсяц-і
Д.	пяц-і-дзсяц-і	васьм-і-дзсяц-і
В.	пяць-Ø-дзсят-Ø	восем-Ø-дзсят-Ø
Т.	пяцц-ю-дзсяцц-ю	васьм-ю-дзсяцц-ю
М. (аб)	пяц-і-дзсяц-і	васьм-і-дзсяц-і

У форме творнага склона гук [ц] перад канчаткам у інтэрвальным становішчы падаўжаецца (*васьмюдзсяццю*), у лічэбніка *пяцьдзсят* такіх падаўжэнняў гука [ц] два: у першай і другой частках слова: *пяццюдзсяццю*.

Лічэбнікі *дзвесце — дзевяцьсот*. Гэтыя складаныя лічэбнікі ўяўляюць сабой спалучэнне простых лічэбнікаў *дзве* (форма жаночага роду), *тры, чатыры, пяць, шэсць, сем, восем, дзевяць* з лічэбнікам *ст(о)* у розных формах. Зыходныя формы лічэбніка *ст(о)* у складзе гэтых лічэбнікаў (у назоўным склоне) неаднолькавыя: *дзвесце, трыста, чатырыста, пяцьсот, шэсцьсот, семсот*,

восемсот, дзевяцьсот. У лічэбніка *дзвесце* другая частка *сце* — былая форма назоўнага склону парнага ліку, у *трыста* і *чатырыста* — форма назоўнага склону множнага ліку (што пацвярджаецца і формамі ўскосных склонаў: *трохсот, тромстам*), у *пяцьсот* — *дзевяцьсот* другі кампанент — былая форма роднага склону множнага ліку.

У складаных лічэбнікаў змяняюцца па склонах абедзве часткі. У навуковай літаратуры можна сустрэць асобы погляд на скланенне лічэбнікаў *дзвесце, трыста* як словазлучэнняў, кожны кампанент якіх ва ўскосных склонах змяняецца, у сувязі з чым часам гавораць аб унутранай флексіі (інтэрфіксе). Першая частка складаных лічэбнікаў (акрамя *дзвесце*) скланяецца такім жа чынам, як і ў выпадках, калі ўжываецца самастойна ў якасці простага лічэбніка (*шэсць, шасці, шасцю*); у лічэбніка *дзвесце* першы састаўны кампанент ва ўскосных склонах мае адрозныя формы ад тых, калі лічэбнік *дзе* выступае самастойна (у адпаведнасці з формай жаночага роду лічэбніка *дзе*). Лічэбнік захоўвае форму жаночага роду першага кампанента толькі ў назоўным і вінавальным склонах, у астатніх склонах прымае форму мужчынскага роду.

Н.	дзв-е-сц-е
Р.	дв-ух-сот-Ø
Д.	дв-ум-ст-ам
В.	дзв-е-сц-е
Т.	дв-ума-ст-амі
М. (аб)	дв-ух-ст-ах

У саставе словаформ складаных лічэбнікаў гэтай групы другі кампанент — лічэбнік *ст(о)* — мае адрозныя канчаткі ад тых, што пры скланенні яго як самастойнага простага лічэбніка — назвы ліку 100. Толькі ў форме роднага склону ўсіх лічэбнікаў гэтай групы, назоўнага і вінавальнага склонаў лічэбнікаў *пяцьсот* — *дзевяцьсот* другі кампанент мае фанемны састаў [*ст*], а ў астатніх склонах — [*ст*].

Н.	тр-ы-ст-а	шэсць-Ø-сот-Ø
Р.	тр-ох-сот-Ø	шасц-і-сот-Ø
Д.	тр-ом-ст-ам	шасц-і-ст-ам
В.	тр-ы-ст-а	шэсць-Ø-сот-Ø
Т.	тр-ыма-ст-амі	шасц-ю-ст-амі
М. (аб)	тр-ох-ст-ах	шасц-і-ст-ах

Лічэбнік *тысяча*. Гэта слова перайшло ў старабеларускую мову са старажытнарускай мовы і захавала ранейшыя марфалагічныя ўласцівасці. Просты лічэбнік *тысяча* скланяецца як назоўнікі жаночага роду на *-а(-я)* з асновай на шыпячыя.

Склон	Адзіночны лік	Множны лік
Н.	тысяч-а	тысяч-ы
Р.	тысяч-ы	тысяч-Ø
Д.	тысяч-ы	тысяч-ам
В.	тысяч-у	тысяч-ы
Т.	тысяч-ай	тысяч-амі
М. (аб)	тысяч-ы	тысяч-ах

Лічэбнікі *мільён*, *мільярд*. Назвы буйных лікаў — простыя ўласнаколькасныя лічэбнікі *мільён*, *мільярд*, *більён*, *трыльён* і г. д. — скланяюцца як назоўнікі мужчынскага роду (тыпу *сын*). У назоўным і інавальным склонах адзіночнага ліку яны маюць нулявы канчатак.

Склон	Адзіночны лік		Множны лік	
Н.	мільён-Ø	мільярд-Ø	мільён-ы	мільярд-ы
Р.	мільён-а	мільярд-а	мільён-аў	мільярд-аў
Д.	мільён-у	мільярд-у	мільён-ам	мільярд-ам
В.	мільён-Ø	мільярд-Ø	мільён-ы	мільярд-ы
Т.	мільён-ам	мільярд-ам	мільён-амі	мільярд-амі
М. (аб)	мільён-е	мільярдз-е	мільён-ах	мільярд-ах

Састаўныя лічэбнікі. Пры скланенні састаўных лічэбнікаў кожнае слова ў саставе змяняецца як адпаведны просты лічэбнік.

Н.	ст-о дваццаць-Ø пяць-Ø
Р.	ст-а дваццаць-і пяц-і
Д.	ст-а дваццаць-і пяц-і
В.	ст-о дваццаць-Ø пяць-Ø
Т.	ст-а дваццаць-ю пяцц-ю
М. (аб)	ст-а дваццаць-і пяц-і

Няпэўнаколькасныя лічэбнікі. Лічэбнікі *колькі*, *некалькі*, *столькі*, *гэтулькі* скланяюцца па ўзору прыметнікаў у множным ліку.

Н.	некальк-і	стоцьк-і
Р.	некальк-іх	стоцьк-іх
Д.	некальк-ім	стоцьк-ім
В.	як Н. або Р.	
Т.	некальк-імі	стоцьк-імі
М. (аб)	некальк-іх	стоцьк-іх

Няпэўнаколькасныя лічэбнікі *многа, мала, нямнога, шмат* па склонах не змяняюцца.

Зборныя лічэбнікі

Зборныя лічэбнікі *двое, трое* скланяюцца як займеннікі *мае, твае, свае*; лічэбнікі *чацвёрэ, пяцёра* і г. д. — як колькасны лічэбнік *адзін* у множным ліку. Выключэннем з’яўляецца творны склон, дзе захавалася былая форма парнага ліку (параўн. суфіксы ў словаформах *адн-ымі* і *чацвяр-ыма*). У формах ускосных склонаў націск падае на канчатак.

Н.	дво-е	тро-е	чацвёр-а
Р.	два-іх	тра-іх	чацвяр-ых
Д.	два-ім	тра-ім	чацвяр-ым
В.	як Н. або В.		
Т.	два-імі	тра-імі	чацвяр-ыма
М. (аб)	два-іх	тра-іх	чацвяр-ых

Пры скланенні зборных лічэбнікаў *абодва* і *абедзве* першая частка іх (*або-*, *абе-*) не змяняецца, другая скланяецца, як *два, дзве*. Націск у гэтых лічэбніках падае на другі склад.

Н.	абодв-а	абедзв-е
Р.	абодв-ух	абедзв-юх
Д.	абодв-ум	абедзв-юм
В.	як Н. або Р.	
Т.	абодв-ума	абедзв-юма
М. (аб)	абодв-ух	абедзв-юх

Зборны лічэбнік *абое* скланяецца наступным чынам:

Н.	або-е
Р.	аба-іх
Д.	аба-ім
В.	аба-іх
Т.	аба-імі
М. (аб)	аба-іх

Дробавыя лічэбнікі

Пры скланенні дробавых лічэбнікаў змяняюцца дзве часткі: лічбнік — як колькасны лічэбнік, назоўнік — як парадкавы лічэбнік.

Н.	тр-ы пят-ыя (гектара)
Р.	тр-ох пят-ых (гектара)
Д.	тр-ом пят-ым (гектара)
В.	тр-ы пят-ыя (гектара)
Т.	тр-ыма пят-ымі (гектара)
М. (аб)	тр-ох пят-ых (гектара)

Пры скланенні лічэбнікаў, якія абазначаюць змешаны лік, змяняюцца ўсе часткі.

Н.	сорок-Ø пяць-Ø цэлых шэсць-Ø дзесят-ых
Р.	сарак-а пяц-і цэлых шасц-і дзесят-ых
Д.	сарак-а пяц-і цэлым шасц-і дзесят-ым
В.	сорок-Ø пяць-Ø цэлых шэсць-Ø дзесят-ых
Т.	сарак-а пяцц-ю цэлымі шасц-і дзесят-ымі
М. (аб)	сарак-а пяц-і цэлых шасц-і дзесят-ых

Лічэбнікі *паўтара* (у спалучэнні з назоўнікамі мужчынскага і ніякага роду) і *паўтары* (у спалучэнні з назоўнікамі жаночага роду) ва ўсіх склонах захоўваюць зыходную форму. Назоўнік пры гэтых лічэбніках у назоўным, родным і вінавальным склонах ужываецца ў адзіночным ліку, у давальным, творным і месным склонах — у форме множнага ліку.

Н.	паўтар-а (кілаграма)	паўтар-ы (тоны)
Р.	паўтар-а (кілаграма)	паўтар-ы (тоны)
Д.	паўтар-а (кілаграмам)	паўтар-ы (тонам)
В.	паўтар-а (кілаграма)	паўтар-ы (тоны)
Т.	паўтар-а (кілаграмамі)	паўтар-ы (тонамі)
М. (аб)	паўтар-а (кілаграмах)	паўтар-ы (тонах)

Аднолькавую форму ва ўсіх склонах захоўвае і складаны лічэбнік *паўтараста*.

Н.	паўтар-а-ст-а (рублёў)
Р.	паўтар-а-ст-а (рублёў)
Д.	паўтар-а-ст-а (рублям)
В.	паўтар-а-ст-а (рублёў)
Т.	паўтар-а-ст-а (рублямі)
М. (аб)	паўтар-а-ст-а (рублях)

Парадкавыя лічэбнікі

Парадкавыя лічэбнікі скланяюцца як прыметнікі з адпаведнай асновай.

<i>Склон</i>	<i>Адзіночны лік мужчынскі род</i>			
Н.	перш-ы	друг-і	трэц-і	чацвёрт-ы
Р.	перш-ага	друг-ога	трэц-яга	чацвёрт-ага
Д.	перш-аму	друг-ому	трэц-яму	чацвёрт-аму
В.	як Н. або Р.			
Т.	перш-ым	друг-ім	трэц-ім	чацвёрт-ым
М. (аб)	перш-ым	друг-ім	трэц-ім	чацвёрт-ым

<i>Склон</i>	<i>Адзіночны лік жаночы род</i>			
Н.	перш-ая	друг-ая	трэц-яя	чацвёрт-ая
Р.	перш-ай (-ае)	друг-ой (-ое)	трэц-яй (-яе)	чацвёрт-ай (-ае)
Д.	перш-ай	друг-ой	трэц-яй	чацвёрт-ай
В.	перш-ую	друг-ую	трэц-юю	чацвёрт-ую
Т.	перш-ай (-аю)	друг-ой (-ою)	трэц-яй (-яю)	чацвёрт-ай (-аю)
М. (аб)	перш-ай	друг-ой	трэц-яй	чацвёрт-ай

<i>Склон</i>	<i>Адзіночны лік ніякі род</i>			
Н.	перш-ае	друг-ое	трэц-яе	чацвёрт-ае
Р.	перш-ага	друг-ога	трэц-яга	чацвёрт-ага
Д.	перш-аму	друг-ому	трэц-яму	чацвёрт-аму
В.	перш-ае	друг-ое	трэц-яе	чацвёрт-ае
Т.	перш-ым	друг-ім	трэц-ім	чацвёрт-ым
М. (аб)	перш-ым	друг-ім	трэц-ім	чацвёрт-ым

<i>Склон</i>	<i>Множны лік</i>			
Н.	перш-ыя	друг-ія	трэц-ія	чацвёрт-ыя
Р.	перш-ых	друг-іх	трэц-іх	чацвёрт-ых
Д.	перш-ым	друг-ім	трэц-ім	чацвёрт-ым
В.	як Н. або Р.			
Т.	перш-ымі	друг-імі	трэц-імі	чацвёрт-ымі
М. (аб)	перш-ых	друг-іх	трэц-іх	чацвёрт-ых

Пры скланенні парадкавых састаўных лічэбнікаў змяняецца толькі апошні кампанент.

Н.	тысяч-а дзевяцьсот- \emptyset дзевяност-а пят-ы
Р.	тысяч-а дзевяцьсот- \emptyset дзевяност-а пят-ага
Д.	тысяч-а дзевяцьсот- \emptyset дзевяност-а пят-аму
В.	тысяч-а дзевяцьсот- \emptyset дзевяност-а пят-ы
Т.	тысяч-а дзевяцьсот- \emptyset дзевяност-а пят-ым
М. (аб)	тысяч-а дзевяцьсот- \emptyset дзевяност-а пят-ым

ЗАЙМЕННІК

З а й м е н н і к і — гэта своеасаблівы клас слоў як паводле значэння, так і паводле ўжывання. У адрозненне ад слоў-назваў, якія маюць пэўнае лексічнае значэнне, замацаванае за кожным словам, займеннікі толькі ўказваюць на прадметы, прыметы і колькасць, не называючы іх, або ў кантэксце выступаюць як замяняльнікі слоў, якія іх называюць: *Буслы рыхтаваліся адлятаць на зіму ў цёплыя краіны. Яны збіраліся ў вялікі гурт і спрабавалі свае крылы* (К. Чорны). *Усе разыходзіліся на сваіх накоях, а мы з пастарам заседзеліся далёка за поўнач* (С. Законнікаў). *Не відаць было ні вёскі, якую Сомік хацеў абмінуць, і нічога іншага, на чым магло б спыніцца вока* (К. Крапіва). *Давялося чакаць некалькі хвілін* (І. Мележ). *Праўду кажуць: колькі чалавек мае ў сваёй хаце кніжак, столькі сяброў побач з ім* (П. Панчанка).

Як лексічны разрад займеннікі ўяўляюць сабой невялікую замкнутую групу слоў, якая не папаўняецца. Гэтыя словы маюць спецыфічнае адцягненае значэнне, якое канкрэтызуецца толькі ў кантэксце. Так, напрыклад, слова *яна* можа замяняць сабой любы назоўнік жаночага роду, які можа абазначаць любы прадмет, з’яву, жывую істоту, факт. Словы *такі, каторы* могуць указваць на любую прымету, *столькі, некалькі* — на любую колькасць, канкрэтны лік: *А ў яе (ластаўкі) — маленькай, прыгожанькай — адпачынак ад ненаёмнай малечы* (Я. Брыль). *Хто так гулка стукаецца ў дзверы? Гэта ты, пасланнік поля — хлеб* (П. Макаль). *Цяпер трэба было як-небудзь павініцца перад людзьмі, паказаць, што яна (Ганна) не абы-хто, што яна шануе сваю славу, людзей і людскія звычкі* (І. Мележ). *Беларусь, твой народ дачакаецца залацістага яснага дня. Паглядзі, як усход разараецца, сколькі ў хмарках залётных агня* (М. Багдановіч).

Займеннікі з’яўляюцца самымі ўжывальнымі ў мове, нягледзячы на іх невялікую колькасць. У адпаведнасці з суадноснасцю са словамі той ці іншай часціны мовы займеннікі характарызуюцца пэўнымі граматычнымі асаблівасцямі (граматычнымі катэгорыямі). Усе займеннікавыя словы па прымеце фармальнай прыналежнасці да пэўнай часціны мовы падзяляюцца на чатыры групы ў залежнасці ад таго на прадмет, асобу, прымету, колькасць (лік) ці акалічнасць яны ўказваюць.

Таблиця розміркування займенникових слів

Часціна мовы	Прыклады	Граматычныя катэгорыі
займеннік-назоўнік	я, мы, ты, вы, ён (яна, яно, яны), сябе, хто, ніхто, нішто, нехта, хтосьці, хто-небудзь, абы-хто, нешта, штосьці, што-небудзь, абы-што	лік, склон
займеннік-прыметнік	мой, твой, свой, наш, ваш, гэты, той, такі, гэтакі, увесь, усякі, (усялякі), кожны, любы, сам, самы, іншы, інакшы, які, каторы, чый, ніякі, нічый, нейчы, якісьці, чыйсьці, які-небудзь, каторы-небудзь, чый-небудзь, абы-які, абы-чый	род, лік, склон
займеннік-лічэбнік	гэтулькі, столькі, колькі, ніколькі, некалькі	склон
займеннік-прыслоўе	тут, там, туды, адтуль, адсюль, адгэтуль, тады, таму, затым, так, сяк, гэтак, па-ўсякаму, усяк, усяляк, усюды, адусюль, заўсёды, па-інакшаму, інакш, дзе, куды, адкуль, калі, пакуль, нашто, чаму, як, нідзе, нікуды, ніадкуль, ніколі, ніяк, недзе, некуды, дзесьці, дзе-небудзь, куды-небудзь, абы-куды, абы-калі...	

У сувязі з тым, што займеннікі аб'ядноўваюць словы розных часцін мовы, існуюць разнастайныя пункты погляду на становішча займеннікаў у сістэме часцін мовы наогул. Адны даследчыкі лічаць займеннікі асобнай часцінай мовы, іншыя ж¹ лічаць мэтазгодным разглядаць у складзе займенніка толькі займеннікі-назоўнікі, а займеннікі-прыметнікі, займеннікі-лічэбнікі і займеннікі-прыслоўі прапануюць апісваць у адпаведных раздзелах. Аргументуецца гэта тым, што займеннікі-прыметнікі выконваюць у сказе функцыю азначэння, ім уласцівы тыя ж словазменныя катэгорыі роду, ліку і склону, што і прыметнікам, займеннікі-прыслоўі не маюць форм словазмянення і па сваіх функцыях у сказе цесна звязаны з прыслоўем, займеннікі-лічэбнікі па сваіх марфалагічных уласцівасцях і сінтаксічных функ-

¹ Русская грамматика. — М., 1980; Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). — 3-е изд. — М., 1986 і інш.

цыях падобны да колькасных лічэбнікаў, ім уласціва толькі катэгорыя склону, катэгорыі роду і ліку яны не маюць. Аднак пытанне аб займенніку як аб самастойнай часціне мовы да гэтага часу застаецца канчаткова не вырашаным.

У сказе займеннікі выступаюць пераважна ў ролі дзейніка, радзей — у ролі дапаўнення, азначэння, акалічнасці і выказніка.

У залежнасці ад таго, якую семантычную функцыю выконваюць займеннікі, яны традыцыйна дзеляцца на дзевяць разрадаў:

1. Асабовыя: *я, ты, вы, мы, ён (яна, яно, яны)*.
2. Зваротны: *сябе*.
3. Прыналежныя: *мой, твой, наш, ваш, свой*.
4. Указальныя: *гэты, той, такі, гэтакі*.
5. Азначальныя: *кожны, любы, сам, самы, увесь, усякі, іншы*.
6. Пытальныя: *хто? што? чый? які? каторы? колькі?*
7. Адносныя: *хто, што, чый, які, каторы*.
8. Адмоўныя: *ніхто, нішто, ніякі, нічый*.
9. Няпэўныя: *нехта, нешта, хтосьці, штосьці, некаторы, нейкі, нечы (нейчы), якісьці, чыйсьці, хто-небудзь, што-небудзь, які-небудзь, абы-хто, абы-што, абы-які, абы-чый*.

Іншы раз пытальныя і адносныя займеннікі аб'ядноўваюць у адзін разрад пад назвай «пытальна-адносныя», бо яны маюць аднолькавы лексічны склад.

Асабовыя займеннікі

Самыя ўжывальныя ў мове — асабовыя займеннікі. Да іх адносяцца ўласна-асабовыя — *я, ты, мы, вы* і асабова-ўказальныя — *ён (яна, яно, яны)*. Асабовыя займеннікі замяняюць імя асобы або назвы прадмета (замяняюць у сказе назоўнікі).

З дапамогай асабовых займеннікаў абазначаюцца:

1) асоба таго, хто гаворыць (1-я асоба: *я* (адзіночны лік), *мы* (множны лік));

2) асоба суб'ядніка (2-я асоба: *ты* (адзіночны лік), *вы* (множны лік));

3) асоба чалавека, або прадмет, пра якія гавораць (3-я асоба: *ён (яна, яно)* (адзіночны лік), *яны* (множны лік)).

У адрозненне ад займеннікаў 1-й і 2-й асобы, якія не патрабуюць папярэдняга называння таго, хто гаворыць ці яго суб'ядніка, займеннік 3-й асобы *ён (яна, яно, яны)* указвае на прадмет або асобу, пра якія або ўжо ішла гутарка, або якія адразу называюцца: *Нават калі скінуць гадоў пятнаццаць з плячэй дзедка Талаша, то і тады ён быў немалады* (Я. Колас). *І сыны адказ тры-*

малі перад бацькам родным. А стараўся з іх быць кожны свайго бацькі годным (Я. Купала). *У садку, на самай сярэдзіне, уцалела адна яблыня. Лісце яе, праўда, прыхапіла агнём, яно завяла* (А. Якімовіч).

Асабовыя займеннікі 1-й і 2-й асобы *я* і *ты* не маюць множнага ліку. *Мы* — гэта не многа *я*, а *вы* — не многа *ты*. Яны ўжываюцца пры замене назоўнікаў як жаночага роду, так і мужчынскага: *Змалку я навучыўся дапамагаць сабе. Нікому я не гнуўся* (Я. Колас). *Лялька гэтак сказала: «І я не пайшла да вакзала... Цягам доўгіх начэй, не закрыўшы вачэй, хіба мала я дачкі тваёй сон пільнавала, калі яна спала?»* (А. Куляшоў).

Займеннік *ты* часам набывае абагульнена-асабовае значэнне, г. зн. паказвае не на канкрэтную асобу, а на чалавека наогул: *Калі ты гай бярозавы спаткаеш у дальнім краі ці між родных ніў — заўжды бярозку тую прыгадаеш, якую сам калісьці пасадзіў* (П. Прыходзька).

Займеннік *ты* можа быць ужыты ў звароце да самога сябе: *А ты што зрабіў, каб палешыць становішча? — пытаю сам сябе.*

Форма множнага ліку выражаецца словамі *мы* і *вы*. Яны абазначаюць, што асоб, на якія ўказваюць займеннікі, больш, чым адна. Займеннік *мы* ўказвае на групу асоб, сярод якіх знаходзіцца і той, хто гаворыць: *мы з пароды мужнай, працавітай, гартавалі нас цяжкія бітвы* (П. Панчанка).

Займеннік *мы* ўжываецца часам і для ўказання на адну асобу: так званае «аўтарскае» *мы* (*як мы ўжо гаварылі, як нам здаецца*), а таксама для абазначэння няпэўнай дзеючай асобы: *Перад намі ў сонцы, у зорах Будучыня наша* (Я. Купала).

Займеннік *вы* ўжываецца пры звароце да некалькіх асоб, а таксама як форма ветлівага звароту да адной асобы: *Вы моладзь, вы можаце ўсё!* (Б. Мікуліч). *«Ого, бацька, — здзіўлена выгукнуў ён, калі глянуў на тэрмометр. — Дзе вы падхапілі такую застуду?»* (М. Вышыньскі).

Займеннік 3-й асобы адзіночнага ліку *ён* мае тры формы роду: *ён* — мужчынскага, *яна* — жаночага, *яно* — ніякага. Такім чынам, займеннік *ён* змяняецца па родах так, як прыметнікі. Род займенніка залежыць ад полу той асобы, назву якой замяшчае займеннік, або ад граматычнага роду назоўніка, замест якога ён ужыты. У назоўным склоне займеннік мужчынскага роду мае нулявую флексію, жаночага роду — флексію *-а*, ніякага роду — флексію *-о*: *Трывога нейкай ў мяне, яна гняце, яна крычыць, яна апоўначы не спіць, пайду — яна са мной* (А. Бялёвіч). *Ці ж байшя вельмі неба? То ж яно дае нам хлеба* (Я. Колас). *Натоўп жанчын акружыў Паходню, як толькі ён з'явіўся на двары* (Т. Хадкевіч).

Катэгорыя ліку ў займенніку *ён* з'яўляецца словазменнай марфалагічнай катэгорыяй. Адзіночны лік выражаецца словаформамі *ён, яна, яно*, а множны — словаформай *яны*.

Змяняючы ў сказе назоўнікі, асабовыя займеннікі могуць выступаць у ролі выказніка і дапаўнення. Так, як і назоўнікі, яны змяняюцца па склонах — скланяюцца. Але ў адным і тым жа склоне формы назоўнікаў і асабовых займеннікаў неаднолькавыя.

Асаблівасцю скланення асабовых займеннікаў з'яўляецца тое, што ва ўскосных склонах яны маюць суплетыўныя асновы. Займеннікі *мы* і *вы* ва ўскосных склонах маюць асновы, якія складаюцца з адной фанемы.

Скланенне асабовых займеннікаў

Н.	я-Ø	ты-Ø	м-ы	в-ы
Р.	мян-е	цяб-е	н-ас	в-ас
Д.	мн-е	таб-е	н-ам	в-ам
В.	мян-е	цяб-е	н-ас	в-ас
Т.	мн-ой (-ою)	таб-ой (-ою)	н-амі	в-амі
М.	(аба) мн-е	(аб) таб-е	н-ас	в-ас

Гэтыя займеннікі ўказваюць толькі на асобу. У назоўным склоне займеннікі *я* і *ты* маюць нулявы канчатак, у творным склоне адзіночнага ліку яны ўжываюцца з варыянтнымі канчаткамі: *мноі* і *мною*, *табой* і *табою*. У родным, вінавальным і месным склонах займеннікі *мы* і *вы* маюць канчатак *-ас*: *н-ас*, *в-ас*.

Займеннік *ён* (*яна, яно, яны*) указвае не толькі на асобу, а і на прадметы, абстрактныя паняцці. Ва ўскосных склонах у гэтым займенніку вылучаецца аснова *j-*.

Склон	Адзіночны лік			Множны лік
Н.	ён-Ø	ян-о	ян-а	ян-ы
Р.	яго (j -аго)	яе (j-ае)	ix (j-ix)	ix (j-ix)
Д.	яму (j-аму)	ёй (j-ой)	ім (j-ім)	ім (j-ім)
В.	яго (j -аго)	яе (j-ае)	ix (j-ix)	ix (j-ix)
Т.	ім (j-ім)	ёй (j-ой, -ою)	імі (j-імі)	імі (j-імі)
М. (аб)	ім (j-ім)	ёй (j-ой)	ix (j-ix)	ix (j-ix)

Займеннік 3-й асобы *ён* у формах мужчынскага (ніякага) і жаночага роду ў месным склоне прыняў форму, агульную з формай творнага склону. Форма займенніка *яна* ў творным склоне мае два варыянты: *ёй* і *ёю*.

Зваротны займеннік *сябе*

Зваротны займеннік абазначае аб'ект, які адначасова з'яўляецца суб'ектам дзеяння. Зваротны займеннік *сябе* адносіцца толькі да дзеючай асобы (дзейніка). Ён паказвае, што дзеянне накіравана на таго, хто яго здзяйсняе: *Я пісьменнік, — крыху разгублена сказаў Сцяпан і пачырванеў ад раптоўнага ўсведамлення, што, відаць, нясціпла так называць сябе* (А. Кулакоўскі).

Зваротны займеннік *сябе* не мае формы назоўнага склону адзіночнага ліку і не можа быць дзейнікам, адсутнічаюць таксама ўсе словаформы множнага ліку. Ён не мае марфалагічнай катэгорыі роду. Родавая форма прыметніка, які ў сказе сінтаксічна звязаны са зваротным займеннікам, вызначаецца полам асобы, на якую ўказвае займеннік: *Яна любуецца сабой. Маці часта забывае пра сябе. Ён заўсёды ўпэўнены ў сабе. Дзіця шукае сабе забавы*.

Марфалагічная катэгорыя ліку ў зваротным займенніку *сябе* выражаецца сінтаксічна: *Яна размаўляла сама з сабою. Клапаціцесь пра саміх сябе самі*. У сказе зваротны займеннік выконвае функцыю дапаўнення.

Зваротны займеннік можа адносіцца да 1-й, 2-й і 3-й асобы ў адзіночным і множным ліку: *Я купіў сабе кнігу. Ён расказвае пра сябе. Ты можаш дазволіць сабе гэта. Яны зварылі сабе есці*.

Зваротны займеннік скланяецца як асабовы займеннік *ты*. У давальным склоне ён мае форму *сабе*: *Марына працавала не адрываючыся, каб не перашкаджаць ні сабе, ні Собічу* (Я. Скрыган). У творным склоне ён мае дзве формы *сабой* і *сабою*.

Н.	—
Р.	сяб-е
Д.	саб-е
В.	сяб-е
Т.	саб-ой (-ою)
М. (аб)	саб-е

Скланавыя формы займенніка *сябе* часам страчваюць самастойнае значэнне, яны ўваходзяць у склад устойлівых выразаў: *так сабе, нічога сабе, само сабой*.

Прыналежныя займеннікі

Прыналежныя займеннікі паказваюць, якой асобе належыць дадзены прадмет. Прыналежныя займеннікі *мой, твой, наш, ваш*, якія паказваюць на прыналежнасць да 1-й і 2-й асобы, маюць словазменныя катэгорыі роду, ліку і склону. Гэтыя займеннікі, як і прыналежныя прыметнікі, дапасуюцца да назоўніка, з якім звязаны ў родзе, ліку і склоне і выступаюць у сказе ў якасці азначэння: *Гэта мая кніга. Гэта маё паліто. Гэта мой дом. Тут ляжаць вашы кнігі. Мы атрымалі ваша пісьмо.*

У гутарковай мове займеннікі *мой, мая*, субстантывуючыся, набываюць значэнне «муж», «жонка»: *Мой сёння павінен вярнуцца з камандзіроўкі. Мая ездзіла на гэтым тыдні ў горад. Усе нашы сабраліся на юбілей бабулі.*

У беларускай мове няма прыналежных займеннікаў, якія ўказвалі б на прыналежнасць 3-й асобе. Іх функцыю выконваюць формы роднага склону асабовых займеннікаў 3-й асобы *яго, яе, іх*. Для ўказання на прыналежнасць трэцяй асобе ў гутарковай мове выкарыстоўваюцца таксама прыметнікі *ягоны* (ад *яго*), *ейны* (ад *яе*), *іхні* (ад *іх*). У сучаснай беларускай мове яны фактычна пранаміналізаваліся (перайшлі ў займеннікі) і ўжываюцца як сінонімы адпаведных прыналежных займеннікаў. *Засмучэнне і боль адбіліся на яе твары* (Я. Колас). *Яго прозвішча мала хто ведаў. У горадзе ўсе звалі яго дзядзькам Раманам ці проста садоўнікам* (В. Хомчанка). *Дзе ж васілёк на сукенцы яе, дзе ж на ягонай кашулі* (М. Калачынскі).

Як варыянт займенніка *наш* у дыялектнай мове і ў мове мастацкай літаратуры ўжываецца ўстарэлы займеннік-прыметнік *наскі*: *Наскія дарогі, наскія пуціны. У пясках не знікнуць, у пясках не згінуць* (П. Глебка).

Прыналежны займеннік *свой* (*свая, сваё, свае*) указвае на прыналежнасць прадмета любой асобе. Займеннік *свой* ужываецца толькі тады, калі прадмет, да якога ён адносіцца, належыць дзеючай асобе (або дзеючым асобам): *Не за сваю працу не бярэся, а за сваёй не лянуйся* (прыказка). Скланяюцца прыналежныя займеннікі як прыналежныя прыметнікі. У назоўным склоне яны маюць усечаныя канчаткі: *мой-о, мај-а, мај-о, мај-э*, а таксама спецыфічныя скарачаныя канчаткі ва ўскосных склонах: *мај-го, мај-му* і пад. У творным склоне форма займенніка жаночага роду мае варыянтныя канчаткі: *ма-ёй і ма-ёю, тва-ёй і тва-ёю, сва-ёй і сва-ёю*.

Скланенне прыналежных займеннікаў

Займеннік *мой, твой, свой*

Склон	<i>Адзіночны лік мужчынскі і ніякі род</i>					
Н.	мой-Ø	ма-ё (мај-о)	твой-Ø	тва-ё (твај-о)	свой-Ø	сва-ё (свај-о)
Р.	май-го		твай-го		свай-го	
Д.	май-му		твай-му		свай-му	
В.	май-го		твай-го		свай-го	
Т.	ма-ім (мај-ім)		тва-ім (твај-ім)		сва-ім (свај-ім)	
М. (аб)	ма-ім (мај-ім)		тва-ім (твај-ім)		сва-ім (свај-ім)	

Склон	<i>Адзіночны лік жаночы род</i>		
Н.	мая (мај-а)	твая (твај-а)	свая (свај-а)
Р.	маёй (мај-ой)	тваёй (твај-ой)	сваёй (свај-ой)
Д.	маёй (мај-ой)	тваёй (твај-ой)	сваёй (свај-ой)
В.	маю (мај-у)	тваю (твај-у)	сваю (свај-у)
Т.	маёй (мај-ой, -ою)	тваёй (твај-ой, -ою)	сваёй (свај-ой, -ою)
М. (аб)	маёй (мај-ой)	тваёй (твај-ой)	сваёй (свај-ой)

Склон	<i>Множны лік</i>		
Н.	мае (мај-э)	твае (твај-э)	свае (свај-э)
Р.	маіх (мај-іх)	тваіх (твај-іх)	сваіх (свај-іх)
Д.	маім (мај-ім)	тваім (твај-ім)	сваім (свај-ім)
В.	маіх (мај-іх)	тваіх (твај-іх)	сваіх (свај-іх)
Т.	маімі (мај-імі)	тваімі (твај-імі)	сваімі (свај-імі)
М. (аб)	маіх (мај-іх)	тваіх (твај-іх)	сваіх (свај-іх)

Займеннік *наш*

Склон	<i>Адзіночны лік</i>			
	<i>мужчынскі род</i>		<i>жаночы род</i>	
Н.	наш-Ø	ваш-Ø	наш-а	ваш-а
Р.	наш-ага	ваш-ага	наш-ай (-ае)	ваш-ай (-ае)
Д.	наш-аму	ваш-аму	наш-ай	ваш-ай
В.	наш-ага	ваш-ага	наш-у	ваш-у
Т.	наш-ым	ваш-ым	наш-ай (-аю)	ваш-ай (-аю)
М. (аб)	наш-ым	ваш-ым	наш-ай	ваш-ай

Формы займеннікаў ніякага роду *наша*, *ваша* ў множным ліку скланяюцца як займеннікі мужчынскага роду *наш*, *ваш*:

Склон	Множны лік	
Н.	наш-ы	ваш-ы
Р.	наш-ых	ваш-ых
Д.	наш-ым	ваш-ым
В.	як Н. або Р.	
Т.	наш-ымі	ваш-ымі
М. (аб)	наш-ых	ваш-ых

У назоўным і вінавальным склонах адзіночнага і множнага ліку формы займеннікаў жаночага і ніякага роду (*наша* і *ваша*) могуць мець канчаткі *-ая*, *-ае*: *нашая сястра*, *вашае поле*, *вашыя браты*. Такія формы лічацца адхіленнямі ад літаратурнай нормы, але зараз набываюць пашырэнне ў мове мастацкай літаратуры і тэндэнцыю да нарматыўнасці.

Ад прыналежных займеннікаў *мой*, *твой*, *свой*, *наш*, *ваш* могуць утварацца прыслоўі *па-мойму*, *па-свойму*, *па-нашаму*, *па-вашаму*, ад займенніка *свой* можа ўтварацца прыметнік *свойскі*.

Указальныя займеннікі

Указальныя займеннікі *гэты*, *той*, *такі*, *гэтакі* дапасуюцца да назоўнікаў і маюць залежныя катэгорыі роду, ліку і склону: *Час не такі вялікі, а якія змены! І зямля не тая, і не тыя людзі* (Я. Колас). *З тых дзён, поўных чараў казкі, пад напеў дарожных лоз, стаў я песняром сялянскім гэтых сцежак і бяроз* (М. Танк). *Другое такое цяпельца дагарала ў двары — хаты за тры далей* (М. Лынькоў).

Займеннік *гэты* (*гэта*) паказвае на прадмет, які знаходзіцца блізка, або на вядомы прадмет, а *той* (*тая*, *тое*) — на прадмет, які знаходзіцца далей, або які ўжо быў названы. Займеннікі *такі*, *гэтакі* маюць удакладняльнае значэнне, паказваюць на якасць прадмета ў параўнанні з іншай якасцю: *Чалавека, які ўмее напісаць кніжку, у народзе паважаюць, бо не кожны мае такую здольнасць* (І. Шамякін). *Чаму ж яна, гэткая юная красуня, якая вырасла разам з намі, вось з такімі, хто быў тут на беразе мора, не разумела нашага болю і трывогі?* (І. Грамовіч).

У творах мастацкай літаратуры ўжываецца займеннік *гэны*: *Не гандляры і не князі тут абліваліся слязьмі, — тут гаравалі працоўны люд ад гэных войнаў, ад гэных смут* (У. Дубоўка). Такое ўжыванне лічыцца адхіленнем ад літаратурнай нормы.

У літаратурнай мове займеннікі *такі, гэтакі* часта ўжываюцца са значэннем найбольшай ступені якасці і набліжаюцца да часціц: *Наіўна дзівяцца дома, чаго я (студэнт) такі худы* (М. Маляўка). *Жоўты лісток з бярозы ляжыць у траве і відзён далёку, і без яго, здаецца, не пахнуў бы так чабор, не такі прывабны здаваўся б верас...* (К. Чорны).

Скланенне ўказальных займеннікаў

Указальныя займеннікі скланяюцца як прыметнікі. Асабліваасцю іх скланення з'яўляецца тое, што ў назоўным склоне словаформа *гэта* мае варыянты *гэтая* (жаночы род) і *гэтае* (ніякі род), у вінавальным склоне словаформа *гэту* мае варыянт *гэтую*, у родным склоне ўжываюцца варыянтныя формы *той (тае), гэтай (гэтае), такой (такое)*, у творным — *гэтай (гэтаю), такой (такою)*. Яны шырока адлюстраваны ў творах мастацкай літаратуры, але не набылі пакуль што статусу нарматыўных.

Займеннік *гэты*

Склон	Адзіночны лік		Множны лік	
	мужчынскі і ніякі род	жаночы род		
Н.	гэт-ы	гэт-а	гэт-а	гэт-ыя
Р.	гэт-ага		гэт-ай	гэт-ых
Д.	гэт-аму		гэт-ай	гэт-ым
В.	як Н. або Р.		гэт-у	гэт-ых
Т.	гэт-ым		гэт-ай (-аю)	гэт-ымі
М. (аб)	гэт-ым		гэт-ай	гэт-ых

Займеннік *той* ва ўсіх склонах адзіночнага і множнага ліку мае аснову з адной фанемы. У родным і давальным склонах адзіночнага ліку націск падае на другі галосны канчатка (*таго, таму*).

Займеннік *той*

Склон	Адзіночны лік		Множны лік	
	мужчынскі і ніякі род	жаночы род		
Н.	т-ой	т-ое	т-ая	т-ыя
Р.	т-аго		т-ой (т-ае)	т-ых
Д.	т-аму		т-ой	т-ым
В.	як Н. або Р.		т-ую	як Н. або Р.
Т.	т-ым		т-ой (-ою)	т-ымі
М. (аб)	т-ым		т-ой	т-ых

Займеннік *такі*

Склон	Адзіночны лік		Множны лік
	<i>мужчынскі і ніякі род</i>	<i>жаночы род</i>	
Н.	так-і	так-оё	так-ія
Р.	так-ога	так-ой	так-іх
Д.	так-ому	так-ой	так-ім
В.	як Н. або Р.	так-ую	так-іх
Т.	так-ім	так-ой (-ою)	так-імі
М. (аб)	так-ім	так-ой	так-іх

Займеннік *гэтакі*

Склон	Адзіночны лік		Множны лік
	<i>мужчынскі і ніякі род</i>	<i>жаночы род</i>	
Н.	гэтак-і	гэтак-ае	гэтак-ія
Р.	гэтак-ага	гэтак-ай	гэтак-іх
Д.	гэтак-аму	гэтак-ай	гэтак-ім
В.	як Н. або Р.	гэтак-ую	як Н. або Р.
Т.	гэтак-ім	гэтак-ай	гэтак-імі
М. (аб)	гэтак-ім	гэтак-ай	гэтак-іх

Указальным займеннікам з няпэўна-колькасным значэннем *гэтулькі, столькі* ўласціва катэгорыя склону. Яны скланяюцца як зборны лічэбнік двое. Ад займенніка *столькі* ўтвараецца форма з памяншальна-ласкальным суфіксам (*столечкі*). Указальнае значэнне маюць таксама займеннікі-прыслоўі *тут, там, туды, сюды, адтуль, так, сяк, адгэтуль* і інш. Некаторыя з іх з'яўляюцца вытворнымі ад займеннікаў: *такі* — *так*, *гэтакі* — *гэтак*, *сякі* — *сяк*.

Азначальныя займеннікі

Да азначальных адносяцца займеннікі *кожны, любы, усякі, сам, самы, увесь, іншы (інакшы)*. Яны ўказваюць на тое або іншае выдзяленне аб'екта (прадмета, асобы, з'явы).

Азначальныя займеннікі *кожны, любы, усякі* дапасуюцца да назоўнікаў у родзе, ліку і склоне і скланяюцца як прыметнікі. Яны абазначаюць асобны прадмет з ліку многіх аднастайных: *Кожны (любы, усякі) пакажа вам, куды трэба ісці*. Акрамя таго, кожны з гэтых займеннікаў мае дадатковае значэнне:

кожны, -ая, -ае — і той, і другі, і трэці;

любы, -ая, -ое, -ья — адзін з вялікай колькасці, усё роўна хто (што);

усякі, -ая, -ае, -ія — розны, разнастайны.

Займеннік *увесь* (*уся, усё, усе*) указвае на сукупнасць чаго-небудзь, ён ужываецца з назоўнікамі, да якіх дапасуецца ў родзе, ліку і склоне: *Маці страціла амаль усіх — дзяцей, мужа, пляменнікаў, брата* (В. Быкаў). *Бы ў цвеце ліна, у белым снезе ўся зямля* (П. Глебка). *Яшчэ ён можа ўжывацца самастойна (толькі ў ніякім родзе і ў множным ліку): Вы ўсё зразумелі? Усе разышліся на сваіх пакоях.*

Займеннік *сам* (*сама, само, самі*) паказвае на асобу або прадмет, які самастойна, без чыёй-небудзь дапамогі ўтварае дзеянне: *Думкі, аднак, самі лезлі ў галаву і самыя неадчэпныя з іх былі пра сябе* (В. Быкаў). *Лабановіч сам адчыніў яму дзверы ў сваю кватэру* (Я. Колас). *Падласка сама прыйшла дахаты, і мама вельмі спалохалася, куды я падзеўся* (Я. Брыль). Займеннік *сам* ужываецца таксама ў ролі назоўніка ў значэнні ‘гаспадар, важная асоба’: *Сам прыехаў. Сам будзе выступаць.*

Займеннік *самы* служыць для вылучэння асноўнай прыметы прадмета, паказвае на крайнюю мяжу распаўсюджання дзеяння, з’явы або праяўлення якасці: *Было лета, самая зялёная пара яго. Зеленыя палі, гароды, балоты* (І. Мележ). *І валасы ў Гаркушы, для беларускага лесніка, самыя што ні ёсць тыповыя — русыя, гэтак жа і вочы — шаравата-сінія, светлыя* (М. Кусянкоў).

Займеннік *сам і самы* набліжаюцца па сваіх функцыях да азначальных часціц.

Займеннік *іншы* (*інакшы*) паказвае на адрозненне якасці, прыметы прадмета: *І клімат быў іншы, значна цяплейшы, напрыклад, як цяпер у паўночнай Афрыцы* (Я. Маўр). *І роля яе ў гэтым баі была зусім іншая, чым яна жадала* (І. Шамякін).

Скланяюцца яны як прыметнікі.

Скланенне азначальных займеннікаў

Асаблівасцю скланення займенніка *сам* з’яўляецца тое, што ў творным і месным склонах адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду і ва ўсіх скланавых формах множнага ліку аснова мае мяккі канцавы зычны, націск падае на канчатак. Форма займенніка жаночага роду *сама* ў вінавальным і творным склонах мае варыянтныя канчаткі: *саму* (*самую*) і *самой* (*самою*).

Займеннік сам

Склон	Адзіночны лік		Множны лік	
	мужчынскі і ніякі род	жаночы род		
Н.	сам-Ø	сам-о	сам-а	сам-і
Р.	сам-ога		сам-ой	сам-іх
Д.	сам-ому		сам-ой	сам-ім
В.	сам-ога	сам-о	сам-у (-ую)	сам-іх
Т.	сам-ім		сам-ой (-ою)	сам-імі
М. (аб)	сам-ім		сам-ой	сам-іх

Займеннік самы

Склон	Адзіночны лік		Множны лік	
	мужчынскі і ніякі род	жаночы род		
Н.	сам-ы	сам-ае	сам-ая	сам-ыя
Р.	сам-ага		сам-ай	сам-ых
Д.	сам-аму		сам-ай	сам-ым
В.	як Н. або Р.		сам-ую	сам-ых
Т.	сам-ым		сам-ай	сам-ымі
М. (аб)	сам-ым		сам-ай	сам-ых

Займеннік *самы* мае ўстойлівы націск на аснове ва ўсіх формах, канцавы зычны ва ўсіх склонах — цвёрды.

Займеннік *увесь* ва ўсіх склонах мужчынскага роду, за выключэннем формы назоўнага склону, мае аснову *ус-*. Форма займенніка жаночага роду *уся* ў родным і творным склонах мае варыянтныя канчаткі *усёй (усяе), усёй (усёю)*. Ад займеннікаў *усякі, усялякі, іншы, інакшы* ўтвараюцца адпаведныя прыслоўі *паўсякаму, усяляк, па-іншаму, інакш*.

Пытальныя і адносныя займеннікі

Пытальныя і адносныя займеннікі заключаюць у сабе пытанне пра асобу або прадмет: *хто? што?*, пра колькасць прадметаў: *колькі?*, пра прыналежнасць ці якасць прадмета: *які? чый?*, пра месца прадмета ці з'явы сярод іншых: *каторы?*

Чыя гэта пасада? Хто жыве тут? — *запытаў настаўнік* (Я. Колас). *А калі каго возьмуць параненым, непрытомным, павязуць у горад ды пачнуць вызнаваць чый, каму якая радня, хто бацькі, жонка, дзеці?* (В. Быкаў). *Хто сказаў* — *вада без паху, хто сказаў* —

вада без смаку? Той, відаць, не смяг у спёку і ад смагі ў суш не млеў (Я. Сіпакоў).

Займеннікі *хто? што? колькі?* не маюць граматычных катэгорый роду і ліку. Гэтыя катэгорыі праяўляюцца толькі ў спалучэннях займеннікаў *хто, што* з займеннікамі *такі, іншы: Што там такое? — стрымана запытаў бацька* (А. Кулакоўскі). Займеннік *хто* можа ўказваць на мужчынскі і жаночы род: *Хто такі?* і *Хто такая?* Ён можа ўказваць на адну асобу і на некалькі: *Хто ты такі? Хто вы такія?* Займеннік *што* звычайна мае пры сабе выказнік у форме ніякага роду: *Што гэта такое?* Указанне на род і лік пры займенніку *хто* выражаецца сінтаксічна.

Займеннікі *які? каторы? чый?* маюць залежныя катэгорыі роду, ліку і склону: — *Чый гэта хлопчык? — спытаў Сцяпан у аднаго з маскоўскіх дыпламатаў* (А. Кулакоўскі). *А ты ў каторы клас хадзіў?* (А. Чарнышэўскі). *Якая цяпер гадзіна?* (М. Лынькоў).

Адносныя займеннікі *хто, што, які, каторы, чый, колькі* служачы для сувязі частак складаназалежнага сказа, звычайна яны паказваюць на адносіны даданай часткі да галоўнай, прычым у галоўнай частцы могуць ужывацца ўказальныя займеннікі *той (тая, тое, тыя), такі (такая, такое, такія): У дарогах знаёмяцца лёгка, найбольш за ўсё тыя, хто любіць заглянуць у незнаёмы свет чужой душы* (Я. Скрыган). *Той дзень прапаў і страчаны на векі, калі ты не зрабіў таго, што мог* (П. Панчанка).

Скланенне пытальных (адносных) займеннікаў

Займеннікі *хто, што* пры скланенні маюць суплетыўныя асновы.

Н.	хт-о	шт-о
Р.	к-аго	ч-аго
Д.	к-аму	ч-аму
В.	к-аго	шт-о
Т.	к-ім	ч-ым
М. (аб)	к-ім	ч-ым

Займеннік *чый* скланяецца як прыналежныя прыметнікі.

Склон	Адзіночны лік		Множны лік	
	мужчынскі і ніякі род	жаночы род		
Н.	чый-Ø	чы-ё (чыj-о)	чы-я (чыj-а)	чы-е (чыj-э)
Р.	чый-го		чы-ёй (чыj-ой)	чы-іх (чыj-іх)
Д.	чый-му		чы-ёй (чыj-ой)	чы-ім (чыj-ім)
В.	як Н. або Р.		чы-ю (чыj-у)	чы-іх (чыj-іх)
Т.	чы-ім (чыj-ім)		чы-ёй (-ёю)	чы-імі (чыj-імі)
М. (аб)	чы-ім (чыj-ім)		чы-ёй (чыj-ой)	чы-іх (чыj-іх)

Пытальнае значэнне маюць таксама займеннікі-прыслоўі *дзе, куды, адкуль, калі, нашто, чаму, як* і інш.

Пытальныя і адносныя займеннікі знаходзяцца ў аманімічных адносінах паміж сабой і маюць аднолькавыя формы словазмянення.

Адмоўныя займеннікі

Усе адмоўныя займеннікі ўтвараюцца ад пытальных займеннікаў з дапамогай прыстаўкі *ні-*, якая заўсёды з'яўляецца ненаціскай: *ніхто, нішто, ніякі, нічый*. Яны ўжываюцца для ўзмацнення адмаўлення, выражанага дзеясловам з часціцай *не*, указваюць на поўную адсутнасць асоб, прадметаў, якасцей: *Ніякіх ні страхаў, ні забабонаў не ведаў* (Я. Скрыган). *Ніхто не нарадзіўся ўмелым, ніхто не нарадзіўся мудрым, ніхто не нарадзіўся мужным — усё прыходзіла з гадамі* (Хв. Жычка). *Нічыя галасы не парушалі начной цішыні* (П. Галавач). Займеннікі *ніхто, нішто* могуць субстантывавацца: *Гэта нішто ў параўнанні са здрадай. Ты для іх ніхто*.

Да адмоўных займеннікаў можа далучацца ўзмацняльная часціца *а-*: *аніхто, анікому* і інш.: *Без цябе мне цяпер анічога не трэба, усё, што мог, мне аддаў, не шкадуючы, лёс* (А. Бачыла). *Не, народа майго аніхто не сагне!* (П. Панчанка). Гэтыя займеннікі даволі часта ўжываюцца ў мове мастацкай літаратуры, але не з'яўляюцца нарматыўнымі.

Скланяюцца адмоўныя займеннікі так, як і пытальныя, але ў словах *ніхто, нішто* пры скланенні націск падае на першы галосны канчатка: *ніко́га, нічо́га, ніко́му, нічо́му* (параўн. *каго́, чаго́, каму́, чаму́*). Ад адмоўных займеннікаў *ніхто, нішто* трэба адрозніваць спалучэнні пытальных займеннікаў са злучнікамі *ні*, які ў сказе паўтараецца: *Марына не пачула, ні што маці гаварыла на судзе, ні што сказала развітваючыся. Хлопчык не ведаў, ні хто яго прывёз сюды, ні хто яго бацькі*.

Адмоўнае значэнне маюць таксама займеннікі-прыслоўі *нідзе, нікуды, ніяк, ніколі, ніадкуль* і інш. Яны фактычна з'яўляюцца

нязменнымі як і прыслоўі. Ад некаторых адмоўных займеннікаў магчыма ўтварэнне размоўных форм з памяншальна-ласкавым значэннем *нічагусенькі, нічагенечкі, нічагуткі, нікоlechкі*.

Няпэўныя займеннікі

Няпэўныя займеннікі, як і адмоўныя, утвораны ад пыталых, але з дапамогай прыставак *не-, абы-*: *нехта, нешта, нейкі, нечы, некаторы, некалькі, абы-хто, абы-што, абы-які, абы-чый* і постфіксаў *-небудзь, -сьці (-сь)*: *хто-небудзь, які-небудзь, чый-небудзь, колькі-небудзь, хтосьці (хтось), штосьці (штось), якісьці (якісь)*. Яны складаюць самую шматлікую групу. Гэтыя займеннікі няпэўна ўказваюць на асоб, прадметы, на колькасць, якасць ці прыналежнасць гэтых прадметаў. Іх значэнне не раскрываецца ў кантэксце: *Штось пабегла там у лозы, нешта скокнула пад мост* (Я. Колас). *Нехта спяшаецца, камусьці не спіцца, некага гоніць радаць адкрыцця, а можа, бяда і трывога* (С. Грахоўскі). *Ён і цяляр, ён і стальяр, і першы грыбнік ва ўсім лесе, і не абы-які пчальяр* (Я. Колас).

Займеннікі з часціцай *-абы* няпэўна ўказваюць на асобу, прадмет, якасць і адначасова надаюць адмоўную характарыстыку гэтай асобе, прадмету ці з'яве: *Гаворыць абы-што. Сябруе абы з кім*.

Займеннікі *хто-небудзь, што-небудзь*, выдзяляючы асоб ці прадметы з шэрага іншых, надаюць ім больш акрэсленае значэнне: *Сцяпан заўсёды шукаў што-небудзь незвычайнае ў жыцці* (М. Гарэцкі).

Значэнне няпэўнасці маюць і займеннікі-прыслоўі *недзе, некалі, куды-небудзь, абы-калі, абы-куды* і інш., а таксама спалучэнні тыпу *што-нішто, які-ніякі, сёй-той, сякі-такі*.

У значэнні няпэўных могуць ужывацца і пыталыя займеннікі, але пры гэтым яны страчваюць сваю пыталую функцыю.

Скланенне няпэўных займеннікаў

Скланяюцца няпэўныя займеннікі так, як і адпаведныя пыталыя, ад якіх яны ўтвораны.

Займеннікі *хтосьці, нехта, нешта*

Склон	Адзіночны лік		
Н.	хтосьці	нехт-а	нешт-а
Р.	кагосьці	нек-ага	неч-ага
Д.	камусьці	нек-аму	неч-аму
В.	кагосьці	нек-ага	неч-ага
Т.	кімсьці	нек-ім	неч-ым
М. (аб)	кімсьці	нек-ім	неч-ым

Займеннікі *абы-хто, хто-небудзь*

Склон	Адзіночны лік	
Н.	абы-хто	хто-небудзь
Р.	абы-каго	каго-небудзь
Д.	абы-каму	каму-небудзь
В.	абы-каго	каго-небудзь
Т.	абы-кім	кім-небудзь
М. (аб)	абы-кім	кім-небудзь

У мове мастацкай літаратуры ўжываюцца няпэўныя займеннікі *што-кольвечы, што-коледы, чыйся, чымсі*, але яны не з'яўляюцца нормай сучаснай літаратурнай мовы.

Словаўтварэнне займеннікаў

Займеннік — гэта такая часціна мовы, якая не развіла сістэмы словаўтварэння. Усе займеннікі складаюць у сучаснай мове замкнутую групу слоў, якая практычна не папаўняецца новымі лексэмамі, таму можна гаварыць хутчэй за ўсё толькі пра марфемны склад асобных займеннікаў, якія аб'ядноўваюцца ў некалькі непрадуктыўных тыпаў.

Сродкі ўтварэння займеннікаў вельмі абмежаваныя. Большасць з іх утварыліся прэфіксальным, суфіксальным, постфіксальным спосабамі і спосабам словаскладання.

Прэфіксальным спосабам утвараюцца няпэўныя і адмоўныя займеннікі. Яны ўтвараюцца ад пытальных займеннікаў з дапамогай прыставак *ні-, не-, абы-*: *ніхто, нішто, ніякі, нічый, ніколькі, нехта, нешта, нейкі, некаторы, некалькі, абы-хто, абы-што, абы-які, абы-чый*.

Суфіксальным спосабам утвараюцца ў асноўным займеннікі са значэннем памяншальнасці або ласкальнасці. Яны ўжываюцца часцей за ўсё ў размоўным стылі. Гэта займеннікі, утвораныя з дапамогай суфіксаў *-усеньк-, -анечк-, -еньк-, -утк-, -ачк-*: *нічагусенькі, саменькі, нічагенечкі, нештачка*.

Постфіксальным спосабам утвараюцца няпэўныя займеннікі з дапамогай постфіксаў *-небудзь* і *-сьці (-сь)*: *хто-небудзь, што-небудзь, які-небудзь, чый-небудзь, хтосьці, штосьці, якісьці, чыйсьці*.

Спосабам словаскладання ўтвораны асобныя спалучэнні, якія ўжываюцца са значэннем няпэўных займеннікаў: *хто-ніхто, сёй-той, што-нішто, сякі-такі, такі-сякі*.

Пераход іншых часцін мовы ў займеннікі

Некаторыя словы іншых часцін мовы, страціўшы сваё асноўнае значэнне, могуць набываць значэнне займенніка і выконваць яго функцыю ў сказе.

Найбольш часта ў ролі займенніка выступаюць лічэбнікі *адзін*, *другі*. Яны могуць набываць у пэўным кантэксце значэнне няпэўных займеннікаў *нейкі*, *некаторы*: *Адзін з гасцей параіў быў праз суд спагнаць з Грамабойчыка ўтратнае* (К. Крапіва). *За край небасхілу пралегла раўніна, і воблік зямлі стаў адменны, другі* (М. Танк).

Некаторыя прыметнікі і дзеепрыметнікі набываюць значэнне займеннікаў: *Цэлы дзень можа ганяць галубоў* (І. Шамякін).

Пераход іншых часцін мовы ў займеннікі называецца пранаміналізацыяй.

Займеннікі таксама могуць страчваць сваё асноўнае значэнне і выконваць ролю іншых часцін мовы, часцей за ўсё назоўнікаў і часціц: *Яна пазнала сваіх і шчыра ўзрадалася* (І. Шамякін). *Жыў на свеце музыка. Многа хадзіў ён па зямлі ды ўсё граў на скрытцы* (М. Багдановіч). *Яго ўсякі гоніць, усякі ўшчувае* (Я. Колас). *Дзеці — гэтакі чытач, якога абы-чым не падкупіш* (Я. Брыль). *Ты што за чалавек? Чым займаешся?* (Я. Колас).

ПРЫСЛОЎЕ

Прыслоўе — знамянальная часціна мовы, якая абазначае прыкметы дзеянняў, ступень якасці або колькасці і розныя акалічнасці, пры якіх адбываюцца дзеянні або праяўляюцца прыкметы.

Прыслоўе — самы шматлікі клас нязменных слоў. У Слоўніку беларускай мовы¹ зафіксавана звыш трох тысяч прыслоўяў. Нязменнасць — адна з асноўных прымет прыслоўяў. Яны не скланяюцца і не спрагаюцца, не змяняюцца па родах і ліках. Аднак прыслоўі, утвораныя ад якасных прыметнікаў, маюць ступені параўнання, ад некаторых з іх утвараюцца прыслоўі са значэннем суб'ектыўнай ацэнкі: *Мы настаялі момант і рушылі **навольней**, аднак амаль нячутна* (Я. Брыль). *Кузуркі розныя і мушкі свае спраўляюць гулі-гушкі і так **танюсенька** гудуць, што ледзьве-ледзьве можна ўчуць* (Я. Колас).

Па сваім значэнні і ўтварэнні прыслоўі суадносяцца з усімі самастойнымі часцінамі мовы: назоўнікамі (*дома, бясконца, зверху, спераду*), прыметнікамі (*звонка, дабяла, уручную, хутка, улева*), лічэбнікамі (*сярша, надвае, утрох, удвая*), займеннікамі (*па-вашаму, чагосьці, штосьці, усюды*), дзеясловамі (*балюча, бліскуча, нерухома, слізка*), прыслоўямі (*незнарок, навокал, намнога*). У кантэксце функцыю прыслоўя могуць выконваць дзеепрыслоўі, калі яны страчваюць у сказе трывальнае значэнне і здольнасць кіраваць залежным словам. Гэта ўласціва ў асноўным дзеепрыслоўям незакончанага трывання з суфіксамі *-ачы, -ячы, -учы, -ючы: гледзячы, сумуючы, ідучы, гуляючы, прыпяваючы*.² *Гэта ж во які быў, не тое, што Васіль. На яфрэйтара ўжо выйшаў, ды бог не даў яму жыткі, а так бы я з ім жыла **прыпяваючы**, — гаварыла Вара* (Р. Сабаленка). *Над ёй нахіліўся Залескі і крыкнуў сур'ёзна ці **жартуючы** — яна не зразумела: — А вы, Карпаўна, сумавалі па сапраўднай вайне* (І. Шамякін).

¹ Слоўнік беларускай мовы. Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне. — Мінск, 1987.

² Шуба П. П. Сучасная беларуская мова. Марфаналогія. Марфалогія. — Мінск, 1987. — С. 247.

У сказе прыслоўі часцей за ўсё адносяцца да дзеяслова (радзеі да прыметніка і прыслоўя) і выступаюць у ролі а к а л і ч н а с ц і месца: *Унізе і ў ветраны дзень цішыня* (Я. Брыль); часу: *Калі цяпер дзяўчаты запяюць і загудзе наводка **напрадвесні**, перад вачыма твары паўстаюць тых, што сваёй не даспявалі песні* (С. Грахоўскі); прычыны: *Дудок **спрасонку** ўсё не мог уцяміць, што гэта за жанчына і што яна робіць тут* (М. Лынькоў); мэты: *Гэта **сумысля** падпальваюць балоты палешукі, каб на выгаралым месцы расла налета маладая, лепшая трава* (Я. Колас); спосабу дзеяння: *Аксіння **вобмацкам** знайшла дзверы гумна, асцярожна адчыніла іх* (М. Лынькоў). Хлопчык **па-даросламу** і **цвёрда кіўнуў галавой** (В. Адамчык). Многія з гэтых значэнняў могуць быць выражаныя склонавымі формамі назоўнікаў з прыназоўнікамі і без іх, пагэтак часта ўзнікаюць цяжкасці пры вызначэнні таго, якая частціна мовы (назоўнік або прыслоўе) ужыта ў сказе.

Зрэдку прыслоўі ўжываюцца ў ролі назоўніка і выконваюць у сказе функцыю дзейніка: *Надыдзе **зайтра**, прынясе нам новыя клопаты*.

Па характары выражэння лексічнага значэння ўсе прыслоўі дзеляцца на знамянальныя і займеннікавыя. Знамянальныя прыслоўі называюць пэўныя прыметы якасцей і дзеянняў: *добра, высока, нараўне, знарок*, а займеннікавыя толькі адносяць да гэтых прымет, указваюць на іх, дакладнае значэнне яны атрымліваюць толькі ў кантэксце: *па-свойму, тут, усюды, кудысьці, ніколі, гэтак, дзесьці*. Яны ўваходзяць у семантычныя разрады як займеннікаў, так і прыслоўяў. Так, напрыклад, слова *нідзе* з'яўляецца адмоўным займеннікам і акалічнасным прыслоўем, *дзе-небудзь* — няпэўным займеннікам і акалічнасным прыслоўем. Займеннікавыя прыслоўі з'яўляюцца невытворнымі, іх колькасны склад не папаўняецца.

Усе прыслоўі паводле значэння, сінтаксічных функцый і словаўтваральных асаблівасцей дзеляцца на два разрады: а з н а ч а л ь н ы я і а к а л і ч н а с н ы я. Азначальныя прыслоўі абазначаюць якасць дзеяння, прыметы, прадмета. Амаль усе яны маюць не толькі якаснае, а і колькаснае (звычайна другаснае) значэнне, абазначаюць ступень інтэнсіўнасці дзеяння: *удосталь напіцца, моцна хахаць*. Азначальныя прыслоўі дзеляцца на якасныя, колькасныя і спосабу дзеяння.

Якасныя прыслоўі

Самую шматлікую групу сярод азначальных складаюць якасныя прыслоўі. Яны ўтвараюцца амаль ад усіх якасных прыметнікаў, абазначаюць якасць дзеяння, прадмета ці прыметы: *цвёрда, спрытна, старанна, весела, плаўна, порстка, удала, увішна, трапна, зырка, зухавата, вобразна, залівіста, бедна, гарача, золка, нудна, смешна, рухава, палахліва, прарэзліва, уедліва*. У сказе часцей за ўсё яны адносяцца да дзеяслова (*нізка ляцець, нервозна гаварыць, сумна расказваць*), прыметніка (*надта разумны, залішне сур'ёзны*), прыслоўя (*вельмі добра, выключна важна*).

Якасныя прыслоўі не проста ўтрымліваюць у сабе нейкую інфармацыю, яны адначасова даюць ацэнку той ці іншай з'яве, асабе, прадмету: *Восені чырвоныя званы зазванілі сумна і ўрачыста* (А. Русецкі). *Гэтаю сцежкаю мне падабалася хадзіць — асабліва летам, калі па-чалавечы задумліва шуміць каласамі поле* (Я. Сіпакоў).

Ступені параўнання якасных прыслоўяў

Амаль усе якасныя прыслоўі ўтвараюць ступені параўнання — вышэйшую і найвышэйшую, якія паказваюць на розную ступень праяўлення дзеяння, стану ці якасці. Ступені параўнання бываюць простыя (сінтэтычныя) і складаныя (аналітычныя). Гэтыя формы аманімічныя формам ступеней параўнання якасных прыметнікаў.

Простая (сінтэтычная) форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца ад прыслоўяў з дапамогай суфіксаў *-ей* (*-эй, -ай*) і *-ш*: *дорага — даражэй, ёмка — ямчэй, цёпла — цяплей, рэдка — радзей, міла — мілей, дужа — дужэй*. Як і ў прыметнікаў, пры ўтварэнні ступеней параўнання прыслоўяў назіраецца суплетывізм асноў: *многа — больш, мала — менш, добра — лепш, дрэнна — горш*.

Некаторыя прыслоўі сёння ўжо страцілі поўнаасцю або часткова значэнне вышэйшай ступені параўнання і ўжываюцца як звычайныя прыслоўі. Так, прыслоўі *даўней, пазней, раней* ужываюцца ў значэнні 'калісьці, у мінулым': *Раней ніякі дождж цябе не мог спыніць* (М. Танк). *І тое, што даўней, бывала, яго так моцна захапляла, цяпер здавалася... нязначным* (Я. Колас).

Складаная (аналітычная) форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца з дапамогай слоў *больш* (*болей*), *менш* (*меней*), якія далучаюцца да якасных прыслоўяў: *больш моцна, менш выразна: Усё гучней і больш рашуча чуліся патрабаванні міру, зямлі, свабоды* (І. Дуброўскі).

З дапамогай суфіксаў *-ей* (*-эй*, *-ай*) утвараюцца формы вышэйшай ступені параўнання практычна ад усіх якасных прыметнікаў: *Бо вось жа ўжо натыкаецца на нечыя рукі, плечы, ногі — і ўсё часцей, усё балючэй* (Т. Бондар).

Простая форма найвышэйшай ступені параўнання ўтвараецца з дапамогай прыстаўкі *най-*, якая далучаецца да формы вышэйшай ступені параўнання: *найпрыгажэй, найлепш, наймацней, найзручней, найхітрэй, найдаражэй. Як тваё імя найлепш вымавіць, каб яно гучала ласкавей* (П. Глебка). *Надвор'е стаяла мокрае, і вецер найчасцей павяваў ужо холадам* (К. Чорны).

Складаная форма найвышэйшай ступені параўнання ўтвараецца з дапамогай слоў *найбольш, найменш*, якія далучаюцца да прыслоўяў, а таксама далучэннем да простаі формы вышэйшай ступені параўнання прыслоўяў слоў *за ўсё, за ўсіх*: *надзвычай хутка, вельмі рана, найбольш поўна, найменш важна, лепш за ўсё, хутчэй за ўсіх*. Адхіленнямі ад літаратурнай нормы лічацца канструкцыі тыпу *найбольш выразней, найбольш эфектыўней*.

З многімі формамі ступеней параўнання прыслоўяў могуць спалучацца часціцы *усё, яшчэ, куды, так, як, чым*. Яны ўзмацняюць або аслабляюць асноўнае значэнне той ці іншай лексемы: *усё далей, яшчэ лепш, куды горш, так моцна, як найлепш, чым хутчэй: Густа і строга зелянелі елка і сасна, але бярозы і асіны, клёны і ліпы так шчодра палалі, гарэлі, зіхацелі над промнямі сонца, так прыгожа стаялі над сінім звонкім небам, што, надалося Барысу Аляксеевічу, яшчэ хвіліна-другая і ўзаўюцца яны ў наветра* (Л. Дайнека). *Алесь і Клемусь увайшлі ў хату не зусім рашуча, як уваходзяць спакойныя хлопцы першы раз у незнаёмую хату, дзе ёсць дзяўчаты* (К. Чорны).

Найвышэйшая ступень якасці без параўнання выражаецца спалучэннямі якасных прыслоўяў з прыслоўямі *вельмі, надзвычай, надта*: *вельмі прыгожа, надзвычай хораша, надта добра: Мова — душа народа і толькі на ёй можа народ найбольш поўна выказаць сябе* (У. Караткевіч). *Тацяна радасна ажывілася — ёй надзвычайна прыемна было, што Зелянюк ставіцца да яе з шчырай даверлівасцю і нават радзіцца з ёй* (М. Зарэцкі). *У жыцці, аднак, усё сталася болей складана і меней шчасліва, чымсь у марах* (В. Быкаў).

Прыслоўі са значэннем суб'ектыўнай ацэнкі

Прыслоўі, утвораныя ад поўных якасных прыметнікаў, могуць, у сваю чаргу, утвараць прыслоўі са значэннем суб'ектыўнай ацэнкі з суфіксамі *-к-, -еньк-, -аньк-, -анечк-, -енечк-, -утк-(-ютк-), -усеньк-(-юсеньк-), -усенечк-(-юсенечк-), -ав-(-яв-), -ават-(-яват-), -енн-(-энн-), -эзн-(-эразн-)*. Гэтыя формы абазначаюць высокую

або нізкую меру якасці без параўнання. Адначасова яны выражаюць пэўныя экспрэсіўныя адценні (ласкальнасці, зневажальнасці, пагарджальнасці і г. д.): *памаленечку, бялютка, хуценька, танюсенька, страшэнна, велізарна, замала, задорага*.

Суфіксы *-к-, -еньк-(-аньк-), -енечк-(-анечк-)* ужываюцца са значэннем памяншальнасці або ласкальнасці, якое спалучаецца са значэннем высокай меры якасці: *асцярожненька, прыгожанька, хітранька, сухенька, рэдзенька, слабенечка, хуценечка, нізенечка, маркотненька, ніколечкі, мякенечка*. Гэта адзін з найбольш прадуктыўных тыпаў утварэння прыслоўяў са значэннем суб'ектыўнай ацэнкі: *На вуліцы блізенька, за дзве-тры хаты, у залівістым пераборы зайшоўся гармонік* (М. Ракітны). *Ліна з Сяргеем танцвала кожны танец і ніколечкі не адчувала стомы* (В. Хомчанка). *А потым памаленьку, памаленьку пачаў боль адыходзіць у яе ад сэрца* (А. Васілевіч).

Суфіксы *-утк-(-ютк-), -усеньк-(-юсеньк-), -усенечк-(-юсенечк-)* менш прадуктыўныя, амаль усе прыслоўі з гэтымі суфіксамі ўжываюцца ў гутарковай мове: *ціхутка, чысценька, ціхусенька, блізютка: А вецер, той гутаркі ўдзельнік і сведка, ціхутка галінкі на дрэвах кране* (А. Вольскі). *Круціцца блізютка галкі над палямі* (Я. Колас).

Суфіксы *-ав-(-яв-), -ават-(-яват-)* ужываюцца са значэннем непаўнаты дзеяння, якасці і колькасці, з іх дапамогай могуць быць утвораны прыслоўі з мадыфікацыйнымі значэннямі слабай ступені праяўлення прыметы: *чарнява, беднавата, высакавата, цемнавата, белавата, пазнавата, нізкавата, грубавата: Сонца, ахутанае шэраю дымкаю, нясмела і ленавата ўставала з-за лесу, і здавалася, што яму не хочацца прачынацца* (П. Броўка). *Страшнавата было, асабліва ў лесе, дзе ў буру дрэвы самі ўзнімалі трэск і пошчак* (І. Грамовіч).

Суфіксы *-енн-(-энн-), -эзн-(-эразн-, -эрн-)* ужываюцца з узмацняльна-павелічальным адценнем: *страшэнна, высачэнна, даўжэразна, здаравенна, высачэзна: І гром так цяжэрна націскае, як бы зямлю дзесь угінае* (Я. Колас).

Многія прыслоўі з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі страцілі экспрэсіўнае значэнне: *спадцішка, на дыбачках*.

Колькасныя прыслоўі

Колькасныя прыслоўі абазначаюць колькасць, ступень інтэнсіўнасці дзеяння або яго мяжу, меру якасці: *вельмі, многа, занадта, досыць, надзвычай, крыху, напauголаса, тройчы, прыблізна, удвая, утрая, датла, дабля, даастатку, дасыта, дазарэзу, начыста, задоўга, назаўсёды*. У сказе яны звычайна выконваюць ролю

акалічнасці меры і ступені: *На першы погляд хлопчык здаваўся **занадта** ціхім, **бездапаможным*** (М. Гамолка). *Безліч бароў і рачулак, што звоняць бясконца, цёмным кутам несучы прамяністае сонца* (А. Куляшоў). *Сотнікаў выпусціў дзесятак **снарадаў** і разнёс **дашчэнтку** яшчэ два танкі* (В. Быкаў). *Спалілі фашысты ўсё **начыста**. Людзей каго **пазабівалі**, а каго ў Нямеччыну **пагналі*** (Б. Сачанка). Звычайна колькасныя прыслоўі ўказваюць на высокую ступень якасці (*фантастычна складаны, **непамерна цяжкі, занадта высокі***) і значна радзей — на нізкую, нязначную ступень інтэнсіўнасці дзеяння: *З **ледзь** улоўным **слыху шорахам** **падала** з дрэў **пажоўклае лісце*** (М. Ткачоў).

Прыслоўі спосабу дзеяння

Сярод азначальных выдзяляюць яшчэ групу прыслоўяў спосабу дзеяння, якія характарызуюць тое, як, якім чынам адбываецца дзеянне: *назубок, аберуч, дагары, бягом, уброд, **упоерак**, напраткі, уголас, на-воўчы, старчма, гуртам, сумесна, кагалам, навыварат, нехаця, цішком, басанож, ніцма, аберуч, цурком, роем, віхрам: У раненага **загарэліся** вочы, ён **аберучкі** хопіў біклагу і пачаў прагна **піць*** (С. Александровіч). *Адзін тут нічога не зробіш. Кагалам, **гамузам** трэба* (М. Ермаловіч). *Група **прабіралася цугам** на глухой.. **сцяжынцы*** (М. Лынькоў). *Ноччу Валька плакала **цішком**, каб не пачуў чужы* (Я. Брыль). *Гарачым летнім днём Вол з ворыва **вяртаўся**. Напрацаваўся, аж **хістаўся**. За ім жа куча **аваднёў** **Ляцела роем*** (К. Крапіва).

Усе гэтыя прыслоўі ў сказе выконваюць функцыю акалічнасці спосабу дзеяння і адносяцца звычайна да дзеяслова. Прыслоўі спосабу дзеяння блізкія па сэнсу да якасных і часта пераходзяць у іх, але якасная характарыстыка дзеяння ў іх суправаджаецца ўказаннем на характар ці спосаб яго ўтварэння, параўн. *ішоў хутка і ішоў **падбегам***.

Акалічнасныя прыслоўі

Акалічнасныя прыслоўі дзеляцца на чатыры групы: месца, часу, прычыны і мэты.

Акалічнасныя прыслоўі месца абазначаюць, дзе, у якім месцы адбываецца дзеянне ці працякае працэс, куды ці адкуль накіравана дзеянне, да якой мяжы адбываецца. Усе гэтыя прыслоўі можна падзяліць на тры групы.

1. Прыслоўі, якія абазначаюць месца, дзе адбываецца дзеянне: *дома, тут, побач, пасярод, воддаль, угары, унізе, наверх, далёка,*

наперадзе, кругом, пасярэдзіне, поруч: *Падыходзім да прыгожага вялікага дома, які стаіць воддаль ад вёскі* (А. Бялёвіч). *Чатыры сасны засталіся стаяць **пасярод** лесасекі* (І. Шамякін). *Старэнькая бабулька, што сядзела **поруч** з Рыгорам, суцешна паглядала на іх* (Ц. Гартны).

2. Прыслоўі, якія абазначаюць напрамак, куды ці адкуль накіравана дзеянне: *назад, насустрач, уперад, дамоў, дахаты, сюды, туды, управа, улева, угору, убок, дадолу, зверху, знізу, знадворку, збоку: Памачыў Тараска пёрка ў туш і намазаў кошцы лапкі **спадыспаду**, самыя лапкі* (У. Юрэвіч). *Скуратовіч замкнуў **знадворку** дзверы* (К. Чорны). *Сінеў далёкі бор, **насустрач** падымалася зара* (М. Танк).

3. Прыслоўі, якія ўказваюць на мяжу, да якой распаўсюджваецца дзеянне: *дасюль, пагэтуль, данізу, даверху, па вушы, да краёў: Дома работы **па вушы**: трэба араць, сеяць* (С. Александровіч). *Каструля была вялікая, на пяць літраў, і налілі ў яе амаль што **даверху** — на выпадак, калі хто напросіць дабаўкі* (У. Дамашэвіч).

Прыслоўі месца складаюць самую шматлікую групу сярод акалічнасных прыслоўяў. Яны могуць выступаць іншы раз у сказе са значэннем часу або колькасці: *А мяне **дагэтуль** людзі часта ўспамінаюць* (Я. Колас). *Мінулася грозная бура, а мора **дасюль** яшчэ б'еца* (М. Багдановіч).

Прыслоўі часу абазначаюць, калі адбываецца дзеянне, як доўга яно працякае, з якога часу пачынаецца і да якога часу працягваецца: *летам, вясной, узімку, вечарам, учора, заўтра, надоўга, назусім, вечно, спрадвечу, удзень, уночы*. Іх можна падзяліць на дзве падгрупы.

1. Прыслоўі, якія абазначаюць няпэўны адрэзак часу: *аднойчы, надоечы, даўно, раней, заўжды, спрадвечу, неўзабаве, зараз: Ай, ды яго ж тут ведаюць, мы ж тут **спрадвечу** жывём, нашай жа тут радні паўсяля* (В. Быкаў). ***Надоечы** адбылося здарэнне, якое абляцела Навадворкі і ўсе навакольныя вёскі* (П. Кавалёў).

2. Прыслоўі, якія абазначаюць пэўны перыяд часу, у які адбываецца дзеянне: *сёлета, вясной, напрудвесні, зімой, летась, учора, заўчора, вечарам, завідна, уночы, увечары, апоўдні, сёння, раніцай, увосень: Віця прыехаў у Сябрынь **напрудвесні*** (Я. Сіпакоў). *Ляццяць, як і **летась**, у вырай З наседжаных гнёзд жураўлі* (А. Астрэйка).

Значэнне часу маюць і некаторыя фразеалагічныя спалучэнні, якія выступаюць у ролі прыслоўяў: *з году ў год, чуць дзень, з дня на дзень, як бач (бачыш)*.

Прыслоўі прычыны ўказваюць, па якой прычыне адбываецца дзеянне. Яны складаюць зусім нешматлікую групу: *згарача, здуру, спрасонку, без дай прычыны, намерана, паняволі: Гену Вярбіцкі неда-*

любліваў. *І не ад рэўнасці, як нехта здуру мог падумаць* (Я. Брыль). *Недзе ў кустах спрасонку* крыкнула птушка (М. Даніленка). *Як бы там сабе ні было, а нам трэба думаць, як далей жыць. Паняволі мусім сабе даваць якую раду* (Я. Купала).

Прыслоўі мэты абазначаюць, з якой мэтай, навошта, для чаго адбываецца дзеянне. Гэта таксама зусім невялікая група прыслоўяў: *наперакор, назло, сумыслу, знячэўку, напаказ, на памяць, знарок, наўмысна, нездарма: Мартын сумыслу едзе павольна* (Я. Колас). *Каханне прыйшло ціха і знячэўку* (А. Марціновіч). *Каршун, праходзячы паўз Васіля, знарок наступіў яму на нагу* (Р. Няхай).

Варыянтнасць прыслоўяў

Па даных Слоўніка беларускай мовы ў сучаснай беларускай мове ўжываецца звыш двухсот пяцідзiesiąці варыянтных прыслоўяў. Усе яны падзяляюцца на тры групы.

1. Абодва варыянты літаратурныя: *болей і больш, меней і менш, па-дзіцячаму і па-дзіцячы, па-сабачаму і па-сабачы, мімаходам і мімаходзь, мількам і мяльком, уночы і ўначы, здалёк і здалёку, надзвычай і надзвычайна, дбайна і дбала, захапляльна і захапляюча.*

2. Абодва варыянты літаратурныя, але адзін з іх ужываецца часцей: *вярхом* радзей *вёрхам*, *шырэў* радзей *шырай*, *шчасліва* радзей *шчасна*, *сяголета* радзей *сёлета*, *абанал* радзей *наабанал*, *відавочна* радзей *відочна*.

3. Адзін з варыянтаў літаратурны, а другі — размоўны: *ціхмяна* і разм. *ціхмана*, *ніцма* і разм. *ніцам*, *удвух* і абл. *удвох*, *чамусьці* і разм. *чамусь*, *удалечыню* і разм. *удалеч*.

Безасабова-прэдыкатыўныя словы (катэгорыя стану)

У беларускай мове вылучаецца група слоў, якія з'яўляюцца нязменнымі, але абазначаюць не прымету дзеяння ці якасці, а стан ці ацэнку чаго-небудзь ці каго-небудзь. Яны амаль заўсёды, у адрозненне ад прыслоўяў, ужываюцца ў функцыі выказніка ў безасабовым сказе: *халадна, прыемна, боязна, хораша, росна, смешна, весела, сорамна, душна: Ранкамі было свежа і росна* (І. Мележ). *Заўсёды ў лесе добра мне: у ім так ціха, урачыста, калі прытоіцца ўсё чыста і ветрык нават не дыхне* (Я. Колас). Безасабова-прэдыкатыўныя словы найчасцей ужываюцца ў спалучэнні са звязкамі *быць, стаць, станавіцца*, якія служаць для выражэння прошлага і будучага часу, а таксама ўмоўнага ладу.

Па значэнні ўсе словы катэгорыі стану дзеляцца на:

словы, якія абазначаюць стан прыроды і акаляючага асяроддзя: *цёмна, сыра, дажджліва, суха, гразка, душына, сцюдзёна, цёпла, няўтульна*: *У пакоі было душына. На вуліцы стала гразка*;

словы, якія абазначаюць псіхічны і фізічны стан чалавека і жывых істот: *крыўдна, весела, сумна, боязна, смешна, сорамна, страшна, млосна*: *Мне стала страшна. Вельмі боязна*;

словы, якія выражаюць ацэнку стану: *добра, дрэнна, лёгка, сорама, грэх, шкада*: *Лёгка было ісці. Нам шкада цябе*;

словы, якія выражаюць мадальнасць, г. зн. адносіны да дзеяння з пункту гледжання магчымасці, немагчымасці, неабходнасці: *неабходна, трэба, можна, нельга, немагчыма, пара*: *Пара ехаць дамоў. Не трэба спяшацца*;

словы, якія абазначаюць меру чаго-небудзь: *досыць, даволі, многа, мала*: *У нас усяго досыць. Даволі гуляць, ідзіце дамоў*.

Словы катэгорыі стану, як і прыслоўі, з'яўляюцца нязменнымі, ім не ўласцівы катэгорыі спражэння і скланення, яны не змяняюцца па ліках. Гэтыя словы, як і якасныя прыслоўі, могуць мець формы ступеней параўнання, ад іх утвараюцца прыслоўі са значэннем ацэнкі: *халадней, халаднавата, цёпленька, сумнавата*. Але, нягледзячы на сваё падабенства да прыслоўяў, словы катэгорыі стану адрозніваюцца ад іх сваім лексічным значэннем, сінтаксічнай функцыяй, яны маюць аналітычныя формы часу (*весела, было весела, стане веселей*) і ладу (*стала б цёпла, было б весела*), што і дазваляе выдзеліць іх у асобны разрад слоў.

Словаўтварэнне прыслоўяў

Паводле структуры ўсе прыслоўі дзеляцца на матываваныя і нематываваныя. Да нематываваных прыслоўяў належаць пераважна тыя словы, якія страцілі суадноснасць з іншымі часцінамі мовы, яны з'яўляюцца найбольш архаічнымі: *там, тут, дзе, калі, сюды, туды*. Асноўную частку складаюць матываваныя прыслоўі. Яны ўтвораны ад іншых часцін мовы і сэнсава суадносяцца з імі.

У сучаснай беларускай літаратурнай мове ўтварэнне прыслоўяў адбываецца ў асноўным спосабам афіксацыі. Большасць прыслоўяў утварылася і ўтвараецца зараз суфіксальным, прэфіксальным і прэфіксальна-суфіксальным спосабамі.

Прыслоўі ўтвараюцца ад усіх самастойных часцін мовы: назоўнікаў (*дагары, збоку, бясконца*), прыметнікаў (*шчыра, ярка, здаўна*), лічэбнікаў (*спярга, учатырох, аднойчы*), займеннікаў (*адтуль, дасюль, сюды*), дзеясловаў (*можжа, маўляў, бадай*), прыслоўяў (*навокал, незнарок, недалёка*). Адны з іх утварыліся даўно ад такіх

слоў, якіх у сучаснай беларускай мове няма (*спакваля, знячэўку*) і толькі этымалагічны аналіз дапамагае распазнаць будову і паходжанне гэтых слоў. Другія (іх пераважная большасць) утварыліся пазней і таму выразна відаць, ад якіх слоў і форм яны ўтварыліся.

Суфіксальны спосаб

Самай шматлікай з'яўляецца група прыслоўяў, утвораных ад асноў прыметнікаў з дапамогай суфікса *-а* (пад націскам *-о*), які з'яўляецца найбольш прадуктыўным сярод суфіксаў, з дапамогай якіх утвараюцца прыслоўі: *назойліва, весела, наіўна, крыва, маркотна, скупа, комплексна, слаба, прыгнечана, шчыра, пільна, рухавая, светла, лісліва, сурова, фіктыўна, гарэзліва, даўно, зласліва, зацята, апісальна, нема, дзёрзка*.

Большасць прыслоўяў гэтага тыпу з'яўляюцца прыслоўямі спосабу дзеяння і толькі адзінкавыя ўжываюцца са значэннем часу (*даўно*) і месца (*блізка*). Прыслоўі гэтага тыпу ўтвараюцца ў асноўным ад якасных прыметнікаў, і толькі невялікая колькасць іх — ад адносных, якія набылі пераноснае якаснае значэнне (*адкрыта, дэталёва, неспадзявана, машынальна, элементарна, планова, завочна, рэльефна*).

Гэтая група прыслоўяў пастаянна папаўняецца, таму што паўляюцца новыя прыметнікі, або развіваюцца новыя якасныя значэнні ў прыметніках. Звычайна не ўтвараюцца прыслоўі гэтага тыпу ад прыметнікаў, якія абазначаюць пастаянную прымету (колер, масць): *шэры, гняды, рабы, жоўты, дзіравы*. Але ў тых выпадках, калі прыметнік пашырае свае значэнні, набывае пераносныя, то становіцца магчымым утварэнне ад яго прыслоўяў: *жоўта ад красак, на вуліцы шэра, слепа верыць*. Абмежавана ўтварэнне прыслоўяў і ад вытворных прыметнікаў тыпу *клейкі, трухлявы, барадаты, босы, ледавіты, чарвівы, лысы*, а таксама ад прыметнікаў з суфіксамі *-арн-, -енн-, -ск-, -оўн-, -оў(-еў-), -ін-*, якія звычайна маюць ярка выражанае адноснае значэнне.

Другой даволі значнай па колькасным складзе з'яўляецца група прыслоўяў, утвораных ад назоўнікаў з дапамогай суфіксаў *-ой(-ою), -ай(-аю), -яй(-яю), -ом(-ам), -амі(-ямі)*. Суфіксы гэтых прыслоўяў узыходзяць да канчаткаў творнага склону назоўнікаў: *зіма — зімой, дуга — дугой, рانیца — рانیцай, сіла — сілай, верх — верхам, крыж — крыжам, круг — кругам, крук — крукам, гуж — гужам, залп — залпам, галоп — галопам, вінт — вінтом, час — часамі, гады — гадамі*. Найбольшую прадуктыўнасць пры ўтварэнні прыслоўяў маюць суфіксы *-ой(-ою), -ай(-аю), -ом(-ам)*.

Прыслоўі з суфіксамі *-амі, -ямі* нешматлікія ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.

Суфіксы, з дапамогай якіх утварыліся гэтыя прыслоўі, аманімічныя канчаткам творнага склону назоўнікаў. Сярод прыслоўяў гэтай групы шмат такіх, якія маюць паралельныя акцэнталагічныя варыянты: *вэрхам і вярхом, рانیцай і раницой, мелькам і мяльком*.

Найбольш інтэнсіўна ўтвараюцца прыслоўі ад розных форм назоўнікаў ва ўскосных склонах з прыназоўнікамі і без іх. Група папаўняецца прыслоўямі з народна-гутарковай мовы. Па сваёй форме гэтыя прыслоўі нічым не адрозніваюцца ад назоўнікаў і толькі па сінтаксічнай функцыі ў сказе можна вызначыць прыслоўе гэта ці ўскосная форма назоўніка. У сказе прыслоўі ўжываюцца ў функцыі акалічнасці, назоўнікі — часцей за ўсё ў функцыі дапаўнення. Прыслоўі ўтвараюцца таксама ад іншых склонавых форм назоўнікаў:

— родны склон з прыназоўнікамі *ад, да, з, без*: *бясконца, спераду, знізу, зверху, дадому, дахаты, спачатку, адразу*;

— давальны склон без прыназоўнікаў: *далоў, дамоў, долу*;

— вінавальны склон з прыназоўнікамі *у, за, на*: *уніз, насустрач, навек, замуж*;

— месны склон з прыназоўнікамі *у, на, па, а*: *увушы, унізе, напраўдзе, напярэдадні, апоўначы*.

Працэс пераходу склонавых форм назоўнікаў у прыслоўі адбываецца ў сучаснай мове вельмі актыўна.

Група прыслоўяў, утвораных ад лічэбнікаў, нешматлікая. Ад іх утвораны прыслоўі з дапамогай суфікса *-ойчы*: *двойчы, тройчы*.

Ад дзеясловаў утвараюцца прыслоўі з дапамогай суфікса *-ма*: *роўма, бегма, крычма, лежма, кішма*. Звычайна прыслоўі гэтага тыпу ўваходзяць у склад устойлівых словазлучэнняў: *роўма раўці, крычма крычаць, лежма ляжаць, кішма кішэць*.

З дапамогай суфікса *-ом (-ам)* утварыліся прыслоўі тыпу *тайком, ходам, валам, цягам, бягом*.

Ад асноў прыслоўяў новыя прыслоўі ўтвараюцца з дапамогай суфіксаў *-авата*: *цяжка — цяжкавата, цёмна — цёмнавата, рана — ранавата*; *-еньк- (-эньк), -аньк-: ціхенька, беленька, роўненька, асцярожненька*; *-ютк-, -утк-, -усеньк-, -юсеньк-, -усенечк-, -юсенечк-: ціхутка, ранюсенька, танюсенечка, бялютка*; *-эन्न-, -енн-, -эрн-, -эзн-, -эразн-: страшэнна, высачэзна, даўжэразна*. Гэты тып утварэння прыслоўяў з'яўляецца даволі прадуктыўным. Прыслоўі з суфіксамі ацэнкі часцей ужываюцца ў мове мастацкай літаратуры, фальклорных творах.

Прэфіксальны спосаб

Прэфіксальным спосабам утворана значна меншая па колькасці група прыслоўяў. Гэтым спосабам утвараюцца звычайна прыслоўі ад ужо вядомых прыслоўяў з дапамогай прыставак: *не-*(*ня-*), *ні-*: *некуды, некалі, незнарок, ніколі, нідзе, нічуць, нядарам, ніадкуль, нікуды, ніяк*; *на-*: *надоўга, настолькі, наглуха, нашмат, наскрозь, назаўтра, навечна, назусім*; *па-*: *папераменна, папарна, паабпал, паводдаль, паменш, папроху*; *за-*: *замала, заглыбока, задоўга, загуста, завысока, залетась*; *най-*: *найвышэй, найхутчэй, найбольш, найменш*.

Гэтыя прыслоўі звычайна захоўваюць лексічнае значэнне ўтваральнай асновы. Толькі некаторыя з іх, напрыклад, прыслоўі з прыстаўкай *па-* адрозніваюцца значэннем ад утваральнай асновы.

У беларускай мове яшчэ існуе некалькі словаўтваральных тыпаў, калі з дапамогай той ці іншай прыстаўкі ўтвараецца адно ці два прыслоўі, напрыклад, *пазаўчора, паслязаўтра, задарма, пазалетась*.

Прэфіксальна-суфіксальны спосаб

Даволі значная група прыслоўяў утворана з дапамогай прэфіксальна-суфіксальнага спосабу. Гэтым спосабам утвараюцца прыслоўі ад усіх знамянальных часцін мовы.

Ад асноў прыметнікаў і прыналежных займеннікаў прыслоўі ўтвараюцца з дапамогай: прыстаўкі *па-* і суфіксаў *-ому* (*-аму, -яму*), *-му*: *па-ранейшаму, па-новаму, па-летняму, па-святочнаму, па-салаўінаму, па-дзелавому, па-свойму, па-вашаму, па-нашаму*. Гэта даволі прадуктыўны тып утварэння прыслоўяў у сучаснай беларускай мове. Прыслоўі гэтага тыпу параўнальна рэдка ўтвараюцца ад адносных прыметнікаў з суфіксамі *-ав(ы), -ск(і)*: *па-дзелавому, па-гарадскому*.

Ад асноў прыметнікаў з дапамогай прыстаўкі *па-* і суфікса *-ы* ўтвораны прыслоўі *па-чалавечы, па-дзіцячы, па-воўчы, па-дзявочы*, многія з іх маюць сінонімы з суфіксам *-аму*: *па-дзіцячы* і *па-дзіцячаму*; прыстаўкі *па-* і суфікса *-у*: *па-бацькоўску, па-брацку, па-гаспадарску, па-беларуску, па-суседску, па-мужчынску, па-руску, паасобку, паблізу, павідну, паціху, падоўгу*; прыстаўкі *з-* і суфіксаў *-у, -а(-я)*: *знову, зрэдку, зблізку, змоладу, змалку, злева, змала, здаўна*; прыставак *у-, на-* і суфікса *-ую*: *напрамую, ухаластую, урассыпную, наўдалую, напрапалую, уручную*; прыстаўкі *да-* і суфікса *-а(-я)*: *дабляла, дачыста, дачырвана, дапаўна, дасыта, дап'яна, дапазна*.

Ад асноў назоўнікаў прыслоўі ўтвараюцца з дапамогай прыстаўкі *да-* і суфіксаў *-а(-я), -у, -і(-ы)*: *датла, дазвання, даастатку, дарэчы, дапраўды, даволі, дахаты, дадому, дадолу, дашчэнтну, давеку, дарэшты, дагары*; прыстаўкі *з-* (*с-, са-*) і суфіксаў *-у(-ю), -а(-я), -і(-ы)*:

збоку, ззаду, знадворку, зразу, зранку, зрання, спрасоння, сп'яна, звечара, здуру, згары, зрэшты, знутры; прыстаўкі на- і суфіксаў -у, -а(-я), -і(-ы) або Ø: *начыстату, навыцяжку, налета, напраткі, напярэімы, навек, наадрэз, нацянькі, навыперадкі, напрадвесні, напярэдадні, напавал, напавер, наперакор, напаказ, насустрач*, найбольш прадуктыўным у гэтай групе з'яўляецца нулявы суфікс; прыстаўкі у-(-ва-) і суфіксаў -у(-ю), -і(-ы), -е, -о: *улетку, упоцёмку, узімку, употайкі, упрочкі, уголас, услед, усмак, ушчэнт, узамен, усу'ёз, уплаў, удзень, уміг, умомант, уверсе, унізе, усярэдзіне*; прыстаўкі на- і суфіксаў -е, -і(-ы), -у: *наперадзе, наверсе, пасярэдзіне, навалі, панізу*.

Ад лічэбнікаў утвараюцца прыслоўі з дапамогай прыстаўкі на- і суфіксаў -е(-э): *надвае, натрае*; прыстаўкі у- і суфіксаў -іх(-ых), -ох(-ёх), -ух(-юх): *учацвярых, упяцёх, ушасцёх, удзясяцёх, удвух, удзвюх*; прыстаўкі у- і суфікса -а(-я): *удвая, утрая*.

Ад асноў дзеясловаў прыслоўі ўтвараюцца з дапамогай прыстаўкі у- і суфікса -ку: *уперамешку, упрыкуску, упрысядку*; прыстаўкі без-(-бес-) і суфікса -ку: *бесперастанку, безупынку*.

Ад прыслоўяў утвараюцца новыя прыслоўі з дапамогай прыстаўкі на- і суфікса -у: *напроху, памалу, падоўгу*.

Спосаб складання

Гэты спосаб займае параўнальна невялікае месца ў сістэме словаўтварэння прыслоўяў. Спосабам складання прыслоўі ўтвараюцца звычайна са словазлучэнняў. Некаторыя прыслоўі ўжо страцілі сувязь са словазлучэннямі, на базе якіх яны ўтварыліся, і з пункту погляду сучаснай мовы лічацца невытворнымі: *стрымгалоў, аберуч, басанож, сёлета*, у другіх прыслоўяў суадноснасць са словазлучэннямі даволі выразная: *штодня, штогод*. Усе прыслоўі, утвораныя спосабам складання, можна падзяліць на тры групы.

1. Прыслоўі, утвораныя шляхам спалучэння займенніка з назоўнікам: *штолета, штогод, штодзень, штомесяц, штомінуту, штохвіліну, штовечар, штораз, штодня*.

2. Прыслоўі, утвораныя шляхам спалучэння аднолькавых або блізкіх слоў: *дзе-нідзе, калі-нікалі, як-ніяк, раз-праз, чын-чынам (чын-чынаром), даўным-даўно, век-векам, ледзь-ледзь*.

3. Прыслоўі, утвораныя ад фразеалагічных словазлучэнняў: *шыта-крыта, сам-насам, далей-болей, шыварат-навыварат*. Гэта група папаўняецца за кошт фразеалагізмаў тыпу *як бачыш, чуць дзень, слова ў слова, душа ў душу*.

Прыслоўі самі могуць служыць базай для ўтварэння новых слоў — назоўнікаў, прыметнікаў, часціц, злучнікаў і г. д. У такіх выпадках яны страчваюць лексічнае значэнне прыслоўяў і набываюць значэнне адпаведнай часціны мовы.

СЛУЖБОВЫЯ СЛОВЫ І ЧАСЦІЦЫ

Лексіка-граматычныя разрады прыназоўнікі, звязкі і злучнікі аб'ядноўваюцца ў адну групу службовых слоў. Разам з часціцамі яны ўтвараюць клас непаяўназначных слоў. Словы гэтага класа, у адрозненне ад слоў паяўназначных, вылучаюцца тым, што іх значэнне мае пераважна сінтаксічны характар. Калі паяўназначнае слова, напрыклад, *дарога, змярканне, сіні, драўляны, будаваць, цёпла, мой, сто*, мае лексічнае значэнне само па сабе, то значэнне такіх асобна ўзятых слоў, як *а, у, к, ж*, можна высветліць толькі ў межах сінтаксічных канструкцый, у якіх гэтыя словы ўжываюцца.

Яшчэ адна адметная рыса, якая аб'ядноўвае ўсе непаяўназначныя словы, — гэта іх адсутнасць у тых канструкцыях, дзе сінтаксічныя адносіны вырашаюцца толькі парадкам слоў і інтанацыяй. На важнасць непаяўназначных слоў у мове ўказвае іх высокая частотнасць: у маўленні кожнае чацвёртае або нават трэцяе слова любога тэксту — гэта непаяўназначнае.

Непаяўназначных слоў у моўнай сістэме адносна нямнога; значная колькасць гэтых слоў — вытворныя: яны паходзяць ад слоў паяўназначных.

Службовыя словы — прыназоўнікі, звязкі і злучнікі — яднае тое, што яны ўжываюцца ў мове для сувязі дзвюх або некалькіх моўных адзінак і аб'яднання іх у адно больш буйнае сінтаксічнае цэлае. Прыназоўнік звязвае галоўнае слова з залежным назоўнікам, аб'ядноўваючы іх у словазлучэнне. Злучальны злучнік звязвае аднародныя члены сказа, аднатыпныя сузалежныя часткі складаназалежнага сказа або прэдыкатыўныя адзінкі ў такіх аб'яднанні, як рад аднародных членаў сказа, складаную даданую ці галоўную частку складаназалежнага сказа, складаназлучаны сказ. Падпарадкавальны злучнік звязвае галоўную і даданую частку, аб'ядноўваючы іх у складаназалежны сказ. Нарэшце, звязка — гэта сродак сувязі дзейніка і выказніка, аб'яднання іх у прэдыкатыўнае спалучэнне, якое з'яўляецца асновай простага сказа.

Будучы сродкам аб'яднання сінтаксічных адзінак, службовыя словы звычайна знаходзяцца паміж тымі кампанентамі, якія яны звязваюць. Аднак значна больш цесная спалучанасць наглядаецца ў прыназоўнікаў, падпарадкавальных злучнікаў і звязак якраз з другім кампанентам. Прыназоўнік далучаецца да залежнага назоўніка, утвараючы разам з ім т. зв. сінтаксічную форму слова; падпарадкавальны злучнік заўсёды адносіцца да даданай часткі складаназалежнага сказа, надаючы гэтай частцы пэўную сінтаксічную форму; звязка непасрэдна ўваходзіць у склад выказніка і таксама вызначае яго форму. І толькі злучальныя злучнікі не ўваходзяць у склад тых кампанентаў, якія яны звязваюць, а з'яўляюцца ў гэтых адносінах як бы пракладкамі, скрэпамі, якія «склейваюць» у адно цэлае два ці некалькі кампанентаў.

Часціцы ў класе непаўназначных слоў стаяць асобна. Яны, як правіла, не з'яўляюцца сродкамі сувязі (хаця многія часціцы і набываюць у сказе такую функцыю). Часціцы адыгрываюць вельмі важную ролю ў маўленні: яны актуалізуюць, падкрэсліваюць, вылучаюць той сэнсавы кампанент выказвання, на які трэба звярнуць асаблівую ўвагу.

ПРЫНАЗОЎНІКІ

П р ы н а з о ў н і к і — гэта службовыя словы, з дапамогай якіх выражаюцца адносіны паміж галоўным і залежным словамі ў словазлучэнні з апасродкаванай падпарадкавальнай сувяззю.

Галоўным словам у такіх словазлучэннях звычайна выступае дзеяслоў, радзей — назоўнік, прыметнік, прыслоўе, безасабова-прэдыкатыўнае слова або нават непадзельнае (фразеалагічнае) спалучэнне, а залежным — толькі назоўнік (ці любая субстантывавая частціна мовы) або займеннік: *ехаць у лес, язда ў лес, праездам у лес, дарога ў лес; смуткаваць без прычыны, смутна без прычыны; цікавы для слухачоў, цікавы для ўсіх; хадзіць да позняга, адкладаць на потым; кінуць вокам на хату, вастрыць зубы на дубок.*

Класіфікацыя прыназоўнікаў у залежнасці ад іх паходжання і будовы

У адпаведнасці з паходжаннем усе прыназоўнікі традыцыйна дзеляцца на невытворныя і вытворныя. Д а н е в ы т в о р н ы х адносяцца: *а, аб, ад, без, да, для, дзеля, з, за, к, каля, ля, між, на, над, па, пад, перад, пра, праз, пры, у, цераз.* Гэтыя прыназоўнікі страцілі жывую сувязь з тымі словамі, ад якіх яны ўтварыліся. Да гэтай жа групы адносіцца прыназоўнік *наўз*, які для сучаснага

стану літаратурнай мовы не можа кваліфікавацца як складаны¹. У сінхронным плане ў групу невытворных трэба ўключаць і прыназоўнікі *акрамя, апроча, бліз, замест, звыш, наконт, накіталт, наводле, сярод*, суадноснасьці якіх з прыслоўямі ці спалучэннямі слоў цяпер можа быць устаноўлена толькі гістарычна.

Вытворныя прыназоўнікі захоўваюць непасрэдную сувязь са словамі, якія адносяцца да розных знамянальных часцін мовы. Усе вытворныя нават нельга называць у пэўным сэнсе прыназоўнікамі: фактычна гэта не што іншае, як словы ці спалучэнні слоў, якія ў словазлучэнні выконваюць ролю сродкаў сувязі галоўнага кампанента з залежным, г. зн. выконваюць тую ж ролю, што і невытворныя прыназоўнікі. Гэта і апраўдвае ўжыванне тэрміна «прыназоўнік» у дачыненні да ўсіх вытворных.

Класіфікацыя такіх вытворных прыназоўнікаў праводзіцца ў залежнасці ад таго, з якой часцінай мовы захоўваецца сувязь вытворнага прыназоўніка. Такім чынам вылучаюцца прыназоўнікі адпрыслонныя (ці інакш — прыслоўныя): *абапал, блізка, вакол, воддаль, збоку, зверху, ззаду, злева, міма, наабапал, наверху, наверх, наводдаль, навокал, наперад, наперадзе, насустрач, насупраць, непадалёку, наабапал, наперад, наперадзе, пасля, пасярод, пасярэдзіне, паўзверху, побач, побліз, попач, поруч, скраю, скрозь, спадыспаду, спераду, супраць, узамен, уздоўж, уперад, уперадзе, уоперак, услед, усцяж*; адпрыметніковыя: *адносна, адпаведна, згодна, паралельна, прапарцыянальна, раўналежна*²; аддзеясловныя: *выключаючы, дзякуючы, канчаючы, уключаючы* (усе яны суадносяцца з дзеепрыслоўямі).

Многія вытворныя прыназоўнікі захоўваюць сувязь са склонавымі формамі назоўнікаў. Беспрыназоўнікавую форму творнага склону маюць толькі два адназоўнікавыя прыназоўнікі: *шляхам* і ўстарэлае *кіталтам*. Астатнія вытворныя прыназоўнікі ўтварыліся ў выніку злучэння простага невытворнага прыназоўніка з назоўнікам ва ўскосным склоне: *за кошт, з боку, з ліку, з мэтай, з дапамогай, з прычыны, з цягам, з часу, на аснове, на манер, на працягу, на чале, на шляху, пры дапамозе, у адносінах, у абрас, у выніку, у гонар, у імя, у ліку, у мэтах, у сілу, у справе, у сэнсе, у час, у часе, у часы*. Такія вытворныя прыназоўнікі, у сваю чаргу, могуць спалучацца з невытворнымі: *на чале з, на*

¹ Прыназоўнік *уз* (састаўная частка кампазіта *паўз*) як самастойнае слова адзначаны ў форме *выз* толькі ў гаворках на паўднёвым усходзе Беларусі: *ішлі выз дарогу*, г. зн. 'паўз дарогу', 'каля дарогі ўздоўж яе'.

² Гэтыя прыназоўнікі ў беларускай мове ўзніклі як калькі рускіх адпрыметнікавых прыназоўнікаў *относительно, соответственно, согласно*. Аднак у сувязі з тым, што ў беларускай мове падобныя кароткія прыметнікі не ўжываюцца, пералічаныя прыназоўнікі па форме збліжаюцца з адпрыслоўнымі.

шляху да, у адказ на, у адносінах да. Па гэтай жа мадэлі ўтвараюцца і іншыя спалучэнні назоўнікаў, якія маюць рэлятыўнае значэнне, з невытворнымі прыназоўнікамі: у аднаведнасці з, у адрозненне ад, у кірунку да, у параўнанні з, у саюзе з, у сувязі з.

У выніку спалучэння прыслоўя з невытворнымі прыназоўнікамі ў сучаснай мове склаліся наступныя прыслоўна-прыназоўнікавыя канструкцыі, якія таксама ўжываюцца ў функцыі прыназоўнікаў: адначасова з, асобна ад, збоку ад, нараўне з, побач з, поруч з, разам з, следам за, сумесна з, услед за.

Функцыю прыназоўнікаў выконваюць і некаторыя дзеепрыслоўі ў спалучэнні з невытворнымі прыназоўнікамі: нягледзячы на, гледзячы на, пачынаючы ад, пачынаючы з.

Вытворнымі з'яўляюцца і прыназоўнікі, якія ўтварыліся шляхам словаскладання двух ці трох невытворных: з-за, з-над, на-над, з-над, на-за, паміж, з-на-над, з-на-за.

Варыянты прыназоўнікаў

Некаторыя невытворныя прыназоўнікі існуюць у сучаснай мове ў двух ці больш варыянтах. Звычайна гэтыя варыянты залежаць ад фанетычных асаблівасцей пачатку таго слова, якое непасрэдна размешчана за прыназоўнікам. Гэта датычыць такіх варыянтаў, як у — ў — ва (ці ува), з — са. Перад словам са збегам зычных у пачатку слова ці словам з пачатковым у ўжываецца варыянт ва (ува): ва мне (ува мне), ва ўсіх (ува ўсіх). Пасля слоў, якія канчаюцца галоснымі і не адзелены знакам прыпынку ад прыназоўніка, ўжываецца варыянт ў: накласці ў стол (параўн. ляжаць у стала). Аднак у вершаваных тэкстах такое размеркаванне варыянтаў у — ў не заўсёды вытрымліваецца: дзеля захавання рытмікі паэты могуць ісці на парушэнне звычайнай нормы. Напрыклад, *Кажуць, бог стварыў зямлю, а свой край — галандцы. Бачыў я работу іх. Мушу вам прызнацца, што міфічнаму тварцу проста немагчыма у саборніцтва ісці ды з людзьмі такімі* (М. Танк). *А з поля вее ацяжэлым дымам, тым дымам непаўторным ад агнёў, ў якім — пах свежай бульбы, верасоў...* (М. Танк).

Трэба ўсё ж зазначыць, што такое ўжыванне у і ў з'яўляецца аўтарскім і не падтрымліваецца нормамі правапісу.

Перад словам, якое пачынаецца збегам зычных, асабліва з пачатковымі з ці с, ужываецца варыянт са: са мной, са свету, са знаёмым.

Варыянты аб — аба, к — ка, над — нада, пад — пада, перад — перада (або прад — прада) таксама абумоўлены фанетычна, аднак

варыянт з галосным *a* ў гэтых прыназоўніках ужываецца вельмі абмежавана, толькі перад адным ці двума словамі, найчасцей — перад займеннікам *мне, мной*. Тое ж можна сказаць і пра варыянт *ада*, які адзначаецца ў спалучэннях *ада дна, ада дня*.

Націск у прыназоўніках

Невытворныя прыназоўнікі звычайна не маюць самастойнага націску і аб'ядноўваюцца ў адно фанетычнае слова з наступнай лексмай. Перанос на іх націску з самастойнага слова, перад якім знаходзіцца прыназоўнік, — з'ява ў сучаснай мове надзвычай рэдка. Можна прывесці толькі адзінкавыя выпадкі такога пераносу. Напрыклад: *даць по́ вуху, стукнуць по́ баку, зрабіць за́ нач, сказаць со́ сну. Потым по́ баку дугою ды ў жывот яшчэ нагою* (К. Крапіва). *Блізка году справа ідзе з мостам. Партызаны, што збудуецца за дзень, раскідаюць за́ нач* (М. Лужанін).

Два неаднаскладовыя невытворныя прыназоўнікі маюць слабы самастойны націск: *пéрад і цéраз*. Гэты націск у тэксце можа страчвацца, і тады названыя прыназоўнікі таксама становяцца праклітыкамі.

Вытворныя прыназоўнікі, звязаныя сваім паходжаннем з назоўнікамі, прыметнікамі, прыслоўямі і дзеясловамі, захоўваюць тое ж месца націску, якое было ў адпаведных самастойных словах.

Ужыванне прыназоўнікаў са скланавымі формамі залежных назоўнікаў ці займеннікаў

Прыназоўнікі ўжываюцца з адным або некалькімі скланамі залежных назоўнікаў ці займеннікаў.

Аднасклонавае кіраванне ўласціва большасці прыназоўнікаў. Так, толькі *р о д н а г а* склону патрабуюць пасля сябе прыназоўнікі *ад, без, да, дзеля, для, ля, каля, з-за, з-над, з-пад, з-на-за, з-па-над, паміма, акрамя, апроча, бліз, замест, звыш, наконт, накішталт, наводле, сярод*, а таксама большасць адпрыслоўных прыназоўнікаў, прыслоўна-прыназоўнікавых канструкцый і спалучэнняў простых невытворных прыназоўнікаў са скланавымі формамі назоўнікаў (*абапал, блізка, вакол, воддаль, наводдаль; асобна ад, збоку ад, за выключэннем, за кошт, з часу, на аснове, у адносінах да, у кірунку да*).

Д а в а л ь н а г а склону патрабуюць *к, адпаведна, згодна, паралельна, прапарцыянальна, раўналежна, наперакор, насустрач, насуперак, удагон, услед*.

Вінавальнага склону паграбуюць *пра, праз, цераз, у адказ на, нягледзячы на*.

З формай творнага склону ўжываюцца *па-за, згодна з, побач з, поплич з, поруч з, следам за, на чале з, у адпаведнасці з, у сувязі з*.

Асобныя прыназоўнікі могуць спалучацца з формамі двух ці нават трох склонаў.

Так, прыназоўнікі *аб, на і пра* паграбуюць вінавальнага і меснага, *над, над і перад* — вінавальнага і творнага, а *паўз і скрозь* — роднага і вінавальнага склонаў. Прыназоўнік *паміж* ужываецца з родным і творным, а прыназоўнік *уоперак* — з родным і давальным склонамі.

Прыназоўнікі *з, за і між* ужываюцца з формамі роднага, вінавальнага і меснага, прыназоўнік *на* — з формамі давальнага, вінавальнага і меснага, а прыназоўнік *у* — з формамі роднага, вінавальнага і меснага склонаў.

Аднак двухсклонавае або трохсклонавае кіраванне пералічаных прыназоўнікаў для сучаснай мовы не заўсёды з'яўляецца нормай. Ужыванне *над, перад і пры* з вінавальным кваліфікуецца як дыялектызм або архаізм, хоць прыклады такога кіравання сустракаюцца ў мове мастацкай літаратуры: *Я прыйду на неба незайманым, чыстым стану **п**рад божыя вочы* (У. Караткевіч). *А там надзенеш шапку з цэшкаю, шаблю **п**ры боку прычэпіш* (К. Крапіва).

Літаратурнай нормай лічыцца ўжыванне прыназоўнікаў *над і перад* з формамі творнага склону, а прыназоўніка *пры* — з формай меснага склону: *Вечар **над** вёскаю шэры, цені ў зялёным лісці* (М. Танк). *Цягнік прыпыніўся на хвіліну на невялікай станцыі, апошняй **перад** горадам* (М. Лынькоў). ***П**ры лесе, **над** горкай бруіцца крыніца* (П. Броўка).

Нельга прызнаць літаратурнай нормай і ўжыванне прыназоўнікаў *паўз і скрозь* з родным, *уоперак* — з давальным, *між* — з вінавальным і *за* — з родным склонам, хоць прыклады такога ўжывання таксама сустракаюцца ў мове мастацкай літаратуры: *Неяк ішла **паўз** ларка з папяросамі, глянула: тая! Яна, чарнакосая* (П. Панчанка). ***С**крозь прагалін лясоў былі хмаркі відны, ў сінім небе іх нікла руно* (Я. Колас). *«Наперадзе падлодка», — сказаў другі. — «Прайшла **ў**операк нашаму курсу»* (Э. Самуйлёнак). *Праязджаў **між** іх палосу, але нікога не прыкмеціў* (Ц. Гартны). *Блага нам было, вельмі блага **за** прыгону* («Дзядзька Антон...», ананімная гутарка XIX ст.).

Літаратурнай нормай лічыцца ўжыванне прыназоўнікаў *паўз і скрозь* з вінавальным, *уоперак* — з родным, *між* — з родным і месным, *за* — з вінавальным і месным склонамі: *слупкі паўз да-*

рогу, ісці скрозь лес, перабегчы ўноперак вуліцы, дарога між дубоў і дарога між дубамі, сесці за стол, сядзець за сталом.

Устойлівае неаднасклонавае кіраванне, такім чынам, захоўвае толькі невялікая група прыназоўнікаў: двухсклонавае — *аб, за, між, паміж, на і пад*, а трохсклонавае — *з, на і у*. Напрыклад: *стукнуць аб камень — марыць аб вясне; прадаць за рубель — садок за хатай; між лета і зімы — між летам і зімой; возера паміж балот — гутарка паміж сябрамі; накласці на стол — ляжыць на стале; лезці пад стол — жалуды пад дубам; скаціцца з гары — велічынёй з гару — ехаць з сябрамі; фільм па Талстому — вада на пояс — хадзіць па лесе; гасцяваць у сястры — зайсці ў хату — пабыць у хаце.*

Неаднасклонавае кіраванне прыназоўнікаў у сучаснай беларускай мове мае розны характар. У адных выпадках яно звязана з яскравым сэнсавым адрозненнем спалучэнняў, напрыклад: *кара з дуба — велічынёй з дуб, бяроза з дубам; зайшоў на пошту па пісьмо — атрымаў пяцёрку на пісьму — вадзіў карандашом па пісьме; накласці на воз — ляжыць на возе*. У другіх выпадках такое адрозненне адсутнічае: адны і тыя ж сінтаксічныя адносіны могуць выражацца рознымі склонавымі формамі з адным і тым жа прыназоўнікам. Ствараюцца сінтаксічныя сінонімы, і ў такіх сінанімічных парах адна з канструкцый звычайна лічыцца нормай, а другая — устарэлым ці дыялектным варыянтам, незасвоеным запазычаннем.

Устарэлымі ці дыялектнымі лічацца, у прыватнасці, спалучэнні *аб* з вінавальным у канструкцыях з дзеясловамі мовы і думкі: *гутарка аб тое, забыўся аб ратунак, пытаць аб долю*. Літаратурнай нормай тут лічыцца форма меснага склону: *гутарка аб тым, забыўся аб ратунку, пытаць аб долі*.

З прыназоўнікам *між* у мове мастацкай літаратуры, асабліва ў канструкцыях з прасторавым значэннем, пераважае форма роднага склону. Аднак у дзелавым, афіцыйным і навуковым стылях паступова становіцца нормай ужыванне з гэтым прыназоўнікам формы творнага склону.

З прыназоўнікам *паміж* перавага аддаецца форме творнага склону, хоць і форма роднага не лічыцца адхіленнем ад нормы.

Ужыванне прыназоўніка *па* з формамі давальнага (у адзіночным ліку) і меснага склонаў у канструкцыях з прасторавымі адносінамі і з некаторымі разнавіднасцямі часавых і аб'ектных адносін таксама стварае сінтаксічныя сінонімы. Пры гэтым формы давальнага склону ўспрымаюцца як русізм ці дыялектызм: *ісці па шырокаму полю; жалі жыта па яснаму сонейку, будзем жаць па месяцу*, г. зн. 'пры святле месяца' (Народная песня). *Не пайду па*

дажджу (В. Вітка). *Сум на дому* (З. Бядуля). *Па званочку твайму здагадаўся* (В. Вітка).

Вядома, гэта не значыць, што ў беларускай мове ўсе канструкцыі, у якіх *на* спалучаецца з формай давальнага, лёгка могуць быць заменены адпаведнымі спалучэннямі з месным. Ёсць рад сінтаксічных адносін, у першую чаргу абмежавальных, прычынных і паасобных адценняў часавых, для выражэння якіх форма давальнага склону (у адзіночным ліку) з прыназоўнікамі *на* замацавалася як трывалая: *даць на рублю, карандашу; урок на пісьму, дождж прайшоў як на заказу, прыбыў на вашаму загаду, рабілі на даўняму звычаю, фільм на Горкаму, капуста на вядру, гурбы на мядзведзю, снег на лапцю, сказаць на сакрэту, зганьбіць на злomu намеру, не знаходзіць адрасу на цэламу месяцу*.

Ужыванне формы давальнага склону ў памянёных і падобных да іх канструкцыях мае даўнюю традыцыю ў беларускай мове і ніяк не можа расцэньвацца як русізм, а спробы ўсё перавесці толькі на месны склон нярэдка скажаюць сэнс, збядняюць мову і толькі шкодзяць усталяванню нормы.

Сінтаксічныя адносіны, у выражэнні якіх прымаюць удзел прыназоўнікі

Паміж кампанентамі словазлучэння ўстанаўліваюцца самыя разнастайныя віды адносін — прасторавых, аб'ектных, азначальных, акалічнасных і інш., у выражэнні якіх прыназоўнікі прымаюць самы непасрэдны ўдзел. Семантыка гэтых адносін і ёсць значэнне прыназоўніка. У беларускай мове склаліся наступныя групы функцыянальных значэнняў прыназоўнікаў.

П р а с т о р а в ы я значэнні, дзе аб'ядноўваюцца значэнні напрамку: *падымацца ад вады, адсунуцца ад сцяны, вяртацца з горада, пісьмо з радзімы, дайці да заставы, прыехаць у горад, глядзець праз акно, пералезці цераз плот і значэнні месцазнаходжання: гудзе трактар за рэчкай, лаўкі стаяць каля дарогі, іду між узгоркаў і раўнін, сцішна над возерам, абедаць у сталоўцы, дубы наабапал рэчкі*.

Ч а с а в ы я значэнні: *працаваць з раніцы да вечара, устаць да ўсходу сонца, прыехаць перад экзаменам, халаднавата станавілася к раніцы, скончыць працу к тэрміну, вярнуліся пасля перамогі, не спалі за поўнач, сустрэча праз немалы час, намерзліся за доўгу дарогу, пакінуць на доўгія гады, не спаць на начах, адбылося тры гады назад (або: адбылося тры гады таму назад)*.

А б' е к т н ы я значэнні, куды ўключаюцца ў л а с н а - а б' е к т н ы я: *догляд за хворым, трымаць за руку, стукаць у акно,*

змагацца супраць ворага, абавязак перад народамі; камітаты ўныя: сябраваць з дзяўчынай, вядро з вадой, ісці побач з возам; абляты ўныя: пазбавіцца ад небяспекі, маляваць без прыкрас, знікнуць з вачэй; лімітаты ўныя: заданне па нарыхтоўцы збожжжа, падыходзіць па чарзе, спаборніцтвы па футболе, майстар на выдумкі, апошні з краю, адзін з лесарубаў; інструментальныя: напайць з гладыша, лічыць на пальцах, гаварыць па радыё; дэлібераты ўныя: марыць аб свабодзе, вучэнне аб рэвалюцыі, распытваць пра службу, верыць у перамогу, працаваць над перакладам, журыцца па Айчыне; замяшчальнасці: працаваць за брыгадзіра, купіць за грошы, аддаць пад заклад.

Трансгрэсіўныя значэнні, або значэнні пераўтварэння, пераходу з аднаго стану ў другі: пілаваць бервяно на дошкі, перацерці снег на муку, сціснуцца ў камячок, высах у палку, развезць у прах.

Значэнні меры і ступені: радасць без меры, вядомы да драбніц, доўга праз меру, багатыр на ўсю акругу, улезці ў гразь па вушы, вада па поясе.

Атрыбуты ўныя значэнні, куды ўключаюцца квалітаты ўныя, або якасныя: чалавек без хітрыкаў, неба без зор, салат пад маянэзам, іквантаты ўныя, або колькасныя: палічыць да сарака, плаціць па рублю, надойваць па вядру, табун у трыста коней, камісія ў складзе пяці чалавек.

Дыстрыбуты ўныя, або размеркавальныя, значэнні: падзяліць на чатыры часткі, збіраць па кропельцы, ашчаджаць па кавалку, перабраць па каліву.

Значэнні прыналежнасці: ключы ад хаты, кола з веласіпеда, дзяжурны пры штабе.

Генетычныя значэнні: пах ад кветак, след ад калёс, паштоўка з альбома, нехта з сяброў, стравы з мукі, рэпрадукцыя з карціны.

Кампараты ўныя значэнні: мацнейшы за камень, хто ж дужэй ад грамады, вышэй над усё сяло, зерне з фасоліну, гарбузы па вядру, здаравейшы супраць брата, мора ў параўнанні з возерам.

Значэнні спосабу дзеяння: пець ад сэрца, бегчы без аглядакі, рассмяяцца не да ладу, выбіцца з сіл, стрыгчы пад нулёўку.

Прычынныя значэнні: пачарнець ад дажджу, застыць ад холаду, не чуваць з-за шуму, стаміцца з дарогі, наважаць за дасведчанасць, ведаць па газетах.

Мэтавыя значэнні: рыхтавацца да экзаменаў, шыць на вырост, купіць ва ўласнае карыстанне, таблеткі ад прастуды, ляркарства супраць грыпу, пячэнне да чаю, малоць збожжжа на хлеб, прыйсці за разлікам, хадзіць па маліну, пайсці ў грыбы.

Значэнні прыблізнасці: пачакаць з хвіліну, пракакаць блізка месяца, атрымаў каля ста рублёў.

Месца прыназоўніка ў сінтаксічнай канструкцыі

Як ужо было адзначана, прыназоўнік звязвае галоўны і залежны кампанент падпарадкавальнага словазлучэння, дзе залежным кампанентам абавязкова з'яўляецца назоўнік, займеннік ці любая субстантываванаая часціна мовы. Пры гэтым прыназоўнік, злучаючы гэтыя кампаненты, уступае ў пэўныя сінтаксічныя і сэнсавыя адносіны як з галоўным, так і з залежным. Марфемная структура і значэнне галоўнага слова нярэдка цесна каардынуецца з прыназоўнікам, параўн. *увайсці ў...*, *ехаць на...*, *падкласці пад...*, *дачытаць да...*, *зняць з...* І ўсё ж з залежным субстантывам прыназоўнік звязаны найбольш цесна. Гэта яскрава відаць з таго, што пры інверсіі, калі залежны назоўнік становіцца перад галоўным кампанентам словазлучэння, прыназоўнік лёгка адрываецца ад галоўнага кампанента і звычайна застаецца на сваім звычайным месцы — перад залежным словам: *выйсці перад світаннем* — *перад світаннем выйсці*. Цеснае аб'яднанне прыназоўніка і склонавай формы залежнага субстантыва, як ужо гаварылася, атрымала назву сінтаксічнай формы слова.

Сінтаксічная форма слова (звычайна гэта назоўнік з прыназоўнікам) можа ўжывацца і без галоўнага слова, выступаючы як загаловак (параўн. *На ростанях*; *У добры час*) або ў складзе сказа, дзе лёгка можна па сэнсу аднавіць галоўнае слова, напрыклад: *Я не спазніўся?* — *Не, якраз у час* (маецца на ўвазе: *якраз прыйшоў у час*).

Найбольш частае і звычайнае размяшчэнне прыназоўніка пасля галоўнага і перад залежным словам не з'яўляецца, аднак, адзіна магчымым. Прыназоўнік можа знаходзіцца і пасля залежнага слова, напрыклад: *Як сонца, першыя ў нагодзе, стыхіям злым наперакор, ішлі вы з песняй, як разводдзе, на штурмы скал і дзікіх гор* (Я. Колас). *Мераў вокам адлегласць да тых, што беглі яму напераз* (К. Крапіва).

Паміж прыназоўнікам і залежным словам можа размяшчацца азначэнне або сінтаксічная група з азначэння і іншых звязаных з ім слоў: *Паказаў ён на вялікую, на тры акны, над гонтавым дахам хату* (І. Шамякін). *У штодзённых і, здавалася б, будзённых справах будаўнікоў усё выразней, усё яскравей праступаюць бачныя рысы будучыні* (Н. Пятніцкі).

Галоўнае слова звычайна не можа знаходзіцца паміж прыназоўнікам і залежным словам. Але калі непасрэдна пасля прыназоўніка знаходзіцца дапасаванае азначэнне да залежнага слова, то ў такім разе галоўнае слова само можа стаць пасля гэтага азначэння перад залежным кампанентам, параўн.: *На шырокі*

выйшаўшы гасцінец, зніме шапку пыльны пехацінец (П. Броўка). *Сягоння зноўку, як калі, ў асенні еду адпачынак* (П. Трус). Вядома, такі словапарадак можа сустракацца толькі ў мове паэзіі.

Пры аднародных членах сказа — залежных кампанентах — у сучаснай мове наглядаецца нерэгулярная паўтараемасць прыназоўніка. Найбольш спрыяльнымі для пропуску паўторнага прыназоўніка з’яўляюцца спалучальныя адносіны паміж аднароднымі членамі сказа: *Па гарадах і сёлах, далёкі наш зямляк, заможна і вясёла жыве твая сям’я* (П. Глебка). *Заспявалі пра ноч і каханне* (А. Куляшоў). Супастаўляльныя адносіны не дапускаюць пропуску паўторнага прыназоўніка: *Не на версе, не ноччу, а нізам, на вольнай старонцы, у светлым вагоне прыедзеш* (Я. Брыль).

У мове паэзіі і вуснай народнай творчасці нярэдка сустракаецца паўтарэнне прыназоўніка пры азначэнні і азначаемым: *Праз вароты праз тыя уз’ехала елка на двор* (А. Куляшоў). *Ой, калышацца вецер на крывой на асіне, ды пара мне ўжо выйсці на шырокі гасцінец* (М. Танк). *Над маім над высокім парканам распускаецца клён малады* (У. Хадыка).

Прыназоўнік як база для ўтварэння прэфіксаў, злучнікаў і часціц

За кошт прыназоўнікаў інтэнсіўна папаўняецца колькасць прыслоўных, прыметнікавых і назоўнікавых прыставак; прыназоўнікі актыўна ўваходзяць у склад злучнікаў і часціц.

Пераход прыназоўніка ў прыстаўку адбываецца ў працэсе выкарыстання яго ў ролі першага кампанента конфікса — функцыянальнага аб’яднання прыстаўкі і суфікса як сродку словаўтварэння. Ілюстрацыяй гэтага можа служыць аналіз словаўтварэння прыметнікаў. Так, вядома, што прыметнікі конфікснага ўтварэння тыпу *да-час-н-ы, да-слоў-н-ы*, у якіх вылучаецца конфікс *да-...-н-*, матывуюцца прыназоўнікава-іменнымі спалучэннямі *да часу, да слова*. Пашырэнне суфіксальнага ўтварэння адносных прыметнікаў, развіццё сістэмы значэнняў такіх прыметнікаў прыводзяць да таго, што асобныя словы конфікснага ўтварэння набываюць магчымасць двайной матывацыі. Напрыклад, *дапрызыўны, даваенны, дакастрычніцкі* ўжо суадносяцца не толькі з прыназоўнікава-іменнымі спалучэннямі *да прызыву, да вайны, да кастрычніка*, але і з адноснымі прыметнікамі *прызыўны* (пункт, узрост), *ваенны* (час), *кастрычніцкі* (штурм). Рэгулярнасць такой двайной матывацыі і хуткі рост колькасці падобных выпадкаў у мове прыводзяць да магчымасці вылучаць у якасці самастойнай дэрывацыйнай адзінкі словаўтваральны сродак — прымет-

нікавую прыстаўку *да-*. Іменна з гэтай прыстаўкай утварыўся, напрыклад, прыметнік *дакапіталістычны*, які можа быць суаднесены ўжо толькі з адносным прыметнікам *капіталістычны* (таму што ніяк нельга матываваць прыметнік *дакапіталістычны* прыназоўнікава-іменнай канструкцыяй *да капіталіста*).

Такім жа шляхам, з прыназоўніка — праз ступень першага кампанента конфікса — перайшлі ў прыметнікавыя прыстаўкі *звыш-* (*звышбуйны*, *звышмагутны*), *без-* (*бязатамны*, *бяскласавы*).

Аднак далёка не ўсе першыя кампаненты прыментнікавых конфіксаў могуць выкарыстоўвацца як прыметнікавыя прыстаўкі. Так, у якасці першых кампанентаў конфіксаў ужываюцца *ад-*, *без-*, *да-*, *за-*, *каля-*, *між-*, *на-*, *над-*, *па-*, *пад-*, *праз-*, *пры-*, *паза-*, *паўз-*, *звыш-*, *проці-*, *супраць-*, *унутры-*, *перад-*: *ад-веч-н-ая* песня (ад веку), *без-улад-н-ы* чалавек (без улады), *за-печ-н-ы* абібок (за печчу), *каля-сардэч-н-ая* сумка (каля сэрца), *над-азёр-н-ая* вёска (над возерам), *па-смярот-н-ая* слава (па смерці), *пад-лес-н-ы* зараснік (пад лесам), *праз-мер-н-ая* асцярожнасць (праз меру), *пры-чыгун-н-ая* балачына (пры чыгунцы), *паза-штат-н-ая* адзінка (па-за штатам), *паўз-лес-н-ая* сцежка (паўз лес), *звыш-штат-н-ая* пасада (звыш штату), *проці-закон-н-ы* ўчынак (проці закону), *супраць-закон-н-ыя* паводзіны (супраць закону), *унутры-атам-н-ы* працэс (унутры атама), *перад-свят-очн-ы* дзень (перад святам). Сувязь першых кампанентаў конфіксаў з прыназоўнікамі тут відавочная. У прыметнікавыя прыстаўкі з гэтага спісу перайшлі толькі *без-*, *да-*, *за-*, *звыш-*, *паза-*, *перад-*: *уладны* — *без-уладны* чалавек, *вечная* — *ад-вечная* песня, *пячныя* — *за-печныя* прыступкі, *штатная* — *паза-штатная* адзінка, *святчны* — *перад-святочны* дзень.

Уключэнне прыназоўнікаў у склад злучнікаў адбываецца праз выкарыстанне прыназоўнікаў у якасці кампанентаў так званых указальных (суадносных) спалучэнняў. У складзе ўказальных спалучэнняў *да таго часу*, *з той пары*, *перад тым*, *пасля таго*, *нягледзячы на тое* яскрава вылучаюцца прыназоўнікі *да*, *з*, *перад*, *пасля*, *нягледзячы на*. У сваю чаргу, гэтыя ўказальныя спалучэнні, зліваючыся з простымі падпарадкавальнымі злучнікамі, утвараюць новыя вытворныя падпарадкавальныя злучнікі: *да таго часу калі*, *з той пары як*, *перад тым як*, *пасля таго як*, *нягледзячы на тое што*.

Прыназоўнік *за* выяўляецца ў саставе складанай эмацыянальна-экспрэсіўнай часціцы *што за*: *Падзівіся, браток, што за цемь наўкруг!* (Я. Колас).

Пытанні нормы пры ўжыванні прыназоўнікавых канструкцый

Нормы, якія склаліся за апошнія дзесяцігоддзі ва ўжыванні прыназоўнікаў у літаратурнай мове, у апошнія часы нярэдка не вытрымліваюцца. Найбольш відавочнымі трэба назваць наступныя адхіленні ад нормы.

1. Спробы поўнай замены ўсіх выпадкаў ужывання прыназоўніка *на* з формамі давальнага склону (у адзіночным ліку) залежнага назоўніка.

2. Выясненне нейтральнага прыназоўніка *у час* і замена яго малачастотным і абласным *падчас*.

3. Замена выразу *ў канцы* запазычаным з украінскай мовы прыназоўнікам *напрыканцы*, не ўласцівым беларускай мове і не маючым ніякіх сэнсавых адрозненняў ад нарматыўнага беларускага выразу.

4. Неапраўданае пашырэнне ўжывання прыназоўніка *на* і поўнае выясненне прыназоўніка *у ў* выразе *на Беларусі — у Беларусі*. Як вядома, прыназоўнік *на* мае значэнне ‘на паверхні, на плошчы, на тэрыторыі (без акрэсленых межаў)’, параўн.: *на Беларусі пчолы як гусі (З народнага)*. Прыназоўнік *у* паказвае на абсяг, у межах якога нешта адбываецца. Вось чаму адрозніваюцца, напрыклад, выразы *на Кубе* (на тэрыторыі вострава) — *у Кубе* (у межах дзяржавы Куба).

5. Неўласцівае кіраванне родным склонам даты з прыназоўнікам *на*: *з пятага па сёмага верасня*. У гэтым выразе прыназоўнік *па* патрабуе формы вінавальнага, але ніяк не роднага склону, і трэба сказаць: *з пятага па сёмае верасня*.

6. Нематываванае абмежаванне ва ўжытку прыназоўніка *аб* і амаль паўсюдная яго замена прыназоўнікам *пра*.

7. Выясненне з ужывання прыназоўніка *к*, які далёка не заўсёды можа быць заменены прыназоўнікам *да*, параўн.: *прыйсці якраз к абеду*, дзе замена выразу *к абеду* на выраз *да абеду* поўнасю зменіць сэнс выказвання.

ЗВЯЗКІ

З в я з к і — гэта службовыя словы дзеяслоўнага паходжання, якія ўжываюцца для выражэння часу і ладу састаўнога недзеяслоўнага выказніка. Звязка, як гаварылася, з’яўляецца сродкам сувязі, сродкам каардынацыі дзейніка і выказніка і аб’яднання іх у адно цэлае — прэдыкатыўнае спалучэнне, якое выступае як аснова простага сказа.

Звязкі захоўваюць асноўныя формы, уласцівыя дзеяслову, і гэтым адрозніваюцца ад усіх астатніх службовых слоў, найважнейшай граматычнай прыкметай якіх з'яўляецца нязменнасць. Найўнасць формазмянення выклікаецца самой граматычнай прыродай звязкі: гэта службовая часціна мовы служыць сродкам выражэння дзеяслоўных катэгорый неспрагальнага выказніка ў двухсастаўным сказе ці неспрагальнага адзінага галоўнага члена ў безасабовым сказе. У такім неспрагальным выказніку асноўнае лексічнае значэнне выражаецца назоўнікам, займеннікам, прыметнікам, прыслоўем, прэдыкатывам, а таксама адной з неспрагальных дзеяслоўных форм — дзеепрыметнікам, а ў гаворках — і дзеепрыслоўем. Праз формы звязкі і ажыццяўляецца кардынацыя дзейніка і выказніка.

Асноўная прыкмета звязак у адрозненне ад дзеясловаў — гэта поўная або частковая страта лексічнага значэння, што і вядзе да пераўтварэння паўназначнага слова ў службовае.

Класіфікацыя звязак

У залежнасці ад ступені страты лексічнага значэння вылучаюцца тры тыпы звязак.

А б с т р а к т н а я (незнамянальная) звязка *быць*. Адрозніваецца ад аманімічнага дзеяслова гэта звязка вельмі выразна, параўн.: *Бацька будзе на сходзе (будзе — знамянальны дзеяслоў, указвае на абавязковую прысутнасць) — Ён будзе інжынерам. Ён будзе ўзрадаваны. Яму будзе весела (будзе — звязка, яна не мае лексічнага значэння).*

У сказах, у якіх паведамляецца аб чым-небудзь, што адбываецца ў момант гутаркі, форма звязкі *ёсць* звычайна не ўжываецца. Такі пропуск звязкі можна назваць «нулявой звязкай». Напрыклад: *Вечар цёплы*, але параўн.: *Вечар быў цёплы. Вечар будзе цёплы.*

Аднак у навуковай мове, у вызначэннях, а таксама ў мове публіцыстыкі іншы раз магчыма ўжыванне абстрактнай звязкі і ў форме цяперашняга часу: *У раўнабедраным трохвугольніку бісектрыса вугла пры вяршыні ёсць адначасова і медыяна, і вышыня. Жыццё ёсць жыццё.*

Звязка *быць* захоўвае асноўныя дзеяслоўныя катэгорыі (часу, ладу), але ёй не ўласціва значэнне стану; яна паступова траціць катэгорыю трывання; актыўна разбураецца і такая важная дзеяслоўная прымета, як спражэнне: звязка *быць* звычайна ўжываецца ў форме трэцяй асобы адзіночнага ліку.

П а ў а б с т р а к т н ы я (паўзнамянальныя) звязкі — *стаць, станавіцца, лічыцца, здавацца, рабіцца, з'яўляцца, бываць, назы-*

вацца. Гэтыя словы, ужываючыся як звязкі, у значнай меры трацяць сваё лексічнае значэнне і таму таксама даволі выразна адрозніваюцца ад аманімічных дзеясловаў, параўн.: *Вучань стаў на сваё месца ў шарэнгу — Вучань стаў выдатнікам.*

Знамянальныя дзеясловы ў ролі звязак (так званыя знамянальныя звязкі) — формы дзеясловаў руху і стану (становішча): *ходзіць, стаяць, сядзець, ляжаць, ісці, вярнуцца, бегчы, жыць.* У гэтых дзеясловах, ужытых у ролі звязак, не траціцца, а толькі ў нейкай меры аслабляецца асноўнае лексічнае значэнне, параўн.: *Ён ходзіць па хаце — Ён ходзіць вясёлы.*

Заўвагі. 1. Фазавыя дзеясловы *пачаць, пачынаць, пакінуць, працягваць, стаць, перастаць*, дзеясловы з мадальным значэннем *хацець, збірацца, жадаць, умець, меркаваць, думаць, спрабаваць, магчы, загадаць*, а таксама іх функцыянальныя эквіваленты *рад(ы), здольны, павінны*, дзеясловы са значэннем руху *ісці, бегчы, накіроўвацца* і каўзальныя дзеясловы *загадаць, прымусіць, напрасіць* ужываюцца з інфінітывам у складзе састаўнога дзеяслоўнага выказніка (*перастаў будаваць, пачаў бегчы, збіраецца чытаць, думае расказаць, прасіў вярнуцца, набег даведацца*), не з'яўляюцца звязкамі. Ужыванне гэтых дзеясловаў у складзе састаўнога дзеяслоўнага выказніка не выклікае змен іх лексічнага значэння.

2. Словы *як, быццам, што*, якія ўжываюцца ў складзе састаўнога недзеяслоўнага (іменнага) выказніка, таксама не з'яўляюцца звязкамі. Страта лексічнага значэння набліжае гэтыя былыя злучнікі да часціц: *Зоркі — як мільёны аганькоў.* Значэнне часціцы-актуалізатара набывае і найменнік *гэта*, які ўжываецца ў складзе састаўнога выказніка: *Дзеці — гэта наша будучыня.*

ЗЛУЧНІКІ

Злучнікі — гэта службовыя словы, якія ўжываюцца для падпарадкавальнай ці спалучальнай сувязі сінтаксічных адзінак (членаў сказа, частак складанага сказа і самастойных сказаў) і паказваюць на сэнсава-граматычныя адносіны паміж імі: *Дождж усё яшчэ не пераставаў, але ў адным месцы хмары як бы расступіліся, і адтуль ужо выглядала неба — блакітнае і вельмі свежае* (Б. Сачанка).

Злучнікі не маюць форм словазмянення, не маюць і свайго лексічнага значэння. Асноўнае іх значэнне — функцыянальнае: паказваць на адносіны паміж сінтаксічнымі адзінкамі.

Класіфікацыя злучнікаў у залежнасці ад іх паходжання

У залежнасці ад паходжання злучнікі, якія ўжываюцца ў сучаснай мове, падзяляюцца на дзве групы: невытворныя і вытворныя.

Невытворныя злучнікі непадзельныя марфалагічна і не могуць быць узведзены да якіх-небудзь іншых паўназначных знамянальных ці займеннікавых слоў або да службовых слоў. Да такіх адносяцца злучнікі *і, а, ды, ці, але*. Вядома, з дапамогай этымалагічнага аналізу можна было б даказаць, што і гэтыя злучнікі ўзыходзяць да іншых слоў (у прыватнасці, да часціц, напрыклад *а, ці*). Аднак з пункту гледжання сучаснай мовы гэтыя злучнікі страцілі жывыя сувязі са словамі іншых лексікаграматычных класаў, а таму і лічацца невытворнымі.

Вытворныя злучнікі паддаюцца марфемнаму аналізу. У склад вытворных уваходзяць у першую чаргу злучнікі, утвораныя зрашчэннем у адну лексему некалькіх лексічных адзінак: *дый* (з *ды + і*), або (з *альбо*, якое, у сваю чаргу, узыходзіць да старажытнага *а + либо, а + любо*), *абы* (з *а + бы*), *толькі што* (з *толькі + што*). Варта заўважыць, што працэс аб'яднання састаўных кампанентаў у адну лексему не ва ўсіх выпадках поўнасю закончыўся. Так, прыклад са злучнікам *толькі што* паказвае на незавершанасць аб'яднання: злучнік перадаецца на пісьме двума асобнымі графічнымі адзінствамі (хоць у вуснай мове аб'яднанне завяршылася, пра што сведчыць той факт, што гэты злучнік успрымаецца як адно фанетычнае слова — з адным націскам: *то́ль'к'и што́*). Падобных злучнікаў у мове даволі многа, гэта злучнікі *як то́лькі, як бы́ццам, а то́, таму́ што*.

У склад вытворных уваходзяць, акрамя гэтага, і злучнікі, якія ўтварыліся шляхам пераходу ў злучнікі слоў іншых лексікаграматычных класаў, напрыклад: *што* (з займенніка), *быццам* (з часціцы), *калі* (з прыслоўя).

Заўвага. Трэба адрозніваць злучнікі *што, калі, дзе, як* ад займеннікаў і прыслоўяў, якія могуць выконваць ролю сінтаксічных сродкаў сувязі даданай часткі складаназалежнага сказа з галоўнай часткай. Такія займеннікі і прыслоўі не трацяць сваіх рыс, уласцівых ім як паўназначным словам, а таму аб пераходзе іх у злучнікі гаварыць не пыходзіцца. Названыя займеннікі і прыслоўі ў граматычнай літаратуры кваліфікуюцца, у адпаведнасці з іх функцыяй, як злучальныя (адносныя) словы. У складзе даданай часткі яны функцыянальныя і з'яўляюцца і членамі сказа, і сродкам сувязі. Злучнікі *што, калі, дзе, як* трэба разглядаць як амонімы займеннікам ці прыслоўям *што, калі, дзе, як*, параўн.: *Скажы, што ты хочаш* і *Скажы, што ты прыйдзеш*.

Класіфікацыя злучнікаў па саставу

Па саставу злучнікі дзеляцца на дзве групы: простыя і састаўныя.

Простымі трэба лічыць злучнікі, якія ўтварыліся з аб'яднання суадноснага (указальнага) слова і злучніка: *таму што, так што, тады як, для таго каб, з-за таго што, з прычыны таго што*. Фармальнай прыкметай гэтых злучнікаў з'яўляецца магчымасць іх расчленення: былое ўказальнае слова (ці спалучэнне слоў) *таму, так, тады, для таго, з-за таго, з прычыны таго* ў такім выпадку будзе ўваходзіць у склад галоўнай часткі і з'яўляцца членам сказа, а астатняя частка злучніка — былы просты злучнік (*што, як, каб*) — у склад даданай часткі складаназалежнага сказа. Параўн., напрыклад, *таму — што* як расчленены ў сказе *Слабы твор атрымаўся таму, што мастак працаваў паспешліва* (П. Герасімовіч) і *таму што* як нерасчленены ў сказе *Наша сістэма з'яўляецца народнай, таму што яна жыве жыццём народа*.

Захаванне назвы «састаўныя» за такімі злучнікамі чыста ўмоўнае, генетычнае: кожны з такіх злучнікаў так жа сама павінен лічыцца адным граматычным сродкам. Праўда, сродкі гэтыя (напрыклад, падпарадкавальныя злучнікі *таму што, нягледзячы на тое што*) яшчэ не ўсталяваліся як асобныя цэласныя моўныя адзінкі — самастойныя словы. Фактычна гэта яшчэ некалькі лексічных адзінак, якія ў комплексе ўтвараюць адну функцыянальную адзінку — пэўны падпарадкавальны сродак сувязі. Гэта тая база, тая «сыравіна», з якой паступова фарміруюцца лексемы — словы, якія можна было б назваць злучнікамі ў марфалагічным плане.

Магчымасць разрыву састаўных злучнікаў і прывязанасць іх да асобных сінтаксічных адзінак (да галоўнай ці да даданай частак складаназалежнага сказа) з'яўляецца асновай падзелу іх на нерасчлененыя і расчлененыя.

Данерасчлененых адносяцца злучнікі, якія прывязаны да адной сінтаксічнай адзінкі, уваходзяць у яе склад: *так што* (з выніковым значэннем), *тады як, таму што: Усе пайшлі, тады як хлопчык застаўся*.

Данерасчлененых, або парных, адносяцца злучнікі, першая частка якіх размяшчаецца ў адным кампаненце складанага сказа, а другая — у наступным яго кампаненце: *так — што, да тых пор — пакуль, з-за таго — што*. Асобную групу парных складаюць злучнікі *калі — то, хоць — але, хоць — аднак*, якія могуць злучаць не больш двух кампанентаў сінтаксічнай кан-

струкцыі ў адно сінтаксічнае цэлае: *Хоць, праўда, хлеб ядуць і з вуды, але не ўсе і не заўсюды* (Я. Колас).

Утвараць пару, якая выконвае ролю сродку сувязі двух кампанентаў сінтаксічнай канструкцыі, могуць не толькі два злучнікі, а і злучнік з часціцай, да якой можа далучацца і адмоўе. Пры адным з кампанентаў у такім выпадку размяшчаецца часціца (або часціца з адмоўем), пры другім — злучнік, напрыклад: *не толькі — а, не толькі — але, не столькі — як, не то што — а*. Злучнік, які ўступае ў такую пару, можа ўзмацняцца часціцамі і, нават: *не толькі — але і, не толькі — а нават*. Напрыклад: *Дзень быў не толькі марозны, а і ветраны*.

З а ў в а г а. Ролю парнага спалучальнага злучніка з параўнальна-супастаўляльным адценнем выконвае і аб'яднанне злучніка *як* з часціцай *так*, якая дапаўняецца ўзмацняльнай часціцай *і*: *Пажар заўважылі як з баракаў, так і з пасёлка...* (П. Пестрак). Аднак у тым выпадку, калі адносіны паміж аб'ядноўваемымі кампанентамі часавыя або ўмоўныя, у якасці злучніка выступае толькі слова *як*; часціцы *ж так (так і), дык (дык і)* не з'яўляюцца абавязковымі і змяшчаюцца пры другім кампаненце толькі ў выпадку яго постпазіцыі: *Як (толькі) заплюшчыў вочы, так і (дык і) заснуў*. Параўн.: *Заснуў, як (толькі) заплюшчыў вочы*. Пры выражэнні ж спалучальных адносін з параўнальна-супастаўляльным адценнем парадак кампанентаў фіксіраваны і ўжыванне часціц *так ці так і* абавязковае (дарэчы, часціца *так* тут ніяк не можа быць заменена часціцай *дык*).

У залежнасці ад спосабу ўжывання ў сказе злучнікі падзяляюцца на дзве групы: на адзіночныя і паўторныя.

А д з і н о ч н ы я злучнікі не паўтараюцца пры кожным кампаненце злучэння, а знаходзяцца паміж імі або ўваходзяць у склад аднаго з кампанентаў: *Ноч ляжыцца навольна, і доўга яшчэ гарыць неба над лесам* (К. Чорны). *Відаць, таму і радасны настрой, што ўсё кругом так хораша прыбрана* (Н. Гілевіч).

П а ў т о р н ы я злучнікі — гэта злучнікі, якія паўтараюцца пры кожным кампаненце злучэння: *Мы славім, мы хвалім лютраны нажытак, і ветразь над хваляй, і чайку над жытам* (А. Вялюгін). У якасці паўторных ужываюцца злучнікі *і, ці, або*. Колькасць кампанентаў, якія звязваюцца гэтымі злучнікамі, граматычна не абмежавана; гэта адкрытыя структуры.

Ролю сінтаксічных сродкаў сувязі выконваюць пры паўтарэнні і некаторыя часціцы: *ні, то, не то*, якія без паўтарэння не могуць выконваць ролю злучнікаў. Напрыклад: *Высозныя горы, як сцены, абапал. То воддаль адступяць ад Струмы-ракі, то блізняка-блізняка сыдуцца раптам, як быццам бы хочуць узяць у ціскі* (Н. Гілевіч).

Класіфікацыя злучнікаў у залежнасці ад іх функцыянальнага значэння

У залежнасці ад таго, якія адносіны (злучальныя або падпарадкавальныя) выражаюцца злучнікамі, злучнікі падзяляюцца на злучальныя і падпарадкавальныя.

З л у ч а л ь н ы я злучнікі ўжываюцца як сродкі сувязі адносна раўнапраўных кампанентаў: аднародных членаў сказа, састаўных частак складаназлучанага сказа, аднародных сузалежных даданых частак складаназалежнага сказа і г. д. Злучальныя злучнікі маюць чатыры разнавіднасці: спалучальныя, супастаўляльныя, градацыйныя і пералічальна-размеркавальныя.

Д а с п л у ч а л ь н ы х адносяцца злучнікі *і, ды* (у значэнні 'і'), а таксама расчлянёны злучнік *як — так і*. Найбольш часта ўжываецца злучнік *і*. Ён можа злучаць незамкнуты рад кампанентаў, выступаючы перад кожным з іх (у тым ліку можа быць, хоць і не абавязкова, і перад першым). Што ж датычыць злучніка *ды*, то ён звычайна замыкае рад, г. зн. выступае перад апошнім кампанентам. Акрамя таго, злучнік *ды* мае яскрава выражанае адценне далучальнасці, і таму ніяк нельга механічна замяніць любы злучнік *і* злучнікам *ды*. Так, нельга сказаць: *У нарадзе прымалі ўдзел прэзідэнт ды прэм'ер-міністр*. Расчлянёны злучнік *як — так і* ўжываецца ў закрытых структурах: ён злучае толькі два кампаненты.

Д а с у п а с т а ў л я л ь н ы х адносяцца злучнікі *а, але, ды* (у значэнні 'але'), *аднак, жа (ж), затое, а то*, расчлянёныя злучнікі *не то што — а, не то што — але*, а таксама рад часціц у ролі злучнікаў, г. зн. у ролі сродкаў сувязі: *іначай, інакш, толькі, адно, дык*. Фактычна гэта — лексічныя канкрэтызатары, якія могуць ужывацца разам са злучнікамі, а пры пропуску апошніх — і самі браць на сябе ролю злучнікаў.

Уласна супастаўляльнае значэнне мае толькі злучнік *а*: *За плячыма ганьба, а перад вачыма пустэча* (К. Чорны). Супастаўляльнае значэнне з адценнем замяшчальнасці ўласціва злучніку *затое*: *Нгара дужэйшы, затое Манг — спрытнейшы* (Я. Маўр). Усе астатнія злучнікі ўжываюцца з супраціўным значэннем (значэннем проціпастаўлення), якое ўключае адценні ўзаемнага выключэння, неадпаведнасці, процілегласці інш. Усе гэтыя значэнні ўласцівы і асноўнаму супастаўляльнаму злучніку *а*. Супастаўляльныя злучнікі ўжываюцца толькі ў закрытых структурах, г. зн. звязваюць толькі два кампаненты.

Д а г р а д а ц ы й н ы х адносяцца нерасчлянёныя злучнікі *ды і, ды і то* (на пісьме яны іншы раз перадаюцца як *дый, дый то*),

з дапамогай якіх другая частка выказвання падкрэсліваецца экспрэсіўна і выступае як далучэнне да першай, і расчлянёныя злучнікі *не толькі — але і, не толькі — а і, не то што — а (і), не то што — але (і)*, пры дапамозе якіх перадаецца ўласна градацыя, г. зн. нарастанне або аслабленне вартасці. Напрыклад: *Да мяне ніхто не прыходзіў, ды і я нікуды не хадзіў. Не толькі лётчык не разбіўся, але і самалёт застаўся цэлы. Я не то што не ведаў пра экскурсію ў горы, а нават і не мог падумаць, што гэта магчыма.*

Да пералічальна-размеркавальных адносяцца адзіночныя злучнікі *або (альбо), ці*, а таксама паўторныя *або (альбо), ці* і часціцы ў ролі паўторных злучнікаў: *ні, то, не то*. Гэтыя сродкі сувязі звязваюць незамкнуты рад кампанентаў, ужываюцца ў адкрытых структурах: *Як многа гаворым і нудна аб рэчы такой, як паэзія, — ці быць ёй святочнай, ці буднай, ідыліяй ці марсельезаю?* (М. Танк).

Усе пералічаныя злучнікі — спалучальныя, градацыйныя і пералічальна-размеркавальныя — могуць мець як уласна злучальную, так і далучальную функцыю. У далучальнай функцыі названыя вышэй злучнікі звязваюць між сабою звычайна два кампаненты, пры гэтым другі кампанент змяшчае якія-небудзь дадатковыя звесткі, якія развіваюць, удакладняюць або паясняюць тое, аб чым гаварылася ў першым. Некаторыя злучнікі пачынаюць спецыялізавацца толькі ў далучальнай функцыі. Гэта, у прыватнасці, *ды і (дый)*; часціцы ў ролі злучнікаў: *нават, прытым, асабліва*; спалучэнні, якія выконваюць ролю сродкаў сувязі: *у тым ліку (і), галоўным чынам*. Так паступова пачынае складвацца спецыфічная група *далучальных злучнікаў*.

Характэрна, што далучальныя адносіны наглядаюцца часцей не ў межах аднаго сказа, а паміж самастойнымі словамі — у тэксте. Напрыклад: *Вясною са мною дамоў вяртаюцца птушкі ізноў. І кожная з іх пакрысе што-небудзь з сабою нясе. Жаўрук — звон бурлівых крыніц, а жораў — цяпло зараніц, а шпак — яравую сяўбу, а ластаўка — ліст на вярбу* (М. Танк). *Я праверыў: ні грыбоў тут, ні арэхаў... І таму не раю ў лес Булонскі ехаць!* (М. Танк).

Падпарадкавальныя злучнікі ўжываюцца як сродкі сувязі частак складаназалежнага сказа. У адрозненне ад злучальных, якія, як правіла, не ўваходзяць у склад аб'ядноўваемых кампанентаў, падпарадкавальныя злучнікі заўсёды ўключаюцца ў залежны кампанент як яго неад'емная састаўная частка — паказчык граматычнай формы даданай часткі складаназалежнага сказа.

Адметнай рысай падпарадкавальных злучнікаў з'яўляецца тое, што яны звычайна не могуць ужывацца ў простым сказе.

Выключэнне складаюць, па-першае, злучнікі *як, чым і каб*, якія далучаюць у простым сказе параўнальныя і мэтавыя звароты: *Доўгая, як год, зімовая ноч. Каля берага было глыбей, чым пасярэдзіне рэчкі. Мы прыйшлі, каб жыць і будаваць*. Акрамя гэтага, злучнік *як* можа ўводзіць у просты сказ прыдаткі ці акалічнасці спосабу дзеяння, выступаючы са значэннем ‘у якасці’, ‘у ролі’: *Брыгадзір, як чалавек памяркоўны, прапанаваў перамераць участак. Усе байцы ў батальёне ведалі Васіля як выдатнага запявалу*.

Па-другое, у простым сказе могуць ужывацца параўнальныя злучнікі *як, быццам, нібы, што* (у значэнні ‘як’), *як быццам* для сувязі састаўнога іменнага выказніка з дзейнікам: *Ноч была нібы казка. Стары як малы*. У такіх сказах параўнальныя злучнікі выступаюць як часціцы, трацячы сваё асноўнае значэнне сродку сувязі прэдыкатыўных адзінак.

Падпарадкавальныя злучнікі выражаюць розныя адносіны — такія, як часавыя: *калі, раз*; прычынныя: *бо, таму што*; мэтавыя: *каб, для таго каб*; адваротнай абумоўленасці (уступкі): *хоць, нягледзячы на тое што*; выніковыя: *так што*; параўнальныя: *быццам*. Разам з тым ёсць рад злучнікаў, якія не маюць аднаго якога-небудзь пэўнага значэння, гэта злучнікі *што, як, чым*. Хоць, вядома, у кожным канкрэтным выпадку семантыку адносін можна вызначыць і для кожнага з такіх злучнікаў. Такія злучнікі атрымалі назву злучнікаў з недыферэнцыраваным значэннем.

Падзел злучнікаў у залежнасці ад функцыянальнага значэння на злучальныя і падпарадкавальныя не ахоплівае ўсяго лексічнага складу гэтай часціцы мовы. Ёсць адна невялікая прамежкая група так званых п а я с н я л ь н ы х злучнікаў, куды адносяцца *гэта значыць, а іменна*, асвоенае запазычанне з польскай *менавіта, інакш кажучы*. Праўда, называць іх злучнікамі можна ўмоўна, таму што гэтыя словы ці словазлучэнні, выконваючы ролю сродкаў сувязі, яшчэ толькі ўступілі на шлях пераходу ў злучнікі. Сама назва іх у беларускай мове яшчэ канчаткова не ўсталявалася, іншы раз іх называюць «тлумачальнымі» (хаця такая назва стварае непажаданую аманімію з назвай т л у м а ч а л ь н ы я — у дачыненні да сродкаў сувязі, якія ў рускім сінтаксісе называюцца *изъяснительными*). Паясняльныя злучнікі, падобна да злучальных, могуць ужывацца і ў простым, і ў складаным сказе. Разам з тым, падобна да падпарадкавальных, яны не могуць быць паўторнымі, не могуць звязваць аднародныя кампаненты.

У ролі сродкаў сувязі паміж часткамі складаназалежнага сказа выступаюць і так званыя к а р э л я т ы (указальныя, ці судносныя, словы або спалучэнні слоў) — службовыя элементы,

якія знаходзяцца ў галоўнай частцы і разам са злучнікамі даданай часткі афармляюць сінтаксічныя адносіны ў складаным сказе. Карэляты могуць быць сінтаксічна спустошанымі і ўжывацца пры выражэнні розных відаў адносін (*то, так*), а могуць быць і спецыялізаванымі, замацаванымі ў мове для выражэння аднаго якога-небудзь віду адносін (*тады, значыць, значыцца*). У асобных выпадках карэляты могуць выступаць як адзіны сродак сувязі састаўных частак: *Узарэш палетак, тады паедзем дамоў. Туман падняўся, значыцца, можа быць дождж*. У такіх выпадках карэляты фактычна бяруць на сябе ролю падпарадкавальнага злучніка.

ЧАСЦІЦЫ

Ч а с ц і ц ы — гэта непаўназначныя словы, якія выражаюць дадатковыя сэнсавыя, мадальна-валявыя або эмацыянальна-экспрэсійныя адценні значэння слоў, словазлучэнняў ці сказаў.

Часціцы супрацьпастаўляюцца службовым словам па той прымеце, што яны звычайна выкарыстоўваюцца не для сувязі сінтаксічных адзінак і аб'яднання іх у адно больш буйное цэлае, а толькі для мадыфікацыі значэння якой-небудзь моўнай адзінкі.

Як і ўсе непаўназначныя словы, часціцы самі па сабе не маюць ярка выражанага лексічнага значэння. Іх значэннем лічыцца тое дадатковае адценне, якое яны надаюць моўнай адзінцы. Можна было б, па ўсёй верагоднасці, сцвярджаць, што часціцы — гэта адзін з важнейшых сродкаў актуалізацыі выказвання.

Лексічны састаў часціц у сучаснай мове невялікі. Утварыліся часціцы ў асноўным ад слоў, якія адносяцца да розных паўназначных часцін мовы — займеннікаў, прыслоўяў, дзеясловаў і інш.

Класіфікацыя часціц

У залежнасці ад дадатковага адцення, якое часціцы надаюць моўнай адзінцы, больш ці менш акрэслена вылучаюцца чатыры групы часціц.

1. Часціцы, якія выражаюць розныя прадметна-сэнсавыя адценні значэнняў.

У к а з а л ь н ы я часціцы: *вось, вунь, гэта*. У гаворках і гутарковай мове адзначаюцца варыянты гэтых часціц: *во, ось, от, унь*. Указальныя часціцы служаць для ўказання на наяўнасць прадметаў і з'яў, пры гэтым *вось* указвае на блізкія ці непасрэдна дадзеныя для ўспрыняцця прадметы і з'явы, а *вунь* — на больш далёкія ці непасрэдна не дадзеныя для ўспрыняцця. Указальныя часціцы адносяцца як да асобных слоў, так і да ўсяго сказа, на-

прыклад: *Вось і палянка, і самі баравікі* (А. Вялюгін). *І вось, як чысты ліст паперы, ляжыць перад вачамі новы год* (А. Вялюгін). *Гэта ж унь Няміру навялі!* (К. Чорны). *Што ж, дык давай вось утрых сасну навалім* (Я. Брыль). *Вось і згублена штосьці...* (А. Вялюгін).

З прыкладаў відаць, што непасрэднае ўказальнае значэнне названых часціц нярэдка ўскладняецца іншымі эмацыянальна-экспрэсіўнымі адценнямі: задавальнення, радасці, выніку.

У такіх выпадках, калі на ўказальныя часціцы падае лагічны націск, часціцы *вось* і *вунь* набываюць элементы акалічнаслага значэння і нават могуць пры сабе ўдакладняючыя акалічнасці: *вунь сцежка, справа; вось баравік, перад табою*.

Указальнае значэнне пералічаных часціц можа аслабляцца, і тады яны пачынаюць ужывацца як вылучальныя, напрыклад: *Я во да гэтай дывізіі ў гвардзейскай службы* (В. Быкаў).

Часціца *гэта* можа служыць абагульненым указаннем на змест раней выказанай думкі або на сітуацыю: *Лезе дзядзька і лезе, амаль увесь ужо прасунуўся, аж тут яго нешта затрымала: як ні тузаецца — не пралазіць і усё. Аж гэта ў яго да пояса барана прывязана* (У. Караткевіч).

А з н а ч а л ь н а - ў д а к л а д н я л ь н ы я часціцы: *якраз, іменна, акурат, проста, чыста, амаль, прыблізна, сапраўды*. Гэтыя часціцы адносяцца пераважна да слоў і размяшчаюцца ў прэпазіцыі да іх. Большасць такіх часціц сумяшчае значэнні азначальнасці з мадальнымі адценнямі значэння: з указаннем на розную ступень верагоднасці выказвання. Агульнае значэнне азначальнасці ўскладняецца ўказаннем не ўдакладненне ці абмежаванне: *З тае пары другога хамута не патрабуе Конь ніколі болей: свайго яму якраз даволі, хамут стаў — проста любата!* (К. Крапіва). *Сышліся на сход усе чыста, каб выбраць Вярхоўны Савет* (Я. Колас).

В ы л у ч а л ь н а - а б м е ж а в а л ь н ы я часціцы: *толькі, хоць, хаця, выключна, усяго, хіба*. Агульнае іх значэнне — вылучэнне асобных паняццяў у саставе выказвання: *Ні славы, ні скарбаў я не хачу, мне б толькі прайсці непрыкметна, зямлю сваю пад нагамі адчуць, падыхаць родным наветрам* (П. Панчанка). *Пусты небасхіл. Хоць маліся, хоць плач ты* (М. Танк). Гэтыя часціцы лёгка пераходзяць у злучнікі, параўн.: *Ціха навокал, толькі вецер халодны і золкі свішча-шуміць аднастайна* (П. Глебка). *Хоць пасівеў стары зашмат, але на працы, як салдат* (П. Броўка).

Значэнне вылучальнасці ўласціва і некаторым часціцам іншых груп, у прыватнасці ўзмацняльным часціцам *нават, ужо, яшчэ, аж*, напрыклад: *Хата-чытальня была перапоўнена. Людзі стаялі ў калідоры, нават на вуліцы...* (М. Паслядовіч).

2. Часціцы, якія выражаюць мадальныя і мадальна-валявыя адценні.

Сцвярджалыныя часціцы: *так, але*, размоўныя і дыялектныя *ага, эге, угу, ну*. Яны перадаюць пацвярджэнне пры адказе на пытанне, абазначаюць згоду з чым-небудзь: «*Ці вучыў ты майго сына быць літасцівым да жывёл, як то належыць чалавеку?*» — «*Так*» (У. Караткевіч). «*Адзінокаў камбатам стаў*». — «*Камбатам?*» — «*Ну*» (В. Быкаў). *Так, з гасцінца ў Вуглы наварочвае машына* (Я. Брыль).

Адмоўныя часціцы: *не, ні, ані*. Напрыклад: *Не крыўдуй, не журыся, паэт, тут заўсёды прычына адна — тваіх думак не хітры сакрэт ці не смелая песень вясна* (А. Куляшоў). *Нельга, каб гэта здарылася! Ні ў якім разе!* (І. Шамякін).

Часціца *не* мае два значэнні: адмаўлення выказвання (пры адмоўным адказе на станоўчае пытанне) і адмаўлення любога члена сказа. У першым значэнні часціца *не*, як і часціцы сцвярджалыныя, з'яўляецца самастойным выказваннем. Вось чаму такая адмоўная часціца *не* і ўсе сцвярджалыныя часціцы (*так, але* і інш.) выступаюць як самастойныя словы-сказы. Калі ж такія часціцы фармальна і ўключаюцца ў склад сказа (і пасля іх ставіцца коска), то і ў гэтым выпадку яны застаюцца самастойным выказваннем. Тое ж выказванне, якое ідзе пасля коскі, — гэта не што іншае, як канкрэтызацыя адмоўнага або сцвярджалнага выказвання, выражанага адмоўнай або сцвярджалнай часціцай. Напрыклад: «*Ага, разумею цябе*», — *казаў Костусь* (К. Чорны). *Не, браток, мы яшчэ працуем, мы яшчэ пазмагаемся — разам і з аднагодкамі, і з маладымі* (Я. Брыль). *Не, ты не можаш сфальшывіць* (С. Дзяргай).

Прымаючы пад увагу ўсё сказанае, можна меркаваць, што ўключэнне такіх сцвярджалыных і адмоўных часціц, якія самі з'яўляюцца самастойнымі выказваннямі, у разрад часціц — умоўнае, таму што тут мы маем справу не столькі з марфалагічнымі, колькі з сінтаксічнымі адзінкамі.

Другое значэнне часціцы *не* — значэнне адмоўя ў агульна-адмоўным ці прыватна-адмоўным выказванні: *Не прынялі нас, не далі нам зброі* (Я. Брыль). *Не раз ішла яна [група] на зямлі, вызваленай ад захопнікаў партызанамі* (Я. Брыль). Паўтарэнне адмоўя ў сказе надае выказванню сцвярджалыны сэнс: *Не магу не ведаць*.

Часціца *ні* мае адмоўнае значэнне ў пабуджалыных сказах: *Нікому ні слова!* (К. Чорны). *Ні кроку назад! Ні з месца!* Значэнне поўнага адмаўлення мае гэта часціца і ў безасабовых сказах пры дапаўненні ў форме роднага склону: *На небе ні хмурынкi*.

У сказах з адмоўем *не* часціца *ні* ўзмацняе адмоўе: *Ні песень нашае радзімы, ні казак не пачуеш ты* (П. Глебка).

Часціца *ані* паўтарае ў асноўным значэнні часціцы *ні*, толькі з больш узмоцненай экспрэсіяй: *Я — калгасніца маладая, жыву весела, ані дбаю* (Я. Купала). *Пра знойдзеныя грошы ён, аднак жа, не сказаў нікому ані слова* (К. Чорны).

Пы т а л ь н ы я часціцы: *ці, хіба, няўжо, а, ну, што за*. Кожная з гэтых часціц мае сваё адценне пыталнага значэння — пытаньня з вылучэннем і падкрэсліваннем асноўнага слова ў сказе: *Ці добра вам гасцявалася?*; з адценнем недавер'я, сумнення: *Хіба гэта не цікава табе? Няўжо тут нельга праехаць?*; паўторнага перапытвання: *Вам падабаецца, а?* Большасць гэтых часціц можа выражаць не толькі пыталныя, а і пабуджалныя і іншыя мадальныя адценні.

Часціцы, якія выражаюць адносіны да верагодна с ц і выказвання: *наўрад, наўрад ці, ану ж, бадай, бадай што*. Напрыклад: *Дзядзька бадай што сышоў з дарогі. Наўрад ці можна было што пачуць у гэтым шуме*.

П а р а ў н а л ь н ы я часціцы *быццам, нібы, як быццам* ужываюцца пры супастаўленні і параўнанні блізкіх, падобных з'яў, прадметаў, дзеянняў — як рэальных, так і мяркуемых: *Сэрца Міхала Тварыцкага быццам упала кудысьці ўніз. Душа яго на гэты кароткі момант як бы зусім спустошылася...* (К. Чорны). *І цяпер да зямлі прыпаду — нібы вые сірэна злавесна?* (С. Дзяргай). *Жыта падступае роўна ласкавае мора* (В. Матэвушаў).

Часціцы, якія ўжываюцца пры перадачы чужой м о в ы а б о д у м к і: *моў, маўляў, кажэ, бо, нібы*. Напрыклад: *Дзед ганарыўся галубамі: маўляў, ні ў каго няма такіх разумных птахаў, як у яго...* (Р. Сабаленка).

3. Эмацыянальна-экспрэсіўныя часціцы.

У з м а ц н я л ь н ы я часціцы: *нават, і, так, дык, ды, ужо, жа (ж), ні, аж, усё, сабе*. Пералічаныя часціцы, узмацняючы асноўнае значэнне той моўнай адзінкі, да якой яны адносяцца, тым самым вылучаюць гэту моўную адзінку на фоне астатніх нейтральных адзінак. Калі ж узмацняльная часціца ўжываецца ў адным з двух выказванняў, то эмацыянальна-экспрэсіўная падкрэсленасць аднаго выказвання стварае ўмовы для супастаўлення з ім другога, нейтральнага. Такое ўжыванне часціц набліжае іх да супастаўляльных злучнікаў.

Асабліва ярка праяўляецца значэнне злучніка ў часціцы *жа (ж)*: гэту часціцу нават уключаюць у пералік супастаўляльных (супраціўных) злучнікаў. Сапраўды, у наступных сказах *жа (ж)* ужываецца ў ролі злучніка: *Ты прасіў шлях паказаць — што ж далей не ідзеш?* (М. Танк). *Паход контррэвалюцыі пачаўся. Якія ж часці выклікаюць з фронту?* (П. Глебка). *Я хлеба ў багатых прасіў*

і маліў, — яны ж мне каменні давалі (М. Багдановіч). Разам з тым супраціўны злучнік *жа* (*ж*) захоўвае ў канструкцыі месца, характэрнае для часціцы: ён размяшчаецца не паміж тымі сінтаксічнымі адзінкамі, якія ён звязвае, а пасля таго слова, якое мае лагічны націск.

Узмацняльная часціца *жа* (*ж*) таксама размяшчаецца ў постпазіцыі да таго слова, якое яна ўзмацняе: *Слаў жа ты, песня, дзень радасны свята* (М. Танк). *Ну што ж, мы вымушаны будзем біцца* (П. Глебка). Гэта ўзмацняльная часціца мае і значэнне атаясамлівання — асабліва пры займенніках ці займеннікавых прыслоўях: *той жа, тады ж, там жа*.

Часціцы, якія выражаюць эмацыянальна-экспрэсіўную характарыстыку асобы, прадмета, дзеяння: *ну і, што за, ай ды, як, куды*. Напрыклад: *Ты паслухай, Апанас, што за голас, што за бас!* (Я. Колас). *Куды тут расседжвацца! Да хаты трэба* (К. Чорны).

Часціцы, якія выражаюць эмацыянальную рэакцыю гаворачай асобы на розныя з’явы рэчаіснасці: *вось табе і на, вось дык так, то-та ж*. Напрыклад: *«Глядзіце там. Могуць сунуцца ўначы. Каб не праспалі»*. — *«Не праснім»*, — *буркнуў пераладчык*. — *«То-та!»* (В. Быкаў).

4. Часціцы, якія служаць для ўтварэння форм ладу — марфалагічных і сінтаксічных.

Часціца *бы* (*б*) ужываецца як кампанент формы ўмоўнага ладу: *пайшлі б, напісаў бы, паснедала б*, а таксама форм сінтаксічнага ўмоўнага ладу: *Не заблудзіцца б нам. Пайшоў бы дождж, вось добра было б*. Мадыфікацыі часціцы *бы* (*б*) — *калі б, толькі б, хай бы* — утвараюць формы сінтаксічнага загаднага ладу: *Толькі б (калі б, хай бы) ты выканаў усё як трэба, сынок*.

Часціцы *хай, няхай, дай, давай, давайце* ўжываюцца як кампаненты формы сінтаксічнага загаднага ладу: *Хай паслухаюць летам уранку, як спяваюць прасторы зямлі...* (П. Глебка). *Давайце разважаць сур’ёзна* (К. Крапіва).

Этымалагічна часціцы звязаны з паўназначнымі часціцамі мовы і з выклічнікамі. Аднак з пункту гледжання сучаснай мовы многія часціцы трэба кваліфікаваць як невытворныя. Гэта ў першую чаргу часціцы *а, і, вось, вунь, жа (ж), не, ні, ці, нават*. Па сутнасці, нават часціцы *хоць (хаця), хай (няхай), бы (б)* таксама трэба лічыць невытворнымі. Хоць іх дзеяслоўнае паходжанне адчуваецца даволі выразна, аднак у мове ўжо не існуе тых словаформ, з якімі непасрэдна можна было б суадносіць названыя часціцы.

Вытворныя часціцы лёгка могуць быць суаднесены з паўназначнымі словамі ці выклічнікамі. Ад займеннікаў утварыліся часціцы *яно, гэта, сабе*; ад прыслоўяў — *проста, чыста, прыблізна, выключна, так, ужо, як, куды, калі*; ад дзеяслоўных словаформ — *дай, давай, дайце, давайце, бач, кажа, маўляй*; ад выклічнікаў — *ну, ох*.

Для надання мове больш яркай экспрэсіі ўжываюцца састаўныя часціцы *дык вось, дык аж, вось ужо, куды там, абы толькі*. Напрыклад: *Дык вось, чытач, ты сам здароў, павінен добра тое ведаць, што, каб прымусіць працаваць такіх «варон», не трэба ім даваць абедаль* (К. Крапіва). *І ведалі даволі ўсе наўкола, што хоць паганы меў ён голас, ну дык затое ж кіпцюры!* (К. Крапіва). Большасць састаўных часціц утворана шляхам камбінацыі дзвюх ці больш простых часціц.

Падзел часціц на тры групы ў залежнасці ад іх значэння, вылучэнне асобнай чацвёртай групы часціц на аснове асобнага іх граматычнага статуса расхітваецца нягэўнасцю значэння асобных часціц і іх полісеміяй. Да таго ж розніца паміж асобнымі групамі часціц настолькі значная, што нярэдка розныя паўназначныя словы аказваюцца больш блізкімі паміж сабой, чым часціцы суседніх груп.

У многіх часціцах мадальныя значэнні развіваюцца настолькі ярка, што такія часціцы набліжаюцца да мадальных слоў: *«Збожжа сын у ямы, там дарма...»* — *«Ды яго, бадай, ад восені няма!..»* (С. Дзяргай). З другога боку, катэгорыя мадальнасці, уцягваючы ў сваю сістэму паўназначныя словы, нярэдка нават іх ператварае ў часціцы, як адзначыў В. У. Вінаградаў. Такім чынам, ствараецца пэўнае кола слоў, якія з'яўляюцца своеасаблівым мастом паміж непаўназначнымі словамі і мадальнымі словамі. Да такога пераходнага разраду, несумненна, адносяцца такія мадальныя словы-часціцы, як *бач, кажа, бадай, то* бок* (як указанне на папраўку, замену раней сказанага), *далібог, размоўн. нябось*. Аднак справа не столькі ў тым, дзе разглядаць гэту пераходную групу слоў. Важна падкрэсліць, што ў часціцах ідзе актыўны працэс развіцця мадальных значэнняў.

Месца часціц у сінтаксічнай канструкцыі

Большасць часціц у сучаснай мове не мае пастаяннага, фіксаванага месца ў сказе. Да такіх часціц, якія свабодна перамяшчаюцца ў межах сінтаксічнай канструкцыі, адносяцца *аж, ажно, бы (б), было, вось, вунь, ды, дык, нават, ужо, хіба*. Праўда, ступень свабоды ў розных часціц неаднолькавая. Да прыкладу,

часціцы *нават, няўжо, ды, дык* звычайна не ўжываюцца ў канцы сказа: яны найчасцей выбіраюць прэпазіцыйнае становішча ў адносінах да лагічна акцэнтуюмага слова (ці члена сказа).

Пастаяннае месца адносна той моўнай адзінкі, з якой часціцы звязаны, — гэта або прэпазіцыя, або постпазіцыя. У абсалютнай прэпазіцыі — у пачатку сказа — размяшчаюцца часціцы *што за, ну, сцвярджальная так* і адмоўная *не* (якія, г. зн. сцвярджальная і адмоўная часціцы, па сутнасці, з'яўляюцца эквівалентамі выказвання), у большасці выпадкаў — *няхай і бадай*. У прэпазіцыі (перад словам, да якога адносіцца часціца) размяшчаюцца і часціцы *проста, не, ні, ці, амаль, толькі, іменна*. У постпазіцыі — часціцы *жа (ж), такі, нярэдка бы (б), сабе*.

Часціцы як база для ўтварэння злучнікаў і словаўтваральных афіксаў

Вылучальна-абмежавальныя, мадальна-валявыя, асабліва праўнальныя часціцы маюць ярка выражаную тэндэнцыю быць дапаможнымі сродкамі выражэння розных сінтаксічных адносін. У складаназлучаных і складаназалежных сказах часціцы *жа (ж)*, паўторнае *ні, толькі, хоць, хаця, выключна, ці, што за, няхай, хай, быццам, нібы, бы* (у значэнні 'быццам'), *іначай, інакш, адно, дык*. выступаюць або як дадатковыя сродкі сувязі частак (калі гэтыя часткі сказа звязаны злучнікамі) і набываюць ролю так званых лексічных канкрэтызатараў пры злучніках, або нават як асноўныя сродкі сувязі, прымаючы на сябе ролю злучнікаў і становячыся аналагамі злучнікаў. У радзе выпадкаў прыходзіцца лічыць граматычнымі амонімамі часціцу і злучнік — настолькі арганічнай стала роля злучніка. Гэта датычыць, у прыватнасці, такіх слоў, як *жа (ж)*, паўторнага *ні*, паўторнага *то*, часціц *хоць, хаця, ці, як бы, як быццам, быццам бы, як быццам бы*.

Усё гэта гаворыць аб тым, што нельга адмаўляць за часціцамі права выражаць сінтаксічныя адносіны.

Фіксіраванае месца ў сінтаксічнай канструкцыі тых часціц, якія звязваюцца з асобнымі словамі, з цягам часу становіцца звычайным; гэта прыводзіць да таго, што часціцы пачынаюць траціць сваю самастойнасць і перастаюць усведамляцца як асобныя словы, ператвараючыся ў прэпазіцыйныя ці постпазіцыйныя «прылепы», як трапна назваў іх В. У. Вінаградаў. Былыя часціцы са значэннем няпэўнасці *-сь, -сьці, -небудзь, -колены (-кольвечы, -кольвек)* не існуюць у мове як самастойныя словы: іх нельга аддзяліць ад таго слова, з якім яны звязаны, — ні пераставіць на іншае месца ў сказе, ні ўставіць слова паміж паўназначным сло-

вам і такой «часціцай» нельга. Таму ў словах *хтось, штось, хтосьці, штосьці, кудысьці, хто-небудзь, калі-небудзь, што-колечы, што-кольвечы, дзе-кольвек* былыя часціцы поўнасьцю і канчаткова ператварыліся ў словаўтваральныя афіксы — у постфіксы з агульным значэннем няпоўнасьці.

Былая зваротная часціца *-ся (-ца)* таксама поўнасьцю ператварылася ў дзеяслоўную марфему — словаўтваральныя ці формаўтваральныя постфікс. Адзінае, што ў нейкай меры сведчыць аб паходжанні *-ся (-ца)* з часціц — гэта постфлексійны характар постфікса зваротнасьці.

Перайшла ў постфлексійны афікс часціца *-та*, якая захоўвае мадальнае значэнне пацвярджэння: *Як-та не гаварыць? То-та! Так-та! Ён-та прыйдзе.*

Гэта ж можна сказаць і аб постфлексійным афіксе *-ка* (варыянт — *-тка*), які змякчае імператыўнасьць дзеясловаў: *хадзі-ка, дай-ка, зайду-ка, глядзі-тка*. Гэты афікс ужываецца ў размоўных стылях сучаснай мовы і ў гаворках.

Ёсць, аднак, рад часціц, якія знаходзяцца на мяжы пераходу ў афіксы. Адны з іх выконваюць двойную функцыю, як, напрыклад, часціцы *не, ні, ані* і прыстаўкі *не-, ні-, ані-*, параўн.: *не прыгожы — непрыгожы, не знаёмы — незнаёмы, не пагода — непгода, не прыяцель — непрыяцель, ні што — нішто, ні які — ніякі, не было нікога ані — не было анікога, нідзе ані — анідзе*. Дарэчы, прыстаўкі *не-, ні-*, ужываючыся з займеннікамі, ва ўскосных склонах могуць ад займенніка адрывацца прыназоўнікамі: *не з кім, не ў каго, ні з якім, ні ад чаго*. Такім жа чынам паводзіць сябе і прыстаўка *абы-* з займеннікамі: *абы-хто — абы ў каго, абы з кім; абы-які — абы ў якім, абы з якога*, хоць толькі: *абы-як, абы-дзе, абы-куды* (у нязменных словах).

Не поўнасьцю страцілі сваю «асобаснасьць» і часціца *-такі (-ткі)* — паміж словам і гэтай часціцай можа быць устаўлена іншая часціца: *пайшоў-такі — пайшоў жа такі; ён такі думае прыйсці — ён усё ж такі думае прыйсці; сапраўды-такі — сапраўды ж такі*.

Што ж датычыць часціц *бы (б), бадай, няхай, хай*, то яны не сталі яшчэ формаўтваральнымі афіксамі. Мадальнае значэнне ірэальнасьці (пажаданасьці або імператыўнасьці) не замыкаецца вузкімі рамкамі дзеяслоўнай сінтаксічнай канструкцыі. Гэтыя часціцы лёгка могуць быць ужыты і ў недзеяслоўных канструкцыях: *Дожджыку б сюды! Няхай хоць пажар! Бадай яму ліха!*

ЗМЕСТ

ПРАДМОВА	3
ФАНАЛОГІЯ	5
Фанетыка і граматыка	5
Фанемны склад беларускай мовы	7
Фанемная прыналежнасць гукаў [ў], [й], [ы]	11
Фанемная прыналежнасць пазіцыйна абумоўленых спалучэнняў гукаў	15
Падоўжаныя зычныя гукі іх суадноснасць з фанемамі	19
Цвёрдыя і мяккія фанемы	25
Глухія і звонкія фанемы	30
Карэляцыя шыпячых і свісцячых зычных	33
Чаргаванне фанем	34
Заканамернасці будовы склада	42
МАРФАНАЛОГІЯ	46
Марфаналагічныя з'явы пры словаўтварэнні	49
Марфаналагічныя змены ў аснове ўтваральнага дзеяслова	54
Марфаналагічныя змены ў аснове ўтваральнага назоўніка	65
Марфаналагічныя змены ў аснове ўтваральнага прыметніка	71
Марфаналагічныя з'явы пры словазмяненні	74
Марфаналагічныя з'явы ў парадыматыцы дзеяслова	74
Кансанантныя чаргаванні каранёвай марфемы	75
Кансанантныя чаргаванні каранёвай марфемы не на марфемным шве	80
Чаргаванні галосных фанем	81
Чаргаванні, членамі якіх з'яўляюцца галосныя фанемы	81
Чаргаванні галосных з нулём гука	86
Чаргаванні галосных з зычнымі	88
Марфаналагічныя з'явы ў парадыматыцы назоўнікаў	89
Кансанантныя чаргаванні ў парадыматыцы назоўнікаў	91
Чаргаванні галосных фанем з нулём унутры асновы	94
Марфаналагічныя з'явы ў парадыматыцы прыметнікаў	102
Марфаналагічныя з'явы ў парадыматыцы лічэбнікаў	103
НАЗОЎНІК	105
Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў	105
Агульныя і ўласныя назоўнікі	105
Адушаўленьня і неадушаўленьня назоўнікі	106
Асабовыя назоўнікі	108
Канкрэтныя і абстрактныя назоўнікі	110
Рэчыўныя назоўнікі	111

	Зборныя назоўнікі	111
3	Катэгорыя роду	112
	Назоўнікі агульнага роду	114
	Варыянтныя формы назоўнікаў аднаго роду	115
	Варыянтнасць у граматычным родзе назоўнікаў	116
	Граматычны род складанаскарочаных слоў	117
	Род складаных назоўнікаў	119
	Граматычныя асаблівасці складаных назоўнікаў з першай часткай паў-	120
3	Катэгорыя ліку	122
	Адзіночкалікавыя назоўнікі (singularia tantum)	123
	Множналікавыя назоўнікі (pluralia tantum)	124
3	Катэгорыя склону	125
	Скланенне	126
	Размеркаванне назоўнікаў па склонах	126
4	Першае скланенне	127
4	Скланенне назоўнікаў мужчынскага роду	127
4	Скланенне назоўнікаў ніякага роду	142
5	Другое скланенне	146
	Скланенне назоўнікаў мужчынскага і агульнага роду на <i>-а (-я)</i>	153
5	Трэцяе скланенне	158
	Скланенне назоўніка <i>маці</i>	161
6	Скланенне множналікавых назоўнікаў	162
	Скланенне назоўнікаў ніякага роду на <i>-я (-ё), -о</i> , якія абазначаюць маладых істот	165
	Скланенне назоўнікаў ніякага роду на <i>-мя</i>	166
6	Ад'ектыўнае скланенне назоўнікаў	167
	Скланенне некаторых прозвішчаў	168
7	Словаўтварэнне назоўнікаў	171
	Суфіксальныя назоўнікі	172
	Назоўнікі, утвораныя ад асноў дзеясловаў	172
	Назоўнікі, утвораныя ад назоўнікаў	177
	Адпрыметнікавыя назоўнікі	182
	Назоўнікі з мадыфікацыйнымі значэннямі	184
	Суфіксальныя назоўнікі, утвораныя ад іншых часцін мовы	186
	Прэфіксальнае словаўтварэнне назоўнікаў	187
	Прэфіксальна-суфіксальныя назоўнікі	191
	Складаныя назоўнікі	192
	ДЗЕЯСЛОЎ	195
19	Інфінітыў	196
22	Пераходныя і непераходныя дзеясловы	197
23	Зваротныя і незваротныя дзеясловы	199
	Катэгорыя стану	200
27	Катэгорыя ладу	202
20	Катэгорыя трывання	205

Катэгорыя часу	207
Катэгорыя асобы	212
Спражэнне дзеяслова	214
Словазмяняльныя класы дзеясловаў	216
Прадуктыўныя словазмяняльныя класы	216
Непрадуктыўныя словазмяняльныя класы	220
Дзеясловы, якія не ўвайшлі ні ў адзін з класаў	227
Узаемадзейне словазмяняльных класаў дзеясловаў	228
Дзеепрыметнік	229
Дзеепрыметнікі незалежнага стану	230
Дзеепрыметнікі залежнага стану	231
Пераход дзеепрыметнікаў у іншыя часціны мовы	232
Дзеепрыслоўе	234
Пераход дзеепрыслоўяў у іншыя часціны мовы	235
ПРЫМЕТНІК	236
Якасныя прыметнікі	237
Адносныя прыметнікі	238
Ступені параўнання якасных прыметнікаў	239
Поўныя і кароткія формы якасных прыметнікаў	242
Скланенне прыметнікаў	243
Скланавыя канчаткі прыметнікаў у адзіночным ліку	243
Скланавыя канчаткі прыметнікаў у множным ліку	245
Словаўтварэнне прыметнікаў	246
ЛІЧЭБНІК	252
Сінтаксічныя асаблівасці лічэбнікаў	259
Колькасныя лічэбнікі	264
Пэўнаколькасныя лічэбнікі	264
Уласнаколькасныя лічэбнікі	265
Зборныя лічэбнікі	267
Дробавыя лічэбнікі	271
Няпэўнаколькасныя лічэбнікі	273
Парадкавыя лічэбнікі	275
Састаўныя лічэбнікі	276
Словаўтваральная структура лічэбнікаў	277
Скланенне лічэбнікаў	279
Зборныя лічэбнікі	284
Дробавыя лічэбнікі	285
Парадкавыя лічэбнікі	286
ЗАЙМЕННІК	288
Асабовыя займеннікі	290
Скланенне асабовых займеннікаў	292
Зваротны займеннік <i>сябе</i>	293
Прыналежныя займеннікі	294

Скланенне прыналежаных займеннікаў	295
Указальныя займеннікі	296
Скланенне ўказальных займеннікаў	297
Азначальныя займеннікі	298
Скланенне азначальных займеннікаў	299
Пытальныя і адносныя займеннікі	300
Скланенне пытальных (адносных) займеннікаў	301
Адмоўныя займеннікі	302
Няпэўныя займеннікі	303
Скланенне няпэўных займеннікаў	303
Словаўтварэнне займеннікаў	304
Пераход іншых часцін мовы ў займеннікі	305
ПРЫСЛОЎЕ	306
Яксныя прыслоўі	308
Ступені параўнання яксных прыслоўяў	308
Прыслоўі са значэннем суб'ектыўнай ацэнкі	309
Колькасныя прыслоўі	310
Прыслоўі спосабу дзеяння	311
Акалічнасныя прыслоўі	311
Варыянтнасць прыслоўяў	313
Безасабова-прэдыкатыўныя словы (катэгорыя стану)	313
Словаўтварэнне прыслоўяў	314
СЛУЖБОВЫЯ СЛОВЫ І ЧАСЦІЦЫ	319
ПРЫНАЗОЎНІКІ	320
Класіфікацыя прыназоўнікаў у залежнасці ад іх паходжання і будовы	320
Варыянты прыназоўнікаў	322
Націск у прыназоўніках	323
Ужыванне прыназоўнікаў са склонавымі формамі залежных назоўнікаў ці займеннікаў	323
Сінтаксічныя адносіны, у выражэнні якіх прымаюць удзел прыназоўнікі	326
Месца прыназоўніка ў сінтаксічнай канструкцыі	328
Прыназоўнік як база для ўтварэння прэфіксаў, злучнікаў і часціц	329
Пытанні нормы пры ўжыванні прыназоўнікавых канструкцый	331
ЗВ'ЯЗКІ	331
Класіфікацыя звязак	332
ЗЛУЧНІКІ	333
Класіфікацыя злучнікаў у залежнасці ад іх паходжання	334
Класіфікацыя злучнікаў па саставу	335
Класіфікацыя злучнікаў у залежнасці ад іх функцыянальнага значэння	337
ЧАСЦІЦЫ	340
Класіфікацыя часціц	340
Месца часціц у сінтаксічнай канструкцыі	345
Часціцы як база для ўтварэння злучнікаў і словаўтваральных афіксаў	346

Даведачнае выданне

**КАРОТКАЯ
ГРАМАТЫКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ**

У дзвюх частках

Частка 1

Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія

Рэдактар *А. М. Масухранава*
Мастацкі рэдактар *В. А. Жахавец*
Тэхнічны рэдактар *Т. В. Лецьен*
Камп'ютэрная верстка *Л. В. Харытонава*

Падпісана ў друк 17.12.2007 г. Фармат 60×90¹/₁₆. Папера афсетная.
Гарнітура Таймс. Афсетны друк. Ум. друк. арк. 22,0. Ум. фарб.
адб. 22,5. Ул.-выд. арк. 21,1. Тыраж 2000 экз. Заказ 3881.

Рэспубліканскае унітарнае прадпрыемства «Выдавецкі дом
«Беларуская навука». ЛІ 02330/0131569 ад 11.05.2005 г. 220141,
Мінск, вул. Ф. Скарыны, 40.

ААТ «Баранавіцкая ўзбуіненая друкарня». ЛП № 02330/0131659
ад 02.02.2006 г. 225409, Баранавічы, вул. Савецкая, 80.

ISBN 978-985-08-0904-9

9 789850 809049

БЕЛАРУСКАЯ
НАВУКА

КВАДРАТНАЯ ТРИКОМА
БЕНАРУСКАЯ
СІМВАЛІКА

ФРАНЦІЗІЯ
МАРГІНАЛІЯ
МАРГІНАЛІЯ

ЧАСТКА